DOĞU BATI

DÜŞÜNCE DERGİSİ | YIL:6 | SAYI:24 | AĞUSTOS, EYLÜL, EKİM 2003 | ISSN: 1303-7242

SAVAŞ VE BARIŞ

2.Baskı

DOĞUBATI

DOĞU BATI

DÜŞÜNCE DERGİSİ

DOĞU BATI

DOĞU BATI

DÜŞÜNCE DERGİSİ

SAVAŞ VE BARIŞ

24

DOĞU BATI

ÜÇ AYLIK DÜŞÜNCE DERGİSİ

ISSN:1303-7242 Sayı: 24 2003/24
Doğu Batı Yayınları
adına sahibi
ve
Genel Yayın Yönetmeni: Taşkın Takış
Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Savaş Köse
Ankara Temsilcisi: Sunay Aksoy
Dış İlişkiler Sorumlusu: Kemal Altunboğa
Reklam: Murat Varan
Halkla İlişkiler: Şermin Korkusuz

Yayın Kurulu
Halil İnalcık, E. Fuat Keyman,
Mehmet Ali Kılıçbay, Etyen Mahçupyan,
Süleyman Seyfi Öğün, Doğan Özlem,
Ali Yaşar Sarıbay

Danışma Kurulu
Tülin Bumin, Ufuk Coşkun, Cem Deveci,
Nezih Erdoğan, Ahmet İnam,
Hasan Bülent Kahraman, Yusuf Kaplan,
Kurtuluş Kayalı, Nuray Mert, İlber Ortaylı,
Ömer Naci Soykan, İlhan Tekeli,
Mirze Mehmet Zorbay

Sanat Yönetmeni: Özlem Özkal

Doğu Batı, yılda dört sayı olmak üzere
Kasım, Şubat, Mayıs ve Ağustos
aylarında yayınlanır.
Doğu Batı ve yazarın ismi kaynak
gösterilerek alıntı yapılabilir.
İmla ve noktalamalarda yazarın metni
esas alınmıştır.
Dergiye gönderilen yazıların yayınlanıp
yayınlanmaması yayın kurulunun
kararına bağlıdır.

Doğu Batı hakemli bir dergidir.

Doğu Batı Yayınları
Selanik Cad: 23/8 Kızılay/ANKARA
Tel: 0 (312) 425 68 64 / 425 68 65
Fax: 0 (312) 384 34 37
E-mail: dogubatidergisi@hotmail.com
www.dogubati.com

Görsel Düzenleme: Tasarımhane Tanıtım Ltd.
Tel: 0(312) 426 87 31
E-mail: yardim@tasarimhane.com.tr
Baskı: Cantekin Matbaacılık,
Ağustos 2003

1. Baskı: 4 000 adet

Önceki Sayılar ve Abonelik için:
Tel: 0 (312) 425 68 65

Kapak Resmi: Persuasive Images
Arka Kapak Resmi: Wake Up America
World War I, The American Poster

İÇİNDEKİLER

Doğu Batı'dan 7
Savaş Gerçeği Barış İdeali

SAVAŞ VE BARIŞ

Cemal Bâli Akal 11
Masumlar Öldürülemez-Masumlar Öldürülebilir: Vitoria, El Inca Ve Spinoza'da İletişim Hakkı "Masumlar Öldürülebilir-Masumlar Öldürülemez "

Nur Bilge Criss 29
Barışı Olmayan Savaş

Halil İnalcık 55
Osmanlı'nın Avrupa ile Barışıklığı: Kapitülasyonlar ve Ticâret

Erhan Büyükakıncı 83
Uluslararası İlişkilerdeki Savaş İncelemelerinde 'Tarih'in Metodolojik Araç Olarak Kullanımına Bir Bakış

Emre Bağce 105
Küresel Savaşların Eşiğinde Kant ve Hegel'i Yeniden Okumak

Mustafa Kibaroğlu 123
Kitle İmha Silahlarının Yayılması Sorunu ve Türkiye

M. Ali Kılıçbay 143
Savaş ve Ekonomi

Ali L. Karaosmanoğlu 147
Kendi Kaderini Tayin, Ülke Bütünlüğü, Uluslararası İstikrar ve Demokrasi

SAVAŞ VE BATI

Ertuğrul Turan 161
Batı Metafiziği ve Savaş

SAVAŞ VE DOĞU

Rüstem Erkan -Faruk Bozgöz 173
Kabîle-Aşîret Asabiyet ve Savaş

SAVAŞ VE KADIN

Metin Yeğenoğlu- Simten Coşar 211
Savaş ve Patriarka: Savaş ve Barışı Yeniden Düşünmek

SAVAŞ VE MEDYA

Belkis Ayhan Tarhan 231
Görmek, Gözlemek, Savaş ve Teknoloji

Dilruba Çatalbaş 245
Savaşı Aktarmak ve Anlamlandırmak: Gazeteciliğin Profesyonel Değerleri ve Yaygın Medyanın Tutumu

ÇEVRE

Gülgün Tuna 257
Uluslararası Örgütler ve Çevre

TÜRKİYE

Çınar Özen 275
Global Siyasal Sistem ve Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme

Orhan Güvenen 289
Türkiye 1 Ocak 1981'de Avrupa Ekonomik Topluluğu'na Üye Olabilir Miydi?

Davud Golyat'ı öldürüyor... Vezelay'daki Saint Madeleine Bazilikası, *Medieval Warfare Source Book, David Nicolle, Arms and Armours, New York, 1995.*

Keltler'e ait bir savaş aleti... Hampshire Demir Çağı Müzesi, *Celtic Warriors, Dáithi Ó Hógáin, St. Martin's Press, Londra, 1999.*

SAVAŞ GERÇEĞİ, BARIŞ İDEALİ

Qui desiderat pacem, praeperat bellum
(Barış isteyen, savaşa hazırlansın)
Vegetius'a atfedilen Roma özdeyişi

Uygarlığın tecrübe ettiği ilk adımlar, Sümer kent devletlerinde tarım, zanaat ve su mühendisliği tekniklerinin gelişmesiyle atılmıştır. Aşağı Mezopotamya'da verimli ovalar boyunca kurulmuş kentler, iki tehlikeyle karşı karşıyaydı: Savunmaya elverişsiz coğrafya, dışta kuzey bozkırlarındaki istilâcıların ve Sami halklarının hedeflerine açıktı. İçerde ise birbirine komşu kentler, sınır ihlâlleri ve sulama kanalları anlaşmazlığı yüzünden kavgaya tutuşmuşlardı. Göz kamaştırıcı refah seviyesi ve zenginliğin mâruz kaldığı tehditlere karşılık Sümerliler'in düzenli savaş birliklerini oluşturması ve askerî örgütlenmeye gitmesi, savaşın hem meşrulaştırılmış mantığına, hem de savaşın uygarlığın doğuşuyla eşzamanlı bir süreç olduğuna ilişkin verilebilecek örneklerden birisidir.

Prusyalı General Carl von Clausewitz (1780-1831), savaşı 'çok genişletilmiş bir düello'nun sadeliğiyle tanımlar: "Savaş, bir kuvvet kullanma eylemidir ve kuvvetin kullanılmasında *hiçbir* sınır yoktur, taraflar birbirlerini daha fazla kuvvet kullanmaya iterler; böylece (taraflar arasında) *aşırı*lığa kaçması zorunlu bir karşılıklı etki doğar".

General Clausewitz, üç noktanın altını çizer: savaşın özünü doğal ve kör bir içgüdü, kin ve nefret kaplamıştır; savaşı bağımsız bir ruhsal faaliyete dönüştüren komutan ve orduların ihtirası, tesadüfler zincirine sonsuz bağlılıklarıdır, ve hükümetler, savaşı şiddet yoluyla politik araç olarak kullanmışlardır.

Immanuel Wallerstein'ın tezine göre büyük uygarlıkların doğuşunu büyük savaşlar hazırlamıştır. Wallerstein'ın 'savaş' sözcüğüyle kastettiği, imparatorlukların sömürgecilik ve yayılmacılık teşebbüsleridir. Bu iddiayı kabul edersek, sömürgecilik tarihinin sıcak savaşların tarihinden çok daha uzun süreli ve kapsamlı olduğu söylenebilir. Nitekim, Yunan, Roma, Makedonya ve Pers imparatorluklarının Akdeniz havzası merkezli sömürge faaliyetleri, Eski Dünya'nın ana karakterini tayin etmiş, XV. yüzyılın sonlarından itibaren Avrupa'da, Fransa, Hollanda, İngiltere, İspanya, İtalya, ve Portekiz imparatorluklarının kıtalararası kolonileştirme ve ticarî yayılma rekabetleri, savaş tarihinin hafızasında silinmeyecek izler bırakmıştır.

Barışın ancak savaşla tesis edileceği yönündeki eski bilgelik geleneği, 'dünya hâkimiyeti' projesini kendilerine ideal kılan büyük güçlerin bir rüyasıydı. Örneğin, Akdeniz dünyasında iki yüzyıl sağlanan Roma barışı (pax romana), Roma ordularının gölge ve himâyesi altında süren barış dönemiydi.

Savaş ve barış diyalektiğine ait ünlü teleolojik yorumlar Batı düşüncesine hiç de yabancı değildi. Doğal ayıklanmayı savunan romantik ideologları saymasak bile, savaşın 'uyarıcı bir güç' taşıdığına inananların listesi bir hayli kabarıktır. İlerlemeci anlayışa göre, olumsuz bir tarihsel gerçeklik taşımalarına rağmen savaşlar, ekonomik, siyasî, kültürel ve demografik yönden toplumları kalkındırmışlardır.

Fransız Devrimi'nden itibaren yeni hedefleri şiar edinen geniş kalabalıklar, özellikle Napoleon sonrası dönemde ulusal politikalara müdahil bir konuma yükseldi. Halkın, -ağırlıklı olarak mülk sahiplerinin- siyasete katılımıyla, savaşın çerçevesi genişledi. Başta, kentleşme-sanayileşme-bürokratikleşme üçlüsünün sancıları, Kilise Devletleri'nin parçalanışı ve papalık makamının itibar kaybı, milliyetçi, liberal ve sosyalist akımların canlanışı, Avrupa ve Amerika'daki iç savaşlar, köylü ayaklanmaları, kanlı baskınlar, doktor Guillotine (Giyotin)'in makinesinden geçirilen kafalar, evrenin büyüsünün bozulmasına tanıklık eden püriten ahlâkı, Balzac'ın romanlarında tasvir edilen burjuvazinin lüks ve sefahati ve bunun yoksullar üzerindeki buruk etkisi, savaşın 'ancien regime'e ait bilinen içeriğini, temel dinamik ve stratejilerini tamamiyle değiştirmiştir.

Bütün dünyada yankılanan bu hızlı ve kapsamlı değişimlerin ağır bedelleri ancak XX. yüzyılda ödenmiştir. Savaş ve teknolojideki gelişmelerle birlikte XX. yüzyıl, savaş literatürünün zenginleştiği, en uç noktalara tırmandığı bir aşırılıklar çağına tanık olmuştur.

Valery'nin "İnsanlık-dışının geleceği parlaktır" deyişini haklılaştırırcasına geçtiğimiz yüzyıl milyonların ölümüyle sonuçlanan iki dünya savaşını yaşadı. Nazi teorisyenlerince 'aylaklar yığını'na karşı geliştirilen pangermanik kökenli 'topyekûn savaş' kavramı icat edildi. Bu mantığa istinaden kitleler *sistematik* bir biçimde ırkçılık ve soykırım vebasıyla imhâ edildi. Atom bombası, nükleer-biyolojik-kimyasal silahlar kullanıldı. Silah tâcirlerinin karanlık arka mutfaklarında terörizm trajedileri sahnelendi. Kapitalizmin belki de en büyük günahı, şiddet haplarıyla gündelik yaşamlarını idame ettirme alışkanlığını insanlara vermiş olmasıydı.

Özetle, bugün, uluslararası çevrelerde savaşın bir gerçeklik ve barışın daha çok bir ideal olarak ele alınmasında bu tarihsel verilerin anılmaya değer olduğu söylenebilir.

Taşkın Takış

Savaş ve Barış

Hitler ve Eva Braun'un evcimen halleri, *1943, Enzo Biagi, Biblioteca Universale Rizzoli, Milano, 1994.*

Amerikalılar tarafından esir alınan Alman çocuk askerler, *The Day The War Ended, Martin Gilbert, Henry Holt and Company, Newyork, 1995.*

MASUMLAR ÖLDÜRÜLEMEZ-MASUMLAR ÖLDÜRÜLEBİLİR:

VİTORİA, EL INCA VE SPİNOZA'DA İLETİŞİM HAKKI[1]

Cemal Bâli Akal*

Modernitenin başlangıcında, Lâtin Amerika'nın fethiyle birlikte, haklı savaş çerçevesinde evrenselci ve ulusalcı diye adlandırılabilecek iki görüş çatışır. Üstelik bu iki zıt görüş de yerlileri fatihlerin acımasız yöntemlerinden ve kölelikten kurtarma amacıyla ortaya atılmıştır. Francisco de Vitoria, yerlileri korumak için, masumların öldürülmemesi gerektiği tezine sarılırken, bunun tabii-tanrısal, dolayısıyla vazgeçilmez bir yasadan kaynakladığını söyleye-

---

[1] Bu başlığın üstüne şu cümle oturtulabilirdi: *"İran hala büyük bir engeldir, bu engelin bertaraf edilmesi gerekir" (Ali Bulaç).* Ve elbette bu kötü bir şaka olurdu... Böylece Bulaç'ın "Hedefteki ülke: İran. İslâm, Devrim ve Cumhuriyet" başlıklı yazısının (*Bilgi ve Düşünce 10-11*, s. 11-20) son cümlesi metnin genel anlamından koparılarak ve ona sahte bir yeni anlam kazandırılarak, yazara söylemek istediği şeyin tersi söyletilirdi. Üstelik, Bulaç'ın her söylediğine katılamasa da İran'ın yeni bir hedef olarak gösterilmesine tiksintiyle bakan biri bu kötü oyunu oynamış olurdu... Bulaç da onu anlayışla karşılamak zorunda kalırdı... Çünkü Bulaç'ın yukarıda adı geçen yazısının başında Spinoza'ya yaptığı göndermeyle bu gönderme arasında hiçbir fark yok. "Gücünün yettiği her yerde senin hakkın vardır" cümlesi de Spinoza metninin genel anlamından kopartılarak kullanılmış... Spinoza'ya yakın olanlar, örneğin duvara çivi çakmak için harcanan güçle, Spinoza'da "başkalarına zarar vermeden varolma ısrarı" diye adlandırılabilecek güç kavramı arasında çok ciddi bir fark olduğunu bileceklerdir. Evet, Spinoza, Bulaç'ın benimseyebileceği bir düşüncenin yaratıcısı değil, ama böyle rastgele seçilmiş bir cümleyle yakalanabilecek yerde de değil.

* Prof. Dr. Cemal Bâli Akal, Bilgi Üniversitesi Hukuk Fakültesi.

cektir. Masumlar kavramı Vitoria'da evrensel bir nitelik taşır: Savaşçılar dışında savunmasız herkes, yerli olsun olmasın masumdur ve korunmalıdır. Bu ilkeye uyulmazsa savaş asla haklı savaş olamaz... Buna karşılık Bartolome de Las Casas'ın, yerliler tarafından öldürülen savunmasız din adamlarından söz ederken, masum kavramına çok dar ve özel bir anlam verip, masumların korunmasına ilişkin genel Vitoria yaklaşımına sırt çevirdiği görülür. Yerliler tarafından öldürülen din adamları Las Casas'a göre kuşkusuz masumdur, ama fetih bir Masumiyet Çağı'nda gerçekleşmemiştir. Yerliler kendi ülkelerinde sömürgeciliğe karşı haklı bir savaş vermektedirler. Kitlesel olarak yok edildikleri, köleleştirildikleri bir ortamda, işgal altında, kendilerini korumak için savaşırlarken, ülkelerindeki yabancıları masumdur-masum değildir diye ayırma lüksüne sahip değildirler. Ya da masumların yerlilerin topraklarını çeviren sınırı aşmamaları gerekir. Bunu yaparlarsa, meşru müdafaa hâlinde olan yerliler tarafından öldürülebilirler. Artık haklı savaşın yeni ilkesi budur. Moderniteyle birlikte, ulusal sınırlar insanların, malların ve düşüncelerin dolaşımına ya da genel olarak sınırsız bir iletişime kapanmaktadır.

Las Casas dönemin sözleşmeci, pozitivist ve gerçekçi tavrını izlerken, bir yerli ulusçusuna dönüşerek yerlileri korumaktadır. Ama onun bu özel seçimi dışında, genel tavır, dünyaya ulusun penceresinden, onun çıkarlarını gözeterek bakmak olacaktır. Ve Francisco Suárez[2] bu eğilime eksiksiz bir kuramsal temel sunacaktır. Suárez pozitivizminin hedefi açıktır: Devleti aşabilecek üstünlük odaklarını, özellikle de bu tür yasama ve yargı organlarını reddetmek; devletle ulus arasında kurulacak yeni bir meşruiyet ilişkisi çerçeve-

[2] Chantal Jaquet, Spinoza'nın Suárez okuduğunu kanıtlayan bir bilgi bulunmadığını söyledikten sonra, yine de Suárez'in *Disputationes metaphysicae*'sinin dolaylı da olsa Spinoza'yı etkilemiş olabileceğini yazacaktır. Spinoza'nın kütüphanesinde bu eser yoktur ve kitaplarının hiçbirinde de Suárez'e gönderme yapılmamıştır. Ancak Suárez'in çözümlemeleri özellikle Franco Bürgersdijck'in 1645'te yayınlattığı *Synopsis Bürgersdiciana*'yı belirlemiştir. Kitap 1650'de Adrian Heereboord tarafından yorumlanarak ve açıklamalarla zenginleştirilerek yeniden yayınlanmış ve Heerboord bu çalışmada "tüm metafiziğin Papa'sı ve prensi" diye nitelendirdiği Suárez'e hayranlığını ve borcunu dile getirmiştir. Spinoza da *Metafizik düşünceler*'de gönderme yaptığı Heerebord'u iyi tanımaktadır ve *Synopsis Bürgersdiciana*'yı okuduğu kesin olmasa bile, en azından Heereboord'un *Meletemata philosophica*'sını okuduğu kesindir. Heereboord da bu kitaba ilk kitaptan Suárez etkisinde uzun metinler aktarmış ve yorumlamıştır. *Kısa Tractatus III-I*'de bu kitaptan olduğu gibi aktarılmış bölümler vardır. Kaldı ki Jaquet'ye göre böyle açık bir ilişki kurulamasa da, Spinoza düşüncesinde Suárezci düşünce akımının önemli unsurları yer almaktadır: Örneğin *Disputaciones metaphysicae*'de sonsuzluğun tanrısal varlığın zorunluluğunu dile getirdiğini söyleyen Suárez düşüncesi Spinoza'da da belirir. Jaquet Spinoza'yla Aquinolu Tommaso arasında da düşünsel bir bağ kurma çabaları görüldüğünü, Martial Gueroult'nun bu ilişkiyi kuranlardan biri olduğunu söyler. Jaquet'ye göre Karşı-reformla XVII. yüzyıl arasında da etkili olan Aquinolu Tommaso'nun *Summa*'sına Spinoza'nın hâkim olduğunu kesinlikle söylemek mümkün değildir. Ne var ki yine Heerboord okuması sayesinde düşünürün Aquinolu Tommaso'ya da uzandığı düşünülebilir (*Sub specie aeternitatis. Etude des concepts de temps, duree et eternite chez Spinoza*, s. 27, 28, 45, 64, 65, 137, 140).

sinde, egemenlikle ifade edilecek dışa kapalı alanı yaratmak... *Defensio fidei*'de şöyle der:

> *"Hıristiyan krallar sivil düzende egemenlik hakkına sahiptirler; bu dünyevî ya da sivil alanda yargılama haklarını kullanırlarken, gönderme yapmak zorunda oldukları hiçbir üst otorite yoktur. Dolayısıyla, Kilise içinde, ona bağlı tüm krallıklara hükmedebilecek bir dünyevî egemen bulunmaz; tersine ne kadar devlet ve krallık varsa o kadar da egemenlik vardır... Hıristiyan imparatora gelince, dünyevî alanda, tüm Hıristiyan dünyaya hükmetmesini sağlayacak bir yargılama hakkına sahip değildir; hiçbir zaman da sahip olmamıştır ya da olduysa bile, bu hakkı büyük ölçüde kaybetmiştir. Ama onu hiç elinde tutmadığını düşünmek daha doğru olacaktır; çünkü onu, İsa'dan ya da Papa'dan olağanüstü bir biçimde almamıştır. İnsan yaratısı hukuk da ona böyle bir yetki vermemiştir. Ne bir seçim, ne de haklı bir savaş, tüm dünyayı imparatorun hâkimiyeti altına sokmuştur... İmparatorun yanı başında, onun yargılama iktidarından bütünüyle bağımsız krallar vardır"*[3].

Düşünür *De Bello*'da egemen kralı tanımlamak için de şunları yazar:

> *"Egemenlik sorunu, her kralın ya da devletin yargılama iktidarı gözönüne alınarak çözümlenebilir. Eksiksiz bir yargılama iktidarının işareti de, bir kralın ya da bir devletin, ülkedeki tüm anlaşmazlıkların çözümlendiği bir mahkemeye sahip olması ve bu sınır dışında başvurulabilecek bir üst mahkemenin bulunmamasıdır. Böyle bir başvuru mümkün olursa, söz konusu siyasî bütün kusursuz bir siyasî bütün değildir; çünkü başvuru, aşağı durumda olanı kendisine üstün olana gönderen bir eylemdir. O zaman da, bu siyasî bütünün egemenliğinden söz edilemez... Ve ülke içinde barışın korunması için haksızlıkları cezalandıran meşrû bir güç nasıl gerekliyse, uluslararası düzlemde de, barışın korunması için, bir devletin diğerine yaptığı haksızlığı cezalandıracak bir gücün varlığı zorunludur. Bu güç de devlet üstü bir odağın elinde olamaz. Demek ki, cezalandırıcı gücü, haksızlığa uğrayan devletin egemeninde aramak gerekecektir"*[4]...

Suárez, dönemin yeni kurumları, geleceğin ulus-devletlerini, her şeyden önce bağımsız yargılama güçleriyle tanımlayarak, onları gerek Kilise'nin, gerekse İmparatorluk'un geleneksel hâkimiyet alanı dışına çıkarmaktadır. Çağın yeni kurumunu, sözleşmeyle kurulan ulusa dayandırarak meşrûlaştırmakta, dolayısıyla da onu bağlayabilecek başka meşrûiyet kaynaklarından kurtarmakta-

[3] Francisco Suárez. *Vitoria et Suárez. Contribution des theologiens au droit international moderne*, s. 192, 193.
[4] Francisco Suárez, "De Bello", s. 370, 386.

dır. Söz konusu bağımsızlık, buyurucu özellikleriyle sivrilen küçük bağımsız birimlerin, ulus-devletlerin bağımsızlığı ve yalnızlığıdır. Suárez'in, kralla ve devletle özdeşleştirdiği egemenliği, "bir üst odağa başvurmak gerekmeksizin son sözü söylemek" diye anladığı düşünülürse, onun, devletlerin bağlı olduğu irade odağı olarak Papalık belirleyiciliği altındaki bir uluslararası toplumu öneremeyeceği ortadadır. Kral iradesini Suárez'de sınırlayabilecek tek kaygı, dünyevî düzenle manevî düzeni ayırabilme kaygısıdır. Suárez'in devleti, siyasî düzende bağımsızdır ve yalnızca, bu düzenle ilişkisi olmayan tabiat üstü düzende Kilise'ye bağımlıdır. Bu düşüncede, devletin bağımsızlığına getirilen sınırlama, hukuk yaratıcısı bir üst odak lehine getirilen sınırlama değil, Kilise'nin manevî otoritesi lehine getirilen sınırlamadır. Ama dünyevî düzende, krallığa üstün otorite olamaz, çünkü öznel iradeler arası bir hiyerarşiden söz edilemez. Suárez, uluslararası sosyal dayanışmadan kaynaklanan bir belirleyicilikten söz etmiştir, ama artık bu, sosyolojik bir gerçeklik olarak, herkese ortak olan tabii yararın dayattığı bir iradeler tezâhüründen başka şey değildir. Ulusları birbirine bağlayan sosyal bağı, bu bağlamdaki rızaların çakışması kurmaktadır. Ona göre uluslararası hukukun son aşamada bütünüyle insan yaratısı hukuklar bileşkesi diye tanımlanmasının nedeni budur. Suárez'e göre, devletlerin üstünde, onları belli biçimde davranmaya zorlayan bir sosyalleşme gereği olamaz. Devletleri aşan tabii ve evrensel bir odaktan söz edilemez. Düşünürün uluslararası hedefi, yalnızca, farklı devletlerin ulusal hukuklarına ortak bir zemin yaratmaktır. Devletler, başlangıçta, yasasını kabul etmek zorunda oldukları bir uluslararası toplumun üyeleri değildirler. Tersine, başlangıçta, bağımsız ve ayrı devletlerin özgürlüğü, özerk iradeleri vardır. Uluslararası hukuk bu birimlerin irade tezâhürlerini izleyecek ve yaptırım gücünü, iradelerin uyuşmasından alacaktır. Suárez, "devlet isteseydi, tecrit olarak yaşayabilirdi" dediğine göre, bu kuramda, devletlerin uluslararası topluma kuramsal bir yalnızlık hâlinden vazgeçerek girdiklerini söylemek abartılı olmaz. Tabii ve meşrû olan yalnızlıktır. Toplumların başka toplumlarla ilişkiye girmeyi reddetmesi adaletsiz bir tavır değildir ve bu uluslararası hukuk kuramı bağımsız devletlerin haklarına saygıya dayanan bireysel bir adalet ülküsüne uygundur... Böylece, tabii hukuk ve tabii yasa bir kez daha gözden düşmektedir. Çünkü tabii hukukun genelliğine ve nesnelliğine karşı, savunulacak olan artık, sivil hukukun özelliği ve öznelliği olacaktır. Bu özellik ve öznellikse iradeye ağırlık verilerek belirlenecektir. Yasanın yasa sayılması için her şeyden önce bir egemenlik odağının buyurucu iradesini dile getirmesi ve kamusal gücün ağırlığı sayesinde uygulanabilir olması gerekir. Yasayı yasa koyucunun açıkça belirttiği (*Praeceptum... sufficienter promulgatum*) irade olarak tanımlaması, düşünürü, bu en dar kapsamlı ve en pozitif yasa anlayışıyla kesin bir iradeci yapa-

caktır. Artık hukuk, yasa koyucunun pozitif iradesinden ya da gücünden kaynaklanır. Suárez hukuku yasayla tanımlamaktadır ve hukuk artık, doğru çözümün araştırılmasına ilişkin dinamik bir sanat değil, egemenin emirlerine itaate indirgenmiş bir yasalar dizgesidir. Bu da yasayı ve yasaya uyma zorunluluğunu kralın belirleyiciliğine ve keyfîliğine sokmaktır. Ancak, Suárez'in yasa koyucu keyfîliğe yol açan iradeci kuramı, kral iradesinin keyfîliğinden çok, modern krallığın keyfîliğini belirtmektedir. Çünkü Suárez'de kral, hukukî düzeni ve devleti kişiselleştiren, sınırlanmış, sözleşmeyle bağlanmış bir üst görevlidir. İradesi fizik bir varlığın iradesi değildir; özellik ya da kişisellik taşımaz. O, resmî, kamusal, yasal, daha doğrusu kurumsal iradeyi, krallığın ya da devletin iradesini açıklar. Ve bu niteliğiyle, kralın, aynı iradenin (genel) ortaya çıktığı karma rejimlerdeki ya da demokrasilerdeki yöneticilerden farklı bir işlevi yoktur. Egemen güç iradeyi yasaya dönüştürür ve onu zorlayıcı kılarken, bunu monarşik yönetimin özelliğinden almamaktadır. Demokrasilerde ya da karma rejimlerde de egemenlik aynı biçimde belirecektir. Rousseau'yu hatırlatan biçimde, Suárez'in geniş bir müdâhale ve seçim hakkı tanıdığı irade, kralın iradesi değil toplumun iradesidir. Bu irade, iki düzlemde, ulusal sınırlar içinde ve uluslararası düzende ayrı ayrı düşünülmelidir. Ulusal sınırlar içinde, ulusal egemenlik, bireysel iradelerdeki tüm farklılıkları yok sayan kesin bir devlet hâkimiyetiyle özdeşleşecektir. Uluslararası düzendeyse, devletin egemenliği diye adlandırabileceğimiz egemenlik, bu kez mutlak bir irade bağımsızlığına denk düşecektir. Ulusal sınırlar içinde, devlet, barışlandırmaya yönelirken, uluslararası alanı bir kaos alanı sayacak ve hakkını (gücüyle) savaşarak almaya yönelecektir. Bu, yeni siyasî iktidar tipinin yeni bir "savaş ve barış" mantığına denk düşmesi demektir. Hobbes'dan önce Suárez yurtta sulhu sağlayan, cihanda da savaşan modern ulus-devlet mantığının önce farklılığını, sonra da evrensel yanını sergilemektedir. Ulus devlet, bölünmüş toplumların küçük birimlerini içinde eriterek büyüdüğünde, bu yapılanmanın tehlikeye girmemesi için, öncelikle yeniden bölünmeye yol açabilecek çatışmalara engel olmaya çalışır. Zora da başvurarak düzeni, huzuru, güvenliği sağlar. Kabile kavgalarının, etnik çatışmaların, dinî ayrılıkların, sosyal kümeler arası anlaşmazlıkların, farklı hukukî düzenlerin üstesinden gelerek ulus olur. Farklı kimlikler yerine, geniş ve daha soyut bir kimlik (ulusal) oturtur. Bu onu bölünmemiş toplumdan ayıran özelliğidir. Ama belki de bu kimliği korumak için, bu kez uluslararası alanda, diğer ulusal birimlere karşı, Hobbesçu bir kaos ortamında, yarı-sürekli savaşır. Pierre Clastres'ın deyimiyle, bu, onun dış siyasetidir (Devletler arası yarı-sürekli bir savaş döneminin yerini alacak genelleştirilmiş bir savaş ertesinde, mutlak barışlandırmayı sağlayacak bir dünya devleti kurgusunu düşündürten biçimde)... Pozitivist kuramcılar, savaş olgusuna, evrensel

ilkeleri boşlayarak, siyasî iradeyle belirlenen bir olgu olarak bakacaklardır. Bu kuramcıların haklı savaş kuramlarıyla tabii hukukçuların haklı savaş kuramları arasında bu anlamda büyük bir zihniyet farkı görülecektir. Öncelikle içte barış, dışta savaş ilkesi pozitivistleri tabii hukukçulardan ayıracaktır. Suárez, tabii hukukçuların, bir egemene bağlı Hıristiyan prensler arasındaki anlaşmazlıklarda çözümün (haklı bir) savaşta aranabileceğine ilişkin önerilerini reddederek şöyle diyecektir: Bu tür çatışmalar, devleti iç savaş ve karışıklığa sürükler. Devlet içinde, ona bağlı, yapısı da kusursuz olmayan bir bütün, kendini yargıç yerine koyamaz. Onun bu alandaki hakkı sınırlı bir haktır. Suárez'e göre, bağımsız siyasî bütünler uluslararası arenada anlaşmazlıklarını savaş yoluyla çözümleyebilirlerse de, bağımsız olmayan siyasî bütünlerin böyle bir hakkı yoktur. Savaşın önkoşulu gerçek egemenliğin varlığıdır. Bu yüzden de, bu kez yarı-bağımlı prensler değil, ama Hıristiyan krallar arasında anlaşmazlık çıkarsa, geleneksel kuramcılardan bazıları buna şiddetle karşı çıktıkları hâlde, Suárez'e göre, Papa otoritesini kullanmaktan kaçınırsa, her Hıristiyan kral, başka bir Hıristiyan krala karşı haklarını korumak üzere, savaşı seçmekte özgür olacaktır. Düşünür, yeni gerçekliğin, devletlerin boyun eğebileceği bir üst arabulucu kurum düşlerini boşa çıkaracağının farkındadır. Papa bile, artık, egemenler arası anlaşmazlıklarda ağırlığını koyabilecek konumda değildir... Skolastik düşünürlere göre, daha esnek bir yorum yine Suárez'in olacaktır. O, haklı savaşta üstün gelen kralın, işgal ettiği toprakları ve elde ettiği zenginlikleri, zararı giderilmişse bırakması yönündeki geleneksel sava karşı çıkacaktır. Eskiler, haksızca el koyulan şey geri alındıktan sonra, işgal nedeninin ortadan kalkacağını savunurken, Suárez, kralına, gelecekteki huzur ve barışın güvence altına alınması adına, işgali sürdürmeyi önerecektir. Suárez'in devleti, skolastiklerin *Respublica*'sına göre, keyfî siyasî amaçlarla donatılmıştır... Bu yüzden Suárez, Vitoria'nın evrensel İletişim Hakkı'na kuşkuyla bakacaktır. Uluslararası düzene devletin penceresinden bakan kuramcıya göre, ulusal çıkarlar, İletişim Hakkı gibi tabii bir hakkın bile sınırsızca kullanılmasını engelleyebilir. Ona göre, "Bir devlet dünyadan tecrit olarak yaşayabilecek, ticaret için gelen yabancılara kapılarını kapayabilecektir". Suárez, evrensel çıkarlar karşısına, kralının, daha doğrusu ulus-devletin çıkarlarını oturtmaktadır[5]. Sorun, tartışmalı durumlarda, egemenlerin kendi iradeleriyle nasıl bir çözüm bulabileceklerine ilişkin sorundur. Suárez'de de, günün koşullarına daha uygun bir kaygı vardır. O da, saldırı ya da savunma savaşında, ilk amacı, devletin, onun bütünlüğünün ve hakkının (gücünün) korunmasında bulma kaygısıdır. Bu kaygı, devlet düşünürünü, evrensel ilkeler karşısında pervasız

[5] Francisco Suárez, "De Bello", S. 366, 367, 368, 371, 409, 505.

kılacaktır. Skolastik kuramcılar, insanlığın ortak iyiliği adına, bir siyasî bütünün kazanacağından emin olmadığı bir savaşa kalkışmaması gerektiğini ileri sürerken, Suárez için, savaş açacak tarafın kendisini yeterince güçlü hissetmesi, haklı savaşın önkoşulu olmayacaktır: "Bu koşulun mutlaka gerekli olduğunu sanmıyorum. Her şeyden önce, insanî açıdan, böyle bir koşul koymak hemen hemen imkânsızdır. Sonra, devletin çıkarı, böylesine eksiksiz bir özgüvene kavuşmak için beklememeyi gerektirecektir; yapılması daha doğru olan, başarısızlık kaygısı taşınsa da, düşmanı sıkıştırmaya çalışmaktır". Özellikle savunma durumunda, başarısızlığı da göze alarak, kazanmak için her yolu denemek gerekir... Suárez'in skolastik kafaların asla alamayacağı bir diğer savı da, savaşın haklılığı konusunda kuşkular olduğu zaman, bir devletin savaş açması için, bundan emin olmasa bile, haklı olabileceğini düşünmesinin yeterli olacağı savıdır. Haklılığının daha güçlü bir olasılık olduğunu düşünen devletin, hakkını savaş açarak araması en doğru davranıştır. Devletin üstünde başka bir odak bulunmadığı için, o kimsenin yargısına boyun eğmek zorunda değildir ve dolayısıyla kendi davasının tek yargıcıdır... Ayrıca, Suárez, bazı durumlarda savaşı gerektiren meşrû bir neden olmaksızın, iki devletin anlaşarak savaş yolunu seçebileceklerini savunacaktır. Bu, evrensel ilkelere bütünüyle sırt çevirip, haklı savaş kaygılarını bir yana itip, devletlerin salt savaşma iradesini öne çıkarmaktır. Suárez'e göre bu savaş tanrısal emirlere ve ilahi adalete aykırı olsa bile, savaşanlar açısından ortada bir haksızlık yoktur. Savaşa serbest iradesiyle gönüllü olarak başlayana zorla hiçbir şey kabul ettirilmemektedir. Anlaşarak savaşa başlayan taraflar, kazancı da, zararı da önceden kabul etmişlerdir. Bu yüzden, haklarından gönüllü olarak vazgeçmiş olan yenik devlet kayıplarını sineye çekmek zorundadır, onları geri isteyemez... Devletlerarası çatışmalarda savaş, artık evrensel ilkelere göre değil, öznel olasılık hesapları doğrultusunda başvurulacak bir araçtır. Sorunların çözümü, devletin bağımsız otoritesinde, iradesinde, cesaretinde, kararlılığında, çıkarında ve her şeyden önemlisi, gücünde yatmaktadır. Devletlerin, haklarının korunmasını talep edebilecekleri bir üst otorite yoktur. Suárez savaş oyununun ahlâkdışı olduğunu kabul etse bile, gönüllü olarak kumar masasına oturanın kaybetmeyi göze aldığını, dolayısıyla, oyundan kazançlı çıkanın, kazandığını elinde tutabileceğini söyleyecektir. Bu çözüm, modernitenin koşullarına daha uygun, daha kolay, daha tabii bir çözümdür. Uluslararası soruna, ulus devletin penceresinden bakılınca, ulus üstü bir gücün ve yaptırımın yokluğu, devletlerin egemenlik haklarına dayanarak açtıkları savaşları yasal kılar[6]. Suárez, meşruiyet sorununu

[6] Francisco Suarez, "De Bello", s. 46-48, 384, 389, 410, 411.

dünyevî alanda ve ulusal sınırlar içinde çözen bu eğilimin -Hobbes öncesi-öncüsüdür. Ulus ötesi meşrulaştırıcı hiçbir odağı kabul etmeyecek olan düşünür, Uluslararası Hukuk'u Tabii Hukuk'la özdeşleştiren evrenselci düşünürlerle, örneği Vitoria'yla arasına kesin bir duvar çekecektir. Dönem, insanlığın genel ve soyut çıkarı yerine, ulus devletin özel çıkarının savunulmasını gerektiren dönemdir. Uluslararası arenada birbirleriyle amansızca savaşacak olan devletler evrenselciliği bir ütopyaya dönüştürmüşlerdir. Yalnızca Suárez değil, Fernando Vázquez de Menchaca, Luis de Molina, Gabriel Vázquez, Domingo Bañez, Rodrigo de Arriaga gibi düşünürler de uluslarüstü evrensel bir hukuk odağının oluşturulabileceğine inanmazlar. Modernite, uluslararası topluluğun aleyhine, devletlerin bağımsızlığına özel bir ağırlık verir. Uluslararası ilişkiler *de facto* belirlenmekte, arada masumlar güme gitmektedir. Tabii Hukuk, uluslararası topluluğu kaynaştıracak bir hukuk olmaktan çıkmış, gerçekte bir arada yaşamayan siyasî toplulukların bütünüyle dağılmasını engelleyecek uç sınırı belirleyen bir hukuka dönüşmüştür. Suárez'in uluslararası hukuku nasıl tanımlayacağı açıktır. O, bağımsız ulusal bütünleri sınırlayacak bir üst hukuk odağı istemeyeceğine göre, uluslararası hukuku tabii hukukun tahakkümünden kurtarmaya çalışacak, tabii hukuktan böylece kopardıklarıyla da, onu neredeyse içi boş bir kavrama dönüştürecektir. Uluslararası hukuku tabii hukuktan uzaklaştırmaksa, onu pozitif hukuka yaklaştırmaktan, uluslararası hukuku giderek pozitifleştirmekten başka bir şey değildir. *De Legibus*'un yazarına göre, tabii hukuk uluslararası hukuku içermez, bu ikisi birçok noktada birleşseler de, onları birbirinden ayıran ahlâkî bir fark vardır. Uluslararası hukuk insanî ilkeler içerir. Bu yüzden de, söz konusu ilkelere, tabii ilkelerdeki zorunlu niteliği kazandırmaz. Zorunlu niteliğe sahip her şey tabii hukuk kapsamına girer. Ama uluslararası hukuk zorlayıcı niteliğini bir başka kaynaktan alır. Uluslararası hukukun negatif ilkeleri, bir şeyi, o şey kendiliğinden kötü olduğu için yasaklamazlar. Kendiliğinden yasak olan şeyler, tabii hukukun yasakladıklarıdır. Buna karşılık, uluslararası hukuk, yalnızca kötü olanı göstermekle kalmayacak, onu oluşturacaktır. Bir şeyi kötü olduğu için yasaklamayacak, onu yasaklarken kötü kılacaktır. Örneğin, tabii hukuk açısından mümkün olmayan bir şey, uluslararası hukuk açısından mümkün olabilir. Tabii hukuk kendiliğinden kötü olanın yapılmasına asla izin vermezken, uluslararası hukuk bazı durumlarda kendiliğinden kötü olana izin verebilir. İnsanî zayıflıklar ve değişken koşullar, tabii hukuk açısından uygun olmayan davranışlara, iç hukuk alanında olduğu gibi, uluslararası hukuk alanında da göz yumulmasını gerektirebilir... Öte yandan, iki hukuk türünü birbirinden ayıran bir diğer özellik de, tabii hukuk tüm halklara ortakken, uluslararası hukukun hemen hemen tümüne ortak olmasıdır. Bu da, tabii hukukun evrenselliği karşısında, uluslararası

hukukun tüm halkları bağlayıcı evrensel bir niteliği olmadığını söylemektir. Dünyanın büyük bölümünde geçerli olan bir uluslararası hukuk ilkesinin, bir yerde geçerli olmadığını görmek mümkündür ve bu kimseyi şaşırtmamalıdır. *Hemen hemen* sözcüklerinin bir araya topladığı uluslar, gelişmiş bir yapılanmaya sahip düzenli topluluklardır. Burada, Suárez pozitivizminin öngörüsü dikkat çekicidir. Genel ilkeler, yalnızca belli sosyo-ekonomik düzleme erişmiş topluluklar açısından geçerli olabilir. Yoksa, bu ilkelerin, evrensellikleri öne sürülerek, fark gözetilmeden, farklı aşamalardaki sosyal tipler için geçerli olduğunu ileri sürmek, baştan bazı tipleri avantajlı, bazılarını da handikaplı kılabilecektir. Uluslararası hukukun söz konusu evrensel niteliği taşımadığını gösterme açısından, toplum tipleri arasındaki farklara örneklerle değinilebilir. Elçilerin (ayrıca kadınların, çocukların, yaşlıların, yolcuların, tacirlerin, çiftçilerin...) dokunulmazlığını gerektiren gelenek, tabii hukuktan kaynaklanmaz. Çünkü, herhangi bir topluluk, bir elçiyle hiç karşılaşmamış olabilir ya da onu topraklarında görmek istemeyebilir. Elçileri kabul etmek, onlara iyi davranmak, yalnızca belli aşamadaki ulusların kabul ettiği bir uluslararası hukuk kuralıdır. Bunu yapmamak bir haksızlık sayılmaz. Yabancılarla ticarî ilişkilere girme özgürlüğü uluslararası hukukun kabul ettiği bir özgürlüktür. Ama bu da, tabii hukuktan kaynaklanmaz. Herhangi bir devlet, kendi kendine yetecek biçimde yaşamayı ve bir başkasıyla ticarî ve düşünsel ilişkilerden kaçınmayı, yabancıları topraklarına sokmamayı ilke sayabilir. Evrenselci Vitoria, iletişime bir tabii hukuk kuralı olarak vazgeçilmez bir nitelik kazandırmıştı. Bu bağlamda, Suárez'in, uluslararası hukuku evrensel olmaktan çıkaran pozitivizmi, güçlü ya da güçsüz tüm ulus devletleri bu tür evrensel yükümlülüklerden kurtararak bağımsızlaştıracaktır. Ona göre, uluslararası hukuk ilkeleri, doğrudan tabii aklın ürünü olmaktan çok, farklı ulusların karşılıklı ilişkilerinde ve süreç içinde, insanî seçeneklerden bazılarının bir gelenek oluşturmasıyla doğmuştur. Uluslararası hukuk, doğrudan doğruya insanların yarattığı hukuktur. Tabii ya da tanrısal hukuk, kaynağını insanların kanısında değil, tabii gerçeklikte bulurken, kaynağı tabii gerçeklik olmayan uluslararası hukuksa, insanların ortak yargısından ve değerlendirmesinden doğar. Suárez. uluslararası hukuku tabii hukuktan böyle kopardıktan sonra, artık yapmak zorunda olduğu karşılaştırmanın eşiğine gelmiştir. Kaynağı insanî olduğuna göre, bu uluslararası hukukun iç hukuktan farkı var mıdır? Suárez uluslararası hukuk iç hukuktan farklıdır derken, bu farkın öze ilişkin, niteliksel değil, niceliksel bir fark olduğu söyleyerek, uluslararası hukuku iç hukuka, uluslararası sorunların iç hukuk çerçevesinde çözülmelerini sağlayacak biçimde, yaklaştırmaktadır: İç hukuk yazılı olan ve yazılı olmayan diye ikiye ayrılır. Uluslararası hukuksa yazılı olmadığı, gelenekten kaynaklandığı için, öncelikle yazılı iç hukuktan ayrılır. Yazılı olmayan iç hukuk

ilkelerine gelince, bunlar, bir tek ulusun geleneklerinden kaynaklanan ve yalnızca bu ulusun üyelerini bağlayan ilkelerdir. Uluslararası hukuk ilkelerini belirleyen geleneklerse, bir kentin ya da bir bölgenin gelenekleri değil, hemen hemen bütün halkların gelenekleridir ve hemen hemen bütün halklar için bağlayıcıdırlar. Demek ki, uluslararası hukuku iç hukuktan ayıran şey, ileri sürüldüğü gibi, birinin ötekine göre genelliği değildir -uluslararası hukuk tüm halkların hukuku olmadığına göre. Uluslararası hukuku iç hukuktan, yalnızca, kısmî bir genellik ayırır. Uluslararası hukuk, tabiatın değil, hemen hemen tüm insanların, pratik zorunluluklar nedeniyle oluşturdukları, yazılı olmayan bir gelenekler hukukudur. O, halkların, alışkanlık ve geleneklerini karşılıklı birbirlerine aktarmaları, bunları yaymaları ve birbirlerini taklit etmeleriyle, hemen hemen tüm dünyada geçerli bir hukuk olmuştur. Ancak söz konusu halkların, hiçbir dönemde, bir araya gelerek ve birlikte karar vererek böyle bir hukuk yarattıkları söylenemez. Tabii hukukla aynı şey olmasa da, uluslararası hukuku, tüm uluslara ve onların oluşturduğu topluma öylesine uygun düşmektedir ki, neredeyse tabiiymiş gibi, insanlıkla birlikte gelişmiştir. Yazılı olmamasının nedeni budur. Kaynağı bir yasa koyucu değil, gelenektir. Ama uluslararası hukuku insan yaratısı yapan sınır da burada belirir. Sonuçta bu hukuku oluşturan şey, farklı toplulukların benzeşen gelenekleriyse de, bu benzerlik hiçbir zaman kusursuz bir nitelik göstermez. Deyim yerindeyse, ilkelerin kabaca ortak bir nitelik sundukları, ama ayrıntılarda farklılıkların ortaya çıktığı söylenebilir. Tabii hukuk ilkeleri, her dönemde ve her yerde, herkes için şaşmaz bir kesinlik içerirken, uluslararası hukuk ilkeleri için bu söylenemez. Uluslararası hukukun insan yaratısı bir hukuk olarak bu özel konumu, ona, kendisini tabii hukuktan ayıran en önemli özelliği de kazandıracaktır. Buraya kadar söylenenlerden çıkarılabileceği gibi, tabii hukukun değişmezliği karşısında, uluslararası hukuk değiştirilebilen bir hukuktur. Ve de insan yaratısı olduğu için asla mükemmel değildir. Görecedir ve koşullardaki değişikliklere göre sürekli değişir. İlkeleri tabiattan, zorunlulukları da yalnızca insan aklından kaynaklanmadığına, kuralları kendiliğinden kötü olanı yasaklamadığına göre, bunu yapacak olan, yeterli otoriteye sahipse -devlet-, uluslararası hukuku değiştirebilir. Ve gücüyle hakkını özdeşleştirebilir...

Elbette modernite öncesinde de masumların savaşta zarar görmedikleri söylenemez. İnsanlık tarihi neden öldüklerini bilmeden yok edilenlerin de tarihidir. Ama ulusu bütünüyle bir savaş gücüne dönüştüren modern mantık bu kıyımı olağanlaştıracaktır. Masumların öldürülmesi savaşı haklı olmaktan çıkaracak bir unsur sayılmayacaktır. Ulusalcı Suárez'le evrenselci hocası arasında artık derin bir ilkesel uçurum vardır (Dresden'de, Hiroşima'da ve diğerlerinde yok olan, yok olmayı sürdüren çocukların, kadınların, yaşlıla-

rın... ve savaşı anlamsız bulan tüm masumların doldurduğu). Suárez öncesinde ve modern düşüncenin eşiğinde duran bu hoca Francisco de Vitoria'dır ve onun özgün kuramı İletişim Hakkı üstüne oturur[7]. Bu yüzden, çok ilginç bir yaklaşımı bütün bir modern oluşum sürecini atlatarak bugüne taşır. Bunu yaparken de modern savaş mantığına soğuk bakanlarla örneğin El Inca Garcilaso de la Vega'yla, Spinoza'yla... buluşur.

Lâtin Amerika'nın fethiyle birlikte ortaya çıkan sorunları Vitoria önce fatihlerin fethi meşrulaştıran nedenler olarak ileri sürdüğü savları sıralayarak tartışır. Bu sorunların ele alınması bile zaten tartışma zemininin bir başka yere çekilmesi demektir. Güncel ve pratik sorunlar teorinin konusu olmaktadır. Vitoria bu nedenlerin hiçbirinin meşrû olmadığını gösterdikten sonra, evrenselci bir yaklaşımla Gens Hukuku'na ilişkin bir soruyu ortaya atar. Haklı savaş nedir? -Haklı savaşın geleneksel üç ölçütünü (Haklı neden, meşrû otorite, doğru amaç) Isidoro de Sevilla'nın sıralamasıyla, ama onlara yeni bir ruh katarak açıklayan Vitoria'ya göre fatihlerin fethi meşrûlaştırma gerekçeleri haklı savaş kıstaslarına uyan gerekçeler değildir. Haklı bir savaş için her şeyden önce, savaş açacak olanın başka biçimde giderilmesi mümkün olmayan çok ciddi bir haksızlıkla karşılaşmış olması gerekir. Üstelik ilkesel olarak herhangi bir haksızlık onu yasallaştırabilirse de, bu yasallığın kendisi bir haksızlığa dönüşebilir. Bir savaşın amacı yalnızca insanlığın ortak yararıdır. Savaş giderilmesi istenen haksızlıktan daha çok yıkıma neden olacaksa, ondan kaçınmak zorunludur... Ayrıca savaş sonunda, salt saldırıya uğrayan hakkın kazanımı amaçlanmalıdır. Savaşta düşmandan yalnızca, haklı savaşın sürdürülmesi için gerekli şeyler alınabilir; bunların dışında el koyulmuş her şey savaş bitiminde geri verilmelidir. Savaş sonrasında yenik kralın tahtından indirilmesi, halkın bağımsızlığına son verilmesi, yenilen savaşçıların öldürülmesi doğru değildir. Sıradan askerler de çoğu zaman savaş gibi karmaşık bir olguyu tüm ayrıntılarıyla kavrayamayacakları için haksız bir savaşı haklı sanan masumlar olabilir. Savaş bitince onlar da cezalandırılmamalıdır. Eline silah almamış masumlara gelince, onların savaşta bile zarar görmemesi için aşırı bir özen gösterilmesi gerektiği açıktır. Yoksa haklı başlayan savaş haksızlığa dönüşür... Savaşa karar verecek olanlara gelince, savaş ölüme ve büyük yıkımlara yol açan bir belâ olduğu için, bu belâdan kaçınabilecek olan yetkililer, haklı savaş nedenini titizlikle incelemez ve görevlerini savsaklarlarsa sorumlu duruma düşerler. Kaldı ki haksız bir sa-

[7] Etienne Balibar'ın Spinozacı iletişim kuramı üstünden, Spinoza düşüncesiyle Francisco de Vitoria'nın iletişim kuramı arasında karşılaştırma yapılıp yapılamayacağı hemen bir soru olarak belirebilir: Balibar'a göre, Spinoza düşüncesinde içinde bireyselliğin gerçekleştiği yapı belli bir iletişim biçiminin sonucu olarak ortaya çıkacaktır ki, bu, Spinoza'da beliren belki de en önemli fikirdir (*Spinoza et la politique*, s. 133).

vaşta yalnızca savaşa karar verenler değil, bu karara boyun eğenler de sorumluluk taşır. Savaşın haksız olduğunu anlayan herhangi bir askerin itaatsizlikten başka seçeceği bir yol kalmaz. Çünkü haksız yere açılan savaşta, karşıdakiler düşmanlar değil, meşrû müdafaa hakkını kullanan masumlardır. Bu koşullarda emir nereden gelirse gelsin, masumları öldürenler işledikleri cinayetin hesabını vermekten kaçınamazlar. Haksız bir emirle kendi vatandaşını öldüren asker ne kadar suçluysa, aynı emirle bir yabancıyı öldüren asker de o kadar suçludur. Haksız olduğu anlaşılan bir savaşta itaat suç ortaklığıyla özdeş, emre direnmekse görevdir[8]...

Vitoria'ya göre fetih için ileri sürülen nedenler haklı savaş kıstaslarına uymamaktadır. Bu nedenle haklı savaş kıstaslarına uyan ve İspanyollar'ın Lâtin Amerika'daki varlıklarını meşrûlaştıran bir başka neden bulmak gerekecektir. Gens Hukuku ve insan hakları çerçevesinde tabii hukukçu bir temel üstünde yeni bir insan tasarımı Vitoria'yla belirir: XVI. yüzyıl başında, evrensel bir insan tipini öncelikle üç temel hakla donatır: "Özgürce yaşama hakkı", "Bağımsız siyasî bütün kurma hakkı", "İletişim hakkı". Vitoria'da skolastik bir kafa için yeni olan, ulusal sınırlarla birbirinden ayrılmış toprakları ve insanları bir modern gibi düşünemese bile, her şeyden önce, insanlığı skolastik değerlerle özdeşleştirmekten çıkarmasıdır. İnsanlar Hıristiyan olsun olmasın, tabii yasaları çiğnesin ya da çiğnemesin -ensest yasağını çiğneyenler, sodomit ilişkiler kuranlar, insan kurban edenler ve yamyamlık yapanlar da dahil olmak üzere- kimsenin dokunamayacağı tabii haklara sahiptirler. Yukarıdaki gerekçelere dayanarak özgürlükleri ellerinden alınamaz, kurdukları siyasî bütünlere müdâhale edilemez.

Evrenselliği her türlü dinî ve etnik kaygının üstüne çıkaran bu düşünürün özgün kuramı ise İletişim Hakkı'dır (*Ius communicationis*). Bu hak aslında üç hakkı, "seyahat etme ve yerleşme", "ticaret yapma", "inanç yayma" hakkını içerir. Kimseye zarar vermeden kullanıldığı ve zorlama olmadığı sürece bu haklar engellenemez. Modernleşen dünyaya ticaret hakkının pek uyduğu ortadadır. Bu fikir geleneksel skolastik zihniyetin yerini, küreselliği içinde, dolaşım mantığını, değiş tokuş değerlerinin evrensel eşitliğini içeren bir yeni dünya hukukî anlayışıdır[9]. Vitoria hakkı şöyle tanımlar: "Tüm ülkelerde, özel

---

[8] Francisco de Vitoria, "De Jure Belli", s. 338-358.

[9] Ancak haklar konusundaki tüm yeniliğine karşın, her şeyden önce Vitoria'yı hakkın konusundan (yerlilerden) ayıran şey konumu olacaktır: Bir pratik teorisini o pratikten uzakta yapma zorunluluğu... Amentes yerliler ya da kurban edilen yerli çocuklar konusunda kendi kendine sorduğu ve cavaplayamadığı ya da cevaplarken çok duraksadığı sorular bu konumu ortaya çıkarır. Ve bir çelişki de doğar: Bu, amentes yerlileri vesayet altına almak, kurban edilen masum çocukları kurtarmak için müdâhale istemiyle yerlilere siyasî bağımsızlık tanıma istemi arasında kaçınılmaz olarak çıkacak teorik çatışmadır. Çünkü Vitoria, yukarıda da belirtildiği gibi, başlangıçta, her insanın özgürce yaşama hakkı yanında, yerli toplumlarına bağımsız siyasi varoluş ve insanlık ailesi içine kabul edilme hakkı tanıyacaktır (kendi kaderlerini bağımsızca belirleme hakkı)... Bu doğrudan Aquinolu

bir neden olmaksızın, konukları ve yolcuları kötü karşılamanın ve onlara kötü davranmanın insanlığa aykırı olduğu kabul edilmiştir. Tam tersine insanî olan, onlarla iyi geçinmektir. Dünyanın başlangıcında, tüm zenginliklerin ortaklaşa kullanıldığı sırada, herkes, herhangi bir sınır onu engellemeden, gezmek istediği bölgeye girme ve orada yolculuk etme hakkına sahipti; halklar sonradan bölgeleri birbirinden ayırdılar, ama hiçbir zaman insanlar arası ilişkiyi sona erdirme niyeti taşımadılar... Suçlu olmayan bir yabancıyı sınır dışı etmek ağır bir suçtur... Bazı yabancıların bir kente ya da bir bölgeye girmesinin yasaklanması, girdilerse oradan atılması bir savaş nedenidir.. İnsanlar arası dostluk tabii hukuk kaynaklıdır ve birbirlerinin kötülüğünü istemeyen insanların yakınlaşmasına engel olmak tabiata aykırıdır... Tabii ve tanrısal hukuk açısından yolculuk etmek serbest olduğuna göre, geçerli bir neden yoksa, insan yaratısı yasa tabii ve tanrısal hukukun izin verdiğini yasaklayamaz.. Uluslararası hukuk, tanrısal hukuk ticarete izin verir, öyleyse ticaret özgürlüğünü sınırlayacak yasa da akıl dışı olacaktır..."[10]. Çıkarılacak sonuç açıktır: İletişim Hakkı vazgeçilmez bir haktır ve geldikleri topraklara ve üstünde yaşayan insanlara zararı dokunmayan yabancıların bu haktan yararlanmaları engellenemez. Ve Lâtin Amerika koşullarında yalnızca böyle bir engelleme haklı savaş nedeni olabilir.

Vitoria'nın seyahat ve ticaret boyutunu açık biçimde tanımladığı İletişim Hakkı'nın üçüncü boyutunu Hıristiyan inancın yayılması ilkesi oluşturacaktır. Bu ilke daha önce açıklananlardan türer. İspanyollar yerlilerin topraklarında, onlara zarar vermemek koşuluyla, yolculuk edebileceklerine ve ticaret yapabileceklerine göre, inançtan da söz edebilirler. Bu çerçevede, inanç yayma özgürlüğü ilk iki özgürlüğe göre önemsiz gözükse de Vitoria'nın

---

Tommaso geleneğinin modern insan hakları alanındaki bir uzantısıdır. Dominikenler de inançsızların Gens Hukuku uyarınca ülkelerinin hâkimi olduklarını düşünmektedirler (Courcelles, "Pensee theologique et evenement: Droit de conquete et droit des gens de l'empire espagnol du XVIe siecle s. 26-28; Escamilla-Colin, "La question des Justes Titres: repères juridiques. Des Bulles Alexandrines aux Lois de Burgos", s. 96). İktidar Tanrı'dan halk aracılığıyla geliyorsa, inançlı ya da değil insanlar, kurdukları toplumlarda özgürce yaşama hakkı da kazanırlar. Her insan istediği yerde ve seçtiği düzende özgür yaşama hakkına sahipse, toplumlar kendi düzen ve efendilerini seçme hakkına sahipse (özgürlüğü sosyalliğe yaymak), o zaman *amentes* yerlileri ya da kurban edilen çocukları neye karşı korumalı? Monique Mustapha'ya göre, Vitoria, Aristoteles'in barbar tanımı (1. İnsanlıktan nasibini almamış zalimler; 2. Başka dil konuşanlar; 3. Akıldan yoksun, yasasız ve öndersiz olanlar) içindeki hiyerarşik anlayışla, tanrısallığa ilişkin bilgilere ulaşma konusunda her insanın sahip olduğu yetenekler arasında kalmıştır. İnsanlar doğuştan köle olabilir ve Juan Gines de Sepúlveda'nın iddiası uyarınca bir doğuştan köleler, toplumu kurabilirlerse, bu toplumlara kendi kaderlerini tayin hakkını nasıl tanımalı. Yine de gönlü ikinci çözümden yana olan Vitoria deliler ve yerlilerin de kişisel ve kamusal açıdan yetkileri olduğunu, ancak özel durumları nedeniyle vesayet altına alınabileceklerini söyleyecektir. Bu vesayet de ancak hayırseverlik ilkesi üstüne oturabilir. Ayrıca Hıristiyanlık'ın da tüm insanların Tanrı suretinde yaratılmış oldukları inancı ve tanrısal kurtuluşu haketme anlamında hepsinin eşit oldukları düşüncesi Aristoteles hiyerarşisine uymamaktadır ("Des ambiguites du droit des gens: De Francisco de Vitoria au pere Acosta", s. 35-38).

[10] Francisco de Vitoria, "De Jure Belli", s. 243-247.

İletişim Hakkı'nın inanç yayma hakkı açısından yeni bir anlam kazanabileceğini de düşünmek gerekir. Basit bir gönderme, Vitoria'nın inanç yayma hakkının Spinoza'nın ifade özgürlüğünden pek de farklı olmadığını gösterecektir. Spinoza'da da herkes dilediğini söyleyebilir, ama tıpkı Vitoria'da olduğu gibi kimse düşüncesini ve inancını zorla bir başkasına kabul ettiremez. Ayrıca Spinoza'nın cemaat karşıtı tavrının, Vitoria'nın etnik, dinî ve siyasî sınırları aşan evrenselliğini hatırlatacağı da ortadadır. Genelde inanç yayma hakkı seyahat etme, yerleşme ve de özellikle ticaret hakkı yanında ikincil bir hak olarak düşünülür. Ancak inancını açıklama özgürlüğünün, düşünce ve ifade özgürlüğünün bir parçası olarak düşünülmesi, İletişim Hakkı'na çok farklı bir boyut katabilir. Düşünceleri karşılıklı ve sınırsızca açıklama özgürlüğü ya da Spinozacı anlamda düşünsel özerklik... Karşısındakini tanımak için düşüncesini almak ve ötekini kabul etmek, kendini onun yerine, onu kendi yerine koyabilmek... Bu, hakları düşünmenin Öteki'ni düşünme biçimi olarak belirmesidir.... Ancak ötesinde, bir başka önemli ilişki daha vardır. O da tıpkı Spinoza için yapıldığı gibi, Vitoria'da yeni bir hak kuramı için yeni bir model arama çabalarının ortaya koyacağı ilişkidir. Modern düşünce bugüne kadar insan haklarının kaynağına ilişkin üç temel model ortaya koyabilmiştir. Dallanıp budaklanarak altbaşlıklara ayrılmış olsalar bile genelde bu üç ana modele bir dördüncüsünü eklemek mümkün olmamıştır. Bu bağlamda Vitoria, iletişim hakkıyla, bir dördüncü model talebini karşılayabilecek düşünür olarak sunulmaktadır[11].

Galiba Vitoria'nın da Spinoza'nın da farklı bir model sunma konusunda ortak bir sorunla karşı karşıya olduklarını söylemek gerekir. Vitoria bir modern olamadığı için tabii bir biçimde modern kategorilerin dışında kalmıştı. Onun İletişim Hakkı'na dayalı kuramı, modern zihniyetin hâkim olduğu ulusalcı tasarımlara da, ulusal sınırlarla bölümlenmiş bir dünyaya da uymazdı. Vitoria'nın evrenselci yaklaşımının bir ütopya olmaktan çıkıp uygulanabilir bir modele dönüşmesi için, dünyanın da ekonomik, sosyal ve siyasî anlamda eşitlenmiş (gerçekten küreselleşmiş) ve merkezî olmayan bir özerk bütünler ailesine dönüşmesi gerekir. Yoksa ulusal sınırlarla bölünmüş, aynı sosyal-ekonomik-siyasî düzlemde yer almayan farklı topluluklarla birbirinden ayrılmış, üstelik de geri kalanı yönlendiren bazı merkezlere tâbi kılınmış bir dünyada farksızca uygulanmaya çalışılacak bir haklar dizgesi büyük sorunlar yaratacaktır. Öyleyse Vitoria düşüncesi olsa olsa modernitenin ve de

[11] Fernando Rovetta Klyver, Vitoria'nın, yerli haklarını ilk kez gündeme getirirken, Öteki'ni bir kişi olarak tanıyan ve hem ekonomik, hem de ahlâkî düzlemde insanlararası iletişime dayanan özgün bir insan hakları modeli oluşturduğunu savunmaktadır ("Hacia un modelo iberoamericano de derechos humanos a partir de Francisco de Vitoria y de la legislación indiana", s. 153-174).

modern hak modellerinin[12] sorgulandığı bir yerde devreye girebilir. Spinoza da oradadır... .

Kurulabilecek iletişimsel bir Vitoria-Spinoza ilişkisi içine, El Inca Garcilaso de la Vega da sokulabilir. El Inca, İspanyol soylusu Garcilaso de la Vega'yla İnka prensesi Chimpu Occlo'nun oğullarıdır. Babasının ölümünden sonra, onun önerisine de uyarak, Ispanya'ya gider ve kendine yeni bir kimlik inşâ etmeye çalışır. Bu amaçla, hem bilgilenerek hem de savaşarak, bir İspanyol yarı soylusu olarak yükselmeyi seçer. Ama istediği kimliğin, özellikle de savaşta Müslümanlar'a karşı gösterdiği başarılara rağmen, kendisine verilmediğini görünce, bir yerli (*el indio*) olarak kimliğini kabul ettirme yolunu seçer. Bunu da teorik bir temel üstüne oturtur: Spinoza gibi El Inca da Leon Hebreo'nun *Dialoghi di amore*'sini *(Sevgi üstüne söyleşiler)* okuyacak, hatta onu İspanyolca'ya çevirecek ve bir sistem olarak panteizmi benimseyecektir.

---

[12] Spinoza'da aynı biçimde yeni bir model aranacaksa, burada yine modernitenin eleştirildiği yere bakmak gerekecektir. Zaten tam da bu bağlamda, Spinoza'da tekil varlıklar arası bir iletişim tasarımı gündeme gelmektedir. Özerkleştirilmiş bedensel-düşünsel korunma alanlarıyla ortaya çıkan tekil varlıklar, evrensel bir Bütün içinde, sonsuz ihtimallere açık olarak, başkalarının güçlerini-haklarını belirlemeden ve hiçbir şey tarafından bedensel-düşünsel olarak belirlenmeden, kendi aralarında zorunlu olarak temasa geçeceklerdir. Aşırılaşmanın getireceği zararların moderatör -yalnız bunun için vardır- bir güç tarafından engelleneceği, varolma ısrarını aşan ve başkalarına karşı kullanılabilir hâle gelen güçlerin böylece dengeleneceği bir dünya, güçlerin-hakların karşılaştığı iletişimsel bir dünya olacaktır. Spinoza'nın sık sık değindiği gibi "Dostluk"un yepyeni bir anlam kazandığı dünya... Örneğin Ethica IV'te özellikle Önerme XXXV, XXXVII, LXX, LXXI ve Ek'te anlaşmaya dayalı bir birlikteliğin önemi şöyle vurgulanacaktır: Aziz Yardımlı çevirisi Bölüm dört -İnsan köleliği ya da duyguların gücü- Önerme 35 Tanıt'a (151), Önerme 37 Tanıt Not I'e (154), Önerme 70 Tanıt'a (174), 71 Tanıt'a (175) ve Ek, Ananokta 7'ye (178) göre "... *insanlar usun kılavuzluğu altında yaşadıkları sürece zorunlu olarak her zaman birbirleri ile anlaşırlar*"..., "*Usun kılavuzluğu altında yaşayan birinin kendini başkaları ile birleştirme isteğine Onur (honestas), ve usun kılavuzluğu altında yaşayanların övdüklerine onurlu diyorum; öte yandan, dostluğun kurulmasına karşıt olana ise alçak (turpe) diyorum*"..., "... *özgür insan başkalarını dostlukta kendine bağlamayı ister*"..., "*Ancak özgür insanlar birbirlerine en yararlıdırlar ve en sıkı dostluk bağı ile bağlıdırlar*"..., "*Bir insanın doğanın bir parçası olmaması ve onun ortak düzenini izlememesi olanaksızdır; ama kendi doğası ile anlaşan bireyler arasında yaşıyorsa, tam bu olgu nedeniyle etkinlik gücü yardım görecek ve beslenecektir. Buna karşı, doğasıyla hiçbir biçimde anlaşmayan bireyler arasında yaşıyorsa, doğasında büyük bir değişim olmaksızın kendini onlara uyarlamayı başaramayacaktır* Hilmi Ziya Ülken çevirisi Dördüncü bölüm -İnsanın köleliği veya duygulanışlarının kuvvetleri üzerine- Önerme XXXV Kanıtlama'ya (248), Önerme XXXVII Başka Kanıtlama Scolie I'e (252), Önerme LXX Kanıtlama'ya (282, 283), LXXI Kanıtlama'ya (283) ve Ek bölüm Fasıl VII'ye (288) göre "... *insanlar zorunlu olarak her zaman Akıl düsturuna göre yaşamaları bakımından birbirleriyle uyuşurlar*"..., "*Yaşayan insanı Aklın düsturuna bağlı olarak ele alan, başkalarına da dostluk bağı ile bağlanan arzuya, namusluluk (Honnetete) diyorum. Akıl düsturuna göre yaşayan insanları övenlere namuslu, tersine, dostluğun korunmasına karşı koyanlara aşağı (vilain) diyorum*"..., "*Hür insan, öte yandan, başka insanlarla kendisi arasında bir dostluk bağı kurmaya çalışır*"..., "*Yalnız hür insanlar birbirlerine karşı tamamen faydalı ve birbirlerine büsbütün sıkı bir dostluk bağı ile bağlıdırlar*"..., "*İnsan için Tabiat'ın bir parçası olmaması ve onun ortak düzenine uymaması imkânsızdır. Eğer, bununla birlikte, tabiatları kendisininki ile uyuşacak fertler arasında yaşarsa, onun etkisi, işleme gücü sırf bununla tamamlanır ve beslenir*" ... Buradan Vitoria'ya yeniden bakıp, düşüncesinin her zaman için özgün kalan yanı bir kez daha hatırlanabilir...

El Inca'nın kimlik arayışı kişisel olduğu kadar, terk ettiği kıtaya da ilişkindir. İnka imparatorluğu tarihini neo-platoncu bir esinle yazmaya başlar ve bu uygarlığın çöküşünü fatihlerle İnkalar arasındaki iletişimsizliğe bağlar. Fatihler panteist bir inanca sahip olan İnkalar'ın tektanrı inanışına ne kadar yakın olduklarını anlayamamış, bu yüzden de anlayamadıkları bu gücü ortadan kaldırmaktan çekinmemişlerdir. İnanç karşılıklı olarak iyi açıklanamamış, daha doğrusu İspanyollar'dan yerlilere tekyönlü açıklanmış, ama yerlilerden İspanyollara akış gerçekleşememiştir. Bu çöküşe neden olan iletişimsizliğin ve ondan kaynaklanan anlayışsızlığın temelinde bir dil sorunu da vardır: İspanyollar'a yerlilerin söylediği iyi aktarılamamıştır. Vitoria'nın inancın özgürce karşılıklı açıklanmasına dayalı İletişim Hakkı'yla Spinoza'nın düşünce ve ifade özgürlüğüne odaklanmış kuramı El Inca'nın tarihî savında bir kez daha doğrulanırlar. İçinde doğdukları topluluktan uzaklaşmış iki insan, Benedictus Spinoza ve El Inca Garcilaso de la Vega kendilerine yeni bir kimlik oluştururken Leon Hebreo düşüncesinde garip bir ortaklık bulurlar...

İletişim Hakkı'yla, Vitoria, El Inca ve Spinoza modernite ötesine atlayacaklardır; modernitenin ulusal mantığı içinde kendilerine bir yer bulamadan... Modern yerellik elbette, evrensel bir iletişime (malların, insanların ve düşüncelerin sınırsız dolaşımına) kapılarını kapatmıştır. Vitoriacı-Spinozacı anlamda (merkezi olmayan bir bütün içinde, tek-yönlü bir bilgilendirme-biçimlendirmeye dönüşmeksizin işleyen) bir iletişim, modernitenin sorgulanmaya başladığı anda ve yerde hatırlanacaktır[13]. Öteki kavramını anlamsızlaştırarak...

KAYNAKÇA

Etienne Balibar, *Spinoza et la politique*, Puf, Paris 1985.

Ali Bulaç, "Hedefteki ülke: İran. İslam, Devrim ve Cumhuriyet", *Bilgi ve Düşünce 10-11*, İstanbul 2003.

[13] Hardt ve Negri, *İmparatorluk*'un baskıcı yapısına karşı Çokluk'un siyasî görevini kesin bir biçimde belirleyemeseler de, post-modern siyasî bir programın ilk talebi olarak Küresel Yurttaşlık Hakkı'ndan sözetmeleri ilginçtir. Bu bir Ütopya da değildir: Bugün göç, dünya çapında muazzam bir dolaşıma, engellenmesi mümkün olmayan, ulusal sınırları kevgire döndüren, her türlü yasa ve uygulama ilişkisini anlamsız kılan bir nüfus hareketine yol açmaktadır. Karşı-İmparatorluk'un bu hareketliliği, demokratik bir direniş ve yeni hayat koşulları arayışıdır. Öyleyse dünyayı dönüştüren, yeni haritaların çizimini gündeme getiren, modern denetim aygıtını yıkarken, emperyal denetim aygıtına da meydan okuyan bu fiili durum, bir "İletişim Hakkı" (özerklik ya da Çokluk'un nereye nasıl göç edip yerleşeceğine kendisinin karar vermesi) çerçevesinde düşünülebilir. Her insan için, yaşamaya ve çalışmaya geldiği yerde "oturma belgesi" sahibi olmasını ve de eksiksiz yurttaş sayılmasını sağlayacak radikal bir güç (hak) anlayışı... (*İmparatorluk*, s. 226, 227, 400, 401).

Dominique de Courcelles, "Pensee theologique et evenement: Droit de conquete et droit des gens de l'empire espagnol du XVIe siecle", *La conquête de l'Amerique espagnole et la question du droit*, par Carmen Val Julian, Ens, Fontenay Saint Cloud 1996.

Michele Escamilla-Colin, "La question des Justes Titres: repères juridiques. Des Bulles Alexandrines aux Lois de Burgos", *La conquete de l'Amerique espagnole et la question du droit*, par Carmen Val Julian, Ens, Fontenay Saint Cloud 1996.

Michael Hardt-Antonio Negri, *İmparatorluk*, Ayrıntı, İstanbul 2000.

Chantal Jaquet, *Sub specie aeternitatis. Etude des concepts de temps, duree et eternite chez Spinoza*, Kime, Paris 1997.

Ferando Rovetta Klyver, "Hacia un modelo iberoamericano de derechos humanos a partir de Francisco de Vitoria y de la legislación indiana", *Los derechos humanos en America*, Cortes de Castilla y Leon, Valladolid 1994.

Monique Mustapha, "Des ambiguites du droit des gens: De Francisco de Vitoria au pere Acosta", *La conquete de l'Amérique espagnole et la question du droit*, par Carmen Val Julian, Ens, Fontenay Saint Cloud 1996.

Benedictus Spinoza, *Ethica*, GF Flammarion, Paris 1965.

Benedictus Spinoza, *Etika*, çev. Hilmi Ziya Ülken, Ülken, İstanbul 1984.

Benedictus Spinoza, *Törebilim*, çev. Aziz Yardımlı, İdea, İstanbul 2000.

Francisco Suarez, "De Bello", *Droit de guerre* d'Alfred Vanderpol, A. Pedone, Paris 1925.

Francisco Suárez. *Vitoria et Suárez. Contribution des theologiens au droit international moderne*, A Pedone, Paris 1939.

Francisco de Vitoria, "De Jure Belli", *Les leçons de Francisco de Vitoria sur les problemes de la colonisation et de la guerre*, de Jean Baumel, Imprimerie de la Presse, Motpellier 1936.

1. Zâtınıza bir başvuru. *Persuasive Images, Peter Baret, Beth I. Lewis, Paul Paret, Princeton University Press, New Jersey, 1992.*

2. Baba büyük savaşta sen ne yaptın? *Wake Up America! Walton Rawls, Abbeville Press, Newyork, 1988*

3. İngiltere'nin kadınları gitmenizi istiyor... *Persuasive Images...*

4. Emret komutanım! Gönüllüler aranıyor. *Persuasive Images...*

BARIŞI OLMAYAN SAVAŞ

Nur Bilge Criss*

Cihan Harbi. Büyük Savaş. I. Dünya Savaşı. Sonuçları II. Dünya Savaşı'na yol açmamış olsaydı, ilki sadece Cihan Harbi veya Büyük Savaş olarak anılmaya devam edecek, savaşın 'büyüklüğü' ise sanayileşmenin yol açtığı savaş teknolojisiyle 9 milyon askerin ölümü, 11 milyon insanın sakat kalması, Avrupa ekonomisinin çökmesi gibi olumsuz anlamlarla sınırlı kalacaktı. Veya bakış açısına göre, imparatorlukların sonu, ulus devletlerin ve parlamenter demokrasilerin kuruluşu ile kısa vadede de olsa bazı sonuçlarının olumlu olduğu varsayılabilirdi. Oysa öyle olmadı, çünkü bu savaştan barış anlaşmaları değil, galiplerin mağluplara dayattığı bir yeni Avrupa ve Yakın Doğu dünyası çıktı. Paris Barış Konferansı (1919-1920) gerçek anlamda bir barış konferansı değildi; savaşta yenilen ülkeleri cezalandırmak, galiplerin savaştaki ekonomik kayıplarını yenilen taraflara ödetmek, ve Almanlar'ın 'diktat' olarak nitelendirdikleri koşulları imzalatmak için düzenlenen bu toplantılar aslında ateşkesin daha geniş bir anlamda teyidi idi. Bilâhare kurulan liberal parlamenter demokrasilerin ömrü en fazla yirmi yıl sürdü ve ülkeler bu sefer faşizm ve totaliterliklerle II. Dünya Savaşı'nın pençesine düştü.

Doç. Dr. Nur Bilge Criss, Bilkent Üniversitesi İ.İ.B.F. Uluslararası İlişkiler Bölümü.

21. yüzyılın başlarında II. Dünya Savaşı'nın sonuçlarıyla (İsrail'in, Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun -bugünkü Avrupa Birliği'nin- doğuşu ve Amerika Birleşik Devletleri'nin yükselişi gibi) yaşamak şaşırtıcı değil. Ama I. Dünya Savaşı'nın sonuçlarıyla hâlâ yaşamak birincisini ikincisinden daha ilginç kılıyor. Bunun için dünya coğrafyasında sadece Avrasya ve Ortadoğu'ya bakmak bile yeterli. Amerikan tarihçileri arasında I. Dünya Savaşı'ndan sonraki tecrit politikasına rağmen bu dönemin ABD'nin uluslararası bir güç olma yolunda bir dönüm noktası olup olmadığı günümüzde bile tartışma konusu.

Sınavlarda sorulan en ilginç sorulardan biri I. Dünya Savaşı'nın sebepleridir. Cevap açısından zengin bir sorudur ve aslında bir tek doğru cevabı olmadığı gibi, cevapların tümü bile gene yeterince aydınlatıcı değildir. Nedenler arasında gizli/açık anlaşmalarla kutuplaşmalar, emperyalizm, militarizm, ekonomide koruyucu duvarlar, 19. yüzyılda ihdas edilen genelkurmaylıklar, saldırgan devlet adamları, diplomatların başarısızlığı, devrimci sosyalizm ve aşırı sağ gibi liberalizm karşıtı düşünce akımları, aşırı milliyetçilik ve buna bağlı olarak eğitim politikaları, Alman birliğinin çok geç kurulabilmesi, ve hattâ burjuva düzenine isyan eden sanat akımları sıralanabilir. Oysa bu nedenler ne tek başlarına ne de hep beraber sorumuza tatmin edici cevap verebilmekte. Hepsinde doğruluk payı olabilir, ama gene de bunlar Avrupa'nın kolektif intihar dürtüsünü açıklamaya yetmiyor. İnsanlar yaşadıkça savaşlar da kaçınılmazdır diyebiliriz; modern savaş teknolojilerinin gücünü denemek isteyen askeriye, hükümetler üzerinde baskı yaptı diye düşünebiliriz; veya sosyalist bakış açısıyla kapitalizm savaşı kaçınılmaz kılar diyenlerimiz de vardır. Ama bu paradigmalar deterministtir, kadercidir, yani bütün verileri alt alta koyduğumuzda bir dünya savaşının olmaması mümkün değildi anlamı çıkar. İşte bu noktada sistem ve liderlik devreye giriyor ve sormadan edemiyorsunuz: Neden bir genel Avrupa savaşını önlemek için yaratılmış olan Avrupa Konferans sistemi (1815-1914) devreye sokulmadı? 19. yüzyıl boyunca her şeye rağmen kısıtlı kalmış olan Kırım Savaşı'nın (1853-1856) dışında bir Avrupa savaşı olmadı. Her ne kadar Almanya'nın birleşmesi (1871) Fransa ve İngiltere'de bir travma yarattıysa da, Otto von Bismarck (1815-1898) gibi ehliyetli bir devlet adamının elinde bu travma dahi genel bir savaşa neden olmadı. Alsace-Lorraine bölgesini 1870-1871 savaşında Almanya'ya bırakmak zorunda kalan Fransa'nın 1875 yılındaki rövanş için savaş tehditleri ve Almanya'nın sert tutumu karşısında İngiltere ve Rusya savaş tehlikesine karşı her iki ülkeyi de ciddi bir şekilde uyarmışlar ve tarafları savaşmaktan caydırabilmişlerdi. Doğu sorunu kezâ genel bir savaşa neden olmadığı gibi, böyle bir tehlikeden sakınmak için büyük güçler Osmanlı Devleti'ni yıpratmakla beraber ayakta tutmaya gayret sarfediyorlardı, çünkü

dengeleri korumaya özen gösteren devlet adamları vardı. Ama 1914'te artık ne o devlet adamları kalmıştı ne de Avrupa Konferans sistemini devreye sokacak bir lider. Yeni süreçle beraber, sosyal, entelektüel yapı, ve askerî sanayî vakıa büyük değişimlere uğramıştı, ama gene de uluslararası dengeleri maharetle idare edebilecek bir veya birkaç orkestra şefinin yokluğu insanlığın kaybı oldu.

Bu çalışmanın gayesi I. Dünya Savaşı hakkında bildiklerimizi sorgulamak olduğu için, cevaplar üretmekten ziyade sorular sormak ve savaşın seyrinden çok nedenleri ve sonuçları üzerinde durmak. Sonuçların somutluğuna karşın, nedenleri pek çok ama bir o kadar da muallak olan bir savaştır bu. Bazı sonuçlarıyla hâlâ yaşamamızın yanında, günümüzde bile anlamaya ve açıklanmaya muhtaç, hem entelektüel açıdan, hem de metodoloji açısından sorgulanmaya açık olması düşünürleri cezbetmeye devam eden bir fenomen I. Dünya Savaşı. Giriş bölümünü, 1914 Öncesi Avrupa, Düşünce Akımları, Savaştan Önceki Son Yaz Mevsimi, Savaş ve Sonrası bölümleri izleyecek.

Anılar, biyografiler ve otobiyografiler dışında bile, bu savaş hakkındaki dünya literatür taraması birkaç ciltlik kitaba sığar, ama onunla da kalmaz çünkü ulusal tarih yazımları yanında, tarihçiler I. Dünya Savaşı'nı daha iyi anlamaya ve açıklamaya gayret etmektedirler[1].

Niall Ferguson, *The Pity of War* adlı kitabında şu sonuca varıyor: "[Bu savaş] bir trajedyadan da kötüydü çünkü tiyatro bize en azından trajedyadan kaçış olmadığını öğretmiştir. Oysa, I. Dünya Savaşı modern çağ tarihinin en büyük yanlışıydı [Yanlışlardan kaçınmak her zaman mümkündür]"[2]. Mantıken Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Sırbistan arasında kalması gereken bir savaş Avrupa'nın intiharına gerçekten yanlışlıkla yol açmış olabilir miydi? Öyle ise, bu yanlışlıkları devlet adamlarının zaaflarına mı atfetmeliyiz? Bütün veriler bize devlet adamlarından çoğunun genel bir Avrupa savaşı istemediklerini, hattâ seferberlik ilânının mutlaka savaşla sonuçlanmayacağına inandıklarını göstermesine rağmen dünya savaşı nasıl ve neden çıktı? Tarafların savaş hedefleri nelerdi? Yoksa hedefler savaşı meşru kılmak için

[1] A.J.P. Taylor, "War by Time-Table,"; "Stumbling to the Brink,"; "Politics in the First World War," *From the Boer War to the Cold War, Essays on Twentieth Century Europe*, ed. Chris Wrigley (London: Allen Lane, the Penguin Press, 1994); James Joll, *The Origins of the First World War*, 2nd ed. (London: Longman, 1992); A.J.P. Taylor, *From Sarajevo to Potsdam* (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1975); J.H. Johnson, *1918, The Unexpected Victory* (London: Casell and Co., 1997); Niall Ferguson, *The Pity of War: Explaining World War I* (New York: Basic Books, 1999); Robert H. Zieger, *America's Great War: World War I and the American Experience* (Lanham, MD: Rowman and Littlefield, 2000); David Fromkin, *A Peace to end All Peace* (New York: Avon Books, 1989); Justin McCarthy, *The Ottoman Peoples and the End of Empire* (New York: Oxford University Press, 2001); David Sinclair, *Hall of Mirrors* (London: Arrow Books, 2001); Martin Gilbert, *The First World War: A Complete History* (New York: Henry Holt and Co., 1994).

[2] Niall Ferguson, *The Pity of War*, s. 462

sonradan mı yaratılmışlardı? Diplomasi neden başarısız kaldı? ABD bu savaşa neden girdi? Savaşı neden Mihver güçleri değil de Müttefikler kazandı? Beklentilerin aksine savaş neden bu kadar uzun sürdü? Paris Barış Konferansı neden gerçek barışı sağlamadı? Neden Avrupa'da bağımsızlığını kazanan ulus devletlerde parlamenter demokrasinin ömrü ancak on yıl sürebildi? Justin McCarthy'nin *The Ottoman Peoples and the End of Empire* adlı kitabında iddia ettiği gibi savaş sonu durum Ortadoğu'da tek bir Arap devletinin kurulması -gerçek bir Arap birliği- için yakın tarihteki en müsait zaman idiyse, bu neden gerçekleşmedi? Ve nihayet neden Türkiye bir imparatorluk kaybetmiş olmasına rağmen, yenilen devletler arasında revizyonist olmayan tek ülke oldu?

Bu soruları aydınlatmaya başlamadan önce savaş öncesinde Avrupa'ya bakmak savaşı daha da çarpıcı kılmaktadır.

1914 ÖNCESİNDE AVRUPA

Barbara Tuchman'ın *The Guns of August*[3] adlı kitabı 1910 yılının Mayıs ayında İngiltere Kralı VII. Edward'ın (1841-1910) cenaze töreni ile başlar. Kortejin en önünde yeni kral, V. George (1865-1936) ve onun hemen sağında Britanya Feldmareşal üniforması içinde Alman İmparatoru II. Kayzer Wilhelm (1859-1941) atlarının üzerinde ilerliyorlardı. Kayzer, dayısı Edward'ın ölümüne pek üzülmemişti çünkü onu hep ittifaklarla Almanya'yı çembere almakla suçlardı, ama "çok iyi çocuktur" diye söz ettiği kuzeni George'un kral olmasından hoşnuttu. Cenazeden sonra Kraliçe Viktorya'nın (1819-1901) kızlarından biri olan kendi annesi (gene) Viktorya'nın (1840-1901) Winsdor sarayındaki genç kızlık dairesinde geceyi geçirdikten sonra Almanya'ya yazdığı bir mektupta şöyle diyordu: "Buraya hem yuvam demekle hem de bu kraliyet ailesinin bir mensubu olmakla gurur duyuyorum"[4].

Edward'ın cenazesinde dokuz kral, en yüksek rütbeli aristokratlar, Osmanlı tahtının o zamanki varisi Yusuf İzeddin Efendi dahil, ABD'nin özel elçisi olarak eski başkan Theodore Roosevelt ile yetmiş ülke temsil edilmişti. Büyük güçlerin sadece dört yıl sonra savaşacaklarını kim tahmin edebilirdi?

Alman ve İskandinav aristokrasisiyle evlilikler yapan Rus çarlarının sonuncusu II. Nikola'nın da (1868-1918) hem Alman imparatorluk ailesiyle

---

[3] Barbara Tuchman, *The Guns of August* (New York: Dell Publishing Co., 1962), s. 15-18

[4] Ibid., s. 15. İngiliz hanedanının adı 1917'ye kadar Gottenberg-Holstein idi ve 1917'de bu ad fazlaca Alman olduğundan savaşın sonuna doğru Winsdor'a dönüşecekti. Ruslar da St. Petersburg adını Petrograd'a çevirdiler. Savaş sırasında Çariçe'den nefretle 'Şu Alman kadın' diye söz edecekti Ruslar. Halbuki babası Alman olmasına rağmen, annesi Alis'i (1843-1878) henüz altı yaşındayken kaybeden Alexandra anneannesi Kraliçe Viktorya'nın sarayında büyümüştü. Anadili İngilizce olan Alexandra, eşi ve çocuklarıyla bile İngilizce mektuplaşıyordu.

kuzenlik bağı vardı hem de Kraliçe Viktorya'nın torunlarından ve babası bir Alman aristokratı olan Alexandra (1872-1918) ile evlilik bağından dolayı, kral V. George Alexandra'nın dayısının oğlu olduğu için İngiliz, Alman ve Rus hükümdarları aynı ailenin mensubuydular. Kayzer Wilhelm 1913'te Berlin'den Çar Nikola'ya gönderdiği mektuba "Sevgili Nicky" diye başlıyor, kızı Viktorya Luiz (Sissy)'nin düğününe büyük bir sevecenlikle davet ettiği çar ailesinin de varlığıyla bu düğünde bütün akrabaların buluşmasının ne kadar güzel olacağını vurguluyor ve mektubunu "en sadık kuzenin ve dostun -Willy" diye bitiriyordu[5]. Bir yıl sonra "Nicky" ile "Willy"nin ilişkileri çok değişecekti.

İngiltere Kralı V. George'un 16 Haziran 1914 gibi savaşa yakın bir tarihte "Sevgili Nicky"e yazdığı mektuptaki tek odak noktası İran'da Anglo-Rus ilişkilerinin dengeli bekâsı idi. Mektup "sadık dostun ve kuzenin Georgie" diye son buluyordu[6]. Bu mektup sanki I. Dünya Savaşı'nda İran'ın kuzeyini Rusların, güneyini de İngilizler'in işgaline cevaz veren bir girizgâhtı. Her iki ülke de savaş sırasında İran'ı Alman istihbarat ajanı Wassmus'a ve onun satın alabileceği kişilere kaptırmayacaklardı[7]. Ama zaten 1914'ün Ağustos ayına kadar savaş isteyen var mıydı? Buna olumlu cevap vermek mümkün değil. Fas krizleri (1907 ve 1911) gibi uluslararası krizlerin görüşmelerle ve tavizlerle çözümlendiği bir ortamda, hattâ Balkan savaşlarının (1912-1913) güneydoğu Avrupa milliyetçiliklerini tamamen olmasa da, yeterince tatmin etmiş olduğu varsayılan bir ortamda, Çar Nikola'nın himayesinde devamlı toplanan uluslararası silâhsızlanma konferansları ortamında, bu kadar yakın bir tarihte genel Avrupa savaşı beklentisi ne kadar gerçekçi olabilirdi? Her ne kadar katılımcılar bu konferansları pek gerçekçi bulmasalar da iyi niyet nişanesi olarak toplantılara geliyorlardı.

Milliyetçilik akımlarına gelince, buna karşı Avusturya-Macaristan İmparatoru Fransuva Jozef'in (İmp. 1848-1916) değerlendirmesi sağlam bir gözleme dayanmaktadır. İmparatorluğun zaten tanımı olan uluslarüstü misyonunun bilincinde olan Fransuva Jozef daha 1904'te şöyle diyordu: "Krallıklar sunî değil, tabii (organik) oluşumlardır. İmparatorluk Orta Avrupa'nın her yerine dağılmış olan parçalanmış ulus/etnik grupların sığınağıdır. Şayet bu gruplar kendi kaynaklarından beslenmeğe terk edilirlerse kendilerine yazık olur -kendilerinden çok daha kuvvetli komşularının oyuncağı olurlar"[8]. Nite-

---

[5] Andrei Maylunas ve Sergei Mironenko, çev. Darya Galy *A Lifelong Passion: Nicholas and Alexandra,* (New York: Doubleday, 1997), s. 375

[6] Ibid., s. 392

[7] John Buchan, *Greenmantle* (London: Thomas Nelson and Sons Ltd., tarihsiz); Peter Hopkirk, çev. Mehmet Harmancı *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun* (İstanbul: Sabah Kitapları, 1995)

[8] Alan Palmer, *Twilight of the Habsburgs: The Life and Times of Emperor Francis Joseph* (New York: Grove Press, 1994), s. 349

kim öyle oldu, ama imparatorlukların çağı da sona erecek, bağımsızlık kazanan uluslar bunun bedelini nasıl ödeyeceğini bilemeyecek, II. Dünya Savaşı insanlığı tekrar sarsacaktı.

Oysa, 1910'da Norman Angell'in yazdığı *The Great Illusion* adlı kitap Avrupa savaşının imkânsızlığını "ispatlamış" onbir yabancı dile bile tercüme edilmişti. Angell uluslararası finans ve ekonomi alanlarında karşılıklı çıkarların savaşı mümkün kılamayacağını iddia etmişti, çünkü varolan sistemde savaş olursa galipler de mağluplar kadar zarar göreceklerdi; bu nedenle hiçbir ulus savaş başlatacak kadar sorumsuz, hattâ aptal olamazdı[9]. Sonunda Almanya, savaşın baş sorumlusu olduğu için ve Osmanlı Devleti de Çanakkale zaferi ile Müttefikler'in Rusya'ya hızla yardımcı müdâhalesini önleyip "savaşı uzattığı" için, savaş suçlusu ilân edildiler. Yenilen diğer ülkeler toprak bütünlüğü açısından cezalandırılmış olsalar da, yukarıdaki ikilinin dışındaki taraflar masum kılındı. Ne ki, düşünce akımlarının sözcüleri dahil bu boğazlaşmada kimse masum değildi.

Savaş Öncesi Düşünce Akımları

Kurulu düzene isyan eden düşünce akımlarının başlıcalarını sosyalizm, aşırı milliyetçilik ve militarizm olarak sıralayabiliriz. İkinci Enternasyonal'in (1889-1919) çatısı altında toplanan Avrupa sosyalistleri belki isteseler de savaşı önleyemezlerdi ama genel bir savaştan doğacak kaos ortamından çıkacak devrim beklentileri olan radikal liderleri savaş fikrine hiç de olumsuz bakmıyorlardı. İkinci Enternasyonal'in 1907 yılındaki Stuttgart kongresinde genel grev fikri (adı zikredilmeden) olası savaşı önlemek için bir yöntem değil, devrimi gerçekleştirecek bir yol olarak sonuç bildirgesine yazıldı. Radikallerin karşısındaki tek basiret sahibi kişi, Fransız Sosyalist Partisi'nin önde gelenlerinden Jean Jaures (1859-1914) Fransız sosyalistlerini, meclis bildirgeleri, toplantılar, savaş karşıtı mitingler, ve hattâ genel grev ve isyan dahil, her türlü eyleme davet eden nadir sosyalistlerdendi. Alman sosyalistleri işçilerin de bir vatanı olduğunu ve millî çıkarlara aykırı enternasyonalizmi kabul etmeyeceklerini iddia edince, kongre ikilem içinde kaldı. Gerçekten, başarılı bir genel grev sanayileşmiş ülkelerin yenilgisiyle sonuçlanabilirdi. Jaurès ise, romantik bir ideolog olduğundan genel grevin bütün Avrupa işçilerini savaş karşıtlığında birleştireceğine inanıyor ve milliyetçiğin önemini görmezden geliyordu. Aslında bütün sosyalist liderler işçilerin gerçek temsilcisi olduklarını varsayıyorlardı. Sonuçta Alman sosyalistleri haklı çıktı; sadece Almanya'nın değil, her ülkenin işçileri savaşa vatanları uğruna destek verdi. Stuttgart Kongresi'nde ise Jaurès'in değil, August Bebel (1840-

[9] Barbara Tuchman, *The Guns of August*, s. 24

1913), Rosa Luxemburg (1870-1919), Vladimir İlyiç Ulyanov (Lenin, 1870-1924) gibi sosyalistlerin desteklemesiyle, sonuç bildirgesi sınıf savaşının devam ettiğini, ve savaşın kapitalist sistemin ayrılmaz bir parçası olduğunu vurgulayarak, profesyonel orduların yerine milis kuvvetlerinin (sosyalist söylemde "halk ordusu" olarak geçer) kurulmasını talep ediyordu. Fakat Berlin savcısına Alman Sosyalist Partisi'ni kapatmak ve Sosyalist Enternasyonal toplantılarına izin vermemek gibi bir fırsat yaratmamak için aynı zamanda, "Enternasyonal, işçi sınıfına militarizm karşısında nasıl davranmasını dikte ettirecek değildir" diyerek, tarafları silâhsızlanmaya ve krizleri müzakere yoluyla çözmeye davet ediyordu. Lenin ve Luxemburg, bir yandan sosyalist milletvekillerine savaşı önlemek için ne yapılması gerekiyorsa yapmaları çağrısında bulunurken, öte yandan da bütün bunlara rağmen genel bir savaş çıkacak olursa, savaşı en kısa zamanda bitirmek için gayret sarfetmelerini -ama bu sırada savaşın doğuracağı krizleri kullanarak kapitalizmin sonunu getirecek devrimi körüklemelerini tavsiye ediyorlardı.

Avrupa sosyal demokrasisi giderek revizyonistler (devrimciler) ve parlamenter sosyalistler (sosyal demokratlar) arasında kutuplaşıyor, Jaurès'in durumu ise büsbütün zorlaşıyordu. Bir yandan savaş önlenecek, diğer yandan bu önlemler hem Fransa'nın güvenliği hem de sosyalizm ideolojisi ile örtüşecekti.

Ağustos 1914'te Viyana'da toplanacak olan kongre öncesi İsviçre'nin Basel kentinde toplandıklarında sosyalistler "Guerre à la guerre!" kelime oyunu ile hem savaş karşıtlığı yapmışlar hem de "Hodri meydan -savaşa cüret ederseniz, arkasından gelecek devrimlere hazır olun" mesajını vermişlerdi. Ama 31 Temmuz 1914'te Almanya Rusya'ya ultimatom verip seferberlik ilân edince, Fransa 1894 ittifakı ile Rusya'ya askerî bakımdan da bağlanmış olduğu için[10] ülkeyi savaşın eşiğinde addetti. Aynı gün, Rue Montmartre'de bir kafede arkadaşlarıyla yemekte olan Jaurès, kendisini bir Fransız milliyetçisi, Jaurès'i ise "hain" ve "pasifist" olarak niteleyen bir genç tarafından katledildi. Artık sosyalist çevrelerde savaşa karşı çıkacak bir lider kalmayacak, işçi sınıfının husumeti kapitalistlere değil, yabancılara yönelecekti[11]. Zaten Jaurès'in toprağa verildiği 4 Ağustos 1914'te kılıçlar çekilmişti bile.

Milliyetçilik akımları ve Balkanlar'da ulus-devlet kurma yarışında meydana gelen savaşlar ve bilhassa Sırbistan'ınki gibi tatmin olmamış milliyetçilikler de genelde I. Dünya Savaşı'nın nedenleri arasında sayılır. Militariz-

[10] George F. Kennan, *The Fateful Alliance: France, Russia and the Coming of the First World War* (New York: Pantheon Books, 1984)

[11] Barbara Tuchman, *The Proud Tower: A Portrait of the World Before the War, 1890-1914* (New York: Bantam Books, 1967), s. 476-543

min yaygınlaşmasına gelince, Almanya'nın birleşmesinden sonra bütün Avrupa'ya yayılan zorunlu askerlik, devamlı savaş plânları yapmakla meşgul genelkurmay başkanlıklarının ihdası da bu yıllara rastlar. ABD'de Amiral Alfred Thayer Mahan (1840-1914), İngiltere'de Amiral Sir John Fisher (1841-1920) gibi emperyalizme gönül vermiş olan askerlerin savaşı meşru kılan ve özendiren çalışmaları; II. Kayzer Wilhelm'in tahta çıktığı zaman, geleneğin aksine "halkına" değil, "ordusuna" hitab etmesi ve İngiltere'ye denizaşırı sularda rakip olmasını istediği donanma inşasına başlaması gibi örnekler çoktur.

Üstelik, ülkelerin eğitim sistemleri çocukları dar milliyetçilik yolunda, onları kendi vatanlarının şânı, şerefi, ve tarihlerinin haşmeti doğrultusunda eğitiyordu. İngilizler'in savaşa spor gözüyle baktıklarını kabul etsek bile, zorunlu askerliğin ancak 1916'da uygulanmasına rağmen, savaşın ilânından hemen sonra binlerce gencin gönüllü olarak "Kral ve Tanrı" adına savaşa gitmesini başka türlü açıklayamayız. Fransa'nın şerefi, Almanya'nın heybeti, Avusturya-Macaristan'ın mağduriyeti, Rusya'nın azmi, Osmanlı'nın kahramanlığı belki savaşı meşru kılmak için kullanılan hamasî sözlerdi, ama verilen eğitimin altyapısı ile pek güzel örtüşüyorlardı.

Okuma-yazma oranlarının artmasıyla beraber gazeteler ve yayınevleri satışları çoğaltan savaş konulu yazı dizileri ve popüler kitaplar basıyorlardı. Popüler kültür seviyesinde, hayalî savaş senaryoları içeren romanlara (bunlar hayalleri kamçılamalarına rağmen) dayanarak herhalde Avrupa'da çoğunluk bir savaş beklentisi içindeydi denilemez. Savaş sanayii devi Krupp (Friedrich Alfred Krupp, 1854-1902) bile bir Avrupa savaşı olsun istemezdi[12], Krupp fabrikaları uluslararası satışlarından memnundu. Hattâ 1900 yılında, Boer isyanını bastırmak için Çin'e asker gönderen emperyalistlerden biri olan Kayzer, bir Alman savaş gemisinin Çin kalesinden Krupp toplarıyla atılan 17 mermiyle isabet aldığını öğrendiği zaman, Krupp'a öfke dolu bir telgraf çekerek "Ben askerlerimi o sarı benizli hayvanlarla savaşa yolladığım şu zamanda bundan para kazanmanın sırası değil" demişti[13].

Militarist söylemlerin yanında emperyalizm de I. Dünya Savaşı literatüründe mebzul miktarda yer almakta. Emperyalistler sömürgelerin ihracat pazarı yaratacağını, yatırım sahaları açacağını ve sanayileşmiş ülkelerin hammadde gereksinimlerini karşılayacaklarını savunurlardı. Birçok tarih kitabında da bu söylem tekrarlanagelmiştir. Oysa, 19. yüzyılın sonlarına doğru "yeni emperyalizm" için bu savlar geçerli değildi. Büyük güçlerin 1890-1913 arasındaki ekonomik büyümeleri emperyal kazanımlarıyla orantılı

[12] Niall Ferguson, *The Pity of War*, s. 442
[13] Barbara Tuchman, *The Proud Tower*, s. 313

değil, hele yeni sömürgelerden elde edilen hammaddelerle hiç bağlantılı değildi. Ticaret ve yatırım fırsatları onları sömürgelerinden ziyade Avrupa'nın dışında kalan ama koloni olmayan ülkelere (Rusya, Kuzey ve Güney Amerika, Osmanlı İmparatorluğu'na) yöneltiyordu[14]. Belki de tam bu nedenle "yeni emperyalist" söylem sosyal Darwinizm doğrultusunda "beyaz adamın" dünyanın geri kalmış yörelerine götürmek zorunda olduğu bir uygarlık misyonuna bürünmüştü. Dolayısıyla, zaten yerel savaşlarla kısıtlı olan emperyalizmin bir dünya savaşına sebep olması için bir neden yoktu. O halde?

Bazı yazarlar bu noktada oklarını emperyalizm oyununa çok geç iştirak edip, oyunun kurallarını ihlâl eden Almanya'ya çevirirler[15]. Meşhur tarihçi A.J.P. Taylor da aynı yönde, savaşın sorumluluğunu sadece Almanya'ya yüklerken, özellikle de Schlieffen plânının bu savaşın baş nedeni olduğunu yazmakta beis görmemişti. Schlieffen stratejisi yıldırım hızıyla yapılacak saldırı üzerine kurulmuştu. Bu plân, yıllardır Bismarck'ın Almanya'yı iki cephede çarpışmaktan korumak için yaptığı ittifakların aksine, iki cephede savaş olasılığı için hazırlanıp, önce Fransa'yı hızla bertaraf ederek, ve ancak doğudan bir saldırı geldiği takdirde Rusya'ya yönelmeyi öngörüyordu. Bu askerî hesap tutmadı. Fakat Kayzer II. Wilhelm'in politikaları zaten Bismarck'ın diplomasisini çökertmiş, Almanya Rusya'ya verdiği kredileri kesip, Üç İmparatorlar Ligi anlaşmasını (*Dreikaiserbund*, 1881- Almanya, Avusturya-Macaristan ve Rusya) ve 1887'de imzalanan Reasürans anlaşmasını yenilemeyince, Rusya'yı resmen Fransa'nın kollarına itmişti. İki cepheli savaş karşısında Schlieffen plânı devreye girecek ve Taylor da özellikle bu plânı savaşın başlıca nedeni sayacaktı[16]. Her ne kadar bu olgularda doğruluk payı varsa da, savaş çarkı işlemeye başladıktan sonra askerî plânların ancak işlevselliği tartışılabilir. Kaldı ki arkalarında inandırıcı bir savaş stratejisi olmasa ülkeler savaşa kalkışmazlar; dolayısıyla, bir savaş plânını savaşın aslî nedenine indirgemek bir tarihçi için pek de sağlıklı bir yöntem olmasa gerek.

Kont Alfred von Schlieffen (1833-1913) 1891'de Alman Genelkurmay başkanıyken, kendi adıyla anılan savaş planı 1905'te tamamlanmıştı. General Helmut von Moltke (1848-1916) 1906 yılında Genelkurmay başkanlığına terfi edince Schlieffen plânında yeni ayarlamalar yaptı. Aslında bu plân, Batı cephesinde bir savaş olasılığı üzerine kurulmuştu, ve ancak Rusya'dan bir saldırı gelecek olursa, batıdakine eşit sayıda kuvvetin doğuya kaydırılmasını öneriyordu. Schlieffen plânında Belçika'ya ultimatom vermek veya ülkenin tarafsızlığını ihlâl etmek gibi kayıtlar yoktu. Schlieffen bu ihlâlin Fransa

[14] David Kaiser, *Politics and War: European Conflict from Philip II to Hitler* (Cambridge: Harvard University Press, 1990) s. 301-307
[15] Ibid, s. 306
[16] A.J.P. Taylor, "War by Time-Table," *From the Boer War to the Cold War*, s. 180

tarafından yapılacağını varsaymıştı. Moltke'nin müdâhalesi Schlieffen'in öngörüsünü yanlış çıkartacağı gibi, Fransa'nın "17. Plân" adı verilen savaş plânı da yanlış hesap üzerine kuruluydu. Fransızlar plânlarını savunma değil saldırı ağırlıklı yapmışlar ve nedense ordularının Ren nehri doğrultusunda saldırıya geçeceğini düşünerek sol cenahlarını tamamen müdafaasız bırakmışlardı. Moltke plânı doğrultusunda, Kayzer'in Belçika üzerinden saldırabileceğini hiç hesaba katmamışlardı.

Almanya'nın emperyalizm yolunda neden olduğu krizlerin hepsi diplomasi ile çözümlenmişti. II. Kayzer Wilhelm sadece Almanya'nın diğer büyük güçlerle eşit muamele görmesini istiyor, bazen bunun uğruna olayları tırmandırıyor, karşılığında vaad edeceği hiçbir şey yokken, mesela İngiltere ile lüzumsuz müzâkerelere başlıyor, bu defa ilişkileri çıkmaza giriyordu. Wilhelm oyunun kurallarını bilmiyordu, ama emperyalizmin değil aslında diplomasi ve uluslararası ilişkilerin kurallarını bilmiyordu. Belki de en büyük hatası dışişleri bakanlarını ve şansölyelerini kendisine bu kuralları öğretecek vasıfta veya karakterdeki insanlardan değil, Prens Bernhard von Bülow (1849-1929) veya Theobald von Bethmann-Hollweg (1836-1921) gibi ona kayıtsız şartsız itaat edecek kimselerden seçmesiydi. Zaten bu kişiler dahi kendisine yol göstermeye kalkıştıklarında Kayzer onları yanına yaklaştırmamaya başlıyordu. İngiltere Harbiye Vekili Lord Haldane (1856-1928) Almanya'ya 1912'de bir anlaşma teklif ettiğinde, bunun karşılığında Almanya'nın donanma inşasını yavaşlatmasını ve Fransa ile Rusya'ya saldırmamaya söz vermesi isteniyordu. Şansölye Bethmann-Hollweg anlaşmayı kabul etmekten yanaydı ama Kayzer, Amiral von Tirpitz'in (1849-1930) sözünü dinleyip, öneriyi görüşülmeden, hemen reddetti[17]. Yapıcı da olsa, Kayzer her eleştiriye karşı insanlara "Bulunduğunuz makama kıymet verdiğinizi sanıyordum" demeyi âdet edinmişti.

Diplomasinin çöküşü sadece Wilhelm'in tutumundan kaynaklanmıyordu. Her ne kadar Kayzer için olumlu bir şey söylemek mümkün değilse de, Wilhelm bir Hitler değildi. Onu yanlış yorumlayanların hiç mi hatası yoktu? Almanya'nın verdiği güvenceyle Sırbistan sorununu savaş ilânına vardırarak, Rusya'nın olası tepkisini hafife alan Avusturya-Macaristan'nın tutumu yanlışlar diliminin başlangıcı oldu. Ya bilinen resmî bir taahhüt olmamasına rağmen, politik kararları Fransa'yı korumak mülâhazasıyla askerlerin dikte etmesine izin veren İngiltere Hariciye Vekili Sir Edward Grey (1862-1933)? Veya sömürgelerini arttırmak ve büyük güçlerden biri olabilmek için savaşa ilk müttefiği olduğu Üçlü İttifak'ın değil, Antant ülkelerinin yanında giren

[17] Norman Rich, *Great Power Diplomacy, 1814-1914* (New York: McGraw-Hill Inc., 1992), s. 420-422

İtalya? Sadece bir jest olsun diye Avusturya-Macaristan, Sırbistan'a ultimatom verdiğinde, yarı seferberlik fikrini (bundan kastedilen, Alman sınırında değil, yalnız Avusturya-Macaristan sınırında seferberlikti) ortaya atan, fakat tren tarifelerine bağımlı olan kurmaylarının yarı seferberlik diye bir şey olamayacağını söylemeleri üzerine boyun eğen, kararsızlıklarıyla ünlü Çar II. Nikola? Yayılmacı Bulgaristan? Balkanlardaki toprak kayıplarını Kafkasya, belki de Orta Asya ile telâfi edeceğini sanan İttihat ve Terakki hükümeti?[18] Savaşa askerî bakımdan hiç hazır olmayan Fransa'nın bir de hatalı askerî planları? Ve nihayet diplomasinin kurallarından bîhaber olup, seferberlik ilânlarının mutlaka savaşla sonuçlanması gerekmediğini anlamayan, son anda Fransa ve Rusya'ya seferberliği iptal etmeleri için ultimatom veren Kayzer II. Wilhelm.

Bu tabloya bakınca savaşın tek masumu olarak geriye bir tek Belçika kalıyor. Naill Ferguson, Belçika'nın tarafsızlığını şayet 1914'de Almanlar ihlâl etmeseydi İngilizler'in ihlâl edeceğini savunuyor. Ona göre, Liberal hükümet kendisini Belçika'nın 1839 anlaşmasıyla taahhüt edilen tarafsızlığını korumakla yükümlü saymıyordu. Fransa'nın savunması konusunda resmî bir taahhüdü olmayan İngiltere'nin meğer bazı asker ve diplomatlarca hükümetten gizlenen ve 1905 yılına dayanan bir taahhüdü varmış[19].

Aradan neredeyse 90 yıla yakın bir zaman geçmesine rağmen, I. Dünya savaşı ile ilgili bazı gizli belgeler günümüzde dahi yavaş yavaş açılmakta. Dolayısıyla, büyük bir ihtimalle 2014 yılında, savaştan bir asır sonra, tarihçiler politik nedenlerle suçlunun kim olduğunu "ispat" etmek yerine, karşımıza çok daha değişik ve karmaşık verilerle gelip, yepyeni bir historiyografya sunacaklardır. Biz şimdilik ancak Ferguson'un dediği gibi trajedyadan da beter olan bu savaşın (çünkü önlenebilirdi) aktörlerini savaştan hemen önceki "son yaz mevsimi" başlığı altında değerlendirirken savaşın

[18] Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya savaşına girmesi hâlâ tartışmalı bir konudur. İttihatçılar yukarıda zikredilen saikle savaşa katılmış olabilirler, fakat Osmanlı devleti başlangıçta tarafsız kalmış olsa da bu tarafsızlığı koruyabilecek miydi, ayrı konu. Emperyalist müzâkere geleneğinde başkalarının toprakları üzerinden pazarlık yapmak vardı. İngiltere'nin 1915-1916 yıllarında akdettiği gizli anlaşmalara bakınca Osmanlı'nın savaş dışı kalmasının mümkün olmadığını görüyoruz. İngilizler 1915'de Londra Anlaşması ve Saint Jean de Maurienne Anlaşması ile İtalyanlar'a, diğer topraklar yanında, Antalya ve çevresini de veriyorlardı. İtalya ancak bu vaadler üzerine üyesi olduğu Üçlü İttifaktan ayrılıp Antant devletlerine katılacaktı. Yine 1915 yılında verdiği büyük kayıplar karşısında Rusya'yı savaşta tutabilmek için İngilizler Çar'a Konstantinople Anlaşması ile Boğazları, İstanbul ve çevresini vaadediyorlardı. Balfour Deklarasyonu 1917'de Siyonistler'e Osmanlı Suriyesi'nin bir kısmını veriyordu. Aynı topraklar 1915-1916'da geleceğin Arap krallığına, Mısır Yüksek Komiseri Henry McMahon tarafından vaadedilmişti. Elimizde belge olmadığından dolayı teyid etmek imkânsız, ama Osmanlı diplomat ve subaylarının birtakım pazarlıkları öngörmüş olmaları da ihtimal dahilinde.

[19] Niall Ferguson, *The Pity of War*, s. 443

bir dizi tesadüfler, yanlış hesaplar ve liderlerin zaaflarının bileşimi sonunda çıktığı tezimizi savunacağız.

SAVAŞTAN ÖNCEKİ SON YAZ MEVSİMİ

L'Homme Libre, 28 Haziran 1914 sayısında, Avusturya-Macaristan tahtının vârisi Fransuva Ferdinand'ın Bosna'da yapılan askerî manevralardan çok memnun kaldığı haberini üçüncü sayfadan vermişti. Ertesi gün ise, Fransız gazeteleri Fransuva Ferdinand ile eşinin fanatik bir Sırp milliyetçisi tarafından katledilişlerinin haberini birinci sayfadan sürmanşet olarak verecekler, ama sıradan okuyucu için bu gene o 'belâlı' Balkanlar'ın sorunu olarak yorumlanacaktı. O hafta, "Grand Prix at yarışlarında baron de Rotschild'in atı, Sardanapale'in üstün performansı Fransızlar için daha ilgi çekiciydi"[20].

Birinci Balkan savaşının (1912) sonunda Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun dahliyle bağımsız bir Arnavutluk devletinin kuruluşu Sırbistan'ın Adriyatik denizine açılımına mâni olmuştu. Bosna'nın 1908 yılında Avusturya-Macaristanca ilhak edilmesi zaten Sırp milliyetçilerini teröre yönelten sebeplerden biriydi. Bütün bunlara ilâveten, Avusturya-Macaristan İmparatorluk tahtının tek vârisi olan Fransuva Ferdinand'ın tahta çıktığı zaman hâlihazırdaki iki isimli imparatorluğa Sırbistan'ı da katarak üçlü bir imparatorluk ilân edeceği şaibesi ortalıkta dolaşır ve Sırp milliyetçilerini büsbütün tahrik ederken, Fransuva Ferdinand neden Haziran ayı sonunda ordu müfettişi sıfatıyla Bosna'daki manevraları izlemeye gitti? İmparatorluğun istihbarat birimleri gelişmelerin farkında değil miydi? İstihbaratçıları sorumlu tutmak aslında kolaycılığa kaçmak olur. İmparator Fransuva Josef, suikast duyumlarına rağmen 1910 yılında Bosna'yı ziyaret etmiş, ya alınan güvenlik önlemleri sayesinde, ya da suikastçıların hazırlıksız olması nedeniyle ziyaret olaysız geçmişti. Fransuva Ferdinand ise, o tarihte politik olmaktan ziyade, çok özel bir nedenle Bosna'daydı.

En insancıl yanı eşine ve üç çocuğuna sevgisi olan veliaht, kraliyet kurallarına aykırı olarak Kontes Sophie Chotek ile evlenmişti. Aristokrat olmasına rağmen, aristokrasi hiyerarşisinde yeterince yüksek rütbeli bir aileye mensub olmayan Sophie, ne kraliçe olabilir, ne çocukları tahtın vârisi olabilir, ne de kocasına resmî törenlerde eş sıfatıyla refakat edebilirdi. Fransuva Ferdinand ancak ordu müfettişi sıfatıyla resmî bir görev ifa ederken Sophie de resmen eşinin yanında görünebiliyordu. Ve Haziran'ın 28'i onların evlilik yıldönümleriydi. Büyük bir ihtimalle kraliyetin katı kurallarına karşı önündeki tek fırsatı değerlendirmek isteyen Fransuva Ferdinand, eşine nazik bir

[20] Gregor Dallas, *At the Heart of a Tiger: Clemenceau and His World, 1841-1929* (New York: Carroll and Graf Publishers Inc., 1993) s. 426

jest yapmak istemişti. Aynı zamanda, Sırplar'ın millî günü olan 28 Haziran'da Arşidük veliaht ile eşi, körükleri inik olan otomobil içinde şoförün yanlışlıkla girdiği sokakta Bosna'lı bir Sırp öğrencinin kurşunlarına hedef oldular. Altı genç suikastci Saraybosna'nın muhtelif güzergâhlarında Fransuva Ferdinand'nın arabasını gözlüyordu ama şoförün yanlış yola girmesiyle fırsat tesadüfen Gavrilo Prinkip'in ayağına geldi. (Prinkip *Narodna Odbrana*, Halkın Kurtarıcısı, adlı bir örgütün üyesiydi).

Tesadüfler yaşlı İmparator Fransuva Josef için yeni bir aile trajedisi, imparatorluk için de en fazla Sırbistan'la sınırlı bir savaş nedeni olarak kalabilirdi. Yanlış hesapların devreye sokulmasıyla dünya savaşının yolu açıldı. Suikastten önce, Kayzer Wilhelm ile Fransuva Josef biraraya geldiklerinde Rusya'nın iç sorunlarla meşgul olduğu bu dönemde (1904-1905 Japon-Rus savaşında Ruslar'ın yenilgisi, 1905 meşrutî devrimi, sosyal huzursuzluklar ve Karadeniz donanmasının 1856 Paris barışı sonunda âtıl kalması gibi) savaşa hazır olmadığı konusunda mutabık kalmışlardı. Buna göre, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Balkanlar'da istediği kadar sert politikalar izleyebilirdi[21]. Suikast da bunun için büsbütün müsait bir zemin yarattı.

Temmuz ayı süresinde Avrupa burjuvazisi ve kraliyet aileleri her zamanki gibi yaz tatillerine gideceklerdi. Suikast nedeni ile tatilini yarıda kesmek zorunda kalan Fransuva Josef bile Bad Ischl'e, tatiline, dönecekti. Bütün bunlara rağmen, Avrupa barışının tehdit altında olduğu V. George'u endişelendirdiği kadar herkesi endişelendiriyordu. II. Nikola'nın kızkardeşi, Grandüşes Olga 1914 yazında hatıra defterine şöyle bir kayıt düştü: "Nicky ile konuştum ve bana dedi ki Willy (Kayzer) çok sıkıcı ve gösterişi seven biridir ama hiçbir zaman savaşa kalkışmaz. Nedense o zaman babam (Çar III. Alexander) ve Bertie eniştem (VII. Edward) aklımdan geçti. Her ikisi de savaştan nefret ederlerdi -Nicky de onlara benziyor. Oysa babam ve eniştemin kuvvetli şahsiyetleri vardı, ama ya Nicky? Willy hem babamdan hem eniştemden çekinirdi, acaba Nicky ve Georgie'den aynı şekilde çekiniyor mu? Hiç sanmıyorum"[22]. Teşhislerin akademik olması gerekmiyor, ailevî ilişkiler ve kişilikler dahi politikanın seyri hakkında öngörüye yol açabiliyordu.

Çar II. Nikola, zarif bir âşık, nazik bir koca, iyi bir baba, annesi ve kardeşlerine düşkün bir aile reisiydi, ama liderlik vasıfları çok zayıftı; karar vermekte çok zorlanır, etrafına danışır, tevatüre göre son on dakikada tesadüfen kiminle konuşmuşsa kararlarını onun etkisi altında verirdi. Kayzer, V. George'u zaten küçük görüyor ve onu sindirebileceğine inanıyordu inanma-

[21] Alan Palmer, *Twilight of the Habsburgs*, s. 323
[22] Andrei Maylunas ve Sergei Mironenko, *A Lifelong Passion*, s. 394

sına, fakat bu arada İngiltere'nin mutlakiyet olmadığını unutuyor, parlamento, devlet adamları ve askerî makamları ciddiye almıyordu. Bazı yazarlar, Kayzer'in iktidarı için neo-mutlakiyet deyimini kullanırlar[23]. Wilhelm tam anlamıyla mutlak bir hükümdar değildi, ama devlet işlerine çok sıklıkla ve bir o kadar da acelecilikle karışması eleştirilere neden olmakla birlikte asker-sivil bürokratlarla sarayın karşılıklı bağımlılığı öyle bir politik kültür yaratmıştı ki, sonuçta Kayzer'le aynı fikirde olmayan danışmanlara bir defa daha söz hakkı tanınmıyordu. "1897 ve 1900 yıllarında federal Alman hükümetlerinin başındaki prensler, Reichstag ve kraliyet ailesinin bazı mensuplarının ülkenin menfaati için Kayzer'i tahttan feragat etmeye zorlayacakları dedikodusu ortada dolaşıyordu, ama öyle olmadı"[24]. Politik kararları alan çevre giderek en yüksek rütbeli askerler ve Kayzer'den ibaret kalacak, ve bu elit grup yanlış teşhisler yüzünden yanlış kararlar alacaktı.

Birçok tarihçi için Kayzer'in Deniz Kuvvetleri danışmanı Amiral Georg Alexander von Müller'in hatıratında yazılı, 8 Aralık 1912 tarihli not "hiçbir şüpheye yer bırakmamacasına" Kayzer Wilhelm ve yakınındakilerin savaş kararını zaten vermiş olduğunu gösteriyordu. Basılırken tahrif edildiği için bu hatırat tartışmalı bir dokümandır[25]. Fakat bizi burada ilgilendiren husus, Almanya'nın daha o tarihte İngiltere'den ciddi bir uyarı almış olduğu iddiasıdır. Londra'daki Alman Büyükelçisi Prens Linchowsky'den gelen bir telgraf, Hariciye Vekili Grey'in Harbiye Vekili Haldane vasıtasıyle ilettiği uyarıya göre, şayet Almanya Fransa'ya saldıracak olursa, İngiltere kayıtsız şartsız Fransa'nın yardımına koşacaktı[26]. Hatırattaki yoruma göre, bu uyarı Kayzer için sadece İngilizler'in Almanya'dan "nefret ettiğini" ispat eden bir girişim olarak kalmıştır.

Avrupa ülkeleri peşpeşe birbirlerine savaş ilân ederken son âna kadar bekleyen İngiltere gerçekten 1912'de ülkeyi bu kadar açıkça Fransa'nın savunmasına adamış olduğunu söylemiş olabilir miydi? İngiltere'nin kartlarını iki yıl öncesinden bu kadar açık oynaması teamüllere aykırı düşmekle beraber, hâlâ doğrulanamayan bir vaka.

Diyelim ki Kayzer 1789 Fransız Devrimi öncesindeki mutlak krallara özeniyordu, ya Alman diplomatları ilişkilerin bu kadar çabuk ve kesin bozulması sürecinde ne yaptılar? John Röhl, Alman kordiplomatiğini durumun ne kadar kritik olduğunu ve herkesin kaybedeceği bir savaşa girmenin felâ-

[23] John C. G. Röhl, *The Kaiser and His Court: Wilhelm II and the Government of Germany* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996)
[24] Ibid., s. 8
[25] Ibid., s. 162-163
[26] s. 9'da sözedilen 1912 İngiliz anlaşma teklifiyle karşılaştırılabilir.

ketle sonuçlanacağını, henüz vakit varken, Berlin'e anlatamadıkları için eleştirir[27].

Alman diplomatlarının yüzde altmışdokuzu aristokratlardan oluşmakta ve sadece bu gruptan olanlar büyükelçiliğe terfi edebilmekteydi. Belki de bu nedenle memuriyetin zaten gerektirdiği itaati, aristokratik bağlar büsbütün perçinliyordu. Kayzer bir seferinde, "Dışişleri Bakanlığı mı? Dışişleri Bakanlığı benim." bile demişti[28]. Büyük bir ihtimalle Almanya'nın kudretine diplomatları da Kayzer kadar iman etmişlerdi.

Esasen, diplomatların sosyal kökenleri savaşa giden yolda pek bir fark yaratamazdı. Bu noktada belki bir fark söz konusu edilebilir. O da 18. yüzyılda ve 19. yüzyılın ilk yarısında bütün diplomatlar aristokrat kökenli olup, aynı sınıfın mensubu olmakla aşağı yukarı benzer değerlere sahiptiler. Üstelik hemen hepsi diplomasinin *lingua frankası* olan Fransızca ile iletişim kuruyorlardı. Bunun ötesinde, Prens Clement von Metternich (1773-1859), Charles-Maurice de Talleyrand-Périgord (1754-1838), Lord Robert Stewart Castlereagh (1769-1822) gibi devlet adamları diplomatik maharetin yanında kozmopolitan bir Avrupalı kimliği taşıyorlardı. Avrupa Konseyi'nin üyeleri, daha sonra muhafazakâr ve liberal diye bölünmüş olsalar da müzâkere ve konferans geleneklerini Avrupalılık şemsiyesi altında 20. yüzyılın başlarına kadar sürdürdüler. Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde ise, Avrupa'nın kolektif menfaatleri değil, millî menfaatleri ağır basmaya başladı. Bu durumda Avrupa Konferans sistemini canlandırmak diplomatların aklından geçmemiş olsa gerek.

Müzâkerelerin ancak karşılıklı tavizlerle barışçı çözümlere yol açabileceğini düşünmeyen Wilhelm'ın her zamanki gibi acelesi vardı. Üçlü İttifak'ın (Almanya, Avusturya-Macaristan, İtalya) karşısında Üçlü Antant (İngiltere, Fransa, Rusya) duruyor ve bu ülkeler bir türlü onun isteklerini kayıtsız şartsız kabul etmiyorlardı -hele İngiltere. Almanya'yı diplomatik çıkmazlardan kurtaracak tek bir yol kalmıştı; önleyici savaş. Avusturya-Sırbistan krizi, Rusya ve Fransa askerî bakımdan kuvvetlenmeden bir an evvel böyle bir fırsat yarattı. Viyana 23 Temmuz 1914'de Belgrad'a çok ağır şartlar içeren ultimatomunu verdi. Ertesi gün, Sırplar resmî kanallardan Rus çarından yardım talep ettiler. Ruslar, hâlâ Avusturya'yı askerî güç kullanmamaya ikna edebileceklerini veya Almanya'yı müttefiki Avusturya üzerinde etkili kılıp, Avusturya-Macaristan ve Sırbistan savaşını önleyebileceklerini umuyorlardı. Rusya 31 Temmuz'da bütün batı sınırı doğrultusunda seferberlik başlattı. Aynı gün, Almanya 24 saat içinde Rusya'ya seferberliği iptal etmesi için

[27] John C. G. Röhl, *The Kaiser and His Court*, s. 150
[28] Ibid., s. 159

ultimatom verdi. Gene aynı gün, Kayzer Fransa'ya 18 saat içinde savaşta tarafsız kalacağına dair teminat vermesini istediği bir ultimatom yolladı. Fransızlar buna seferberlik başlatarak cevap verdiler. Berlin 2 Ağustos'da Brüksel'den topraklarını Fransa'ya saldırmak için geçireceği orduya açmasını talep edip rededilince, Belçika'yı işgale başladı. İngiltere de 4 Ağustos'ta Almanya'ya savaş ilân etti[29].

Alman Şansölyesi, Bethmann-Hollweg, 1 Ağustos günü, Rusya'ya verilen ultimatomun zamanaşımına uğramasına rağmen, krizi savaşsız atlatmak için yoğun çaba sarfediyordu. Ama günboyu yapılan toplantılarda Kayzer, Moltke, Tirpitz ve zamanın Prusya Harbiye Vekili Erich von Falkenhayn (1861-1922) karşısında yenik düştü. Almanya o gün seferberlik ilân etti[30]. Alman devlet adamları Rus seferberliğinin mutlak surette savaşa girmek için yapılmadığını çok iyi biliyorlardı. Buna rağmen savaş karşıtlarını kendi taraflarına çekmek için, hükümet hem muhalif Sosyal Demokratlar'la yaptığı görüşmelerde hem de basında Rusya'nın "saldırgan" politikasını vurgulayacaktı. Öte yandan, bazı Alman sivil ve asker bürokratlarının anıları Bethmann-Hollweg'in samimi olarak Balkanlar'da sınırlı bir savaş ümit ettiğine işaret edecek, fakat bu bir düşten ibaret kalacaktı[31].

Aslında Kayzer geleneksel aceleciliğiyle, Rusya daha seferberliğini tamamlayamadan 2 Ağustos'da St. Petersburg'a savaş ilân etmiş, fakat Ruslar'ın Alman ultimatomuna olumlu cevap vermemeleri üzerine bunu Berlin'de sanki Rusya Almanya'ya savaş açmış gibi göstermişti. Rusya'ya savaş ilânından altı saat sonra Nikola'ya Kayzer'den bir telgraf geldi. Nikola'nın gözlerine inanamayarak okuduğu telgrafta Wilhelm kuzenine "Savaşı önlemek tamamen senin elinde. Askerlerinin sınırı geçmesine izin verme" diyordu[32]. Wilhelm'in telgrafına cevap bile verilmedi; artık konuşulacak birşey kalmamıştı. Bu durumda, iki cephede birden savaşın aynı zamana denk gelmemesini ümit eden Almanya'nın hesabı, Ruslar'ın kısa zamanda, yani Almanya Fransa'yı savaş dışı bırakana kadar, seferberliklerini tamamlayamayacakları üzerine kurulmuştu. Oysa, Rusya kendisinden beklenmeyeni gerçekleştirdi. Batı cephesinde muharebeler, 1914 Eylül'ündeki Marne muharebesinden sonra siper savaşlarına dönüşürken Doğu cephesinde de muharebeler başladı. Almanlar artık iki ateş arasındaydılar.

Savaşın kaçınılmazlığını savunan generallere ve kan akıtmanın bir tür temizlenme olduğunu iddia eden düşünürlere karşı Barbara Tuchman Truva

---

[29] James Joll, *Europe Since 1870: An International History* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1973) s. 182-186

[30] Volker R. Berghahn, *Imperial Germany, 1871-1914* (Providence and Oxford: Berghahn Books, 1994) s. 282-283

[31] Ibid., s. 285

[32] Andrei Maylunas ve Sergei Mironenko, *A Lifelong Passion*, s. 396

savaşından Vietnam savaşına kadar bir dizi savaşı inceleyen kitabının adını *The March of Folly*, yani *Budalalıkların Resm-i Geçidi* koymuştu[33]. Bu kitap, savaş öncesi ve sırasında neredeyse bile bile yapılan yanlışların dökümüdür ve I. Dünya Savaşı'yla ilgili iki bariz yanlışa dikkat çeker. Biri yukarıda sözünü ettiğimiz Fransa'nın savaş planı, diğeri de 1917'de Almanya'nın sınırsız denizaltı savaşını başlatması ve sonucunda ABD'yi savaşa çekmesidir. I. Dünya Savaşı'ndan sadece iki örnek daha verecek olursak, Fransız komutanların toprak rengi değil, askerlerin Fransız bayrağının şerefli renklerini taşıyan üniformaları giymelerindeki ısrarları kimbilir kaç bin genci kolay hedef hâline getirmişti. Fransız piyadelerinin yarısından fazlası 1914 Kasım'ında başlarından vurularak öldükleri için "Albay Pénélon kumaş keplerin yerine miğfer kullanılmasını önerdiğinde, General Joffre 'Arkadaş' demişti 'miğfer üretene kadar bekleyemeyiz, çünkü ben Almanları iki ayda mahvedeceğim'"[34]. Oysa, I. Dünya Savaşı'nı sona erdiren ateşkes, beklentilerin hilâfına ancak dört yıl sonra, 11 Kasım 1918'de gerçekleşecekti.

SAVAŞ VE SONRASI

Prusya-Avusturya (1866) ve Prusya-Fransa (1870-1871) savaşlarını emsal alan Schlieffen plânı yıldırım hızıyla gerçekleşecek saldırılarla kesin zafer öngörüyordu. Kesin zafere ulaşılamayınca bu sefer siper savaşlarıyla birbirlerini yıpratma taktiklerine girişildi. Savaşı bu kadar uzatan nedenlerin başında hâlihazırdaki durumda kesin zaferin bir mit olmasının yanında gene yanlış hesaplar dizisi geliyordu.

Savaş hukukunda "kontraband" yani silâh, mühimmat, ve silâh yapımında kullanılacak malzemelerin sevkiyatını ve kaçakçılığını önlemek için, taraflar deniz ve kara yollarını abluka altına alabilirlerdi. Ama, sivil halkın yaşamını sürdürebilmesi için gereken savaş dışı ticaret tarafsız ülkelerin bayrağı altında devam ederdi. İngiltere, bu hukuka aykırı olarak Almanya'yı tümden abluka altına alınca, ABD ve İsveç gibi tarafsız ülkelerin ticaretine sekte vurduğu için, itirazlar bile yükselmişti. Almanlar, buna karşı Ocak 1917'de sınırsız denizaltı savaşını tekrar başlattı. Sınırsız denizaltı savaşı, savaş alanlarında görülen ticaret gemilerini tarafsız bayrak taşısa da uyarmaksızın batırmak anlamına geliyordu. ABD'den İngiltere'ye seyretmekte olan *Lusitania* gemisi 1915'de Alman denizaltıları (*Unterseebooten* – U-boats) tarafından batırılınca ABD'den Almanya ile diplomatik ilişkileri kesme tehdidi gelmişti. Almanlar'ın zaten 1915'de denizaltı savaşlarını devam ettire-

[33] Barbara W. Tuchman, *The March of Folly* (New York: Ballantine Books, 1984)

[34] General Joffre, Almanlar için 'kafasız' veya 'lâhananın sert kökü' anlamına gelen 'Boche' tabirini kullanıyordu. Gregor Dallas, *At the Heart of a Tiger*, s. 431

cek sayıda "U-boat"ları yoktu[35]. Üstelik, o defa ABD'nin düşmanlığına mazhar olmamak için Bethmann-Hollweg sınırsız denizaltı savaşında ısrar eden Tirpitz'e rağmen buna resmî onay vermemiş, Tirpitz istifa etmek zorunda kalmıştı. Bir yıl sonra, durum tersine dönecek, savaşla ilgili önemli konularda ağırlık yeniden Alman Yüksek Askerî Komutası'na geçecekti. Yeni Genelkurmay Başkanı General Paul von Hindenburg (1847-1934) ve yakın danışmanı General Erich von Ludendorff (1865-1937) iaşe işlerinden sorumlu komutan olarak, karar alma sürecini, Reichstag'ın desteğiyle, tamamen Yüksek Komuta'ya mâl ettiler. Hindenburg, Şansölye'ye karşı elde ettiği bu fırsatı ve konumunu sonuna kadar kullanmaya kararlıydı. Dolayısıyla, 1917'nin Ocak ayında, savaşı süratle bitirmek gayesini güden Hindenburg sınırsız denizaltı saldırıları için kesin emir verdi. Bu taktik neredeyse başarıya ulaşıyordu. Nisan ayına gelindiğinde, İngiltere'de ülkeyi açlıktan korumak üzere sadece altı aylık tahıl stoku kalmış ve hükümet ciddi olarak savaşa 1917'nin Kasım ayından itibaren devam edilemeyeceğini görüşmeye başlamıştı[36]. Her ne kadar Amerikan savaş gemilerinin refakatinde ticaret ve yolcu gemileri artık konvoylar hâlinde okyanusu aşmaya başlamışlar ve bu taktik Alman denizaltılarını biraz caydırmış gibi görünüyorsa da, herkes çok riskli bir durumdaydı. Batı cephesinde taraflar birbirlerini mat edemiyorlardı. Almanlar 1917'de artık 15 yaşındaki çocukları cepheye sürmeye başlamışlar ve yiyecek sıkıntısından dolayı bu askerlerini bile yeterli besleyemiyorlardı. Buna rağmen, Batı cephesinde dengeleri Antant devletlerinin lehine değiştiren faktör ABD'nin savaşa girmesi oldu. Amerika'yı savaşa girmeye iten diğer yanlışı vurgulamadan önce, Doğu cephesine bakmak gerekir.

Almanlar ve Avusturyalılar 1915'de Sırp ordularını dağıtarak Belgrad'ı işgal etmişlerdi. Aynı yıl, Müttefikler[37] Çanakkale'yi geçemeyecekler,[38] Osmanlı İmparatorluğu diğeri Kut al-Amara'da olmak üzere (1916) bütün savaş boyunca iki muharebe kazanacaktı[39]. Orduları Galiçya'dan Kafkas-

[35] Barbara W. Tuchman, *The March of Folly*, s. 25

[36] James Joll, *Europe Since 1870*, s. 208-209

[37] 1915'den itibaren İngiltere, Fransa, İtalya ve Rusya bloku 'Müttefikler', Almanya, Avusturya-Macaristan, Osmanlı İmparatorluğu ve Bulgaristan bloku 'Mihver' devletler olarak anılmaya başlandı.

[38] Ian Hamilton (Gen)I *Gallipoli Diary* 2 cilt (London: Edward Arnold, 1920); Alan Moorehead, *Gallipoli* (London: Hamish Hamilton, 1956); Nigel Steel ve Peter Hart, *Defeat at Gallipoli*, 2. basım (London: Pan Books, 2002)

[39] İzzettin Çalışlar ve İsmet Görgülü, *On Yıllık Savaşın Günlüğü: Balkan, Birinci Dünya ve İstiklâl Savaşları* (İstanbul: Yapı Kredi Kültür, Sanat Yayıncılık, 1997); Mine Erol, *Birinci Dünya Savaşının Arifesinde Amerika'nın Türkiye'ye Karşı Tutumu* (Ankara: Yayımcı adı yok, 1976); Şefik Ertem, *Birinci Dünya Savaşında Avrupa'da Yüzbin Türk Askeri (İstanbul: Kastaş, 1992); Köprülülü Şerif Ilden*, Birinci Dünya Savaşı Başlangıcında 3. Ordu Sarıkamış Kuşatma Manevrası ve Meydan Savaşı, Haz. Sami Önal (İstanbul: Türkiye İş Bankası, 1998); Akdes Nimet Kurat, *Birinci Dünya Savaşı*

lar'a, Çanakkale'den Yemen'e kadar birbirinden uzak mesafelerdeki cephelerde, çok zayıf lojistik destekle çarpışan Osmanlılar'ın savaşı pek ümitvar değildi. Erik Jan Zürcher'in teşhisiyle, endüstri-öncesi bir ülkenin (Alman savaş malzemesi yardımlarına rağmen) endüstrileşmiş ülkelere karşı savaşıydı Osmanlılar'ınki. Yine de hasımlarına yeterince zorluk çıkarabiliyorlardı.

Avusturya-Macaristan orduları, Osmanlı'da olduğu gibi, Alman subayların komutasında savaşıyorlardı. Fakat Almanlar'ın 1916'da kendi askerlerini tekrar Batı cephesine kaydırmaları, savaş yorgunluğu, ve imparatorluğun Ruthenler gibi kendilerini Ruslar'a yakın hisseden askerlerinin pek de gönülden çarpışmamaları üzerine çözülmeye başlamışlardı, ama İtalyan cephesinde dayanmaya devam ettiler[40]. Romanya, 1916 Ağustos'unda Avusturya-Macaristan'a savaş ilân ederek, Müttefiklere katıldı, fakat savaşın seyrine insan kaybı dışında bir katkısı olmadığı gibi, ordusu çok çabuk bertaraf edildi. Sadece savaş sonunda, "doğru" tarafta olmanın mükâfatını gördü.

Savaşan her ülkenin iç sorunları da dış sorunları kadar çok olmasına rağmen, hiçbir ülkenin savaş süreci Rusya'nınki kadar dramatik olmayacaktı. Rusya, daha savaşın başlarında Tannenberg muharebesinde (Eylül 1914) ve 1915'de Masurian gölleri muharebelerinde, sayıları her sefer 250.000'e ulaşan ölü ve yüzbinlerce savaş esiri vermiş, ama aynı büyüklükte kayıpları Avusturya-Macaristan ordularına verdirirken kendi II. Ordusu da imha olmuştu. Çar II. Nikola 1915 yılı sonlarına doğru başkomutanlığı uhdesine aldı. Bundan böyle, vaktinin büyük bir kısmını cephede geçirecekti.

Savaşın ilk yılında vatanperverlik nedeniyle ülkede grevler ve boykotlar kesilmişti. Ertesi yıl, 1916'da milyonlarca Rus köylüsü askerdeyken, çoğu kadın ve çocuğun da tarlalardan çekilip hem kendi karınlarını doyurabilmek için şehirlere gelmeleri hem de fabrikalarda ucuz işçi olarak tercih edilmeleri sonucu, Rusya'da ciddi yiyecek kıtlığı başgöstermişti. Boykotlar yeniden başladı. Başkentte "Alman olduğu için" fakat aslında hemofilik olan biricik oğlunu tedavi ettiğine inandığı dostu, şarlatan din adamı Rasputin'i koruyan Çariçe'ye karşı nefret büyümekteydi. Çar'ın yokluğunu istismar eden Rasputin, işi devlet makamlarına eş ve dostlarını atamaya kadar vardırınca, bir grup Rus aristokratı Rasputin'i öldürecek, fakat Çar ailesi suçlanmaya devam edecekti. Neden savaştıklarını bilmeyen kitleler gittikçe huzursuzlanıyorlardı. İşçi ve köylülerin isyan ediyorlar zannıyla katledildik-

---

Sırasında Türkiye'de bulunan Alman Generallerin Raporları (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1966); Cemalettin Taşkıran, *Birinci Dünya Savaşında Türk Esirleri* (İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2001; A. Haluk Ülman, *Birinci Dünya Savaşına Giden Yol* (Ankara: Sevinç Matbaası, 1972); *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi* 14 cilt (Ankara: Genelkurmay Başkanlığı, 1970)

[40] Norman Stone, *The Eastern Front, 1914-1917* 2. basım (London: Penguin Books, 1998) s. 252-263

leri 1916 yılının Kanlı Pazar'ına bir yıl sonra ilginç bir boykot eklendi. Dünya Kadınlar günü olan 8 Mart 1917 tarihinde Petrograd'daki kadın ve çocuk işçiler Çar'dan durumlarının biraz olsun düzeltilmesini istemek için yürüyüş yapıyorlardı. Saray bu "isyancıların" üzerine ateş açılmasını emredince, Petrograd garnizonundaki askerler kadın ve çocukların safına geçti. Kocaları ve babaları cephede çarpışan bu insanlara ihanet etmeyeceklerdi. Otoritesi iyice bozulan Çar, kardeşi Mikhail Romanov adına tahttan feragat etmek zorunda kaldı, Mikhail de zaten hiçbir zaman istemediği bu makamdan, sorumluluğu geçici meclise devrederek feragat edecekti.

Bu arada, Leon Troçki'nin (1877-1940) önderliğinde kurulan Petrograd Sovyet'i başkentte alternatif hükümet olarak yerel idari işlere el koymuştu. Bu atmosfer içinde Zürih'te sürgünde yaşayan Lenin, sırf Rusya'nın savaştan tek taraflı olarak çekilmesini yüksek sesle savunduğu için Almanlar'ın yardımıyla kaçak olarak Finlandiya üzerinden Rusya'ya gönderildi. Yolları daha sonra ayrılacak dahi olsa Troçki Lenin'i destekleyecek, Lenin'in polemikleri ve savaş karşıtı kışkırtmaları Rus ordusunu içten çökertecekti. Bolşevik devrimine giden yolun kısa tarihçesi böyle yazıldı. Bu karmaşada hükümet işlevini yerine getirmeye çalışan Prens Georgi Eugenievich Lvov (1861-1925) ve Alexander Kerensky'nin (1881-1970) önce Bolşeviklerle aynı fikirde olup savaştan çekilmek, sonra da savaşa devam etmek gibi uçlarda olan kararsızlıkları ve halkın isteklerini görmezden gelmeleri Lenin ve yandaşlarına istismar edilecek iyi bir fırsat yarattı. Genel grevin Petrograd'da oluşturduğu işlevsizliklerden istifade eden Bolşevikler Ekim devrimini (eski takvime göre Kasımdı) çok zorlanmadan gerçekleştirdiler.

Devrimden sonra Çar ailesini ne yapacaklarını bilemeyen Bolşevikler İngiltere'ye aileyi kabul etmeleri için girişimde bulundu. Kral George buna taraftardı, fakat İngiliz devlet adamları bunu İngiltere'nin âli menfaatlerine aykırı buldukları için kralı aksi yönde ikna ettiler. Taşrada ev hapsinde tutulan Çar Nikolas ve ailesi, ayrı bir bölgede gene ev hapsinde olan Mikhail 1918'de Bolşevikler tarafından katledildiler[41].

Bolşevikler, cepheye çok yakın olduğu için başkenti Petrograd'dan Moskova'ya taşıdılar. Sovyetler, 3 Mart 1918'de Almanlar'la imzaladıkları Brest-Litovsk anlaşmasıyla savaştan çekilmekle kalmadılar, Moskova, çarlık Rusya'sı ve geçici hükümetin hangi saiklerle savaşa devam ettiğini dünyaya ilân etti. Bu İngilizler'in başkalarının toprakları üzerinden yapmış oldukları gizli anlaşmalar ve vaadlerin ifşasıydı. Bu ifşaat, sonradan Türk Kurtuluş

[41] Adam Ulam, *The Bolsheviks* (New York: Collier Books, 1965); Nicholas V. Riasanovsky, *A History of Russia* 3.basım (New York: Oxford University Press, 1977) s. 448-512; Rosemary ve Donald Crawford, *The Life and Love of Michael II, The Last of the Romanov Tsars* (New York: Scribner, 1997)

Savaşı'nı yapacak olan Kuvay-ı Milliye'yi zaten haklı oldukları yolda ancak daha da yüreklendirecekti.

Rusya savaştan Bolşevikler'in sayesinde 1917 yılının Aralık ayından itibaren çekilmeye başlamıştı. Batı cephesinde ise Müttefikler için durum tam bir çıkmazdaydı ki Almanya'nın olmayacak bir yanlışı savaşın dengelerini altüst etti.

Amerika Birleşik Devletleri I. Dünya Savaşı'na girmeyi gerçekten istemiyor, hükümet savaşa entrikacı Avrupalılar'ın neden olduğunu düşünüyordu. Bundan dolayı, Kasım 1916'da Arthur Zimmerman (1859-1940) Alman Hariciye Vekili olduğunda Amerikalılar rahat bir nefes aldılar. Zimmerman aristokrat değil, orta sınıftan gelen bir kimseydi. ABD'nin dostu bir liberal olduğuna dair hakkında verilen raporlar Amerikalılar'ı sevindirmiş, Alman Hariciyesi'nde karar verme yetkisinin nihayet liberallere geçtiğine inandırmıştı[42]. Oysa, Zimmerman sivil-asker çekişmesinde General von Hindenburg ve Ludendorf'un safında yer alacaktı. Zimmerman makamını bu iki generale borçluydu, çünkü kendisinden önceki Hariciye Vekili, Gottlieb von Jagow sınırsız denizaltı savaşına karşıydı ve şansölyenin tarafını tutuyordu. Muhtemelen Berlin'deki ABD büyükelçisi teşhiste yanılmış, Washington'u da yanıltmıştı. Zimmerman için ABD'yi bir defa ziyaret etmiş olmak kendisini Amerika uzmanı addetmesine yetmişti. Almanya ile bir savaş hâlinde sayıları 10 milyonu bulan Alman kökenli Amerikalı'nın isyan edeceğine gönülden inanan Zimmerman, sırf bu nedenle ABD'nin hiçbir zaman Almanya'ya savaş ilân edemeyeceğini düşünüyordu. Hattâ henüz Hariciye Vekâleti Müsteşarı iken, Meksika'daki Alman büyükelçisine yolladığı bir telgrafta şayet Meksika Alman denizaltılarına üs tedarik edecek olursa müttefik olabileceklerini imâ etmişti. "ABD'yi Avrupa'dan uzak tutmak için Genelkurmay'ı Japonya ve Meksika ile anlaşabileceklerine ikna eden Zimmerman'ın terfii bu nedenle gerçekleşmiş olabilirdi"[43]. Aksi takdirde, adının başında "von" sıfatını taşımayan birinin Hariciye Vekili olması görülmüş değildi.

ABD'nin savaşı Müttefikler'in kazanmasını tercih ettiği kimse için sır değildi, çünkü ekonomik açıdan Müttefikler'e kredi açmak, yardım etmek gibi ciddi yatırımları zaten mevcuttu. Sınırsız denizaltı savaşı da büsbütün tahrik edici bir unsur olacaktı.

Buna rağmen, ABD Başkanı Woodrow Wilson (1856-1924) bu tehlikeler karşısında barış çağrısında bulunmaya karar verdi. Almanlar Wilson'un savaşı durdurmasını istiyorlardı, ama şu şartlarda: Rusya bölünecek, Bel-

[42] Barbara W. Tuchman, *The Zimmerman Telegram* (New York: Ballantine Books, 1958) s. 107-109
[43] Ibid., s. 114

çika'nın dörtte üçü Almanya'ya ilhak edilecek, Dunkirk'ten Boulogne'a uzanan Fransız sahili Almanlar'ın olacaktı. Oysa, Wilson'un barışa yaklaşımı, müzakereler yapılmasını ve hiçbir ülkenin savaştan mutlak galibiyetle çıkmamasını öngörüyordu. Wilson'a değil Almanlar'dan, dökülen bunca kanı meşru kılmak için tutumlarını büsbütün sertleştiren Müttefikler'den de destek gelmedi. İngiltere Başbakanı David Llyod George (1862-1945) tarafsız ülkelerin bu savaşa müdâhalelerine karşıydı ve Almanlar'ı kayıtsız şartsız yenmeye azimliydi -en azından öyle söylüyordu. Fransız Hariciye Vekili Aristide Briand (1862-1932) barışı müzâkere etmek fikrinin bile Fransa uğruna ölenlere saygısızlık olacağını savunuyordu.

Wilson'un barış girişimi sonuçsuz kaldı çünkü Avrupa'daki bütün taraflar, dost veya hasım, Amerika'nın kendilerine barış empoze etmesine karşıydılar. Bu noktada Zimmerman potansiyel hasmını küçük görmek gibi bir zaafa kapıldı. İngilizler'in Alman telgraf şifrelerini çözmeyi başardığını bilmeyen Alman Hariciye Vekili, Meksika'daki Alman büyükelçisine uzun bir telgraf yollamıştı. Telgraf sınırsız denizaltı savaşının başlayacağını bildiriyor ve Meksika'ya ittifak karşılığında kaybetmiş oldukları eski toprakları, Texas, New Mexico ve Arizona'yı vaadediyordu. Bu bilgi İngilizler'de mahfuzdu.

Wilson'un barıştan başka hiçbir şey düşünmediğini varsayan Zimmerman, sınırsız denizaltı savaşını Ocak 1917'de ilân edince, ABD Şubat ayında Almanya ile diplomatik ilişkilerini kesti, ama bu düşmanca değil, uyarı anlamında yapılmış bir jestti. Şubat sonlarına doğru çaresiz kaldıklarına hükmeden İngilizler Zimmerman telgrafının içeriğini Amerikalılar'a ifşâ ettiler ve haber 1 Mart tarihinde haber kaynağını belli etmeyecek şekilde Associated Press kanalıyla basına ulaştırıldı. İki gün sonraki basın toplantısında gazeteciler Zimmerman'dan bu telgrafın gerçekten kendisi tarafından yazıldığını inkâr etmesini bekliyorlardı. Oysa, Zimmerman olayı doğruladı. Neden böyle yaptığı hâlâ bir soru işaretidir. Yalan söylemeyi Prusyalı dürüstlüğüne mi yakıştıramamıştı, yoksa bu teyid kalın kafalılığından mı kaynaklanıyordu? Halbuki bunu inkâr edip, yanlış bilgiyi ABD'yi tahrik etmek için İngiliz ajanlarının verdiğini savunsa ABD'nin savaşa katılımını en azından şaibeli kılabilirdi. Zimmerman'ın tutumu ABD'de şok yarattı ve Almanya'nın Amerika'yı açıkça hedef almış olması üzerine, ABD Kongresi 2 Nisan 1917'de Almanya'ya savaş açtı. Wilson Kongre'ye hitabında Amerika'nın savaşa dahli için "savaşı sona erdirecek savaş" tabirini kullanmıştı[44]. Bu arada Alman kökenli Amerikalılar'dan değil savaş karşıtlığı, aksine Amerikalılıkları'nı ispatlamak istercesine destek geldi.

[44] *The Intimate Papers of Colonel House*, der. Charles Seymour 4 cilt, 2. cilt (London: Ernest Benn Limited, 1926) s. 474

Mayıs ayında Fransa'da konuşlanan Amerikalılar yıl sonuna kadar demoralize olmuş Fransız ve sömürge taburlarını Almanlar'a karşı mutlak hezimetten kurtardılar. ABD Deniz Kuvvetleri de Kuzey Denizi'ne mayın döşeyip, İngiliz Deniz Kuvvetleri'ne destek vererek Alman denizaltılarını bertaraf etmek ve destroyerlerini batırmakla deniz savaşına büyük katkılarda bulundular[45].

ABD desteğine rağmen, 1918 yılına gelindiğinde Fransız ordusu saldırıya geçecek durumda değildi. Rusya ile ateşkes akdeden Almanya doğudaki kuvvetlerini hızla Batı cephesine kaydırıyordu. ABD'nin seri silâh üretimindeki kapasitesi ve 1918 sonlarına kadar Avrupa kıtasına çıkarttığı 3 milyon taze askerî kuvvet, cephedeki savaş yorgunu Alman ordusunu ve Almanya'da başgösteren devrimci sosyalist grev, boykot ve başkaldırılar Almanlar'ı 11 Kasım 1918'de ateşkes anlaşmasına zorladı.

Barış müzâkerelerinde Kayzer'siz bir Almanya'nın Müttefikler'den daha ılımlı muamele göreceğini uman asker ve politikacılar Kayzer'i tahttan feragat etmeye ikna ettiler. Romanovlar'ın olduğu gibi Hohenzollern hanedanının da sonu gelmişti. Avusturya-Macaristan İmparatoru Fransuva Josef yaşlılık nedeniyle 1916'da vefat edince, tahta yeğeni Karl çıkmıştı. Karl iyi niyetle imparatorluğun federal bir yapıya dönüşmesini ve savaştan müzâkereyle tek taraflı olarak çekilmeyi öneriyordu. Fakat imparatorluk Almanya ile askerî açıdan o derece bütünleşmişti ki, Viyana'nın artık diplomatik manevra kabiliyeti hiç kalmamıştı. İmparator 11 Kasım 1918'de halklarına devlet işlerinden çekildiğini bildirdi, fakat tahttan feragat etmedi[46]. Karl ve ailesi 1919 yılında İsviçre'ye taşındıklarında imparatorluk parçalanmıştı ve Habsburg hanedanı ancak bu adı taşıyanların hayallerinde varolacaktı.

Osmanlı hanedanı 1922'ye kadar dayanabildi. Savaşan ülkeler için I. Dünya Savaşı dört yıl, ABD için bir buçuk yıl sürmüştü. Oysa, Osmanlı İmparatorluğu 1911'den 1922'ye kadar sürekli savaş gördü. Trablusgarb'da İtalyan savaşı, Balkan savaşları, I. Dünya Savaşı her ne kadar imparatorluktan geriye, Anadolu ve Trakya'nın bir bölümü dışında, toprak bırakmadıysa da Kurtuluş Savaşı (1919-1922), 1923'de ilân edilen Türkiye Cumhuriyeti'nin varoluş nedeni oldu[47]. Savaş sonrası ve barışı olmayan savaş teması neden dünyanın bazı bölgelerinde bu savaşın sonuçlarıyla hâlâ yaşadığımıza ışık tutabilir.

---

[45] Robert H. Zieger, *America's Great War,* s. 112-114

[46] Alan Palmer, *Twilight of the Habsburgs*, s. 345

[47] Kapsamlı bibliyografya için bkz. Nur Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul, 1918-1923* 2. basım (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995); Erik Jan Zürcher, *A History of Modern Turkey* 2. basım (London: I. B. Tauris, 1998)

David Sinclair, *Hall of Mirrors* adlı kitabında Woodrow Wilson, David Lloyd George, Georges Clemenceau ve İtalyan Başbakanı Vittorio Emanuele Orlando'yu (1860-1952) devlet adamlığı basireti göstermedikleri ve oy avcılığından başka bir şey düşünmeyen politikacılar oldukları için onları suni bir barışın mimarları sayar[48]. I. Dünya savaşı Avrupa'nın savaşıydı ve "barış" da Avrupa merkezli bakış açısının ürünü oldu. Avrupalılar Wilson'u, Cemiyet-i Akvam'ı ve Wilson'un meşhur 14 maddesini kaale almadılar. Cemiyet-i Akvam sözde uluslar-üstü, ama sembolik bir kurum olarak kaldı.

Wilson ne kadar âdil bir barış isterse istesin, 1870'de Montmartre belediye başkanı olan Clemenceau, gene 1870'de Lorraine'li bir avukat olan Fransa Cumhurbaşkanı Raymond Poincaré (1860-1934), ve 1918'de son Alman saldırısını nasıl zorlukla püskürtebildiklerini yakından bilen Fransa Genelkurmay Başkanı Mareşal Ferdinand Foch (1851-1929), bu deneyimlerini unutmamışlardı. Fransa, Almanya'yı askerî, ekonomik ve toprak bütünlüğü açısından mümkün olduğu kadar zaafa uğratmaya azimliydi[49]. İngiliz hükümeti de savaş boyunca yaptığı propaganda sonucu – "Hunlar geliyor," "Kayzer'i asalım" gibi- Fransızlar'dan daha yumuşak davranmayacaktı. Wilson'un şanssızlığı ise kendi idealist görüşlerini yeni dünya düzeni olarak empoze etmeye çalışmasından kaynaklanıyordu. Bununla beraber tavrında tıpkı 1917'de yaptığı barış çağrısındaki gibi ABD'nin üstünlüğünden kaynaklanan bir küstahlık da sezilmiyor değildi. Ve Avrupalılar kendi kıtalarında üstünlüğü Amerikalılar'a kaptırmaya ne hazırdılar ne de niyetli.

Kayıtsız şartsız teslim olan Almanya'da kurulan Weimar Cumhuriyeti oniki yıl sürdü (1919-1933). Yeni kurulan Polonya Cumhuriyeti ve Macaristan, eski Bulgaristan Krallığı, Sırp-Hırvat-Slovenya Krallığı, Romanya ve Yunanistan kısa sürede ya askerî diktatörlük (Polonya, Macaristan) ya da monarşik diktatörlüklere dönüştüler. Bu ülkelere kıyasla çok daha istikrarlı olan Avusturya ve Çekoslovak Cumhuriyetlerini de 1939'da Hitler ilhak etti. I. Dünya Savaşı "barışlarının" II. Dünya Savaşı'nın baş sorumlusu olduğu yazılagelmiştir[50].

Avrupa, mağlupları cezalandıran intikamcı barışa, hele devrimci sosyalistlerin ajitasyonları karşısında durabilecek parlementer demokrasilere hazır değildi.

Avrupa dışında, bilhassa Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopartılan topraklar üzerinde, Cemiyet-i Akvam uhdesinde "manda" rejimleri uygulamasına geçildi. Esasen manda, sömürgenin daha kibarca söylenişiydi. Böylece, savaşta müttefik olmalarına rağmen savaş sonrası Yakın Doğu'da rekabetleri

---

[48] David Sinclair, *Hall of Mirrors*, s. vi-xii
[49] James Joll, *Europe Since 1870*, s. 274
[50] A. J. P. Taylor, *The Origins of the Second World War*, 2. basım (New York: Fawcett Crest, 1961)

tekrar alevlenen Fransa ve İngiltere, sömürgeci olarak suçlanmamak için manda adı altında Yakın Doğu'da hem keyfî sınırlar çizdiler hem de -ileri bir tarihte bağımsız olacakları kaydıyla- bu sunî devletleri (Ürdün, Filistin, Irak, Suriye, Lübnan ve Arap emirlikleri) vesayet altına aldılar. Mısır ise 1881'den 1956'ya kadar "geçici" olarak İngiliz kontrolü altında kalacaktı. Manda kavramı Osmanlı toprakları üzerinde yapılan gizli anlaşmalara hukukî (ama meşru olmayan) bir kılıf yaratmıştı[51].

Gizli anlaşmalar ve Yakın Doğu'da İngiliz-Fransız rekabeti Araplar'ın tek devlet altında birleşmelerini imkânsız kıldı. Üstelik Avrupa'daki anti-Semitizmin bedelini de 1948'de İsrail'in kurulmasıyla Araplar ödeyecek, uzun vadede Avrupalı emperyalistlerin "böl ve yönet" taktiği Yakın Doğu'da onulmaz bir Batı karşıtlığına dönüşecekti.

Türkiye Cumhuriyeti, I. Dünya Savaşı'nın uzantısı olan Kurtuluş Savaşı sonrasında devletini kendi kazandığı zaferin üzerine inşa edebildiği ve dış ilişkilerini maharetle idame ettirebildiği için[52] mağlup devletler arasında bir istisnadır. Türkiye, sınırları dışında kalan Osmanlı halkları üzerinde hak iddia etmeyeceğini Lozan Anlaşması'yla teyid edince ve Osmanlı borçlarının büyük bir kısmını üstlenince galip Avrupalılar için bir tehdit olmaktan uzaklaştı. Bu arada, Bolşevikler'in iktidara gelince Çarlık Rusyası'nın Batı'ya, bilhassa Fransa'ya olan borçlarını tek taraflı olarak iptal ettiklerini hatırlamakta yarar var. Bu da Fransa'nın neden Rus iç savaşında (1918-1920) Beyaz ordulara yardım ettiğini açıklıyor, çünkü sorun kesinlikle ideoloji değildi.

Yukarıda sözü geçen diğer lider profillerine baktıktan sonra, Türkiye'nin şansı mutlaka Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları gibi basiretli liderlere sahip oluşuydu. Aksi ise, dünyayı II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar faşizmle yaşamaya mahkûm etmişti. Avrupa ancak ikinci savaştan sonra birinci savaşın üstesinden gelmeyi başardı. Ancak, Avrasya belki dolaylı olarak, ama Yakın Doğu açıkça hâlâ I. Dünya Savaşı'nın sonuçlarıyla yaşamaktadır.

---

[51] Albert Howe Lybyer, "Turkey under the Armistice", *The Journal of International Relations*, 12:4 (Nisan 1922), s. 447-473

[52] Roderic H. Davison, "Turkish Diplomacy from Mudros to Lausanne", *The Diplomats, 1919-1939*, ed. Gordon Craig ve Felix Gilbert (Princeton: Princeton University Press, 1953) s. 172-209

15. yüzyıl sonlarında, Zonchio'da savaşan Venedik ve Türk gemileri, 1585, Biritish Museum, *The Fifteenth Century, Margaret Aston, W.W. Norton & Company Inc., Londra, 1979.*

1396 Niğbolu Savaşı'ndan sonra aralarında oğlunun da bulunduğu esirler için Burgonya Dükü'nün Osmanlılar'a gönderdiği fidye parasının teslimi, British Museum, *The Fifteenth Century...*

OSMANLI'NIN AVRUPA İLE BARIŞIKLIĞI: KAPİTÜLASYONLAR VE TİCÂRET

Halil İnalcık

HAÇLILAR DÖNEMİ

Ortaçağ'da İslâm Dünyası ve Hıristiyan Avrupa, iki uzlaşmaz rakip, savaş hâlinde idiler (İlk Haçlı Seferi 1097'de Selçuklu Anadolusu üzerinden Kudüs'e, son Haçlı Seferi 1270'te Tunus'a). Daha sonra Osmanlılar'a karşı on dört Haçlı seferi plânlanmıştır. Papalık ve Bizans ittifakıyla ilk Haçlı seferi, Osmanlılar'ı Rumeli'den atmak amacıyla 1359'da yapılmıştır. Niğbolu (1396) ve Varna (1444) seferleri gerçek anlamda son Haçlı seferleri sayılabilir[1].

Haçlılar, Güney-Doğu Anadolu, Suriye ve Filistin'de küçük devletler kurdular ve o zaman medenî şehir hayatı, teknoloji ve yaşam tarzı bakımından daha yüksek bir düzeyde olan komşuları Müslümanlar ile yakın sosyal ve ekonomik ilişkiler içine girdiler. Doğu'nun lüks maddeleri, özellikle pamuklu ve ipekli kumaşlar ve dokuma teknikleri, baharat, boyalar, sabun,

---

[1] Bkz. H. İnalcık, "The Ottoman Turks and the Crusades", yay. K. Setton, *A History of the Crusades*, VI, Madison: 1989; A. Sevim ve E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara: TTK, 1995; Kültür tarihi bakımından şu önemli eser: C Hillenbrand, *The Crusades: Islamic Perspectives*, Edinburgh: 1999.

parfümeri gibi maddelerin tüketimi Avrupa'da yayıldı. Bu ilişkiler, özellikle Yakın-Doğu ile İtalyan şehirleri arasında yoğunlaştı (1291'de Akka'nın düşmesiyle Suriye'de son Haçlı dayanağı son buldu). Ortaçağ'da Akdeniz adaları, Sicilya (827), Kıbrıs (805), Rodos (807), ve Girit (825) Araplar'ın kontrolü altında idi. Tunus'ta donanma sahibi Arap Aglebîleri (801-909) bu fetihlerden sorumlu idiler. Avrupalılar ancak Haçlı seferleri ile Akdeniz'de egemen oldular. Kıbrıs'ı 1191'de Haçlılar zaptetti.

Orta Asya, İran ve Anadolu'da egemen Selçuklu İmparatorluğu ile Mısır'da egemen Fatımî ve Eyyûbîler (968-1250) zamanında Avrupa ile ticâret ilişkileri çok gelişti. Anadolu Selçuklu Sultanları Kıbrıs kralları ve Venedikliler'e 1207'de ticârî kapitülasyon güvenceleri vermişlerdir.

Bu sıkı ticâret ilişkileri üzerinde Orta Doğu'nun derin ve kapsamlı etkisini en açık ve kesin biçimde gösteren kanıt, F. B. Pegolotti'nin *La Pratica della Mercatura* adlı eseridir.[2] Orada ölçülerin Arapça adlarla anılmış olması dikkate değer. Daha sonra Moğol cihan imparatorluğu (1216 - 1368), Çin'den Akdeniz ve Karadeniz'e kadar transkontinental yollar üzerinde gidiş gelişi güvence altına alınca (*Pax Mongolica*, Marco Plolo'ların seyahati, 1271), Doğu-Batı ticâreti daha büyük bir ivme kazandı. Ucuz Çin ipeği çok miktarda Akdeniz'e gelmeye başladı ve Avrupa'da ilk ipek sanayii Toscana'da Lucca'da 1250'lerde kuruldu. Kervanlar Orta Asya yollarından Kırım'da Solgat, Kefe limanlarına, Anadolu'da Ayas'a varıyor, oradan İtalyanlar tarafından satın alınıyordu.

Haçlılar, Kudüs ve Suriye'den Akka'nın düşmesiyle tamamıyla atılmış bulunuyorlardı (1244'de Kudüs, 1268'de Antakya yeniden Müslümanlar eline geçmiş, bu mücadelede Anadolu Selçuklu Sultanları Selâhaddin Eyyûbî ile işbirliği yapmışlardı). Akka'nın düşmesi üzerine Papa, Memlûk ve Türk ülkelerine karşı ambargo ilân etmiş, bunun üzerine Batı Anadolu limanlarından hareket eden Türk gazileri, (başlıca Umur Gazi) Doğu Akdeniz ve Ege'de Lâtin Hıristiyan kolonilerini ve deniz trafiğini vurmaya başlamışlar, onlara karşı Cenevizliler'in dahil olduğu Haçlı saldırıları örgütlenmişti.[3] 1291-1361 dönemi İslâmî gaza ve Hıristiyan Haçlı mücadelesinin tırmandığı bir dönemdir. İlkin Batı Anadolu Gazi Beylikleri, 1390'dan sonra Osmanlılar bu mücadeleyi başarıyla sürdürmüşler ve Memlûkler'le işbirliği yapmışlardır (1424-1426 Memlûkler'in Kıbrıs'ı işgâli, II. Bayezid'in Kızıldeniz'de Portekizliler'e karşı mücadelede Memlûkler'e yardımları).

---

[2] Pegolotti'nin tüccarlar için yazdığı bu rehber ve benzerleri hakkında Pegolotti'nin kitabını yayımlayan A. Evans'ın (Cambridge, Mass. 1996) önsözüne bakınız.

[3] H. İnalcık, "The Rise of the Turcoman Maritime Principalities in Anatolia, Byzantium and Crusades", *Byzantinishe Forschungen*, IX (1985), 105-126.

Marino Sanudo'nun Haçlı Seferi için hedef olarak Batı Anadolu beyliklerini göstermesi (1321) tarihinden beri Türkler Avrupa'nın korkusu olmuş, bu korku İstanbul'un fethiyle doruğa ulaşmıştı. Gırnata'nın fethi (1492), İstanbul fethine karşı Hıristiyanlığın zaferi olarak Avrupa'nın her yerinde sokaklara dökülen halk tarafından dînî alaylarla karşılanmıştı. İşte Kristof Kolomb böyle bir atmosferde, tam da Gırnata zaferinin coşkusu içinde kraliçe Isabella'dan destek aldı. Kolomb, Marco Polo'yu okumuş ve Çin'de Hanbalık (Peking)'da Kubilay Han'ın merkezinde bir Nestûrî Hıristiyan baş piskoposluğu kurulduğunu öğrenmişti. Kezâ İran Moğolları, Anadolu Türkmenleri'nin baş düşmanıydı. Moğollar, Haçlı ordularının hareket merkezi saydıkları Küçük Ermenistan'ı (Çukurova bölgesi) himayeleri altında tutmakta idiler.

Memlûkler'e karşı Moğollar'la Avrupa sarayları arasında karşılıklı elçiler gidip geliyordu. Argun'un (1284-1291) Nestûrî Hıristiyan elçisi Papa IV. Nikola'ya Han adına şöyle diyordu: "Han, Katoliklerle dostlukla birleşmekte ve Suriye ve Filistin'i ele geçirmeyi önermekte ve Kudüs'ün fethi için işbirliğimizi istemektedir". Moğollar'la Batı Hıristiyan dünyası arasında ilişkiler bundan sonra da devam etti.

1489'da Memlûk Sultanı Kayıtbay (1468-1496) İspanya'ya bir elçi heyeti göndererek Gırnata Müslümanları'nı tacizden vazgeçilmesini, yoksa kendi ülkesindeki Hıristiyanlara karşı harekete geçeceğini bildirmişti. Herhalde Gırnata önünde (1492) İspanyollar ve Kolomb için gündemdeki büyük konu, İslâm-Hıristiyan mücadelesi idi. Hint Okyanusu'na egemen olan Portekizliler'e karşı Memlûkler'in Süveyş'te bir donanma yapmaları için II. Bayezid malzeme, usta ve kaptanlar gönderecektir. Memlûkler'in ülkesi Osmanlı İmparatorluğu'na katıldıktan sonra (1516-1517), Endülüs Müslümanları'nın (Moriscolar) himayesini Osmanlılar ciddî şekilde üstlenecekler, Batı Akdeniz'de Osmanlı gazileri geniş ölçüde faaliyete geçeceklerdir (Kemal Reis, sonra Baba Oruç ve Hayreddin).

OSMANLI VE BÜYÜK COĞRÂFÎ KEŞİFLER

Kolomb'un Yeni Dünya'yı keşfi (1492), bir bakıma, Akdeniz'de Hıristiyan dünyası, özellikle İspanya ile Osmanlı arasındaki mücadele ile ilişkili görünmektedir.[4] Kolomb, günlük notlarında onu harekete geçiren gerçek faktörün, İslâm dünyasını geriden çevirerek Doğu'daki Hıristiyan dostu Moğol Hanı ile doğrudan ilişki kurmak, Hindistan ticâreti için deniz yolunu açmak, Batı ve Doğu Hıristiyanları'nın işbirliğiyle Kudüs'ü (Jerusalem) almak olduğunu açıklar. İspanyol hükümdarları Isabella ve Ferdinand, Gırnata'yı 2

[4] A. Hamdani, "Colombus and the Recovery of Jerusalem", *JOAS*, 59-1 (1979), 5-28.

Ocak 1492'de almışlar ve Kolomb orada onların sağladığı imkânlar sayesinde çağ açan keşfini, Amerika'nın keşfini (12 Ekim 1492) başarmıştır. Hamdani, haklı olarak bu iki girişimin, İspanya'da egemen *reconquista*, yani İslâm'a karşı Ortaçağ Haçlı hareketi ile açıklanması gerektiğini vurgular.[5] Batı dünyasını Hindistan'a denizden doğrudan bir yol aramaya iten stratejik faktör ise, Fâtih Sultan Mehmed'in (1444-1446, 1451-1481) İstanbul'u fethi, Levant'ta Ceneviz kolonilerini (Pera 1453, Midilli 1462, Kırım'da Kefe, 1475 ve Kopa 1479) almasıdır. Bunun üzerine Cenevizliler yeni plânlar peşinde koşuyor, kaynaklarını *reconquista* temsilcisi İspanya üzerine çeviriyorlar. XIV ve XV. yüzyılda hızla büyüyen Avrupa ekonomisi altın ve gümüş darlığını her gün daha fena hissediyor, *Eldorado*'ya Osmanlı-Türk egemenliği ötesinde bir yol bulacağını ümit ediyordu. Osmanlılar, Avrupa ekonomisinin belli başlı gümüş kaynaklarından birini, Bosna-Sırp gümüş madenlerini ele geçirmişti (Fâtih'in ilk seferleri 1454-1463 Sırbistan ve Bosna'da bu maden bölgelerini fethetmeye yönelmişti). Daha II. Murad (1421-1444, 1446-1451) zamanında Osmanlılar, İtalya'ya gümüş ihracını yasaklamışlardı.[6] Avrupa'da gittikçe artan para sıkıntısı, Türkler'e karşı Papalar'ın Haçlı seferi girişimlerini bir zaruret olarak hissettiriyordu. 1453-1495 dönemi, Avrupa'da Haçlı girişimlerini en yoğun dönemini oluşturmuştur.[7] *Kayser-i Rûm* unvanını benimseyen Fâtih'in büyük plânları, İstanbul'dan sonra Roma'yı da alarak kendi egemenliği altında Roma İmparatorluğu'nu canlandırmayı içeriyordu.[8] Hamdani haklı olarak bu atmosferle Kolomb'un zihniyeti arasındaki bağı belirtmektedir.

Kolomb'u bu maceraya iten düşünce, Samuel Morison'un sözleriyle "Kolomb'un Ortaçağ'a özgü imanı onu modern bir çözüm şekline itmiştir, yani dünyada yayılma".[9]

John Phelan'a göre,[10] "Kolomb Haçlı geleneğini, kendisinin Mehdi olduğu gibi bir apokaliptik düşünceyle özdeşleştirmiştir".

Portekizliler'in Hint Okyanusu'na varmalarından (1498) önce, Avrupa Hint-Çin mallarını Yakın Doğu üzerinden almakta idi. Mısır ve Suriye kadar Anadolu, özellikle *Pax Mongolica* döneminde (1230-1300), kıtalararası ticâ-

---

[5] A. Hamdani, *ibid.*, 39.

[6] "II. Murad", *İslâm Ansiklopedisi*, (MEB).

[7] Bu konuda N. Iorga'dan sonra şimdi ayrıntılı bir tasvir için bkz. K. Setton, *The Papacy and the Levant*, I-IV, Philadelphia: 1986-1989.

[8] F. Babinger, *Mehmed the Conqueror and His Time*, Princeton: 1978; Türkçe çevirisi, *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı*, İstanbul: Oğlak Yayınları, 2002, ilk bölüm.

[9] "His medieval faith impelled him to a modern solution: expansion. If the Turk could not be pried loose from the Holy Speulcre, by ordinary means, let Europe seek new means overseas: and he, Crostopher the Christ-bearer would be humble yet proud instrument of Europe's regeneration": cited by A. Hamdani, 39.

[10] *Ibid.*, 40

rette başta geliyordu. Anadolu'yu kesen Tebriz-Sivas-Kayseri büyük kervan yolu, oradan İskenderun körfezinde Ayas'ta, yahut Konya üzerinden Antalya veya Ayasolug'ta (Aios-Theologus), Akdeniz'e varıyordu.[11] Avrupalılar'ın doğrudan Hindistan ve Çin'e erişme çabaları sonucu (great geographic discoveries), Avrupa'nın dünyada yayılışı, cihan tarihinde gerçekten yeni bir çağın başlangıcı olmuştur (Vasco da Gama Hindistan'da: 1498).

Burada belirtmeye çalıştığımız nokta şudur: Avrupalılar'ın bu çabaları arkasında, ekonomik nedenler yanında, Osmanlı'nın Fâtih Sultan Mehmed devrinde İstanbul ekseninde Anadolu ve Balkanlar'a tam egemen olması, Karadeniz'de Ceneviz egemenliğine son vermesi önemle hesaba katılmalıdır.[12]

Bu tarihlere doğru Batı Afrika kıyılarında keşfiyâtı başlatan (1434'de Bajador Burnu aşılıyor) Portekiz prensi Henry'dir. Henry, *İsa tarikatı* (*Order of Christ*) kaynaklarını kullanan mutaassıb bir Hıristiyan'dı. Fâtih döneminde Portekiz, Afrika'nın zenginlik kaynaklarını (esir ticâreti, altın, fildişi) işleterek zengin bir memleket durumuna gelmiş olup Kastilya (İspanyol) kralını kıskandırıyordu. Kastilya kralı, Portekiz'in altın ticâretinde tekelini tanıdı. İstanbul, Osmanlı egemenliğine geçince, Papalık tüm Avrupa'da bir Haçlı seferi için var gücüyle çalışmaya başladı, bu arada zengin Portekiz'e de başvurdu. Portekiz kralı bu daveti, ticâret rakibi Müslüman Fas'a karşı bir sefer yaparak yerine getirdi (1458). Portekizli Bartholomeus Diaz, 1487'de Ümit Burnu'nu geçerek Hint Okyanusu'na girdi. Orta Doğu karayolu üzerinden Hindistan'a varan Pedro de Lovilha gönderdiği raporlarda Hint Okyanusu'nda Portekiz donanması ve toplarına karşı duracak bir kuvvet bulunamadığını bildirmekte idi.

Tekrar edelim, İstanbul fethi ve Karadeniz'de Osmanlı egemenliği yerleşince ve Boğazlar tam Osmanlı kontrolü altına girince (1463 Çanakkale ve Kilidülbahr inşâsı), Cenevizliler büyük sermayelerini işletmek üzere yeni faaliyet alanları aramaya başladılar, İspanya ve Portekiz' yöneldiler. İspanyol Kanarya Adaları ve Madeira'da şeker plantasyonları Ceneviz girişimiyle meydana geldi. XV. yüzyıl sonlarına doğru Avrupa'nın şeker ihtiyacının büyük kısmını Ceneviz ve Floransalı tüccar eliyle bu adalar karşılamakta idi.[13] Daha önce Avrupa, şekeri Orta Doğu'dan (Mısır ve Kıbrıs) ithal etmekte idi. Cenevizli Kolomb, Müslüman Gırnata önünde 1492'de İspanyol hükümdarları hizmetine giriyor, Osmanlı'yı geriden çevirme plânını sunu-

[11] W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant*, I, Leipzig 1936; I. V. Magalhaes Godinho, *L'economie de l'empire portugais aux XV e et XVI e siecles*, Paris: 1969.

[12] Bkz. "Mehmed II", *İslâm Ansiklopedisi* (MEB), VII (1957), 506-535.

13 R. Davis, *The Rise of Atlantic Economies*, NY: Cornell Univ. Press, 1984; R. Davis, *Aleppo and Devonshire Square: English Traders in the Levant in the Eighteenth Century*, London: 1967.

yordu. Birkaç yıl Portekiz'de kalmış olan Kolomb, Portekizliler'in teknoloji başarılarından yararlanmıştır. (özellikle 1456'ya doğru keşf olunan *quadrant* âleti ve Atlantik'e dayanıklı *Karavel* denilen gemi). Özetle, 1453'ten başlayarak Karadeniz ve Ege'de Osmanlı kontrolünün yerleşmesi, Batı'da keşfiyatı hazırlayan gelişmeler arasında dikkatle göz önüne alınması gereken bir gelişmedir. Hıristiyan Avrupa ile Müslüman Ortadoğu arasında siyâsî-dinî mücadele yanında ticârette işbirliği daha az önemli değildir.

AVRUPA DEVLETLERİNE VERİLEN TİCÂRET İMTİYAZLARI

İslâm dünyasında kapitülasyon imtiyazları için en çok kullanılan *şurût, uhûd, amân* terimleri bu belgelerin niteliğini belirler. Bu maddeleri içeren belgeye *'ahdnâme*, Arap memleketlerinde *kitâb amân* veya *marsûm* denir.[14] *Şurût,* (maddeler, şartlar), Lâtince'ye *capitula* (*şartlar, fasıllar, maddeler)* diye çevrilmiştir. Buradan Fransızca *capitulation* kelimesi türemiş olup, terime *teslim olma* anlamı verilmesi tamamıyla yanlıştır. Kapitülasyonlar, XVIII. yüzyıldan itibaren iki taraf arasında kararlaştırılmış andlaşma niteliğini alınca, kelime bu biçimde anlaşılmış görünüyor. Aslında *'ahdnâme,* pâdişahın tek taraflı olarak *'ahd* (yemin) ile verdiği güvenceleri içeren bir çeşit *berat* veya *nişan* (Arapça *marsûm*) dır. Bu çeşit *'ahdnâme* şu prensibe dayanır: İslâm hukukuna göre, *Dârü'l-harb*'den, yani İslâm'ın egemen olmadığı harp bölgesi memleketlerden güvencesiz gelen yabancılar, esir veya katledilirdi. Devlet reisi veya herhangi bir Müslüman, bu gibilerin ikameti, şahısları, malları, ibadet-ticâret faaliyetleri hakkında *Darü'l-İslâm*'da *amân*, yani barış verebilir. *Amân*, yani güvence isteyen (isti'mân eden) kimseye, fıkıh diliyle *müste'min* denir (Osmanlı tebaası gayr-ı Müslimler ise *zimmî* adı altında Müslim tebaa gibi devletin tüm himayesinden yararlanır). Bağışlanan imtiyaz "*amân*"dan, şahıs veya cemaat, barışa aykırı hareket etmediği, düşmanca bir tavır almadığı, "dostluk ve sadakat" ile hareket ettiği sürece yararlanır. Bu hususta yerel hakimlerle anlaşmazlık çıkarsa, sultana başvurulur, Sultanın kararına uyulur. *Amân*, en çok yabancıların gelip serbest ticâret etmelerine imkân vermek için verilen bir güvencedir. *Harb*, amân durumunu belli bir süre için kaldırabilir. Müslüman şahıslar da *amân* verebilir. Fakat, genelde bu imtiyazı verme yetkisi, Müslüman cemaatin başına, yani *imâma* ait olup, bu güvence *amân 'âmm* terimi ile ifade edilir. *Amân* yalnız tüccar için değil, *Dâr al-İslâm*'ı ziyaret için *isti'mân* eden her yabancı, bu arada Kudüs'e gelen Hıristiyan hacılar için verilen bir güvence olabilir.

---

[14] Bkz. "Imtiyâzât", *Encyclopaedia of Islam*, 2. Baskı, III, 1179-1189.

Tüm hukûkî tasarruflar gibi her *'ahdnâme* onu vermiş olan Sultanın hayatı süresince geçerlidir; yeni tahta çıkan Sultan tarafından tasdik edilmesi gerekir. Buna "*mukarrer tutma*" denilir. *'Ahdnâme* bağışlanmadan önce metne girecek maddelerin İslâm hukukuna uygun olup olmadığına Şeyhülislâm karar verir. *'Ahdnâme* son şekliyle sultanın dinî yeminle verdiği bir belge olduğundan, çatışma hâlinde yerel hukukî kararlardan üstün (*preemptive*)dür. Kadı hükümlerinde, *'ahdnâme* maddesi öncelikle gözönünde tutulur. *'Ahdnâme* içinde açıklanmış olmayıp sonradan ortaya çıkan anlaşmazlıklar, fetvâ ile çözüme ulaşır. 'Ahdnâme bağışlanması "dostluk ve sadakat" koşuluyla verildiğinden, pâdişahlar bu imtiyazı yalnız dost olan veya dostluğunu aradığı hükümetlere verir.

XVII ve XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti kapitülasyonları birçok Avrupalı devletlere vermeye başladı. Zira, devletin Habsburglar ve Rus Çarlarına karşı müttefiklere ihtiyacı vardı ve ticâretin genişlemesi ve yararları hakkında daha pragmatik görüşler Bâbıâli'de kabul edilmişti.

Prensipte *'ahdnâmenin* pâdişah tarafından tek taraflı bağışlandığı esas olmakla beraber, bir düşman memleket ile, meselâ ezelî rakip Avusturya Habsburgları ile yapılan genel barış *'ahdnâmeleri'nde* kapitülasyon güvenceleri özel bir madde ile tanınmıştır. Avusturya, Batı Avrupa devletlerine bakarak ekonomisini geliştirmek için Levant ticâretine katılmak istiyordu. Fakat sınırda düşmanca hareketler eksik olmadığından, bu özel madde Batılılar misâlinde olduğu gibi gelişememiş ve sınırlı biçimde uygulanmıştır. Meselâ, Osmanlılar'ın XV. yüzyıldan beri büyük sayıda ithâl ettiği ucuz Styria çelik bıçakları (Osmanlı Devleti'ne Eflak üzerinden ithâl edildiği için *Eflak Bıçağı* diye tanınmıştır) veya bazı yünlü kumaş çeşitleri iki ülke arasında hayli geniş bir ticârete konu olmuştur.

Özetle, klasik çağda Osmanlı bir *'ahdnâme* ile ticârî imtiyaz ve güvenceler verirken başlıca şu üç noktayı göz önünde tutardı:

1. İslâm hukukunun *harbî'*lerle (yani İslâm egemenliği altında bulunmayan memleketler tebaası) ilişkileri düzenleyen İslâmî prensipler, "dostluk ve sadâkate" aykırı bir hareket ortaya çıktığı anda geçerliliğini kaybederdi, o memleket düşman ilân edilir, gazâ yaptırımlarına hedef olabilirdi. Bu takdir hakkı, Osmanlı diplomasisine esneklik sağlaması bakımından ayrıca önemlidir. XVIII. yüzyılda kapitülasyon taahhüdleri, her iki tarafça uygulanması zorunlu *mu'âhede* karakterini kazanınca, tabii, Osmanlı bu takdir hakkını ve esnekliği kaybetmiş olacaktır.

2. Osmanlı, *harbî* devletten siyâsî ve askerî bir fayda bekliyorsa, usûlüne göre o memlekete *'ahdnâme* ile ticâret imtiyaz ve güvenceleri bağışlardı. Bunun en iyi misâli, 1571 İnebahtı savaşından sonra *Kutsal Liga* (Habsburg İspanyası, Venedik ve Papalık ittifakı)'nın tehditlerine karşı Protestan mem-

leketlere, İngiltere ve Hollanda'ya kapitülasyonların verilmesidir. '*Ahdnâme*, Hıristiyan devletle yalnız ticâri ilişkiler değil, aynı zamanda devamlı diplomatik ilişkilerin kurulmasına yol açardı. Kapitülasyon maddelerinde yabancı devletin elçi ve konsoloslarının Osmanlı limanlarında yerleşmesi, hattâ onların hukûkî şemsiyesi altında yabancı kolonilerin oluşması mümkündü (bkz aşağıda).

3. Aynı zamanda Osmanlı'nın mâlî ve ekonomik yararları gözönünde tutularak da '*ahdnâme* güvenceleri verilirdi. Her şeyden önce Osmanlı hazinesine nakit para olarak gümrükler önemli bir gelir sağlardı. Sâniyen, Osmanlı pazarı ve hazine daima "para kesâdı", gümüş kıtlığından şikayetçiydi. Bu ihtiyaçlar Osmanlı maliye ve ekonomisi için hayatî nitelik göstermekteydi.

Kapitülasyonlar şu aşamalardan geçmiştir:

1.İtalyan Devletleri Dönemi: Ceneviz, Venedik, Floransa, Napoli (1200-1569)

2.Batı Devletleri Dönemi: Fransa, İngiltere, Hollanda (1569-1700)

3.Avrupa Devletleri (1700-1783)

4.Rusya ile karşılıklı zorunlu muahede: (1783)

5.İngiltere ile Ticâret Andlaşması (1838)

6.Kapitülasyonları kaldırma girişimleri: Tanzimat dönemi ve II. Meşrutiyet (1856-1914)

Osmanlı şehir ve limanlarında ikamet eden yabancı ticâret erbabı, yetkililerle temasları sağlamak üzere kendileri için balyos, konsolos, emin adımlarıyla bilinen temsilciler seçerdi. Bu temsilciye görevlerinin ve yetkilerinin sınırlarını belirleyen padişah beratı verilirdi. Böylece, *millet* veya *taife* adıyla bilinen zümre oluşurdu. Bu prosedür, lonca teşkilâtındaki kethüdânın veya dinî bir cemaatin, patrik veya piskoposun seçimi ve eline imtiyazlarını belirten bir beratın verilmesi işlemine benzemektedir. Hatta 1634 gibi geç bir tarihte padişah, Fransız kralının mektubunu beklemeden bir hatt-i şerif ile Comte de Cesy'yi elçi olarak tayin etmişti. Ancak 1600'lü yıllarda diğer bazı Batılı ülkeler de, kapitülasyonlar elde ettikleri zaman sisteme yeni kavramlar getirdiler ve birtakım ilâve haklar alma girişiminde bulundular.

XVII. yüzyılda Batılı devletler, kendi konsolos statüsü anlayış ve yorumlarını Osmanlı hükümetine benimsetmeye çalıştılar. Kendilerini elçi yardımcısı olarak belirleyen kimseleri zorla kapitülasyon maddeleri çerçevesine yerleştirerek hapse atılmamak ve haklarındaki kanunî takibatın Bâbıâli'ye sorulması, ülkeden çıkarılmaması veya değiştirilmesinin ancak elçi izniyle olabileceği gibi imtiyazlar elde ettiler. İstanbul'daki elçiler önce konsolos muamelesi gördüler, sonraları kendi milletlerinin Bâbıâli nezdinde temsilcileri gibi kabul edildiler. Limanlara konsolos ve tercüman tayinleri ancak elçilerin aracılığı ile oluyordu. Venedik, Fransa, İngiltere, Hollanda

vb. elçilerin kendi hükümetleri ve milletleriyle olan münasebetleri ise devletten devlete değişiyordu.

Konsolosa kendi milletinin işlerine nezaret etmek, gelen malları kaydetmek, elçi ve konsolos için belirlenen vergileri toplamak yetkisi, bir padişah beratıyla sağlanıyordu. Kendi milletine ait hiçbir gemi, konsolosun izni olmadan limandan ayrılamazdı, konsolos kendi kanun ve âdetlerine göre ihtilâfları çözerdi. Kendi evinde veya yolculukta şahsı, hizmetkârları ve hayvanları her türlü müdâhaleden korunmuştu ve şahsî malları gümrük resminden muaftı. Bu görevlerin icrası sırasında konsolos, Osmanlı yetkililerinden yardım isteyebilirdi. Elçi ve konsolostan her birine birer çavuşla bir veya daha fazla yeniçeri verilirdi. Konsolosun yargı yetkisi, ilk kapitülasyonlar dönemine kadar giden hukukun şahsîliği ilkesine dayanıyordu. Fransız hükümeti, Osmanlı Devleti'nde bunu ayrıntılı kanun ve kurallarla düzenlemişti. Ama müste'min ile müslüman arasındaki ceza davaları ve hukûkî ihtilâfların Osmanlı mahkemesinde görülmesi gerekiyordu.

Ahidnâmelere, müste'mine mahkemelerde âdil muamele edilmesiyle ilgili birçok yeni madde eklendi. Yargılamanın ve hukukî işlemlerin kadı sicillerine kaydedilmesi ve sonunda hüccet verilecek şekilde yürütülmesi esastı. Müste'minin tercümanının mahkemede hazır olmaması hâlinde davaya bakılmaması gerekiyordu. Müste'minle Osmanlı tebaası gayri müslim (zımmî) arasındaki davalarda zımmînin şahadeti kabul ediliyordu. 4000 akçenin üzerindeki davaların ve temyiz müracaatlarının sadece Divân-ı Hümâyun'da görülmesi gerekiyordu. Sahte şahit suçlamalarından meydan gelen davaların ise dinlenmemesi esastı. Halbuki XV ve XVI. yüzyıllarda müste'minler kendi aralarındaki davalar için dahi Osmanlı mahkemesine başvuruyorlardı. Sonraki yıllarda mahkeme ücretlerinin düşüklüğü sebebiyle bazen müslümanlar konsolos mahkemelerini tercih ettiler.

1536'daki kapitülasyon taslağına göre, Osmanlı ülkesinde oturan bir müste'min on yıl ikametten sonra cizye mükellefi olan bir zimmî statüsünü alıyordu. Hanefî hukukunda ise bu süre bir yıldı. Pratikte Osmanlılar müste'min tüccarın bir yıldan fazla devamlı gidip gelmesiyle ilgili herhangi bir kural belirlemedi. Ancak zaman zaman bu gibileri cizye mükellefi yapmak için teşebbüsler oldu.

XVI. yüzyıl sonlarından itibaren İzmir'de de İngiliz, Fransız, Felemenk ve az sayıda Venedikli olmak üzere yabancı milletlerden insanlar ikamet etmekteydi. Selânik'te 1685'ten sonra Fransızlar ve daha sonra diğer milletten insanlar, Kahire'de ise Fransız ve Venedikliler ve bir ara İngilizler oturuyordu. Fâtih Sultan Mehmed'in, sözde Galata Cenevizlileri'ne çeşitli özel imtiyazlar verdiği ve bunların sonradan Lâtin milletine de sağlandığı hususunda deliller yetersizdir.

1 Haziran 1453 tarihli Galata Ahidnâmesi'nin Grekçe asıl metninde, Fâtih Sultan Mehmed askerî birlikler getirip surları tahrip etmeyeceğine, Cenevizliler'in İstanbul'da kendi kanunları ve âdetleri çerçevesinde kendi kethüdâları idaresinde yaşayacaklarına söz vermişti. Fakat 3 Haziran'da Edirne'ye hareketinde önce Pera'yı ziyaret etti, fikrini değiştirerek şehrin güvenliği gerekçesiyle civardaki bazı surları yıktırdı. Böylece ahidnâmenin bir maddesi uygulanamadı. Galata, subaşı ve kadı'nın kontrolü altında bütünüyle bir Osmanlı şehri durumuna geldi.

Tüccarlara tanınan imtiyazların sayısı ahidnâmelere yeni hükümler eklendikçe arttı, bunlar daha çok gümrükle ilgiliydi ve müste'minlerin baskıları ile ahidnâmelerde özel maddeler hâlinde yer aldı. Harbînin, köle yapılmaksızın ve malları ganimet olarak alınmaksızın dârülislâmda seyahat hakkını garanti eden aman şartı bütün Osmanlı ülkesinde geçerliydi. Fakat bu genel amanın fertler tarafından pratikte yerine getirilmesi için, seyahat etmeyi düşünen her müste'min, kendi elçisi vasıtasıyla padişahtan izn-i hümâyun almak ve bunu taşımak zorunda idi. Normal olarak müste'minler, muayyen limanların belirli yerlerinde ve hanlarında oturuyorlardı. Hatta rahatsız edilmemeleri için müslüman elbisesi giymelerine ve silâh taşımalarına izin verilmişti. Müste'minin ikametgâhı, ancak bir suçlu kaçağı veya eşya bulundurma gibi durumlarda aranabilirdi. Bu konudaki kötüye kullanmalar, ahidnâmelere yeni maddelerin eklenmesine sebep oldu.

Osmanlı ülkesinde ölen bir müste'minin mal ve mülkü, vasiyetnâme bırakmışsa vârislere verilirdi. Vasiyetnâme bırakmadan ölürse veya vârisleri başka bir yerde oturuyorsa o takdirde mülkü kadı tarafından emanete alınır ve kadı vasıtasıyla konsolos ya da ölenin ortak ve arkadaşlarına teslim edilirdi.

Deniz yoluyla seyahatte güvenlik, aman telâkkisi içerisinde gelişmiş bir ilke olup bu husus erken dönem fıkıh kitaplarında henüz yer almamış, ancak ilk kapitülasyonlarda belirtilmiştir. Buna göre, bir müslüman gemisinin tehdidine mâruz kalan bir müste'min aman talep edebilirdi. Mütekabiliyet prensibinin, denizdeki karşılaşma ile ilgili hükümlerde daha açık olduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti özellikle Karadeniz, Kızıldeniz, İstanbul ve Çanakkale Boğazları ile İyoniyen Denizi'nde Otranto Geçidi üzerinde hâkimiyet tesis etmiş, bu sular dârülislâmın bir parçası sayılmıştır. 1747'de Avusturya veraset savaşları sırasında Osmanlılar, Fransız ve İngiliz gemilerinin Mora Yarımadası ucundan Girit'in batı ucuna ve oradan Mısır'a kadar olan yerlerin doğusunda hasmane faaliyetleri yasaklamaya ve engellemeye çalıştı.

Osmanlı ahidnâmelerinde, müste'mine, denizde serbest seyir hakkı ve müslüman gemilerinin saldırılarına karşı güvenlik, müslüman limanlarında demirleme, sahillerden her türlü ihtiyacını giderme ve su alma, gemi ve tay-

fasının her türlü angaryadan muafiyeti, denizde ve kıyıda himaye ve yardım, gemilerinin karaya oturması hâlinde kendileri ve malları için güvence, korsanlara karşı ortak himaye, korsanların verdiği zararların tazmini imtiyazları verilmiştir. Kuzey Afrika korsanları Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra onlardan korunmak için ahidnâmelere yeni maddeler de eklenmiştir. XVII. yüzyılda müste'min gemileri, Osmanlı limanları arasında yolcu ve eşya taşıma işine girdiğinde bu gelişmeleri içine alan yeni maddeler ilâve edilmiştir.

Serbest dolaşım, taşıma ve serbest eşya satış teminatı konuları genellikle amanın verilmesinden hemen sonra ilk maddelerde yer almış, bunların kötüye kullanılması üzerine daha sonra yeni maddeler ortaya çıkmıştır. Mahallî yetkililerin ve savaş gemileri kaptanlarının, kaçak esirleri ve kaçak malları araması ve teftişiyle ilgili haklar daima saklı tutulmuştur. Gemiler Boğaziçi'nde arandıktan sonra Gelibolu'da tekrar teftiş edilmezdi. Ancak nadir de olsa bazı hâllerde gümrük yetkilileri müste'min tüccarı durdurup arama yapabilirlerdi.

Yabancı tüccar, Osmanlı Devleti'nin iç pazardaki talebi karşılamak için zaman zaman hububat, deri, pamuk ve bazı eşya için ihraç yasakları koyması gibi çeşitli engellerle karşılaşabilirdi. Buna karşılık genel olarak başvurulan yol, organize kaçakçılık yolu idi. Osmanlı makamları, ilk ahidnâmelerde gümrük ve diğer resimlerin belirtilmeden âdet ve kanun üzre alınması kaidesini sürdürüyordu. Böylece, Fâtih Sultan Mehmed gümrük resmini % 2'den % 4'e, saltanatının sonunda ise % 5'e çıkarırken zorluk çekmedi. XV-XVI. yüzyıllar için % 5 olan Osmanlı gümrük tarifesi ithalâtçının durumuna, malın cinsine göre değişirdi.

Taraflar arasındaki anlaşmazlıklardan kaynaklanan bir çok sıkıntıya rağmen, müste'min genellikle fazla zorluk çekmeden zamanla % 3 sabit resimle mal almayı başarmış; tüccar, kassâbiye, masdariye, reftiye, yasakçı, bâc gibi diğer bütün resimlerden muafiyet elde etmiştir. Osmanlılar kâtibe ve hizmetliye yapılan geleneksel ödeme sebebiyle gümrük resmini % 3'ten % 4.5'a yükseltti. Pamuğun kantar resmine, ipeğin mîzan resmine ve sofun damga resmine tâbi olması gibi bazı mallar ilâve resimlere tâbi idi. Diğer taraftan her gemi uğradığı limanlarda *selâmlık* veya *selâmetiye* akçesi adıyla yetkililere önceleri 300 akçe, XVII. yüzyılda birkaç misli ödemek mecburiyetindeydi. Müste'min aynı zamanda, % 2.5'luk konsolos veya "beylaj" hakkı adıyla kendi elçi ve konsolosunu desteklemek zorundaydı. Bu resimlerin diğer temel resimlerle birlikte toplam miktarı en az % 9'u buluyordu. Yabancı devletler sonunda tarifeyi sabitleştirmeyi ve bunu ahidnâmelere dahil etmeyi başardılar.

TARİHÎ SEYİR

Anadolu Selçuklu sultanları, Kıbrıs Krallığı'na ve Venedikliler'e 1207 gibi erken bir tarihte ticarî imtiyazlar tanımıştı. Bize ulaşabilen en erken ahidnâme metni ise Mayıs 1210 tarihlidir. Osmanlılar 1352'de Rumeli'ye ilk geçtiklerinde o sırada Venedik'le savaş hâlinde olan Cenovalılar ile dostane münasebet içindeydiler ve onlara ilk Osmanlı kapitülasyonunu verdiler. Her ne kadar bu metin kayıpsa da 7 Haziran 1387 tarihli ahidnâme mevcuttur. Bir Anadolu beyliği tarafından bir Lâtin devletine verilen en eski imtiyaz, Mukaddes İttifak ile (Papalık, Venedik, Rodos şövalyeleri, Kıbrıs) Aydınoğlu Hızır Bey arasındaki 1348 tarihli barış antlaşmasıdır; ancak bundan önce 1311'de Rodos tüccarları Menteşe Beyliği'nde faaliyet gösteriyorlardı, ticarî antlaşma ise daha sonra yapıldı.

Venedik konsoloslukları, XIV. yüzyıl ortalarında Ayasuluk (Selçuk) ve Balat'ta tesis edilmişti. Yıldırım Bayezid zamanında bu yerler Osmanlı idaresine geçti; padişah bu imtiyazları onayladı; Anadolu ve Rumeli'de denizde ve karada idaresi altında bulunan bütün yerlere bunu teşmil etti. Edirne'nin Osmanlılar tarafından alındığı tarihten (1361) itibaren, Venedik padişahtan kapitülasyon elde etme girişiminde bulundu. 1384'te Venedik, Osmanlı ülkesinden hububat ithali ve Üsküdar'da bir ticarî yerleşme izni için diplomatik çaba gösterdi.

1419 tarihli barış antlaşmasında Venedik ile I. Murad arasındaki bir antlaşmadan söz edilmektedir. Yıldırım Bayezid, Venedik'e hububat ihracını yasaklamak veya müsaade etmek suretiyle ticâret imtiyazını diplomaside kullandı. Ankara Savaşı'ndan sonraki Fetret devrinde saltanat iddiasında olan şehzadelerden her biri Venedik'le uzlaşmanın zaruretine inandılar. Süleyman Çelebi fiilen Venedik desteğini aradı ve 1403 tarihli barış antlaşmasında ilk defa Venedik, Bizans, Ceneviz ve Rodos şövalyelerinden oluşan ittifak üyelerine önemli imtiyazlar verdi. Musa Çelebi bu imtiyazları onayladı (3 Eylül 1411). Bunu 6 Kasım 1419, 4 Eylül 1430 ve 22 Şubat 1446 antlaşmaları takip etti.

Fâtih Sultan Mehmed, Yıldırım Bayezid gibi, İtalyan kolonilerini haraçgüzâr statüsüne indirme siyasetini takip etti. Her ne kadar 1463-1479 Osmanlı Venedik savaşı, Venedik ticaretine bir darbe vurmuş ise de, ticaret tamamen kesintiye uğramadı ve 25 Haziran 1479 tarihli antlaşma ve onun II. Bayezid tarafından 1481 yenilenmesiyle Venedik daha önceki imtiyazlara ilâveten Karadeniz'de Kefe ve Trabzon'da da ticaret yapma imtiyazını aldı. 1498'de Venedik'le savaşa girişmeden önce Osmanlılar, Napoli kralına kapitülasyon verdiler. 24 Mart 1503 Osmanlı-Venedik barış antlaşması ile imtiyazlar daha da genişletildi.

Venedik'e verilen kapitülasyonlar, 17 Ekim 1513'te Yavuz Sultan Selim, 17 Aralık 1521'de Kanûnî Sultan Süleyman tarafından yenilendi. 2 Ekim 1540 tarihli antlaşma ile ticarî imtiyazlar uzatıldı ve buna Arap toprakları ile Bosna da dahil edildi. Ancak Kefe ve Karadeniz kapitülasyondan çıkarıldı. 1570-1572 Osmanlı-Venedik savaşı yeni bir rakip olarak Fransa'nın Levant'a girmesini kolaylaştırdı. O zamana kadar Venedik, Levant'ta, İstanbul ve Mısır'da ticarî üstünlüğünü devam ettirmişti.

Osmanlılar'ın Suriye ve Mısır'ı fethiyle kapitülasyonların değeri çok arttı. Yavuz Sultan Selim, 1517'de Memlûk sultanları tarafından Venedik'e, Katalan ve Fransızlar'a verilen kapitülasyonları yeniledi. Fransa'ya genel bir kapitülasyon bağışlanması 1569'da Venedik'le Kıbrıs Savaşı başlamadan öncedir. Memlük kapitülasyonlarının daha sonra Batı Avrupa devletlerine verilen kapitülasyonlara model olduğu görüşü biraz abartmalıdır. Osmanlılar bu bakımdan daha ziyâde Anadolu beylikleri uygulamasını benimsemişlerdi.

Mısır'daki Fransız-Katalan ortak konsolosluğu aslında Osmanlı-Fransız arasında yapılmış genel bir kapitülasyona dayanmıyordu. Ancak, 1536'da Fransa kralı, yakın ilişki kurduğu Osmanlı padişahlarından yararlanma yoluna baktı ve Fransız elçisi De la Forest İbrâhim Paşa ile müzâkereler esnasında bir kapitülasyon taslağı kaleme aldı, bu taslak İbrâhim Paşa'nın idamı dolayısıyla sultan tarafından tasdik edilmeden kaldı, elçilik arşivinde sonraları ortaya çıktı. Fransa ile genel tasdikli kapitülasyon 1569 kapitülasyonudur. Dela Forest tarafından yazılan taslak, iki taraf arasında yapılmış bir antlaşma formundadır; tek taraflı olarak padişah tarafından bağışlanmış bir antlaşma değildir. Halbuki XVIII. yüzyıla kadar bütün kapitülasyonlar padişah tarafından tek taraflı verilmiş bir bağış niteliğindedir. Dela Forest'in metni üzerinde modern araştırmacılar değişik yorumlar yapmışlardır. Ancak bu metnin müsvedde hâlinde kaldığı, elçi Rinçon'un gönderdiği mektuptan anlaşılmaktadır. Bunun metni, Comte de Sain-Priest tarafından 1777'de d'Aramon'un evrakı arasında bulundu.

İlk gerçek Osmanlı kapitülasyonu, 7 Cemaziyelevvel 977 (18 Ekim 1569) tarihli olanıdır. Kanûnî Sultan Süleyman zamanına atfedilen kapitülasyon, aslında Memlûk kapitülasyonlarının yenilenmiş şeklidir (Charrière, I, 123). II. Selim'in tahta çıkmasından sonra 977'de (1569) genel bir kapitülasyon zorunlu oldu. Kral, Claude du Bourg'u İstanbul'a işleri düzene koyması için gönderdi ve Claude du Bourg herhangi bir zorlukla karşılaşmadan bir ahidnâme almayı başardı. Elçi Noailles, 1572'de bu ahidnâmenin Levant'ta şimdiye kadar alınmış en avantajlı antlaşma olduğunu belirtmektedir.

Osmanlılar, 1570'te Venedik'in elinde bulunan Kıbrıs'a karşı saldıracaktı, fetih hazırlığı içinde Fransa ile iyi münasebetler tesisinin zaruretine inanıyorlardı. Fransa ile kapitülasyon Venedik kapitülasyonu örnek alınarak

hazırlandı. İlâve son on yedinci madde, Claude du Bourg'a göre şeyhülislâmın itirazına uğradı ve Venedikliler'in de kıskançlığına sebep oldu. Bu imtiyazlar sayesinde Levant'ta Fransız ticâreti süratle gelişti, öteki Avrupa devletleri tüccarları şimdi Fransız bayrağı altında Osmanlı ile ticâret edebiliyorlardı. 989 (1581) kapitülasyonlarına göre, bu yabancı tâcirler İngiliz, Portekiz, İspanyol, Katalan, Sicilyalı, Anconalı ve Raguzalılar idi.

Bu dönemde Osmanlı, kapitüler devlet olarak sadece Fransa, Venedik ve Lehistan'ı tanıyordu. Fransa, rakibi İspanya tesiri altına girince (1573) Osmanlılar Fransızlar'a kuşku ile bakmaya başladılar. 1575'te III. Murad Fransız kapitülasyonlarını yenilemeden önce İngiliz tüccarları kendileri için kapitülasyon müracaatında bulundular, fakat o zaman bu gerçekleşmedi. Yüzyılın ortalarından itibaren İngiliz tüccarları Moskova, Kafkaslar ve Hürmüz üzerinden Hindistan'la ticarî temaslar kurmaya çalışıyorlardı. Bu proje, Osmanlılar'ın 1587'de Azerbaycan'ı ele geçirmesiyle suya düştü, bunun üzerine İngilizler bir defa daha dikkatlerini Levant'a çevirdiler. Osborne ve Staper adlı iki Londralı tüccar kendi temsilcileri William Harborne'u İstanbul'a gönderdiler; Harborne belirtilen şahıslar için bir izn-i hümâyun elde etti. Kraliçeye cevabında III. Murad, dostluk ve itimat devam ettiği müddetçe ticarete amanla izin veriyordu.

Bu gelişme İspanya'ya karşı siyasî düşüncelerle teşvik edildi. İktisadî açıdan da İngiliz kumaşlarının nisbeten ucuz sağlanması, silâh yapımında kullanılan kalay ve çelik gibi ham maddelerin temini sebebiyle gelişti. I. Elizabeth, 25 Ekim 1579 tarihli bir mektubunda ticarî imtiyazların bütün İngiliz tebaası için verilmesini istedi. Ayrıca o dönemde, bazı devlet adamlarının İspanya'ya karşı İngiliz dostluğunun önemini belirtmesi sebebiyle, Fransız kapitülasyonu esas alınarak 1580 de İngiltere'ye de benzeri kapitülasyonlar verildi.

M. de Germigny, yenilenen Fransız kapitülasyonlarına, İngiliz tüccarlarının, önceden olduğu gibi, Fransız bayrağı altında seyahat ve ticaret yapmaları maddesini ilâve ettirdi. Bununla beraber Harborne, Fransız ve Venedik entrikaları karşısında padişahtan yeni bir ahidnâme almayı başardı ve padişah Kraliçe Elizabeth'e bir tasdiknâme gönderdi. Böylece, Levant'ta Fransa ve İngiltere arasında ticarî bir mücadele başladı. Fransa sonunda yeni durumu tanıdı. Diğer taraftan Hollandalılar, Levant'ta İngiliz bayrağı altında ticareti tercih ederken zamanla anlaşmazlık çıktı. Osmanlı hükümeti sonunda Hollandalılar'a da 1612'de ayrı kapitülasyonlar verdi. Fakat 1062 (1652) yılında Fransa, İstanbul'da elçileri olmayan Hıristiyan devletler tüccarının Fransız bayrağı altında ticaret yapması konusunda Bâbıâli'nin desteğini aldı. 980 (1572) tarihinde Osmanlılar'ın haraçgüzârı olan Ragusa (Dubrovnik) Fransız korumasını reddetti.

Fransızlar, bir İngiliz ticâret kolonisinin Mısır'da yerleşmesini bir süre için engellemeyi başardılar. Cemâziyelevvel 1054 (Temmuz 1644) tarihli bir fermanla padişah, Mısır'daki İngiliz konsolosunun Ceneviz ve Sicilya tüccarlarından konsolos vergisi almasını yasakladı, fakat 1620-1683 yılları arasında İngilizler Levant'ta hâkim duruma geldiler. Dârülharb statüsündeki ülkeler, daha emin ve ucuz olduğundan İngiliz korumacılığını tercih ettiler. Osmanlı hükümeti, Fransız protestolarını umursamayarak harbîlere, istedikleri devletin korumacılığı altında sefer yapma izni verdi.

Avrupa devletleri arasındaki şiddetli mücadeleler sonucunda "en imtiyazlı millet" maddesi kapitülasyonlarda belirmeye başladı. Avrupalı devletlerin kapitülasyonlara ilâve ettirdikleri maddeler, belli bir dönemin şartları ve baskılarının bir yansıması idi. Lello tarafından 1010'da (1601) elde edilen yeni İngiliz kapitülasyonlarında on yedi yeni madde bulunur. Burada İngiltere'nin en imtiyazlı millet statüsü tasdik edildi. Hollandalılar İngiliz bayrağı altına kondular, bu durum Fransızlar için bir yenilgi idi. Altın ve gümüş para gümrük vergilerinden muaf tutuldu ve serbestçe dolaşımına izin verildi. Diğer önemli bir madde ise İngilizler'i, Venedik'ten ve diğer yerlerden getirdikleri eşyalarda yalnız % 3'lük gümrük vergisine tâbi tutuyordu. Bu durum, % 5'lik orana tâbi olan diğer devletleri de İngiliz bayrağı altında ticarete teşvik etti. Son bir yenilemede ise, yolsuzluklarla uğraşmak için bir madde daha eklendi. Cemâziyelâhir 1086'da (Eylül 1675) John Finch'in elçiliği sırasında, bütün evvelki imtiyazları ve yıllar boyunca verilen hatt-ı hümâyunları içeren yeni bir kapitülasyon alındı. İngiliz tüccarlarının İzmir'deki asıl ihraç malları olan yün ve ipek için alınan ek vergilerin yasaklanması ile alâkalı bazı önemli maddeler ilâve edildi. Bu arada Finch, Fransız kralının 1014'ten (1605) beri sahip olduğu "padişah" unvanını kendi kralı için elde etmeye gayret gösterdi. Finch'in aldığı yeni imtiyazlar, Fransızlar ve Venedikliler'in kıskançlığına yol açtı.

Osmanlı-Fransız siyasî münasebetlerindeki değişimle birlikte Fransız kapitülasyonları ve uygulamaları XVII. yüzyılda değişiklikler gösterdi. III. Mehmed ve I. Ahmed zamanındaki yenilemeler sıcak ilişkiler dönemine rastgelir. Böylece Fransızlar bazı önemli imtiyazlar elde ettiler. Öncekinde, Venedikliler ve İngilizler dışındaki bütün milletlerin hububat ihracı, gümüş para ticaretinde özgürlük ve Kuzey Afrika korsanlarına karşı garantiler için harbilerin Fransız bayrağı altında seyretmesi gibi haklar vardı. Sonrakinde ise, ileride Fransızlar'ın, Osmanlı Devleti'ndeki bütün Katolikler'i ve Katolik misyonerleri koruma iddialarının temelini oluşturan, Fransızlar'ın Kudüs'e giden Hıristiyan hacıları ve orada yerleşmiş bulunan keşişleri himaye hakkı kabul edildi.

1619'da Comte de Cesy'nin kapitülasyonları yenileme teşebbüsü gerçekleşmedi. Böylece, Fransa'nın Bâbıâli nezdindeki ve Levant ticaretindeki etkisi düşmeye başladı. Bâbıâli, o zamana kadar Fransız bayrağı altında ticaret yapan Cenova'ya ayrı bir kapitülasyon verdi ve gümrük vergisini % 3'e düşürdü. Köprülüler iktidarında Fransa ile olan siyasî münasebetler askıya alındı ve Fransız ticâreti 1620'lerdeki durumunun onda birine kadar geriledi. Son olarak Colbert'in Levant dünyasındaki ticâreti canlandırma çabaları sonucu Fransızlar, 1679 yılında bazı önemli maddelerle birlikte kapitülasyonlarını yenilemeyi başardılar. Bu arada gümrük vergilerinin % 3'e düşüşü, en imtiyazlı millet muamelesi ve Osmanlı'daki Cizvit ve Capucin misyonerlerini koruma hakkını almaları önemli hususlardır. 1683'ten itibaren Avrupa'daki Osmanlı varlığı tehlikelerle karşılaşıp Bâbıâli, Avrupa devletleri arasında diplomatik desteğe ihtiyaç duyduğunda, kapitülasyon müessesesi yeni bir döneme girdi. Böylece tanınan yeni imtiyazlar, politik yardımın bir göstergesi olarak verildi. 1690 yılında çıkarılan bir hatt-ı şerifle Fransızlar, Mısır'daki gümrük resminin % 10'dan % 3'e düşmesi ve Katolikler'in Kudüs'teki bazı kutsal yerlere dönmesi hakkını kazandılar.

Fransa, 1679'de Hasburglar'la barış yaptığında Bâbıâli İngiltere'ye döndü ve İngilizler, Mısır ve İstanbul arasındaki deniz ticâreti ve Mısır'da bir İngiliz konsolosluğu açılması hakkını elde ettiler. 1716-1740 yılları arasında Fransa ile olan uzlaşma tabloyu tekrar değiştirdi. Belgrad Antlaşması'nda müzâkerelerde aracı olan ve kralın garantisini getiren Marquis de Villeneuve Fransa için en geniş imtiyazları kazandı, hatta sultan halefleri adına da bu kapitülasyonları onayladı. Osmanlılar'da, bilhassa kapitülasyonlar gibi önemli ahidnâmelerin saltanat değişikliklerinde yeniden gözden geçirilmesi esastı. Sonraki yıllarda Fransızlar, Levant ticaretinde ve Osmanlı limanları arasındaki taşımacılıkta karşı konulmaz bir üstünlük elde ettiler. Artık Avrupa'da, ekonomisi birazcık düzelen her devlet bir Levant şirketi kuruyor; Bâbıâli'den kapitülasyonlar elde etmeye çalışıyordu. Osmanlılar Fransa, İngiltere ve Hollanda tarafından elde edilen ayrıcalıklı konumları zayıflatma politikası izleyerek tepki gösterdiler. Aslında Osmanlı Devleti'nin bu kapitülasyonları vermekten beklentisi, Avrupa'da kendisine dost ülkeler oluşturmaktı.

Levant'taki Batı Avrupalı milletlerin üstünlüğü, Osmanlılar'ın iki güçlü düşmanı olan Habsburglar ve Rusya'ya baskı altında verilen isteksiz kapitülasyonlarla yeni ve tehlikeli bir döneme girdi. XV. yüzyıl gibi erken bir tarihte Augusburg ve Nürenberg'den gelen Alman tüccarlar, Venedik koruması altında İstanbul'da faaliyet gösteriyorlardı. Gümrük vergileri, Breslau'dan Osmanlı Macaristanı'na kumaş ithal edildiğini göstermektedir. 1547'de İmparator V. Karl ve Ferdinand'la yapılan anlaşmalar sayesinde, tüccarlar ve-

rilen amandan yararlanarak serbestçe seyahat etmekteydi. 1616'da yenilenen Zitvatorok Antlaşması Avusturya, İspanya ve Flandr tebaası tüccarları için % 3'lük bir gümrük vergisiyle serbest seyahat ve ticaret hakkını veriyordu. Ayrıca, Cizvit rahiplerinin Osmanlı topraklarında oturmalarına ve kiliselerini korumalarına izin verildi. 1667'de Avusturya bir ticâret şirketi kurarak Levant ticâretinde aktif bir pay almak istedi. Sonuç olarak, iki imparatorluk arasındaki düşmanlık, bu ticârî imtiyazların gelişmesini önledi.

Osmanlılar'ın 1699 Karlofça Antlaşması ile diğer Avrupa devletlerine verilen kapitülasyonları Habsburg imparatoruna bağlı diğer milletlere de tanımayı kabul etmesine rağmen, bu son grup bütünüyle kapitülasyonları ancak Pasarofça Antlaşması (1130/1718) ile elde etti. Böylece, gemilerin Karadeniz'e çıkması şartıyla Tuna'da serbestçe dolaşması, başka bir devletin konsolosluğunun bulunduğu veya uygun görülen başka yerlerde konsolosluk açabilmesi, Avusturya tüccarının Tuna ve Karadeniz boyunca ticâret yaparak % 5'lik gümrük oranına tâbi olması sağlanmış oldu. Dikkat çekici bir nokta da, bu kapitülasyonlarda hiçbir yemin ifadesinin görülmemesidir. Almanya ile olan ticaret, Tuna ve özellikle Trieste ve Venedik üzerinden arttı. Bu kapitülasyonlar 1747 yılında yenilendi. İmparator, Tuscany, Hamburg ve Lübeck Grand Düklüğü'nden gelen tüccarların imparator bayrağı altında seyahat edeceklerine dair imtiyaz elde etti. Rusya ile olan rekabet, Avusturya'yı, yeni maddeler eklemeye ve daha iyi bir konuma getirmeyi sağlayan bir senet talep etmeye sevketti. Bu yeni maddeler, Eflak ve Boğdan'da konsolosluk açma, Karadeniz dahil olmak üzere denizde seyahat hakkı ve Avusturya pasaportunun tek başına seyahatlerde yeterli olması gibi hususlardı.

XV. yüzyılda Rusyalı tüccarlar Azak ve Kefe'de ticaret yaparlardı; bu yüzyılın sonunda onların Bursa'ya kadar geldiğini kayıtlardan takip etmek mümkün olmaktadır. Bunlar, ya şahsen aldıkları izn-i hümâyunlarla veya müslüman tüccardan temin ettikleri isti'man ile seyahat ediyorlardı. Çarın Kazan'ı işgalinden sonra kürk için büyük bir pazar oluştu ve ticarî ilişkiler genişledi. Saraya bağlı tüccar padişah tarafından kürk almak üzere Rusya'ya gönderiliyordu. Çarın tüccarları ferdî izinle ipekli kumaş almak için Bursa'ya geliyordu. 1700'de İstanbul Antlaşması'nda ticarî imtiyazlar konusu daha sonraki on ikinci madde Rusyalı keşişlerin Kudüs'te hac yapmalarına izin veriyordu. 1739 tarihli Belgrad Antlaşması, eşyanın Karadeniz'de ancak Türk gemileriyle taşınması şartıyla ticâret müsaadesi tanıyordu. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ise Rusya'ya ve Batılı devletlere Karadeniz, Boğazlar ve Tuna dahil olmak üzere Osmanlı sularında seyrüsefer izni veriyordu. Deniz veya kara yoluyla gelen Rusyalı tâcirler "en ayrıcalıklı ülke" haklarından faydalanacaktı. İngiliz ve Fransız kapitülasyonlarının bütün hakları Rusya'ya

da verilmişti. Çara istediği yerde konsolosluk veya konsolos muavinliği açma hakkı tanınmıştı. Bunun yanında suçlularla ilgili imtiyazlar, elçi ve diplomatlarla ilgili başka muafiyetler, Hıristiyanlar'ın hâmiliği ve nihayet çara padişah unvanı verilmesi gibi başka haklar da tanındı.

Rusya'ya verilen bu imtiyazlar, modern anlamda mütekabiliyet ve iki tarafı bağlayan bir antlaşma olarak verildiğinden gerek şekil gerekse hukukî karakteri açısından Bâbıâli'nin tek taraflı olarak İngiltere ve Fransa'ya bağışladığı ahidnâmelerden farklı idi. Bu sebeple hükümet, beş yıl sonra İstanbul'un ihtiyacı olan zahireyi Rusya'ya götüren gemileri durdurmak isteyince, Rusya bunu "nakz-ı ahd" saydı. Rusya'nın Eflak, Boğdan ve Sinop gibi hassas yerlerde konsolosluk açması tansiyonu yükseltti. Osmanlı hükümeti, kapitülasyonlara hâlâ dost ülkelerin halkına verilmiş imtiyazlar olarak bakıyordu. Fakat Rusya Aynalıkavak'ta (1191/1777) imzalanan *tenkihnâme* ile baskısını arttırdı. Küçük Kaynarca Antlaşması'nın ikinci maddesinin metni yeniden gözden geçirildi. Karşılıklı anlaşma ile belirlenmiş olan bir hususun tek taraflı olarak feshedilemeyeceği tekrar edildi. Nihayet Kırım'ı işgal eden Rusya, Bâbıâli'yi bu ilhakı tanımaya, Fransız ve İngilizler'e verilen kapitülasyonlar çerçevesinde seksen bir maddelik bütün kapitülasyonları vermeye zorladı (1197/1783). Mukaddime'de ve sonuçta bu ahidnâmenin Küçük Kaynarca'ya zeyil mahiyetinde bir antlaşma olduğu beyan edildi.

Bu belge, Bâbıâli'nin Batı ile yaptığı kapitülasyon antlaşmalarına yeni bir anlayış getirdi. Özellikle, Karadeniz'in Rus gemilerine açılması tepkilere yol açtı. XVI. yüzyıldan beri İngiltere ve Fransa, Karadeniz'e girmek için çeşitli girişimlerde bulunmuşlarsa da, bundan sonuç alamamışlardı. Ancak Rusya'nın bu hakkı elde etmesi üzerine kendi kapitülasyonlarındaki "en ziyâde mazhar-i müsaade millet" ibaresi gereğince, Karadeniz'e girme imtiyazını istediler. Bu hak hemen kendilerine verilmedi. İngilizler 1799'da bir nota ile, Fransızlar ise 1802 Paris Antlaşması'na eklenen ikinci madde ile bu hakları elde ettiler. Aynı haklar daha sonra Sardunya, Danimarka, İspanya, Sicilyateyn, Toskana gibi ülkelere de verildi.

XVIII. yüzyıl sonuna kadar Osmanlı Devleti, Avrupa'nın merkantilist devletleriyle olan ticârî münasebetlerinde geleneksel tavrına bağlı kalmayı sürdürdü ve doğması muhtemel tehlikeleri fazlaca dikkate almadan aman telâkkisi içerisinde cömertçe imtiyazlar verdi.

Bir Levant ticâret uzmanı, Osmanlı Devleti'nin verdiği imtiyazları Avrupalılar'ın gaddarca kötüye kullandığını gözlem olarak belirtmektedir. Giderek büyüyen bu istismar, XVIII. yüzyılın son yıllarında Osmanlı Devleti'ni siyasî ve iktisadî bakımdan Batı Avrupa'ya bağımlı hâle getirdi. Hatta bu sebeple Fransız elçisi Choiseul Gouffier, 1788'de Osmanlı Devleti'nin Fransa'nın çok zengin bir kolonisi olduğunu ifade etmiştir. XVIII. yüzyıla

kadar bu imtiyazlar, Osmanlı Devleti ve ekonomisine bir tehdit ve zarar teşkil etmiyordu. Osmanlı idaresi kötüye kullanmaları önleyecek bir konumda idi. Fakat şimdi Avrupa devletleri, daha fazla hak ve imtiyaz elde etmek için zayıflayan Osmanlı Devleti üzerinde baskı ve tehdit uygulamaya başlamıştı.

Devleti gerçekten zaafa uğratan şey, zimmî tebaaya da aynı kapitüler ayrıcalıkların tanınmasıdır. Bir harbî ülkeden gelen müste'min, Osmanlı tebaasından daha ziyâde imtiyaza sahip olabiliyordu. Bazı zimmîler bu imtiyazları kendileri için de kazanmak istediler; yabancı elçi ve konsoloslara rüşvet vererek Bâbıâli'den tercümanlık beratı almaya çalıştılar, böylece vergi bağışıklığı kazandılar. Kapitülasyonlar sayesinde elçi ve konsoloslar belirli sayıda tercüman istihdam hakkına sahipti. Böyle bir tercümana verilmiş olan berat sayesinde berat sahibi, çocukları ve hizmetkârları ile beraber reâyânın vermek zorunda olduğu cizye ve diğer vergilerden muaf oluyordu. XVII. yüzyılda Batı devletleri kendi tercümanları için diplomatik muafiyetler elde ettiler. Elçi ve konsoloslar, bu nevi beratları hiçbir zaman tercüman olmak iddiası olmayan zimmîler için de temin etmeye başladılar. Böylece bu *beratlılar* ve onların hizmetkârları aynı imtiyazları elde ederek müste'minler gibi malî ve hukukî avantajlara kavuştular ve çok düşük gümrük vergisi ödediler. 1793'te sadece Halep'te 1500 kadar zimmî tüccar, tercümanlık beratı almıştı. Yapılan teftişte bunlardan sadece altısının gerçek tercüman olduğu ortaya çıktı. Kötüye kullanma sadece bundan ibaret değildi. Avrupa devletleri kapitülasyon imtiyazlarını kendi tebaası olmayan kimselere de sağlayabiliyordu. Böylece, Osmanlı vatandaşı bir kimse, bir elçi veya konsolostan bir "patente" temin ettiği takdirde yabancılara sağlanan imtiyazlardan faydalanabiliyordu.

1808'de Ruslar, 120.000 Rum'u "mahmi" zümresine dahil ettiler. III. Selim'in saltanatında Osmanlı devlet adamları kapitülasyonlara karşı reaksiyon gösterdiler ve kendi Osmanlı tebaasını imtiyazsız sınıf olmaktan kurtarmak için çeşitli tedbirler aldılar. Böylece 1792'de verilen bir karar ile Avrupa'yla ticaret yapan bir zimmî tâcir ve onun iki yardımcısına imtiyaz ve muafiyet beratı verilmeye başlandı. Bu nevi tüccara "Avrupa tüccarı" denilirdi. Bundan kısa bir süre sonra İran ve Hindistan ile ticaret yapan müslüman tüccara da aynı haklar verilip bunlara "hayriyye tüccarı" adı verildi. Bunların işlerine özel bir daire, ihtilâflarına da özel bir mahkeme bakıyordu.

Âyan'lar döneminde devletin çeşitli yörelerinde, Filistin'de Şeyh Zâhir ve daha sonra Cezzâr Ahmed Paşa, Mısır'da Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Rumeli'de Tepedelenli Ali Paşa gibi bazı âyan valiler, kendi servet ve geleceklerini göz önüne alarak bazı malların ihracını yasaklayarak, veya tekel uygulayarak, tekel mallarının satışını iltizama vererek, ihraç mallarının fiyatlarını sabitleştirerek, müste'minlerin yararlandığı deniz ulaştırma haklarını iptal

ederek, kapitülasyon sahibi Avrupalılar'a karşı etkili bir şekilde mücadeleye giriştiler.

Merkezî hükümet de giderek yed-i vâhid ve iltizam usulleriyle tekel uygulamasını amaçlayan tedbirler aldılar, bunlar eskiden beri hükümetlerin yetkisi dahilinde olan uygulamalardı. Dâhilî gümrük resmi ve dâhilî ticarete konulan diğer vergiler, kapitülasyonların alan ve anlamı dışında kalan konulardı. Bununla beraber 1830'larda Batılı güçler, özellikle İngiltere, sanayi inkılâbının getirdiği yeni genişleme ihtiyacıyla Levant pazarının daha çok yararlanılan, daha güvenli ve istikrarlı bir pazar olması için çalışıyordu. İngiltere, Osmanlı Devleti'nin iç siyasî buhranlarından yararlanarak, 1838 Baltalimanı Muahedesi ile bu konuda başarılı oldu. Bu ticarî antlaşma, mevcut kapitülasyon imtiyazlarını süresiz teyit etmekle kalmayıp dahili resimlerin kaldırılması ile ithalatta eşyanın değeri üzerinden yalnız % 3, ihracatta ise % 9 gümrük vergisi getirdi. Bu % 9'luk vergi, Osmanlı Devleti'nin gümrük siyasetinde bağımsızlığına bir darbe idi. Ayrıca İngiltere, bu antlaşma ile Osmanlı Devleti'nde kendi dolaşma serbestîsine engel olan eski kısıtlamaların iptalini sağlamıştı.

Kırım Savaşı'nın (1853-1856) temel sebepleri arasında, eski bir kapitülasyon imtiyazının bozulmasına dair Rusya'nın iddiası ve Osmanlı Devleti'ndeki Ortodoks Hıristiyan tebaa üzerinde Rusya himayesinin kabulü meselesi de vardı. Buna karşın Kırım Savaşı sonunda Âlî Paşa, Paris'te barış konferansında bu iddianın reddini ve devletin bağımsızlık ve bütünlüğü için Avrupa garantisini sağladı (1856). Böylece Osmanlı Devleti Avrupa milletler câmiasına girecek, ayrıca kapitülasyonların lağvedilmesi sağlanacaktı. Bu son meselenin İstanbul'da toplanacak ayrı bir konferansta ele alınması konusunda mutabakata varıldı. Bu haber İstanbul'da ciddiye alındıysa da, toplantı hiçbir zaman gerçekleşmedi. 1861-1862'deki ticârî antlaşmalar yenilendiğinde kapitülasyonlar kendi bütünlüğü içinde yeniden teyit edildi. Sadece gümrük oranlarında bazı değişiklikler yapıldı.

Tanzimat dönemi devlet adamları artık kuvvetle inanıyorlardı ki, Osmanlı Devleti'nin toparlanması ve bağımsızlığı konusundaki ilk ve temel adım kapitülasyonlardan kurtulmakla atılacaktı. Bu maksatla, batılılaşma ve idare ile yargı sisteminin lâikleşmesinde esaslı tedbirler alırken bir taraftan da kapitülasyonların kötüye kullanılmasını önleyecek tedbirlerin yollarını araştırdılar.

1867 tarihli bir fermanda bir taraftan yabancılara gayri menkul alma müsaadesi verilirken, Osmanlı vatandaşlarının tâbi olduğu şartlara ve Osmanlı mahkemelerine tâbi olmaları ifade edildi. Fransız elçisinin yorumuna göre bu yeni imtiyaz, Avrupalılar'a Osmanlı ülkesinde sınırsız maden, ziraat ve orman zenginliklerini işletme hakkını sağlamaktaydı. Avrupa devletleri eski

kapitülasyonların sağladığı imtiyazların yenisinde sağlanmadığından şikâyetçiler; nihayet onlar da verildi. Belgenin sonunda, kapitülasyonu değiştirme hakkının saklı kaldığı belirtiliyordu. Âlî Paşa, 1867'de Avrupalılar'ın itiraz ve muhalefetlerini bertaraf etmek için Fransız Medenî Kanunu'nu benimsemeyi düşündü. Cumhuriyet dönemine kadar kapitülasyonların kaldırılması, her radikal reform hareketinde ve özellikle lâikleşme gayretlerinde temel hedef olmuştur.

Âlî Paşa, 1869 Osmanlı tâbiiyet kanununu çıkarmakla, Osmanlı hükümetinin tasvip etmediği maksatlı milliyet değişikliğinin hükümsüz olacağını kanunlaştırarak çok istismar edilen bu kapitülasyon imtiyazını sona erdirmeyi ümit ediyordu. Bu maddenin Avrupalı kuvvetler tarafından kabulü gerekiyordu. Bir süre sonra bütün Avrupalı devletlere gönderilen bir memorandumda Âlî Paşa, bir taraftan kapitülasyonların bir antlaşma niteliği taşıdığını kabul ederken, diğer taraftan istismar edilen başlıca noktalara dikkatlerini çekiyordu. Bu kötü uygulamaların sadece milletler hukukuna değil, bizzat kapitülasyon şartlarına da aykırı olduğunu belirterek, Osmanlı Devleti'nin bunların düzeltildiğini görmek istediğini önemle belirtiyordu. Başlıca istismar konuları "mahmi" statüsü, Osmanlı tebaasının ödediği vergilerden muafiyet, konsolosların bulunduğu ülke kanunları dışında bir statüye sahip olması, yabancı suçluları yargılamanın zorluğu, yabancıların kendi ülkelerinin tanımadığı Osmanlı hukukuna göre mahkemelerde sorgulanamaması hususu, Osmanlı mahkemelerindeki davalara konsolos mahkemelerinin müdâhalesi, Osmanlı kadısının kararında tercümanın müdâhalesi idi. Bu memorandumu, 1863 yılına ait konsoloslarla ilgili bir nizamnâme ve yabancıların yargılanmasıyla ilgili 1867 tarihli bir mazbata takip etti, fakat Avrupalı güçler, dâhilî vergilerle mahkemede tercüman hazır bulundurma ve padişahın izni olmadan misyoner mektebi açma gibi maddelerde değişikliği kesinlikle kabul etmediler.

1890'da ticarî antlaşmaların yenilenmesi için yapılan müzâkereler sırasında, Almanya'nın kapitülasyonların kaldırılmasına razı olması öbür devletleri fena hâlde kızdırdı, fakat Almanya bunu diğer devletlerin de razı olması şartına bağlamıştı. Böylece, Osmanlı Devleti'nin durumu giderek yarı sömürge statüsünden farksız hâle gelmişti. Bankalar, denizyolları, madenler, gaz, elektrik, liman tesisleri, posta ve telefon gibi önemli bütün kamu hizmetleri artık imtiyazlı Avrupa şirketlerinin elinde bulunuyordu.

Tabii, kapitülasyon imtiyazlarının bu şekilde istismarının ve misyoner faaliyetleri arkasında emperyalist devletlerin siyasî ve askerî baskısı vardı. Tehlikenin farkında olan Türkiye'de kamuoyu kapitülasyonlara şiddetle karşı çıkmaya başladı. 1908'den itibaren her hükümet kapitülasyonların kaldırılmasını programının başına aldı.

1913'te İngiliz hükümetine verilen iki muhtırada Sadrazam Hakkı Paşa, gümrük vergisinin % 15'e yükseltilmesi, yabancı postahanelerin kaldırılması, yabancılara gelir vergisi getirilmesi ve nihayet kapitülasyonların zamanla tamamen kaldırılması için hukukçulardan oluşan bir komisyon teşkili hususlarını içeren âcil bazı değişiklikler teklif etti. İngiltere bu değişiklikler için bütün kapitüler devletlerin birlikte rızâsının gerekli olduğunu, ticarî ve malî mevzuatın kapitülasyonları ilgilendirmeyip daha önce akdedilen antlaşmalarla ilgili bulunduğunu iddia etti. I. Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla Osmanlı Devleti İngiltere, Fransa ve Rusya hükümetleriyle tarafsızlık tavrını belirlemede başlıca ilke olarak kapitülasyonların lağvını ileri sürdü, müttefikler açık bir vaadde bulunmadılar. Bunun üzerine 8 Eylül 1914 tarihli bir fermanla devlet malî, iktisadî, hukukî ve idarî kapitülasyonların yabancılara sağladığı imtiyazları lağvettiğini bildirdi. Böylece, Osmanlı Devleti'nde ikamet eden bütün yabancı devlet temsilcileri bundan böyle milletler hukuku prensipleri çerçevesinde muamele göreceklerdi. Bunun hemen ardından "şer'î ve nizamî mahkemelerin ayrılmasıyla ilgili nizamnâme" ilân edildi. Kapitüler devletler, tek taraflı ve keyfî olarak antlaşma haklarının kaldırılmasını protesto etmekte gecikmediler. Sèvres Antlaşması'yla herhangi bir değişiklik yapılmadan, hatta diğer galip devletlere de tanınmak üzere kapitülasyonlar yeniden konuldu. Lozan Antlaşması ile (24 Temmuz 1923) müttefik devletler kapitülasyonların lağvını kabule mecbur oldular.

Avrupa İle İlişkilerin Önemi

Osmanlı için Avrupa ile ticâretin kaçınılmaz önemini bilen Batılılar, kapitülasyon güvencelerini genişletmek için Bâbıâli'yi boykot ile tehdit ederlerdi. Âdet olarak var olan birtakım işlemleri sağlama bağlamak, bu yolla yerel otoritelerin aykırı isteklerinden kurtulmak için Avrupalı kumpanya veya devlet baskı yapar, olayların ortaya çıkardığı durumlar birer madde halinde mevcut kapitülasyona eklenirdi. Gerekli yeni maddeler, tüccar ve konsoloslar tarafından ilgili devlet otoritelerine bildirilirdi. Kapitülasyonlar sayesinde Avrupa ile olan ticâret büyük gelişme gösterdi. Yeni madde, şeyhülislâm'ın incelemesinden sonra pâdişahın doğrudan doğruya bir emriyle (*hatt-i şerîf*) yeni 'ahdnâmeye eklenir ve yerel otoritelere ferman ile bildirilirdi.

İstanbul gümrük gelirindeki gelişimi kısaca gözden geçirelim.

Kuşkusuz, Osmanlı Divân'ından bir Ceneviz kaynağına aktarılan kayıtlara göre, 1475'de İstanbul ve Gelibolu gümrük geliri üç yıllık iltizam karşılığı 120 bin Venedik altınına (yaklaşık 6 milyon akça) varıyordu. Elimize geçen en eski Osmanlı arşiv kayıtlarına göre, birçok limanları içine alan İstanbul gümrük bölgesi (bu bölge Anadolu kıyılarından Aydın'dan İstanbul Boğazı'nda Yoros'a kadar, Rumeli tarafında Varna'dan Gelibolu Boğazı'nda Kilidülbahr'e kadar) geliri şöyle bir gelişme gösterir.

1481'de bölge gümrük geliri üç yıl için 9.500.000 akça hesaplanmıştır. Mültezimlerin artırmaları sonucu aynı yıl içinde dört yıllık gelir tahmini (*mukataa*) 12.500.000'dir.[15] Osmanlı gümrük sisteminin kaynağı, Roma-Bizans gümrük sistemi (kommerkion)'dır.[16] Gümrük gelirindeki bu gelişme, Osmanlı ticâretinin hızla artmış (% 50'den fazla) olduğunun kanıtıdır. Aynı şekilde Galata, Osmanlı döneminde Avrupa ve Akdeniz'le başlıca ticâret limanı olarak son derece gelişmiş bir Avrupa limanı görünümü almıştır.[17]

AVRUPA VE OSMANLI

Bundan önce "Avrupa Devletler Denge Sistemi" başlıklı yazımızda Osmanlı Devleti'nin XVI. y.y.da Avrupa'nın siyâsî ve dinî yapılanmasında Osmanlı etkisi ve kültür alışverişi üzerinde durmuştuk.[18]

SİYÂSÎ ETKİ

Özetlemek gerekirse, XVI. yüzyılda Osmanlı gücü, Avrupa Devletler Denge Sistemi'nin önemli bir ögesi olmuş, Avrupa'da üstünlük kurmaya çalışan Habsburglar'ın Alman İmparatorluğu ve II. Philip İspanyası'nın bu doğrultuda çabalarını önemli ölçüde önlemiş; Fransa, İngiltere ve Hollanda gibi yükselen millî devletlere yardım ederek bir Avrupa Devletler Sistemi'nin kurulmasında önemli rol oynamıştır. Abartısız söylenebilir ki, bugünkü Avrupa'nın siyasî coğrafyası Osmanlı etkisi hesaba katılmadan anlaşılamaz.

14. yüzyılda Venedik'e ve Papa'ya karşı Milano, Ferrara gibi küçük devletler, Osmanlı ile ilişkiye girmişler; 16. yüzyılda da Osmanlı'dan destek isteme politikası kıta Avrupası'na geçmiştir. Batı Avrupa devletleri Habsburglara karşı Osmanlı süper-gücünü, ya bir tehdit olarak, ya da fiilî askerî yardım alarak (özellikle Fransa) kullanmışlardır. Böylece, 16. yüzyılda Osmanlı Devleti, Avrupa devletler sisteminin önemli bir parçası hâline gelmiştir. Başka deyimle, Avrupa tarihinde önceki Hıristiyanlık-İslâm çatışması yerine, Doğu-Batı arasında siyâsî dayanışma ve bütünleşme dönemi gelmiştir.

Osmanlı'nın oynadığı bu siyâsî rolü, 19. yüzyıl başlarında Napoleon'un kıta imparatorluğuna karşı Çarlık Rusya'sının üstlendiği role benzetebiliriz. 16. yüzyıl sonlarında uzun Osmanlı-Habsburg Savaşı (1593-1606) sırasında, Avrupa'nın harp teknolojisinde başardığı büyük devrim (ateşli silâhlarda ve

---

[15] H. İnalcık, *Sources and Studies on the Ottoman Black Sea*, vol. I, *The Customs Register of Caffa, 1487-1490*, Cambridge: MA, 1996, 157-159.

[16] *Ibid*, 91-94.

[17] Bkz. H. İnalcık, "Ottoman Galata", yay. H.İnalcık, *Essays in Ottoman History*, İstanbul: Eren, 1998, 271-376.

[18] *Doğu Batı*, IV-14 (Şubat-Nisan 2001), 122-143; buna ek olarak Avrupa ile kültür etkileşimi üzerinde bkz. "Siyaset, Ticâret, Kültür Etkileşimi", *Osmanlı Uygarlığı*, II, Ankara: Kültür Bakanlığı, 2003 (yayınlanacak).

kale tahkimatında) sonucu, Osmanlı, Avrupa politikasında önceki kesin siyâsî önemini kaybedecektir (Fakat yine de XVIII. yüzyılda Rusya'ya karşı Polonya'nın himayesi, Fransa ve İsveç'le ittifak).

OSMANLI'NIN AVRUPA DİN VE KÜLTÜR TARİHİ ÜZERİNDE ETKİSİ

Osmanlı tehdidi, Papa ve İmparatoru tüm Avrupa güçlerini kontrolleri altına alarak bir Haçlı seferi yapma plânına sevketmiştir.[19] Özellikle İstanbul fethinden (1453) sonra bu çabalar Avrupa politikasında ivme kazanmıştır. Avrupa'da aynı dönemde baş gösteren dinî reform hareketleri (Luther, Calvin) Papa ve İmparator'a karşı cephe aldığı için, Haçlı siyasetiyle ilişkilenmiş, Osmanlı Devleti'ni dinî karşıtlıkları desteklemeye sevketmiştir.

Osmanlılar, her yerde Protestanları kendi müttefikleri gibi görüyor, pâdişah onlara ajanlar ve teşvik edici mektuplar gönderiyordu. Luther'in yakını Melanchton, bir ara İstanbul Ortodoks Rum Patriki ile temasa geçmişti. Osmanlı'nın Habsburglar'a karşı Orta Avrupa'da askerî baskısının, Protestanlığın Avrupa'da yayılıp yerleşmesinde başlıca faktörlerden biri olduğu şimdi tarihçilerce kabul edilen bir gerçektir.[20] Osmanlı himayesinde Transilvanya (Erdel), Kalvinistlerin kalesi hâline gelmiş ve Hıristiyanlığın temel inancı teslisi inkâr eden aşırı Unitarian'lar orada yerleşmiştir. Transilvanya Voyvodaları 17. yüzyıl Din Savaşları'nda (1618-1648) Protestanlar yanında önemli rol oynamışlardır.

KÜLTÜR ETKİLEŞİMİ

Osmanlı-Avrupa maddî kültür etkileşimini ilkin tarım alanında görürüz. Balkanlar ve Macaristan'da pirinç, pamuk, üzüm çeşitlerinin yaygınlaşması, Hollanda'da lâle ekimi bu etkiler arasında sayılabilir. Buna karşı Avrupalılar'ın Amerika'dan getirdikleri tütün, mısır Osmanlı ülkesinde yayılarak[21] devrimsel ekonomik-sosyal sonuçlar doğurmuştur. 16. ve 17. yüzyılda Avrupalılar'ın Amerika plantasyonlarında kahve, şeker kamışı, pamuk yetiştirmeleri Osmanlı ticâretini olumsuz etkilemiştir.

---

[19] Şimdi bu konuda en kapsamlı eser, K. Setton, *The Papacy and the Levant* (1204-1571), I-IV, Philadelphia: 1976-1984; D. Vaughan, *Europe and the Turk*, Liverpool, 1974.

[20] S. A. Fisher – Galati, *Ottoman Imperialism and German Protestantism*, Cambridge: Mass. 1959; C. M. Kortepeter, *Ottoman Imperialism During the Reformation 1578-1608*, New york: 1972; K. M. Setton, "Lutheranism and the Turkish Peril", *Balkan Studies*, III (1962), 133-168; Pannier, "Calvin et les Turcs", *Revue Historique*, 62 (1937), 268-286.

[21] T. Stoijanovich, "Le Mais", *Annales*, 1951 (Nisa-Mayıs 1951), 190-193

Bu arada, Amerikan gümüşünün ve Avrupa gümüş paralarının 1580'lerden itibaren Osmanlı pazarını istilâsı, Osmanlı maliye ve ekonomisini derinden etkileyecektir.[22]

Sâniyen: Galata, Beyrut, Trablusşam, İzmir, Selânik, Venedik, Marsilya, Dubrovnik gibi ticâret limanlarında oluşan Frenk (Avrupalı) kolonileri veya Osmanlı kolonileri dolayısıyla (yalnız Galata'da 1478'de 332 Katolik Avrupalı aile yaşıyordu. Venedikliler, Levant'ta 5 bin aile idi) kültür (âdetler ve yaşam tarzı, sanat) bakımından oldukça önemli karşılıklı etkileşme gözlenmektedir. 15-16. yüzyıllarda İtalya'da *allaturca,* 18. yüzyılda Fransa'da *Turquerie* bu etkileşimin canlı görünümleridir.[23]

AVRUPA-OSMANLI TİCARETİNDE GELİŞME

1570-1573 Kıbrıs Savaşı süresince Venedik, Osmanlı ile savaş hâlinde olduğundan, Osmanlı ülkesi ile ticâretini büyük ölçüde kaybetmiştir. Venedik'in rakibi olarak gelen Fransa (1569 kapitülasyonları), İngiltere (1580 kapitülasyonları), ve Hollanda (1612 kapitülasyonları) bu sayede 1570-1600 döneminde dünya ticâretinde ilk önemli atılımlarını yapmış ve küresel ticâret kumpanyalarını kurmuştu.[24]

Osmanlı'nın Kapitalist Dünya Ekonomisi'ne[25] katılımları, ilkin Levant (Osmanlı egemenliği altında birleşen Doğu Akdeniz, Ege ve Karadeniz ticâret bölgesi) bölgesinde gerçekleşmiştir. Mısır ve Kızıldeniz'de Memlûkların (1517), Bağdat ve Basra'da Safevî İranı'nın (1534) yerine geçen Osmanlılar, Süveyş'te vücûda getirdikleri güçlü donanma sayesinde Portekiz tekelini kırarak Ortadoğu-Hint Okyanusu baharat yolunu yeniden açmışlardır. İngiltere ve Hollanda, Hint Okyanusu'nda, Hindistan, Basra Körfezi (Hürmüz) ve Endonazya'da Portekizliler'in yerini alarak (1590'dan sonra), denizaşırı koloni imparatorluklarını kurmadan önce (İngiliz East India Company 1600'de, Hollanda East India Company (VOC) 1602'de kuruldu), 1590'da kurulan Levant Company, İngiltere'nin Doğu ticâretinde en önemli ve başarılı ilk girişimi olmuştur.[26] İlk Osmanlı tüccarı 1580'de Londra'da Sultan için mal almaya geldiler. İngiliz ticareti hızla gelişti. 17. yüzyılda İngiltere rakiplerini geride bıraktı; Papa'yı tanımadığı için Osmanlı'ya çelik, kalay, barut gibi stratejik maddeleri serbestçe gönderiyordu. 1588'de Osmanlı ülkesinden hareket eden 5 İngiliz gemisinin taşıdığı mallar arasında baharat, İran

[22] H. İnalcık, "Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu Bir Bakış", *Doğu Batı*, 4-17 (Kasım-Ocak 2001-2002) 9-34.

[23] D. Gregorie, *Le Divan Magique*, Paris 1998; konu üzerinde şimdi bkz. H. İnalcık, "Siyaset, Ticâret, Kültür Etkileşmesi", *Osmanlı Uygarlığı*, II, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 2003, 568-609.

[24] N. Steensgaard, *Carracks, Caravans and Companies*, Copenhagen: 1972.

[25] E. Wallerstein, *The Modern World System*, I-III, New York: 1974-1980.

[26] H. İnalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, yay. H. İnalcık, Cambridge: 1994, 367-379.

ipeği, Türk pamukluları, Çin porseleni, pamuk, zeytinyağı ve kuru üzüm vardı. Daha 1569'da Hollanda başkaldırısı önderi I. William Osmanlı hükümetine başvurarak İspanya'ya karşı destek istemişti. Hollanda tüccarının Levant'la faaliyetine kesinlikle 1570'lerde (kuşkusuz daha önce Fransız bayrağı altında) tanık olmaktayız (ilk Hollanda gemisinin Galata'ya gelişi 1589). Bu ticâret hızla gelişerek Fransız ticâretiyle rekabet eder duruma geldi. Bu dönemde Hollanda gümüş paraları (*rixdal-Esedî Guruş*) Osmanlı pazarında akçanın yerini alacak kadar bollaştı. Hollanda Levant kumpanyası 1625 tarihinde kuruldu.[27]

Hızla genişleyen ticâret sonucu, Osmanlı Sultanı 1612'de Hollanda'ya, Fransa ve İngiltere'ye tanınan ticâret imtiyazlarını bağışladı (ilk kapitülasyon tarihi 1612). Özetle, kapitülasyonların sağladığı güvence sayesinde Osmanlı ülkesiyle gelişen ticâret; İngiliz ve Hollanda kumpanya ticâretinin, başka deyimle kapitalist ekonominin gelişmesinde ilk temelleri atmıştır.

KAYNAKÇA

Kapitülasyonlar ve Batı ticareti başlıca şu iki araştırmamıza dayanmaktadır: "İmtiyâzât" *Encyclopaedia of Islam*, II. Baskı (Leiden: Brill) ve *An Economic and Social History of the Ottoman Empire,I, Cambridge 1994, s. 315-379.*

Osmanlı Arşivi: *Ecnebi Defterleri*, *Francalu Defteri*, nr. 26/1. Public Record Office, SP 105/216, 334; British Museum, Ms. Or. Nr. 9053, vr. 282.

Feridun Bey, *Münşeât*, II. 324, 381-385,550.

Mevkufâtî Mehmed, *Şerh ve Tercüme-i Mülteka'l-ebhur*, İstanbul 1320, I, 347-349; II, 284.

Sir Th. Roe, *The Negotiations of sir Thomas Roe, 1621-1628*, London 1740, tür.yer.

Sir J. Porter, *Observations on the Religion, Law, Government and Manners of the Turks*, London 1771, 337-464.

C. Peyssonel, *Traité sur la commerce de la mer noire*, Paris 1787, I-II, tür.yer.

E. Charrière, *Négociations de la France dans le Levant*, Paris 1840-60, I-IV, tür.yer.

Treaties Between Turkey and Foreign Powers, 1535-1585, London 1855.

G.M. Thomas, *Diplomatarium Veneto-Levantinum*, Venice 1880-89, I-II.

I. de Testa, *Recueil des taraités de la porte ottomane avec les puissances étrangères*, Paris 1864-96; I, 93-102, 141-151; VII, 526-527, 548-554.

M. Belin, *Des capitulations et des traties de la France en Orient*, Paris1870, s. 59, 89.

Cevdet, Târih, II, 135, 144, 184-203, 338-343; III, 125-127, 130, 270; VI, 130; VIII, 107.

Sir A. Paget, *Diplomatic and Other Correspondence*, London 1896, I-II, tür.yer.

G. Noradounghian, *Recueil d'actes Internationaux de l'Empire ottoman*, Paris 1897, I, 113-118, 165, 167-168, 270, 315,338, 408-409.

P.Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siecle*, Paris 1897, I, 417, 473. a.mlf., *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle*, Paris 1911, II, 279.

Mecelle-i Umûr-ı Belediyye, I, 675-678, 681-685.

Düstûr, Birinci Tertib, 1,16,18, 230.

[27] A. H. De Groot, *The Ottoman Empire and the Dutch Republic*, Leiden: 1978; bu dönem Osmanlı-Hollanda ilişkileri üzerinde Bülent Arı'nın arşiv belgelerine dayanan doktore tezini beklemek gerekir.

G. F. Abbott, *Under the Turk in Constantinople*, London 1920, s. 149.

Ch. Roux, *Les échelles de Syrie et de Palestine au XVIIIe siècle*, Paris 1928, s. 153, 171-193.

Mahmoud Esad, *Du régime des capitulations ottomanes, leur caractère Juridique d'après l'histoire et les textes*, İstanbul 1928.

N. Sousa, *The Capitulary Regime of Turkey*, Baltimore 1933, tür.yer.

W. Foster, *England's Quest of Eastern Trade*, London 1933, s. 21-71.

Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Ankara 1940, III/1, s. 156-162.

G. Tongas, *Les relations de la France avec l'Empire ottoman*, Toulouse 1942.

Akdes Nimet Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişimi (1553-1610)*, Ankara 1953, s. 181, 197; a.mlf. "İngiliz Devlet Arşivinde ve Kütüphanelerinde Türkiye Tarihine Ait Bazı Malzemeye Dair", *DTCF*, VII/1 (1949), s. 1-27.

Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1958, s. 108-119, 121-137.

Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul, 1960, s. 191.

A. C. Wood. *A History of the Levant Company*, London 1964, s. IX-XII, 7, 27, 180-181.

İsmail Soysal, *Fransız İhtilali ve Türk Fransız Münasebetleri (1789-1802)*, Ankara 1964, s. 315-337.

N. H. Biegman, *The Turco Ragusan Relationship*, The Hague-Paris 1967.

W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi* (trc. Enver Ziya Karal), Ankara 1975, tür.yer..

Halil İnalcık, "Ottoman Galata", *Première Rencontre International sur l'empire ottoman et la Turquie moderne* (haz. E. Eldem), İstanbul 1991, s. 17-116; a.mlf., "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devresinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", *TTK Belleten*, XV/60 (1951), s. 656-661.

Muâhedât Mecmuası, I, İstanbul H. 1294, s. 14-35,36,52,83,90, 146; III (1297), s. 135-147, 275-284, 285-319.

M. Tayyib Gökbilgin, "Venedik Devlet Arşivi'ndeki Vesikalar Külliyatında Kanuni Sultan Süleyman Belgeleri", *TTK Belgeler*, 1/2 (1964), s. 119-220.

N. Steensgaard, "Consuls and Nations in the Levant", *Scandinavian Economic History Review*, XV/1-2, Stockholm 1967, s. 13-55.

Şerafettin Turan, "Venedik'te Türk Ticaret Merkezi", *TTK Belleten*, XXXII/126 (1968), s. 257-289.

Babür Şahı Ekber Sanaî Savaşı'nda, 1572, Ekbername'den ayrıntı, *An Introduction to Islamic Arms, Anthony North, Her Majesty's Stationery Office, Londra, 1984.*

Uluslararasi İlişkilerdeki Savaş İncelemelerinde "Tarih"in Metodolojik Araç Olarak Kullanimina Bir Bakış

Erhan Büyükakıncı*

Le mort saisit le vif.
-Ölü olan canlı olanı ele geçirir.-
Bir Fransız özdeyişi

"Dünya politikasında savaş, ender rastlanan bir olaydır,
ancak her zaman bizimle birliktedir."
D.S. Geller ve J.D. Singer,
Nations at War adlı çalışmalarından.

Giriş

Tarihsel olguyu nasıl tanımlayabiliriz? Savaş, tarihsel anlamda bir olgu mudur, yoksa kendi özellikleri içersinde, salt bir olay mıdır? Tarih ya da tarihe dayanan yöntemler, savaş gibi uluslararası çaptaki olay ya da olguların anlaşılması ve açıklanması için nasıl bir analiz aracı olarak değerlendirilebilir? Tarih ile bilimin ortaklığı, savaş gibi bir temada nasıl yorumlanabilir? Her ne kadar tarih ile bilim tam olarak karşılaştırılamaz ve uzlaştırılmaz gibi görün-

* Doç. Dr. Erhan Büyükakıncı, Galatasaray Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü.

seler de, aralarındaki metodolojik farklılıklar buna engel olarak yorumlanabilir. Bilimin, bulgularını genel olana yaymak yoluyla evrenselleştirmeye çalışması ve kesinliği salt kılmak amacıyla pozitivist yapısını mantık olarak ileri sunması, tarihin, olayların ve olguların tekliğinden yola çıkarak genellemeci yorumlara ulaşma amacı karşısında çatışıyormuş gibi algılanabilir. Tarihteki tekil ile genel arasındaki süreçleri inceleme tutkusu, olguların yorumlanması düzleminde birçok tartışmayı da birlikteliğinde getirmektedir.

Uluslararası ilişkiler disiplini, İkinci Dünya Savaşı sonrasında bilimsel özerkliğine kavuşmak yolunda önemli adımlar atmıştır. Disiplinin kavramsallaştırma çalışmalarında ve teorik ve ampirik çözümlemelerinde, uluslararası incelemelerin belirli bir yöntem çeşitliliği düzeyine kavuşmuş olması, realist ve davranışsalcı okullar arasındaki çekişmenin sonuçları arasında sayılabilir. Uzmanlaşma alanlarına yönelik olarak teorik önermelerin ve kavramsal çalışmaların çeşitlendirilmesi ve öngörü amaçlı perspektiflerin oluşturulması söz konusu olduğundan, savaş gibi geniş kapsamlı bir temada farklı analiz çalışmalarını görmek doğaldır. Ancak şu özel noktada vurgulama yapmamız gerekiyor; savaş, uluslararası ilişkiler disiplininin, ampirik verilerin ışığında bile olsa, ortaya çıkışını sağlayan temaların başında gelmektedir. Nitekim eski çağlarda toplumlar/halklar arasındaki ilk ilişki/etkileşim modellerinin başında yer alan savaş ve barış gerçeklikleri, her zaman tarihin akışını yönlendiren ve evrelendiren (ya da döngüsel kılan) olaylar olarak sunulagelmiştir. (Arıboğan, 1998)

Öte yandan, uluslararası ilişkiler disiplininde savaşın nedenlerinin neler olduğu, hangi yöntemin analiz açısından genel anlamda kabul görebileceği üzerinde tam bir uzlaşma bulunmamaktadır; savaş gibi kapsam olarak hem karmaşık, hem de farklı bir konuda teorik açıdan nasıl genelleştirilebilir ya da öznelleştirilebilir konularında ortak çalışmalar pek bulunmamaktadır. Bu yüzden, savaş etütlerine yönelik teorik, metodolojik ve epistemolojik perspektiflerin çeşitliliği, konunun teknik açıklamalarındaki uzlaşı sorunu daha da zorlaştırmaktadır.

İlk aşamada, savaşın oldukça karmaşık bir konu olduğunu kabul ederek çalışmamıza başlayabiliriz, çünkü tek bir nedensellik zinciri içerisinde açıklanabilirliği olanaklı değildir. Örneğin, Grotius'a baktığımızda, kendisinin savaşı kendi çağının koşulları içersinde vuku bulan tarihsel bir olay olarak değil, varolan sistem gerçekliklerinin kurumsal bir açılımı olarak nitelediğini görüyoruz. Birçok düşünüre göre savaş, tarihin (daha doğrusu "zaman"ın), inanç değerlerinin, resmî ve gayrıresmî kurallar bütünün ve özel bir zaman diliminin gelenekselleşmiş bir ürünüdür. Bu çerçevede değerlendirildiğinde, savaş toplumsal bir kurgulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerçekçilik (realizm) söyleminin en önde gelen savaş kuramcılarından Clausewitz, bu

kurgulamayı amaç ve sonuç olarak siyasal açıdan tanımlar: "Savaş, siyasetin başka araçlarla devamıdır" ve "Savaş rakiplerimizi kendi arzularımızı yerine getirmeye zorlamak amacıyla girişilen bir şiddet eylemidir." Uluslararası ilişkiler teorilerinin önde gelen okullarından İngiliz Okulu'nun temsilcilerinden Hedley Bull ise, savaşın akademik çevrelerde geniş kabul gören teorik tanımlamasını şöyle yapmaktadır: "Savaş, siyasal birimlerinin birbirlerine karşı gerçekleştirdikleri (yürüttükleri) örgütlü bir şiddet eylemidir." (Bull, 1977; s.184) Birçok uluslararası ilişkiler kuramcısı, Bull'un bu tanımındaki ayrıntıları ayrıştırarak savaşın kavramsal derinleştirmesi çabasına girişirler; şiddet olgusundan yola çıkarak, bunun "örgütlü" biçimini ele alırken, temel aktör sorununu da "siyasal birimler" olarak egemen ve meşru aktörlerle aşmayı uygun bulurlar. Öte yandan Clausewitz'den günümüze dek tüm kuramcı yazarların hemfikir oldukları bir tanımlamayla karşı karşıya kalmaktayız: Savaş bir şiddet eylemidir.

I SAVAŞA YÖNELİK BAKIŞ AÇISI SORGULAMALARI

Uluslararası ilişkiler disiplininin merkezî temalarından olan savaşın açık bir tanımlanmasına yönelik birçok çalışma bulunmaktadır. Bunların hepsinde de, savaş, nitelik ve nicelik açılarından farklı tanımlamalara tâbi tutulmuştur. Bu çalışmamızda, belirli bir tanımlamanın üzerinde tartışma oluşturmak amacımız olmadığından, bu konunun daha farklı bir boyutuna değinmek istiyoruz; çünkü bu boyut çerçevesinde savaşa bakış açılarının derinliğini ve çeşitliliğini algılamamız daha kolay olacak ve buna bağlı olarak da, tarih-savaş etütleri arasındaki ilişkiye dayalı sorunsalımızın tartışılması olanaklı olacaktır.

Savaş teması, uluslararası ilişkiler çalışmalarında en temel konuların başında gelmektedir, çünkü disiplinin inceleme konuları çoğunlukla güç savaşımları, çatışmalar ve diplomatik görüşmeler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Halbuki tarih çalışmaları daha çok insanoğlunun zaman içinde yaşadığı acıları ve şiddeti incelerken, uluslararası sistem içerisindeki genel değer yargılarının oluşumunu ve gelişimini anlamaya çalışır. Tarih hiçbir biçimde şiddetin varlığını eleştirmez, yalnızca varolan durumu ifade etme sorumluluğundadır. Uluslararası ilişkiler disiplininin bu noktadaki ana sorunsalı olan savaşı çözümlemek ve insanoğlunun acılarını niceliğe ve niteliğe dayanan yöntemlerle irdeleyerek barışa giden yolu aramaya çalışmaktır. Bu noktada şu hususu iyi belirtmekte fayda var; barış ne yazık ki hiçbir zaman uluslararası ilişkiler kuramcılarının ana teması olamamıştır, çünkü uluslararası sistemdeki "değişim" arayışı, çoğu zaman "devamlılık" mantığına ters düşmüş ve etkisiz kalmıştır.

Modern devletler sisteminin ortaya çıkmasıyla birlikte, savaş sistemin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Bu aşamada uluslararası düzeydeki savaşları iç savaşlardan, devletlerarası savaşları emperyal/sömürge savaşlarından ayırmak gerekmektedir. Özellikle Soğuk Savaş sonrasında büyük güçler arasındaki savaşların nicel olarak azalması, Avrupa merkeziyetçi incelemelerin yoğun kaybetmesine ve farklı terminolojilerin kullanılmasına yol açmıştır: Kimlik savaşları, düşük yoğunluktaki savaşlar, vs. (Holsti, 1996).

Uluslararası ilişkilerin teorik çalışmalarında "savaş tipolojileri"nin ortaya çıkarılması aşamasında iki farklı yaklaşımın benimsendiği gözlenmektedir. Bunlardan ilki, savaşı zaman ve mekân çerçevesi dikkate alınmadan incelemeye çalışan, genelleştirici (nomothetic) ve davranışsalcı bakış açısıdır; ikincisi ise, savaşın hangi koşullarda oluştuğunu özel zaman ve mekân şartlarında (tarihsel değerlendirme kriterleri çerçevesinde) ele alan, öznelleştirici bir yaklaşımdır. Birinci yaklaşım, savaşı evrensel, ancak içsel dinamikleri itibariyle çeşitlendirilmeye müsait bir olgu ya da görüngü olarak tanımlarken, bunun ortaya çıkış ve tekerrür sürecini kantitatif ve empirik yollarla desteklemeyi amaçlamaktadır.

Birçok davranışsalcı yaklaşım, kendi tipolojilerini savaşa katılan tarafların sayılarından çok yapısal özelliklerine dayandırmaktadır; nitekim COW (Correlates of War -Savaş Korelasyonları) Projesi bu açıdan bakıldığında, devletlerarası savaşlar ile sistem dışı savaşlar gibi ayrımlarda bulunarak farkını ortaya koymaktadır.

Genelleştirici yorumlama açılarına en büyük eleştiri, tarihsel argümanların yöntem olarak dışlanması saptamasıdır. Birçok pozitivist açıklamada olduğu gibi, savaşların tarihten gelen bir süreç olarak analizi yapılmadan aynı değişkenlerin bir araya gelmesinin sonuçları gibi değerlendirilmeleri hatalı sonuçlar doğurabilmektedir. Nitekim, Modelski, Organski, Kugler, Gilpin gibi teorisyenlere göre, tarihsel açıklama perspektifi, savaşın doğal ve periyodik bir olgu olarak ele alınması sonucunu doğurmaktadır; halbuki Richardson ve onu izleyen, savaşın ve barışın oluşum şartları üzerine çalışan davranışsalcı araştırmacılar, barışın savaşın önlenebildiği noktada gerçekleştiğini, dolayısıyla barışın olgusallığı üzerinde durmaktadırlar.

Savaşın, aktör, etkileşim, zaman ve kurum gibi ele alındığı ve kavramsal düzlemde tartışıldığı bir yapıtı bu çalışmamızın ana çıkış noktası olarak almak arzusundayız. Savaş etütlerine yönelik "War Puzzle" (Savaş Bulmacası) başlıklı başarılı çalışmasında, J. Vasquez, tanımlama olarak daha çok realistlerin anarşik sistem/yapı yaklaşımlarını kullanarak H. Bull'un kuramsal açıklamalarını geliştirmeyi ve tartışmayı uygun bulmaktadır. Grotius'ten 19. yüzyıl sonuna kadar etkin olan siyasal düşünürlerin farklı önermeleri ve özellikle de insan doğasına yönelik değerlendirmeleri söz konusudur; ancak

H. Bull'da gördüğümüz ve yukarıda içeriğini sunduğumuz teknik tanımlama çabası, uluslararası ilişkiler disiplinin aradığı kavramsallaştırma çerçevesine daha uygun görünmekte ve kantitatif ve ampirik yöntemleri uygulamaya kararlı davranışsalcılar için kabul edilebilir bir çıkış noktası olarak sunulmaktadır.

Öte yandan, Vasquez konuya ilişkin analizlerini derinleştirmek amacıyla beş kuramsal önermede bulunmaktadır; bu önermelere bakıldığında, savaşa farklı bakış açılarını bulmamız olasıdır: Aktörün tekil değerlendirme düzeyi; zaman faktörü; karşılıklı etkileşim açıklaması; karar alma yaklaşımı; olgusalcılık-görüngüselcilik. (Vasquez, 1997)

a) *Savaş öğrenilen bir olgudur.* Savaş, insanların birbirleriyle mücadele ederek edindikleri derslerin/öğretilerin bir bütünü olarak değerlendirilebilir. Bu aynı zamanda, yaşamda kalabilmek ve beka sorununu çözebilmek için geliştirilmiş bir davranış biçimi olarak da tanımlanabilir. Bu açılardan bakıldığında, ahlâkî ve normatif değerlendirmeler nedeniyle, savaşın her ne kadar siyasal anlaşmazlıklara yönelik ilk çözüm önerisi olarak algılanmamış olduğu tarihsel kaynaklarca kanıtlansa da, özellikle siyasal girişimlerin (diplomatik yöntemlerin) başarısızlığa uğradığı noktada devreye girmektedir. Bu bakış açısında, savaş, aktörün tek başına/tek taraflı olarak yaptığı/yaşadığı bir değerlendirme aşaması olarak ele alınabilir.

b) *Savaş uzun bir sürecin sonucudur.* Bu açıdan bakıldığında, Vasquez'e göre savaş hâli, iki siyasal birim arasında gelişen, kendine özgü tarihsel nedenleri ve gerekçeleri bulunan ve karşılıklı etkileşimin yapısını doğrudan etkileyen bir ilişki modeli olarak algılanmaktadır. Dolayısıyla, savaş durumunun, belirli bir etkileşim sürecinin bir parçası olduğu noktasından hareketle, bunun anlık bir gelişme olmadığı, dolayısıyla zamansal olarak açıklanması/gerekçelendirilmesi gereken bir olgu olduğu değerlendirmesi yapılabilir.

c) *Savaş, sadece sistemik koşulların bir sonucu değil, aynı zamanda bir etkileşim ürünüdür.* Bu noktada, savaşın devletlerin dış politika uygulamalarının bir sonucu olarak yorumlamak olasıdır. Diplomatik girişimlerin çok şiddetli sorunları çözmekte yetersiz kaldığı noktada savaş, çatışmacı eyleme kayma eğilimleri ile psikolojik husumet düzeylerinin arttığı aşamada patlak verebilir; bu gelişme, aynı zamanda iki ya da daha fazla ülke arasındaki çatışmacı bir ortama müsait ilişkinin de ürünü olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla, savaşı çözümleyebilmek için, böyle bir ilişkiyi ortaya çıkaran nedensel dinamikleri de ortaya çıkarmak gerekir.

d) *Savaş, bir siyasal karar alma yöntemidir.* Clausewitz tarzı bir bakış açısı, bu noktada savaşın ardındaki amacın siyasal niteliğini vurgulamaktadır. Güç, bazı sorunları çözmek için başka araçların yerine kullanılabilir ve tercih

edilebilir. Dolayısıyla, bir kurum olarak, savaş küresel sistem içersinde geliştirilmiş ve tek taraflı olma olasılığı yüksek bir kuvvet kullanma biçimi olarak sunulmaktadır; dolayısıyla basit bir şiddet eylemi olmaktan çok karar alma mekanizmasının işlediği, stratejik nitelikte bir girişimdir.

e) *Savaş, çok nedenli bir olgudur (görüngüdür).* Savaşı doğuran birçok etken ve gerekçe bulunmaktadır, ancak görüngü düzeyinde savaşın tek bir nedene bağlı olarak açıklanamaması, koşulların çokluğuyla ilgilidir. Dolayısıyla bu koşul çeşitliliğinin ve çokluğunun sorgulanması, analiz sürecinin karmaşıklığı sorununu da doğurabilir.

Savaşı farklı bakış açılarından sorgularken, bunu incelemek için devreye soktuğumuz yöntemsel araçların arasında tarih önemli bir yer tutmaktadır; tüm bu sorgulamalarda tarihin, yöntemsel açıdan araçsallaştırılması farklı amaçlara hizmet edebilmektedir. Nitekim bu çalışmamızın amacı, tarihin yöntemsel çözümleme aracı olarak kullanılmasındaki farklılıklara değinmek ve uluslararası ilişkilerde kuramsal akımların kendi yöntem araçlarını belirlerken kavramsallaştırma tercihlerinden kopamadıklarını irdelemektir.

II SAVAŞI İNCELERKEN YÖNTEM TARTIŞMASI: TARİH VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER DİSİPLİNLERİ ARASINDAKİ ETKİLEŞİM

Uluslararası ilişkiler disiplini, uzun bir süre siyasal tarihin ya da diplomasi tarihinin içersinde değerlendirilen bir alt-kategori olarak ele alınmış ve bu nedenle tarih ile uluslararası politika birbirlerinden ayrılmaz ve tamamlayıcı parçalar olarak değerlendirilmiştir. Tarihi politikadan bağımsız düşünmek olanaklı olmadığı gibi, uluslararası politikayı da tarihsel süreçten ayrıştırarak çözümlemek olanaksızdır. Bu açıdan, tarih kaçınılmaz olarak her türlü bilimsel araştırmada temel veri olarak kabul edilmekte ve tarihin genel akışı kadar spesifik tarihsel olaylar da araştırmalarda belirleyici rol üstlenmektedir.

Tarih ve uluslararası ilişkiler disiplinleri, devletin ve siyasal iktidarın evrimini, dönüşümünü öncelikli olarak ele alırlar; bunları temel aktörler olarak dış politikadaki davranışlarıyla izlerler. Bu açılardan tarihçi taraf tutabilir mi? Kendisini sistem gerçeklerinden ne kadar soyutlayıp nesnelleştirebilir? Tarihçi, elindeki veriler ışığında anlatımını yapmak durumundadır. Bir çalışmasında E.H. Carr şu cümleleriyle vurgulama yapma gereksinimindedir: "Tarihçi, olayların ne sadık bir kölesidir, ne de zalim bir sahibidir" ve "Tarih, tarihçiyle onun olayları arasında sürekli bir etkileşim sürecidir, bugün ile geçmiş arasından gidip gelen sonsuz bir diyalog biçimidir" (Carr, 1964).

Gramsci'ye göre tarih, insanoğlunun toplum içersindeki yaşantısını ve savaşımını inceleyen bir disiplindir, ancak inceleme alanı olabildiğince tüm

uygarlıkları ve dünyadaki bütün insanları içermelidir. Bu bakış açısı, Avrupa merkeziyetçiliğe dayanan ve klasik anlamdaki güç ilişkileri modellerine değinen yaklaşımlara karşı bir eleştiridir. Gramsci'nin yaklaşımında tarihçinin görevinin sorgulaması, daha çok evrensel bilim anlayışının sorumluluğuyla örtüşür. Halbuki birçok tarihbilimci, S. Johnson'un da üzerinde ısrarla durduğu gibi, tarihçinin görevini olayları belirli bir "hareketsizlik" çerçevesinde açıklamak ve bunların dikkatli bir biçimde anlaşılması ve algılanması için fazla yaratıcılık ve kurgusalcılıktan sakınmak olarak nitelemektedirler. Ranke okulu ise, bu çerçevede daha ileri giderek tarihteki sürecin "ilâhî bir el" tarafından yönlendirildiğini, dolayısıyla siyasal süreçler ile kurumların gelişimi biçimlendiren asıl unsurun yazgısallıkla desteklenmiş "ulusal ruh"un olduğundan yana tavır benimsemektedir (Ranke, 1973). Ranke ve Bossuet gibi yazgısalcı akımlar, "rastlantı"nın mantıksal açıklamasını yapamadıkları gibi, her türlü oluşumun insanoğlunun doğasından kaynaklandığını ve dolayısıyla da bunun genelleştirilmesinin olanaklı olmadığını vurgulamaktadırlar. Spengler ve Toynbee gibi morfolojik eğilimdeki yazarlar ise, tarihin döngüselliğini doğal görüngülerle karşılaştırırlarken uygarlıkların temel aktör olarak belirleyiciliğinden yola çıkmaktadırlar; nitekim uygarlıkların evrenselleşmeye karşı savaşımları, birbirleriyle olan rekabetlerine yansımakta ve tarih içindeki büyük oluşumun (ya da evrimin) açıklamasını getirmektedir. Tarihi öznelleştirici bakış açısıyla fazla betimlemeci olarak tanımlayan sosyal bilim eğilimli yazarlar ve araştırmacılar, toplumsal olguların yinelenebilirliği düşüncesini tartışmaktadırlar; tarihçilerin genel olarak karşısında yer aldıkları tekerrür mantığı, pozitivist yaklaşımlarda belirli yöntemlerle olanaklı kılınabilir (Goldthorpe, 1991).

Farklı çıkış noktalarından yola çıkıldığında, tarihin yöntem olarak kullanılması da farklı amaçlara hizmet edebilir görünmektedir. Nitekim bu açıdan bakıldığında, uluslararası ilişkiler disiplinindeki farklı kuramsal akımlar tarihi bu amaçsal yönelim açısından başarılı biçimde kullanmaktadırlar. Geçmişi anlayıp büyük uygarlıkların egemenlik dönüşümleri ve savaşımlarıyla sistemi açıklamakla yetinen (Toynbee, 1996) ve (Avrupa merkeziyetçi yaklaşımla) büyük güçler politikalarının geçerliliğini ve mutlaklığını tarihsel araçlarla kuramsallaştıran gerçekçi (realist) ve yeni gerçekçi (neo-realist) okulların yanı sıra, geçmişi ve bugünü irdeleyerek nicelleştirme çabasına girişen ve tarihi veri olarak değerlendirmek yoluna giden bilimselci okulun (scientific school) çevresinde toplanmış çeşitli akımlar ve kuramcılar söz konusudur. Tarihin nicel ve nitel olarak veriselleştirilmesi, bilgileri, yorumsallaştırmanın öznel etkilerden arındırmak için önemli bir araçtır; öte yandan farklı deneklerin de yardımıyla karşılaştırmalı yöntemlerin devreye sokulması, bilimselciliğin evrensellik arayışı açısından yaşamsal bir anlam taşır;

kimi yazarlara göre tarih, bu karşılaştırma yönteminin zorluğunun aşılmasında belgesel anlamında çok büyük katkı yapabilmektedir (Lustick, 1996, p.605). Öznel olanın birçok deneklerle karşılaştırılarak genelleştirilmeye çalışılması ya da belirli süreçler çerçevesinde kategorileştirilmesi, daha sonraki aşamalarda farklı örneklerin ya da potansiyel sorgulamaların bu genel/kategorik değerlendirmeye göre test edilmesi (ampirik açıdan değerlendirme) ya da genel/kategorik olarak tanımlananın işlevselliği ve doğrusallığı açısından önemlidir (Holsti, 1995). Bilimsel okula sempatiyle bakan kuramcıların kuşkuculuğu, bu teorik perspektife uygunlukla anlam kazanmaktadır. İşte bu noktadan bakıldığında, tarih sadece bir veri olarak değerlendirilmeli ve olasılıkların saptanmasında görev üstlenmelidir; dolayısıyla tarihin yorumlama amacıyla kullanılması, bu analiz sürecini baltalayacaktır. Nitekim yöntem araçlarının bilimsel kaygılara göre görevlerinin sınırlandırılması, her an öznelliğe kayabilecek "insan faktörü"nün de müdâhalesini en aza indirgeyecek ve sonuç analizleri açısından daha nesnel sorgulamaların yapılmasına olanak tanıyacaktır.

Sosyal bilimlerin temel sorunsalı, kendi çevresinin bir ürünü olarak insanoğlunun bunu nasıl değiştirmeye muktedir olduğunu tartışmasıdır. Bilimselcilik, tarihteki nesnellik arayışını ve ılımlı kuşkuculuğu elden bırakmazken, "yaşanılan"ı somutlaştırarak, farklı çözümleme düzeylerinde irdeleyerek ve zaman ve mekân koşulları çerçevesinde karşılaştırarak kavramsallaştırma sürecini tamamlama çabasındadır. Nitekim uluslararası ilişkiler disiplininin "bilimselci okulu" olan davranışsalcılar, tüm bu yöntemleri karmaşık bir yapı içersinde öğüterek kendilerine özgü bir veri tabanı oluşturma yoluna gitmiştir.

Davranışsalcı terminolojide zamanın değişken olarak ele alınması çabası, pozitivist bakış açılarının ürünü olarak değerlendirilebilir. Tarihsel olayları ve olguları, ampirik veri ya da kanıt olarak değerlendirmek ve bu çerçevede kavramsallaştırma ya da test etmek amacıyla kullanma (verification) çalışmalarında bulunmak, uluslararası ilişkiler kuramlarında sıklıkla rastladığımız yöntemlerdir. Nitekim ampirisizm, davranışsalcı düşünce çerçevesinde, nedensellik mantığını güçlendiren bir araç olarak değerlendirilmektedir.

Bilimsel okulun disipline en önemli katkılarından olan uluslararası olguların analiz yönteminin (ya da genel olarak bilinen adıyla Singer metodolojisinin) temeli şu üç inceleme düzeyine dayanır: a) [olanı] betimleme/saptama; b) [nedenselliği] açıklama; c) [olabilecekleri] öngörme. Bu açılımlar çerçevesinde metot sorunu, genel/soyut (tümdengelimci) ile öznel/somut (tümevarımcı/olasılıklara açık) arasında kendisini daha belirgin göstermektedir. Her ne kadar yöntemin açıklama ve öngörme aşamaları, doğrudan tümevarımcı bakış açılarını besler gibi görünse de, tümdengelimcilerin de esnek anlamda

kullanmayı tercih ettikleri aşamalar olmuştur (Geller ve Singer, 1998). İşte bu noktada, tümevarımcı ve tümdengelimci okullar arasındaki metot tartışması, uluslararası ilişkilerde "ikinci paradigma tartışması" olarak bilinen ve 50'li yıllarda gerçekçilik okulu ile davranışsalcılar arasında gelişen polemiğin ana teması olmuştur. Çalışmamız bu çerçevede söz konusu paradigma tartışmasının ana hatlarını sunmaktan kaçınarak, tarihin yöntem aracı olarak kullanımı üzerinde durmak istemektedir.

Tarihçilerle sosyal bilimciler arasındaki yöntem farklılığı, öznele dayalı anlatım temelli açıklamalar ile genelleştirmeye açık, kuramsallaştırma çabasındaki yaklaşımlar olarak özetlenebilir. Olayların hem "teklik" özelliği, hem de "karmaşık içeriği", tarihçiyi bugünden daha çok düne yaklaştırır (Elman ve Elman, 1997, s. 7; Levy, 1997, s. 24). Klasik tarihsel anlayış, herbir yaşanılmış olayın özgünlüğünü ve teklik olgusunu sorgular; Ranke'nin şu sözünü bu bağlamda anımsatabiliriz: "herbir varlıktaki sonsuzluk" (Ranke, 1973, ss. 36, 38). Halbuki sosyal bilimci, toplumsal olguların genellemeci açıklamaları ya da kategorileştirilmiş tipolojiler çerçevesinde kavramsallaştırma çabasındadır ve bu da onu bir kuram modeli yaratma arayışına yönlendirir (Bueno de Mesquita, 1996). Bir başka yaklaşıma göre, anlatıma dayalı ve kuram temelli yaklaşımlar birbirlerini tamamlayabilirler, çünkü tüm uluslararası ilişkiler kuramcıları tarihsel olayları ve çalışmaları nedensellik arayışlarına ve önermelerine destek olarak kullanmak zorundadırlar (Ingram, 1997; Schroeder, 1997).

Öte yandan, tarihçiler ve sosyal bilimciler arasındaki bir başka farklılık noktası, öngörü yapma düşüncesi üzerinde gelişir. Tarih, sosyal bilimlerdeki tekerrür yaklaşımına karşı dururken, geleceğin değil, geçmişin rehberi olmak işlevine daha ağırlık vermektedir (Gaddis, 1990, p. 423). Halbuki sosyal bilimler şemsiyesinin altında yer alan siyaset bilimi, öngörü yapma çabasını, olası sonuçlar ya da çıktıların denetlenmesi, güdümlenmesi amacıyla kullanmayı uygun bulmaktadır.

Ancak bu sonuçların tahmin edilmesi aşamasından önce, açıklamaların belirli nedensellik noktalarının çevresinde geliştirilmesi tercihi, uluslararası ilişkiler kuramcılarının ana sorunsalı olarak ortaya çıkmaktadır. Tarihçiler çoknedenli ya da karmaşık açıklamalarla örülü anlatımlarının aksine, uluslararası kuramlardaki kavramsallaştırma çalışmalarının daha çok teknedenselliğe eğilim gösterdikleri tartışılmaktadır (King, Keohane&Verba, 1994, ss. 20, 30, 104-105). Bu noktada bilimsel sorgulamanın teknedenselci bakış açısıyla ne kadar örtüşebileceği yorumları, gelenekselci okullar ile bilimselci yaklaşımlar arasında çokboyutlu tartışmaları gündeme getirmektedir. İşte bu noktada bilimselci okulun savaş etütlerine bakış açısı, farklı "küçük kuramlar"la bu teknedensellik sorununu tümevarımcı yaklaşımlarla aşmak

yönünde gelişmiştir; birçok farklı teorik yaklaşım, ana savaş sorunsalına kendi tanımlamaları çerçevesinde nedensellik kazandırmaya çalışmakta ve sonuç üretme çabasına girişmektedir. Bunu yaparken bilimselciler açısından tarihin kullanılması iki açıdan olur: Veri olarak kullanma ya da süreç tanımlama çabası. Verisel kullanım daha çok nicel bir araç olarak karşımıza çıkarken, süreç tanımlama çabasi tarihçilerin açıklama yöntemine bir alternatif olarak geliştirilmiş, niteliğe ve içeriğe yönelik bir eğilimdir (Elman ve Elman, 1997, s. 13).

Buzan ve Little'ın çalışmalarında yaptıkları yorumlamalar ışığında, uluslararası ilişkiler açısından tarihin metodolojik araç olarak kullanılması bizi aşağıdaki sonuçlara götürebilir (Buzan-Little, 2000):

a) Uluslararası ilişkiler disiplini, tarihsel kaynakların ve verilerin ulaşılabilirliğine öncelik vererek çağdaş tarihe ve günümüzün sorunlarına yoğunlaşarak "Güncelciliği" ön plâna çıkarmaktadır (K.J. Holsti,1985, s. 131; Goldthorpe). Bunu yaparken de, nesnelleştirilebilecek anlamda geçmişi incelemek amacı ön plâna çıkar; nitekim uluslararası ilişkiler disiplininde kullanılan kuramsal sorgulamaların neredeyse büyük bir bölümü, 1648 Vestfalya sonrası deneklere bu kaygılardan dolayı ağırlık vermektedirler.

b) Tarihsizcilik (ahistoricism), hem bugünü hem de geçmişi anlamak için genel değer yargılarına ve kurallara uygulanabilir. Pozitivizmin savunucusu sosyal bilimciler, tarihsel değişimden bağışık kuralları tanımlayabilmek için tarihsizciliği kullanmayı tercih etmektedirler. Tarihsizcilik bir yerde öznellikten de kaçış mantığı olarak karşımıza çıkmaktadır.

c) Gerek ekonomik, gerekse stratejik avantajlarından ötürü Avrupa merkeziyetçi mantık çağdaş uluslararası sistemin temelini oluşturmaktadır. Kuşkusuz, uluslararası ilişkiler disiplini, "ötekiler"in nasıl örgütlü ilişki modellerinde bulunduklarını sorgulamakta başarısız kalarak, Avrupa (ya da Batı) merkeziyetçisi önermelerin egemenliğinde gelişmektedir.

d) Gerçekçi ve yeni gerçekçi okulların temel önermesi her zaman için sistem içindeki "anarşi düşüncesi" olmuştur. Buzan ve Little, burada "karmaşaseverlik" (anarchophilia) terimini yaratarak, sistemdeki düzensizliği tümdengelimci olarak kullanmaya çalışan düşünce okullarının uluslararası ilişkiler disiplinindeki ağırlığına dikkat çekmek istemektedirler.

e) Devlet-merkeziyetçi düşünce, uluslararası sistemin askerî ve siyasal temeller üzerinde kavramsallaştırılması için en önemli araçtır. Her ne kadar sistem, anarşik yapısı gereği istikrarı kalıcı anlamda kendi araçlarıyla sağlamadıysalar da, siyasal birimler ya da başka deyişle meşruiyet ve egemenlik avantajlarından en fazla yararlanan kurumlar olarak devletler, kendi öz varlıklarını (bekalarını) güvence altına alma arayışındadırlar.

III YÖNTEM TARTIŞMALARINDA TEMATİK BOYUT: TARİHİN SAVAŞ İNCELEMELERİNDE KULLANIMI

Uluslararası ilişkiler kuramcılarının çoğunluğu, savaşın nicel açıdan inceleyebilmek amacıyla Bull'un tanımlamasından yola çıkarak şu çerçeveyi kabul ederler: Siyasal birimler arasındaki geniş çaplı ve örgütlü bir şiddet olgusu (Vasquez, 1997, ss. 21-29). Ancak savaşı, diğer şiddet eylemlerinden ayırt edebilmek için COW'un benimsediği bin kişilik bir insan kaybı kriterini operasyonel bir ilke olarak ele alırlar (Singer ve Small, 1972, ss. 37, 39). Örneğin, Singer ve Small, çalışmalarında 1816'dan Soğuk Savaş'a kadar yaşanmış savaşların listesini çıkarırken, ölüm oranlarını da göz önünde bulundururlar. Halbuki Wright ve Richardson, askerî çatışmanın her aşamasını farklı verilere tâbi tutmak düşüncesindedir (Wright, 1969; Small ve Singer, 1982, s. 37). Goetz ve Diehl ise, savaşı sürekli çatışmacı eğilimi tetikleyen "rekabet" düşüncesinin ardındaki askerîleşmiş ilişki modeli olarak yorumlamaktadırlar. Bu açıdan bakıldığında savaş, hem bir nedendir hem de devletlerin askerî araçları ön plâna çıkarmayı uygun buldukları, birbirleriyle olan anlaşmazlıklarının sürekliliğine dayalı bir rekabet modelidir.

Uluslararası ilişkiler çalışmalarında savaş teması, hem tarihsel yorumlamaya dayalı niteliksel çalışmalarda, hem de ampirik ve nicelik ağırlıklı incelemelerde, bir seçenekler dizisi yaratma çabasındadır. COW geleneğinden gelen veri tabanları projeleri, savaşların sıklıkları ve şiddetleri ile sistem üzerindeki etkileşimi ölçme çabasına girişmişlerdir; günümüzdeki projeler, savaşları artık olmuş bitmiş olaylar olarak değil, belirli aşamalara göre gelişen ve yön değiştiren süreçler olarak algılamaktadırlar (Vasquez, 1993). Bu aşamada savaşın dinamik bir süreç olarak tanımlanması gündeme gelmektedir. Peki tarih bu dinamik süreci nasıl ele alabilir?

İngiliz Okulu'nun önde gelen adlarından H. Butterfield'in de vurguladığı gibi, tarih, değişen olayların ve olguların değişim sürecini irdelemektedir; tarih için, olgu, insan yaşamındaki, toplumdaki ve kurumlardaki zamana bağlı olarak gelişen değişim ile açıklanabilir. Nitekim bu değişim kavramının ardında yatan insan karakterinin özellikleri, bilimsel anlamda değişim koşullarının ve sonuçlarının sınırlarının baştan kabul edilmesini de zorunlu kılmaktadır. Bu noktada kabul edilmesi gereken en önemli gerçeklik değişimin sürekliliğidir (Schroeder, 1997). Dolayısıyla statükocu ya da değişime karşı duran yaklaşımların tarihi kendi varlık nedenlerini açıklamak üzere kullanmaları farklı yanılsamalara yol açmaktadır.

Savaş, değişimin mi, yoksa sürekliliğin mi göstergesidir? Sistem içindeki aktörler açısından ele alındığında, kapasite dağılımından dolayı değişim ya da süreklilik algılamaları farklılaşmaktadır. Tarihin bilimselci açıklaması,

insanoğlunun yaşantısındaki "düzen"i anlamak amacındadır, çünkü bu düzen yaklaşımı içerisinde "devamlılık" ve "değişim" süreçleri hem çakışmakta, hem de karşılıklı etkileşim içerisinde bütünleşmektedir.

Savaş temasında zaman bağımlı mı, yoksa bağımsız bir değişken midir? Tarihsel olayları ve olguları, hem bir süreç ürünü ya da çıktı olarak değerlendirmek, hem de kendi içsel dinamikleriyle nedenselliğin özerk çerçevelerde geliştiği bağımsız değişkenler olarak ele almak da olasıdır. Bu açılardan bakıldığında, yukarıdaki soruyu iki açıdan da yanıtlamamız olanaklı olmaktadır, çünkü "geri besleme" mantığına göre bağımlı değişken (ya da çıktı) tarihsel olay, belirli bir süreç içersinde bağımsız değişken (ya da girdi) olarak özerk bir etkileme süreci özelliğini kazanabilir. İşte bu aşamada tarihin savaş incelemelerinde "verisel" ve "süreçsel" olarak kullanımı özel bir anlam taşımakta ve kuramsal çalışmaların araştırma zeminlerini çeşitlendirmektedir.

Savaş etütlerinde tarihin "zamansal veri" olarak kullanılması, hem nicel, hem de nitel yöntemlerde söz konusu olabilir; öte yandan, tarihsel kanıtların verisel değerlendirme ya da süreç tanımlama amacıyla kullanılması farklı paradigma çerçevelerinde mümkündür. Salt veri olarak belirli tarihsel olayların çıkış noktaları ya da nedensellik çerçevesinde belirli aşamalar hâlinde değerlendirilmesi, ancak paradigmaların kavramsal tanımlama ve önermelerin çerçevesine uygun bir şekilde gerçekleştirilebilir. Salt verilerin değerlendirmesi kapsamında, olayların birbirlerine bağlılığının nedensellikle açıklanma çabası yoktur. Özellikle karşılaştırmalı ve niceliğe bağlı incelemelerde verilerin bağımsız değişkenler olarak ele alınmaları mümkündür. Veriler genel değerler olarak algılandığından, doğrudan içselleştirilmeleri gerekmez, ancak analiz düzeyleri açısından farklı sonuçlar ortaya koyabilmektedir (Singer&Diehl, 1990, p. 5).

Öte yandan süreç tanımlama tekniği bağlamında, veriler arasındaki kronolojik bağlantı, nedenselliğin çerçevesine uygun olarak yapılabilir. Yine bu kapsamda, paradigmaların kavramlarına ve önermelerine uygun verilerin seçilmesi ve sürecin kendi içerisinde anlamlı olması ve bütünlük taşıması gerekmektedir. Dolayısıyla süreç çerçevesinde birbirine bağımlı görünen, uyumlu verilerin saptanması, "açıklama" mantığına da uygundur.

IV TARİH VE SAVAŞIN ANALİZ DÜZEYLERİNE BAKIŞ

Uluslararası ilişkiler disiplinin başlıca konularından olan savaş olgusunun tartışılması, analiz düzeylerindeki farklı algılamalarla da önem kazanmaktadır. Bu noktada, tarihin metodolojik araç olarak kullanılması da farklılaşmaktadır. Bilimsel okulun K. Waltz'ın izinden giderek aktör düzeyinde savaşı farklı inceleme çerçevelerine oturttuğunu görüyoruz. Bunun inceleme-

sine geçmeden önce söz konusu inceleme düzeyleri tartışmasına kısaca bir göz atmakta fayda var, çünkü uluslararası ilişkiler kuramcılarının büyük bir bölümü savaş etüdlerinde söz konusu analiz düzeylerinin işlevselliği konusunda mutabık kalmışlardır.

Uluslararası ilişkiler disiplininde savaş etütlerine bağlı olarak "analiz düzeyleri" konusu ilk defa Waltz (1959/2001) ve Singer (1961) tarafından dile getirilmişti. *Man, the State and War* başlıklı ünlü yapıtında, Waltz savaş açıklamalarını üç düzey çerçevesinde incelemeye çalışır: a) bireylerin (ya da liderlerin) savaşa neden olabilirlikleri -mikro-düzey; b) herbir devletin kendi iç yapılarındaki sorunların savaşa neden olabilirliği -devlet düzeyi; c) devletlerin biraraya geldikleri sistem yapısından kaynaklanan sorunlar ve savaşın ortaya çıkması -makro-düzey.[1] Waltz, bu çalışmasında sonuç olarak makro düzeyin etkinliğine ağırlık vererek sistem açıklamalarıyla savaşı anlatmayı ve açıklamayı tercih eder. Bunun yanı sıra Waltz'a göre, sistemin anarşik yapısı, devlet aktörleri açısından tarihin tekerrür mantığını geçerli kılmakta ve dinamik anlamda değişimin sürekliliğine yönelik güvenlik politikalarına ağırlık vermelerini zorunlu kılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Waltz'ın yeni gerçekçi yaklaşımı, varolan devletler sisteminin anarşik yapısıyla birlikte nasıl geliştiğini açıklamak için tarihi kullanmaktan yanadır ve dolayısıyla bu perspektifte tarih hiçbir öngörüsel zemini yaratmaz, tam aksine betimlemeci doğrultuda sınırlı kalmalıdır (Schroeder, 1994). Tarihin içindeki tekerrür saptaması ise, yalnızca uluslararası politikanın ana özelliklerinin açıklanmasıyla olasıdır. "Teorik bir kavram, ne hiçbir şeyi açıklayabilir, ne de olasılıkları öngörebilir... Üzerinde açıklamalar yapmaya çalıştığımız dünyayla her ne kadar ilintili olsa bile, bir teori her zaman söz konusu dünyanın gerçekliklerinden ayrı bir konumda kalır" (Waltz, 1979, s. 5-7).

Öte yandan, Singer analiz düzeyi tartışmasını, uluslararası sistem ile devlet düzeyinde yapmayı tercih etmektedir; birey düzeyindeki açıklama çabaları bilimsel okulun bakış açısı çerçevesinde karar alıcı konumu gereği

[1] Her ne kadar Waltz, bu kitabında, mikro düzeyi daha çok "insan davranışı" ile içselleştirmeye çalışsa da, bu analiz düzeyinin Hobbes-Machiavelli geleneğinden gelen birisi için uygun olduğunu düşünüyoruz. Savaşın realist çözümlemelerinde lider-aktörün ön plâna çekilmesi çabası ve bu bağlamda özellikle diplomat-stratejist karakteriyle donatılan bir siyasal kişiliğin ya da birey aktörünün rolünün incelenmesi, Sun Tzu-Clausewitz geleneklerinin çerçevesinde ele alınmalıdır. Aynı özellikleri, yine bir realist yazar R. Aron'da da görmekteyiz. Bu çerçevelerde lider-aktörünün tarihsel örneklerle değerlendirilmesinden çok, felsefi düzlemde ele alınması söz konusudur; dolayısıyla bireyin tekil düzlemdeki özel karakterinden çok onun değer yargılarını yansıttığı bir toplumun ve onun kurumsallaştırdığı, yetki devriyle/egemenlikle birlikte meşrulaşmış bir kurumsal aktör olarak devletin ön plâna çıkması söz konusudur. Waltz'un söz konusu kitabında da, birey düzeyinin savaş temasında aktör etkinliğinin yadsınması, aslında davranışsalcı okulun çoğulcu bakış açısına duyduğu bir tepki olarak değerlendirmeliyiz. Bu çerçevede, davranışsalcılar ve onu takip eden okulların, savaş etüdleri bağlamındaki çalışmalarında özel olarak "kişi"ye yönelik bir nedenselliği incelemedikleri dikkatleri çekmektedir.

devlet aktörünün içersinde kavramsallaştırılmaktadır. Daha sonraki bir yapıtında, Singer (1970) savaşa yol açan ilişki modellerini üç düzeye indirgemektedir: a) devletlerin [içsel] özellikleri; b) devletler arasındaki ikili çatışmacı ilişki (dyads); c) sistem düzeyindeki özellikler. Bu önermeler ve savaş etütlerine yönelik çalışmalar bağlamında, Singer ve öğrencileri savaşa bağlı analiz düzeyleri değerlendirmesini şöyle yaparlar: a- savaşa eğilimli devletler (war-prone states); b- savaşa eğilimli ikili ilişkiler düzeyi (war-prone dyads); c- savaşa eğilimli bölgeler ve sistemler (war-prone regions and systems).

Savaşın nedenselliğinin analiz düzeylerine indirgenmesi, yöntem açısından tarihin araçsallığının çeşitlenmesine yol açmaktadır ve aynı zamanda da tarihin bütünsel yorumuna engel olmaktadır.

A DEVLET MERKEZLİ SAVAŞ TEORİLERİ VE TARİH

Savaşın devlet düzeyinde tanımlanması, bilimsel etüdün en az geliştiği alandır, çünkü iç savaş ve sistem içi savaş tanımlamaları, uluslararasılaşma noktasında önem kazanmaktadır. Etnik çatışmalar, ekonomik krizler, uluslaraşırı aktörlerin etkinliklerinin uluslararası çevreye yönelik etkisi, savaşın uluslararasılaşma riskini ortaya koyabilir (örnek Kosova Krizi, malî krizler, vs.). Bu tür tematik çalışmalar Midlarsky'nin *Savaş İncelemeleri* başlıklı elkitaplarında bireysel çalışmalar olarak ele alınmaktadır (Midlarsky, 1996; 2000).

Savaş eğilimli devletler düzeyinde uluslararası olguların açıklanması, devletlerin dış politikada karar alma süreci açısından iç dinamiklerin tanımlanmasını gerektirir. Bu bakış açısı, benzer iç dinamiklerin bir araya gelmesinin benzer dış politika davranışlarına yol açabileceği savını sunmaktadır. Demografik ve kültürel boyutlar, iç çatışma süreçleri, güç statüleri, askerî örgütlenme düzeyi gibi kriterlerin çatışmalar ve savaşlar üzerindeki etkisinin nicel ve karşılaştırmalı analizi, birçok bağımsız değişkenin ele alınmasını zorunlu kılar ve bunlar "kapasite" olarak tanımlanır. (Geller ve Singer, 1998) COW (Correlates of War -Savaş Korelasyonları), DON (Dimensionality of nations -Ulusların Boyutsallığı), WEIS (World Events Interaction Survey - Dünya Olaylarının Etkileşimine yönelik İncelemeler), CREON (Comparative Research on the events of nations -Ulusların Olaylarına ilişkin Karşılaştırmalı Araştırma), COPDAB (Conflict and Peace Data bank -Çatışma ve Barış Veribankası) ve MID (Militarized interstate dispute -Devletlerarası Askeri Anlaşmazlıklar) gibi veri tabanları projeleri ulusal bazda periyodik verileri değerlendirmektedir. Söz konusu düzeyde elde edilen veriler daha çok karşılaştırmalı analiz yöntemleriyle değerlendirilir. DON, WEIS ve CREON veri tabanları ülkelerdeki içsel istikrar düzeyleriyle dış politika değişkenleri ara-

sında korelasyonlar kuran modeller sunmaktadırlar (Levy, 1996). Özel olarak CREON, WEIS, COPDAB, DON gibi veri tabanları, çok sınırlı zaman dilimlerini kullanmaktadırlar, dolayısıyla bunlardan kısıtlı bir başarı elde edilmektedir. Bu aşamada savaş ile kapasite analizleri arasındaki etkileşim önem kazanmaktadır.

Büyük güç politikaları açısından bakıldığında, Singer ve Cussack'ın sundukları "savaş döngüsü" modeli, iktisadî, toplumsal, psikolojik ve demografik faktörlerin ulusal politikaları nasıl etkilediği ve savaşa yönelimin dönemsel gelişimini vurgulamaktadır. Burada zaman daha çok verisel olarak kullanılmaktadır (Singer ve Cussack, 1981).

B MİNİMAL DÜZEYDE "İKİLİ ÇATIŞMACI İLİŞKİLERE" DAYALI YAKLAŞIMLAR VE TARİH

Davranışsalcı okula bağlı çalışmalarda terminoloji türetme eğilimi farklı teknik sözcüklerin ortaya çıkmasına yol açmıştır; bunlardan bir tanesi, özellikle savaş kuramlarında sıklıkla kullanılan ikili (ya da ikitaraflı) çatışma eğilimini tanımlayan "dyadic" sıfatıdır. Bu ikili düzey tanımlaması iki devlet ya da meşru nitelik taşıyan siyasal yapılar arasında gelişen çatışmacı eğilimler için geçerlidir. Bu bağlamda belirli kriterler ve önermeler ele alınmaktadır: Rakip olan aktörlerin arasındaki kapasite dengeleri, coğrafî yakınlık sorunu, silahlanma süreci, siyasal rejimlerin niteliği ve demokratik yapıların barışla ilişkisi, ekonomik kalkınma düzeyleri arasındaki farklılıkların çatışma sürecine yansıtılması. Ancak bu ikili çatışma sürecinin tüm sistemi ilgilendirmesi söz konusu olduğunda, sistem/yapı düzeyindeki bir çözümleme çabası zorunlu olmaktadır.

İkili çatışma düzeyine dayalı model oluşturma çabaları, savaşın bilimsel etüdü alanında en çok meyve veren araştırmalardır, çünkü kümülatif veri toplama tekniği sık kullanıldığından ikili ilişkilere dayalı araştırmalar büyük zenginlik sunmaktadır.

Savaş incelemelerine bağlı olarak yapılan çalışmalarda dünya politikası çerçevesinde incelenmiş savaş vakaları açısından ikili çatışma süreçleri en büyük paydayı sunmaktadır; Vasquez'in yapıtında da vurgulandığı üzere, 1648 sonrası süreçte savaş vakalarının üçte ikisine yakın bölümü ikili çatışmacı ilişkilere dayanmaktadır; bu da bazı açılardan gerekçelendirilebilir: Topraksal yakınlık, sürekli rekabet olgusu (Süregelen Rekabetler Yaklaşımı - Diehl ve Goetz), silahlanma yarışı (Wallace'ın yaklaşımı), siyasal rejimlerin farklılığı (Demokratik Barış Teorisi), kapasite dağılımındaki farklılıklar (Güç Geçişleri Teorisi), bağlaşıklık arayışları (Levy, Singer ve Small'un Bağlaşıklıklar Yaklaşımı).

Kapasite dağılımına bağlı "ikili çatışmacı" yaklaşımlarında Organski'nin "güç geçişleri" teorisi ile karşılaşmaktayız. Bu noktada tarihin kullanımı daha çok süreç tanımlama çerçevesinde gerçekleşmektedir, çünkü iki rakip güç arasındaki "tatmin düzeylerinin gelişimi" sorunsalı ancak belirli bir süreç bağlamında tanımlanabilmekte ve iki tarafın da güçlerinin birbirlerine orantılı rekabetiyle ilişkilendirilmektedir (Tammen ve diğ., 2000). Diğer teorik yaklaşımlar ise, tamamen ikili ilişkiler düzeyinde tanımlandıklarından hem verisel değerlendirme, hem de süreç tanımlama yöntemleriyle ele alınabilmektedir.

C YAPI/SİSTEM TEMELLİ SAVAŞ YAKLAŞIMLARI VE TARİHSEL ÇÖZÜMLEME

Birçok kuramcının dile getirdiği gibi, uluslararası sistem düzeyindeki açıklamalar devletlerarası ilişkilerde en kapsamlı yanıtları bizlere sunmaktadır. Gerçekçi (ya da klasik) gelenekten gelen yazarların neredeyse tamamı, bu eksende yer almaktadır. Thucydides, Makyavel, Hobbes ile klasik gün dengesi teorisyenleri (Niebuhr, Morgenthau, Kennan, Aron), gerçekçiliğin en önde gelen sözcüleri arasında yer alarak savaş gerçekliğini sadece bir sistem olgusu olarak tanımlamayı tercih etmektedirler. Bu çerçevede sistem içindeki meşru aktörlerin güçlerini kendi kapasiteleriyle orantılı olarak tanımlamaları, dolayısıyla savaş ile kapasite dağılımı arasındaki ilişkinin tekerrür mantığına göre işlediğine yönelik önermeler üzerinde yoğunlaşmalarına yol açar (Holsti, 1991, p. 158, 171-172). Tüm bu kuramları, "güce dayalı savaş perspektifleri" olarak değerlendirmemiz olanaklıdır.

Öte yandan Waltz ile hegemonik istikrar kuramını savunan yeni gerçekçi (yapısalcı gerçekçi) yazarlar (Gilpin, 1999), uluslararası sistemin yapısı ile aktörler arasındaki ilişkileri irdelemektedirler. Çoğunun da varmak istedikleri nokta ortaktır: Temel meşru aktörler olarak egemen devletler, belirli bir rasyonellik içersinde kendi güçlerini ve refahlarını geliştirmek amacıyla kendi güvenliklerini sorunsallaştırmayı ön plâna çıkarırken, uluslarüstü bir yapının olmaması nedeniyle uluslararası sistemdeki çatışmacı süreçten gelebilecek tüm avantajları girdi olarak kullanmalıdırlar. İşte savaş, bu noktada Clausewitz mantığına uygun olarak siyasallaştırılabilecek bir araçtır ve meşru aktörler için sistem içindeki kazanımları arttırabilecek bir zemin sağlar. Bull'un *Anarchical Society* yapıtında da tarih, sistem ile aktör arasındaki ilişkiyi bağlamak açısından güzel bir inceleme aracı olarak kullanılmaktadır, ancak buradaki yöntem tamamen kronolojik olduğundan bunun verisel ya da nicel değerlendirmesinden çok yorumlanması öncelik taşımaktadır. Tüm bu

gerçekçi yazarların çalışmalarında, tarihin "kuram içermeyen" (ateorik) yorumunu aşma çabası vardır.

Tarih içerisinde büyük güçlerin ortaya çıkışlarında büyük savaşların özelliğini vurgulayan ve yayılmacılık düşüncesini savaşla bağdaştıran I. Wallerstein, çalışmalarını daha çok kapitalizmin tarihsel gelişimi içersindeki hegemonya ilişkileri üzerinde yoğunlaştırmaktadır (Wallerstein, 1996, ss. 58-59). Wallerstein'ın yapısalcı görüşleri, savaşların ve güç arayışlarının döngüsel niteliğini açıklamaya çalışır.

Savaşın bilimsel etüdünü savunan yazarlar, sistem düzeyi çerçevesinde kantitatif yöntemler ışığında şu kuramsal modelleri sunmaktadırlar: Uzun döngü yaklaşımı, uzun dağılım/yayılma süreçleri (long diffusion/contagion processes), kutuplaşma/bağlaşıklık modelleri (Midlarsky, 1996 ve 2000). Kantitatif araştırmalar, bu çerçevede savaşların, çatışmaların, krizlerin ve askerî anlaşmazlıkların sıklıklarını incelemeye çalışırlar; bunu yaparlarken coğrafî anlamda çeşitlilik kazandırma, nesnelleştirme ve karşılaştırma ilkelerinin en önemli göstergesidir. Farklı coğrafî bölgelerde farklı sıklıklarda ortaya çıkmış savaşların belirli tanımlamalar çerçevesinde karşılaştırılmaları, bütünlükçü anlamda hem genel teorik çabanın oluşumuna yardımcı olacaktır, hem de teorik modellendirme denemelerinin test edilmesini kolaylaştıracaktır. Bunu yaparken, bilimsel okul araştırmacıları, coğrafî bölgelere göre özel ayrımlandırmaya gitmeyi tercih etmekte ve tanımlama çabalarını belirli bir alt ve üst sınıflandırma çerçevesine oturtmaya çalışmaktadırlar. Sonuç olarak, bir süreç tanımlama çabası, sistem içerisindeki ilişkileri tanımlamak için bir amaç olarak ortaya çıkmaktadır. Bu noktada verisel kullanımdan çok sürecin tanımlanması daha öncelik kazanmaktadır, çünkü verilerin kümülatif kullanımı bu noktada daha geçerli olmaktadır.

Bu çerçeveden bakıldığında, "uzun dağılım/yayılma süreçleri" yaklaşımı (H. Starr, A. Most, vs), savaş riskinin sistem ya da alt-sistemler çapında tüm aktörleri etkileyebilirliğine dikkat çekerken, G. Modelski ile W.R. Thompson'un öncülük yaptığı "uzun döngüler" yaklaşımı, hegemonik savaşların sistem içerisindeki döngüselliğine dikkat çekmektedir. Hangi devlet aktörleri hegemonik güç olurlarsa olsunlar, sistem içerisindeki büyük aktörler arasındaki savaşların sürekliliği küresel bir nitelik kazanmakta ve bunlara "küresel savaşlar" (global wars) adı verilmektedir (Modelski, 1978; 1983; 1987). Savaş süreci ile güç kapasite arasındaki doğrudan ilişki, küresel anlamda liderlik savaşımlarını içerdiği zaman daha uzun vadeli araçları zorunlu kılmaktadır.

Bağlaşıklıklar/kutuplaşmalar açıklaması ise, sistem içerisinde devlet aktörlerinin birbirleriyle olan ilişkilerindeki gruplaşmaları ile ayrışmaları açıklama çabasındadır. Savaş teması, bu çerçevede bağlaşıklık/toplanma ya da

kutuplaşma/ayrışma gerekçesi olarak sunulmakta ve "realpolitik" söylemini savaş eğilimli sistemler içerisindeki devletlerin kendi aralarındaki kapasite dağılımları sorunlarıyla eşanlamlı kılmaktadır.

C. Doran'ın "güç döngüsü" ise, küresel savaş söyleminden farklı olarak, uygarlıkların sistem içindeki hegemonya arayışlarına dair bir açıklama yapmakla yetinmektedir. Belirli ulus-devlet aktörleri, döngüsel olarak tarihteki uluslararası sisteme belirli aşamalarda etki yapmayı başarmışlar ve kuruluş-gelişme-zayıflama gibi evrelerle savaş gerçekliğini sistem içinde araçsallaştırma yoluna gitmişlerdir (Midlarsky, 1996). Bu kuramsal modelin bir başka açılımı ise, J.S. Levy'ın "büyük güçler savaşları"dır; Levy, bu yaklaşımda güç farklılıklarına göre bir büyük güç ve nispeten daha alt hiyerarşide yer alan bir güç arasındaki çatışma modelini ele almakta ve süreçsel anlamda çözümlemesini, savaşların uzunluğu, sıklığı ve yol açtıkları insan kaybı ile değerlendirmektedir (Levy, 1991).

Sonuç cümlesi...

Karl W. Deutsch'un şu ünlü cümlesini araştırmamızın sonuç bölümünde vurgulamak istiyoruz: "Savaş ortadan kaldırılmak isteniyorsa, anlaşılmalıdır. Anlaşılması için de incelenmelidir" (Wright, 1969). İncelenme aracı olarak tarih, gelecekteki süreçlerin tanımlanması için hayatî bir önem taşımaktadır. Kuşkusuz, geçmiş hem yapıcı, hem de potansiyel olarak yıkıcı ayrıntıları bizlere sunmaktadır. Bu noktada, uluslararası ilişkiler etüdlerinde tarihin bir araştırma aracı olarak kullanımı, geçmişin yıkıcı eğilimlerini sunmak ve bunlardan yapıcı sonuçlar doğurmak amaçlarını taşımalıdır. Geleceğin doğrudan zaman ve mekânsal olarak açıklaması olanaklı değildir, ancak "bilimsel açıklamalar ışığında" olgusal olarak tahmin edilebilirliği bu yapıcılığı zorunlu kılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, savaşların olasılığının öngörülmesi, sistem içindeki temel aktörlerin daima göz önünde bulundurmaları gereken bir yöntemdir ve dolayısıyla risklerle dolu bir evrensel yaşamda aktörün, kendi çevresinde gelişen oyunun kurallarını kendi araçlarıyla belirleyebilmesindeki başarısı yalnızca kendi olanaklarında bağımsız olması gerçekliğinde yatmaktadır. Tarih bu risklerin yoğunlaşmasını (ister verisel ölçümlerle, ister süreç tanımlama tekniğiyle) öngörmek ve önlemek açısından bir araç olabilir, ancak savaşın ne zaman patlak vereceği ve ne kadar sürebileceği öngörülemez.

KAYNAKÇA

Arıboğan, D. Ülke, 1998. *Kabileden Küreselleşmeye: Uluslararası ilişkiler düşüncesi.* Istanbul: Sarmal Yay.

Bueno de Mesquita, Bruce, 1996. "The benefits of a social scientific approach to studying intarnational affairs", in N. Woods (derl.), *Explaining International Relations since 1945.* NYC: Oxford Univ. Press, ss. 49-76.

Bull, Hedley, 1977. *The Anarchical Society.* NYC: Columbia Univ. Press.

Buzan, Barry, 1995. "The Present as a historic turning point", *Journal of Peace Research,* C. 30, no. 4, ss. 385-398.

Buzan, Barry ve Little, Richard, 2000. *International systems in world history.* Oxford: Oxford University Press.

Carr, Edward H., 1996. *Tarih nedir? (What is History?)* İstanbul: İletişim Yay.

Carr, Edward H. ve Fontana, J., 1992. *Tarih yazımında nesnellik ve yanlılık.* Ankara: İmge Kitabevi.

Diehl, Paul ve Goertz, Gary, 2000. *War and Peace in international rivalry.* Ann Arbor: University of Michigan Press.

Elman, Colin ve Elman Miriam F., 2001. *Bridges and Boundaries: Historians, Political Scientists, and the Study of international relations.* Cambridge, MA: MIT Press.

Elman, Colin ve Elman Miriam F., 1997. "Diplomatic history and international relations theory: respecting difference and crossing boundaries", *International Security,* C. 22, no. 1, Yaz, ss. 5-21.

Gaddis, John L., 1990. "New Conceptual Approaches to the study of American foreign relations: interdisciplinary perspectives", *Diplomatic history,* C. 14, no. 3, Yaz, ss. 420-230.

Gaddis, John L., 1997. "History, theory and common ground", *International Security,* C. 22, no. 1, Yaz, ss. 75-85.

Geller, Daniel ve Singer, J. David, 1998. *Nations at War.* Cambridge: Cambridge Univ. Press.

Gilpin, Robert, 1981/1999. *War and Change in World Politics.* Cambridge: Cambridge University Press.

Gilpin, Robert, 1989. "The theory of hegemonic war", in R. Rotberg ve T. Rabb (derl.), *The Origin and Prevention of Major Wars.* Cambridge: Cambridge University Press.

Golthorpe, John H., 1991. "The uses of history in sociology: reflections on some recent tendencies", *British Journal of Sociology,* C. 42, no. 2, Haziran, ss. 211-230.

Holsti, Kalevi J., 1996. *The State, War and the State of War.* Cambridge: Cambridge Univ. Press.

Holsti, Kalevi J., 1995. *Peace and War: Armed conflicts and International Order 1648-1989.* Cambridge: Cambridge Univ. Press.

Holsti, Kalevi J., 1985. *The Dividing Discipline: Hegemony and Diversity in international theory.* London: Allen&Unwin.

Holsti, Kalevi J., 1971. "Retreat from Utopia: IR Theory 1945-1970", *Canadian Journal of Political Science,* C. 14, ss. 165-177.

Ingram, Edward, 1997. "The wonderland of the political scientist", *International Security,* C. 22, no. 1, Yaz, ss. 53-63.

King, Gary, Keohane, R.O., ve Verba, Sidney, 1994. *Designing Social Inquiry: Scientific Inference in Qualitative Research.* Princeton, N.J.: Princeton Univ. Press.

Lemke, Douglas ve Kugler, Jacek, 1996. *Parity and War.* Ann Arbor: Univ. of Michigan Press.

Levy, Jack S., 1998. "The causes of war and the conditions of peace", *Annual Review of Political Science,* no. 1, ss. 139-165.

Levy, Jack S., 1997. "Too important to leave to the other: History and Political Science in the study of international relations", *International Security,* C. 22, no. 1, Yaz, ss. 22-33.

Levy, Jack S., 1991. "Long cycles, hegemonic transitions and the long peace", in C.W. Kegley (derl.), *The Long Post-war Peace.* NYC: Harper Collins, ss. 147-176.

Levy, Jack S., 1983. *War in the Modern Great Power System.* Lexington: Univ. of Kentucky Press.

Lustick Ian S., 1996. "History, Historiography and Political Science: Multiple historical records and the problem of selection bias", *American Political Science Review,* C. 90, no. 3, Eylül, ss. 605-617.

Midlarsky, Manus I. (derl.), 1996. *Handbook of War Studies.* Ann Arbor: University of Michigan Press.

Midlarsky, Manus I. (derl.), 2000. *Handbook of War Studies II.* Ann Arbor: University of Michigan. Press.

Modelski, George, 1978. "The long cycle of global politics in history and the nation-state", *Comparative Studies in History and Society,* C. 20, no. 2, Nisan, ss. 214-235.

Modelski, George, 1987. *Long cycle in World Politics.* Seattle: Univ. of Washington Press.

Modelski, George, 1983. "Long cycles of World Leadership", in W.R. Thompson (derl.), *Contending Approaches to World System Analysis.*,Beverly Hills: Sage Publ., ss. 115-139.

Organski, A.F.K., 1958. *World Politics.* NYC: Knopf.

Organski, A.F.K. ve Kugler, Jacek, 1980. *The War Ledger.* Chicago: University of Chicago Press.

Ranke, Leopold von, 1973. "On the character of historical science", in G.C. Iggers ve K. von Moltke (derl.), *The Theory and Practica of History.* Indianapolis: Bobbs-Merrill..

Salomon, Kim, 1993. "What is the use of international history?", *Journal of Peace Research,* C. 30, no. 4, ss. 375-389.

Schroeder, Paul W., 1997. "History and international relations theory: not use or abuse, but fit or misfit", *International Security,* C. 22, no. 1, Yaz, ss. 64-74.

Singer, J. David ve Cussack, Thomas, 1981. "Periodicity, inexorability, and steersmanship in international war", in R.L. Merritt ve B.M. Russett (derl.), *From national development to global community.* Boston: Allen&Unwin, ss. 404-422.

Singer, J. David, 1961. "The level-of-analysis problem in international relations", in K. Knorr ve S. Verba (derl.), *The International system: theoretical essays.* Princeton: Princeton University Press, ss. 77-92.

Singer, J. David ve Small, Melvin, 1972. *The Wages of War, 1816-1965.* NYC: Wiley.

Singer, J. David ve Diehl, Paul (derl.), 1990. *Measuring the correlates of war.* Ann Arbor: University of Michigan.

Small, Melvin ve Singer, J. David, 1982. *Resort to arms: international and civil wars, 1816-1980.* Beverly Hills: Sage Publ.

Tammen ve diğ., 2000. *Power Transitions: Strategies for the 21st century.* NYC: Chatham House Publ.

Thompson, William R., 1999. *Great Powers Rivalries.* University of South Carolina Press.

Toynbee, Arnold, 1996. *L'Histoire.* Paris: Payot.

Vasquez, John A., 1997. *The War Puzzle.* Cambridge: Cambridge University Press.

Wallerstein, Immanuel, 1996. *Historical capitalism and capitalist civilization.* NYC: Verso.

Waltz, Kenneth, 1959, 2001. *Man, the State and War: a theoretical analysis.* NYC: Columbia Press.

Waltz, Kenneth, 1979. *Theory of International Politics.* Reading: Addison Wesley.

Wright, Quincy, 1969. *A Study of War.* Chicago: University of Chicago Press.

Viva la Muerte:Yaşasın Ölüm!, Bilbao. 1937, *Histoire Universelle Larousse, Pierre Thibault, Libraire Larousse 1971.*

Bir Alman toplama kampından... Londra Kraliyet Savaş Müzesi, *World War II, Personal Acounts, G. Yarrington, J. Stokesbury, The Lyndon Raines Johnson Foundation, Teksas, 1992.*

KÜRESEL SAVAŞLARIN EŞİĞİNDE KANT VE HEGEL'İ YENİDEN OKUMAK: SÜREKLİ BARIŞ İÇİN SAVAŞ GEREKLİ Mİ?

H. Emre Bağce*

GİRİŞ

Savaşın doğası nedir, kaynakları ve sonuçları nelerdir? Savaş kaçınılmaz mıdır? Bu ve benzeri sorular her çağın başlıca tartışma konuları arasındadır; modern öncesi dönemde, savaşların kapsam ve etkisinin sınırlı oluşundan dolayı, bu tür sorular daha çok siyasetçi ve düşünürlerin oluşturduğu dar çevreler içerisinde ele alınmıştır. Ancak, sonuç veya etkilerini yalnızca savaşan tarafların hissettiği savaşlar dönemi modern çağ ile birlikte kapanmıştır. I. ve II. Dünya Savaşları'nın yıkıcı sonuçları hatırlandığında ve savaş teknolojisinin günümüzde muazzam boyutlara ulaştığı göz önüne alındığında olası bir savaşın yalnızca insanları değil, bütün olarak dünyanın varlığını tehdit edeceğini söylemek malumu ilân sayılabilir. Ancak kaygılar korkuya, korkular gerçekliğe dönüşüyor. Savaşla ilgili sorular bugün tüm insanların zihinlerini karmakarışık bir hâle getirmiştir. Hükümetler savaş konusunu her

* Y. Doç. Dr. Emre Bağce, Kocaeli Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü.
** Bu yazının ilk taslağını okuyarak değerli eleştirilerini benden esirgemeyen eşim Canan Bağce'ye ve yüksek lisans öğrencim Yusuf Ziya Kaya'ya teşekkür ederim.

ne kadar kendi halklarının görüşlerine başvurmaksızın karara bağlamaya çalışsalar da tüm dünyada insanların savaşa karşı bir araya geldiği ve seslerini duyurmaya çalıştıkları görülüyor. Devletler genelde halkın bu taleplerini pek dikkate almak istemiyorlar; yine de meşruiyetlerini yitirmemek için geri adım atmak ve tavizler vermek zorunda kalıyorlar.

Günümüzün insanı depremler çağını yaşıyor[1], her gün kişiliği, akıl ve duygu bütünlüğü biraz daha parçalanıyor. Veblen, bir zamanlar insanlık tarihini ikili bir bakış ile yorumlamıştı; insanlık tarihi iki zıt dürtüden kaynaklanan iki farklı yaşam biçiminin tarihiydi. İlki, çalışma, ustalık ve barışçıl işbirliği temelinde yaşamsal ihtiyaçların karşılandığı, sevgi ve yaratıcılığın egemen olduğu, ikincisi ise çapulculuk ve yamyamlık temelinde kendini beğenmişliğin, saldırganlığın, rekabetçiliğin, açgözlülüğün dolayısıyla sömürü ve savaşların egemen olduğu bir dünyadır. Dahası, Veblen'e göre dönemlere göre birisi üstün gelmektedir[2] ve bugün ikincisi baskındır. İnsanın vicdan, duygu ve akıl bütünlüğü giderek parçalanıyor, yaralanıyor; Rousseau'nun deyimiyle "...ne samimî bir dostluk, ne hakikî hürmet ... ne de içten bir itimat! Şüpheler, vehimler, korkular, soğukluk, çekingenlik, nefret, kalleşlik..."[3] bir bataklık gibi insanlığı günbegün içine çekiyor.

Savaş konusunda yalnızca iki taraf söz konusu değil; bir tarafta beyaz diğer tarafta siyah var; ancak her ikisi arasında açıktan koyuya geniş bir griler spektrumu yer alıyor. Bir tarafta ilkesel olarak, diğer tarafta ülke yararı için savaşa karşı çıkanlar var, diğer bir tarafta ülke yararı için, başka bir tarafta da insanlığa barış getirmek için savaşı savunanlar yer alıyor; sanki George Orwell'in *1984*'ünü veya *Hayvanlar Çiftliği*'ni sahneliyoruz ve aktörlerden biri sahnedeki rolü gereği izleyicilere dönüp 'savaş barıştır' diye sesleniyor. Aynı sahnenin devamında, 'barışın ancak savaşla sağlanacağı' sözleri yükseliyor; savaşa ilkesel olarak karşı çıkan insanların 'savaş suçlusu' olarak yargılanacakları başka bir epizot olarak yankılanıyor. Bu sahnede insanlığın ürettiği her türlü değer ve kavram yeniden tanımlanıyor, içi boşaltılıyor, içi yeniden dolduruluyor. *Gerçekliği çarpıtma* ya da *gizleme* anlamına gelen ideolojiye hiçbir zaman savaş konusunda olduğu kadar yoğun başvurulmamıştır herhalde. İnsanın beynini zonklatan yeni bir devrimler çağını yaşıyoruz. Belki Freud'a da hiçbir zaman bugün olduğu kadar ihtiyaç duyulmamıştır. Uluslararası ilişkiler disiplininin bir Soğuk Savaş dönemi bilimi oluşu ve

---

[1] Dünyanın yüz yüze olduğu bunalımları işleyen bir çalışma için bkz., Alain Minc, *Yeni Ortaçağ*, (çev., Mehmet Ali Ağaoğulları), Ankara: İmge, 1995.

[2] Thorstein Veblen, *Essays in Our Changing Order*, New York: Augustus M. Kelley, 1964, s.78-96.

[3] *Bilimler ve Sanatlar Üstüne Söylev*, (çev., Sabahattin Eyuboğlu), İstanbul: Cem, 1998 Jean-Jacques Rousseau, *İlimler ve Sanatlar Hakkında Nutuk*, (çev., Zahir Güvemli), *Altı Kitabı ile Rousseau*, İkinci Baskı, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1960 içinde, s.27. Yeni bir baskı için bkz, Jean-Jacques Rousseau.

1945'lerle başlayıp 1990'larla sona erişi gibi, Birleşmiş Milletler de Soğuk Savaş döneminin bir kurumu muydu? Yoksa yüzlerce yıldan beri adım adım gerçekleştirilmeye çalışılan uluslararası hukuk bir yanılsamadan ve yalandan mı ibaretti?

Reel politiğin egemenliği kısmen sürse de insanlar devletlerin yalnızca uyruğu olmakla yetinmiyorlar artık. Her ne kadar devletler pragmatik bir dil kullanarak ulusal menfaatlerin savaşı gerektirdiğini savunsalar, temsilcilerin duygusal davranmayarak savaş kararı için lehte oy kullanmalarını sağlamaya çalışsalar, paternalist bir tutumla halkla iletişimden kaçınsalar ve yine de halka rağmen halk için neyin iyi olduğunu bildiklerini söyleseler de, bütün dünyada toplumlar diyalogdan ve diyalojik ilişkilerin kurulmasından yana bir tutum takınıyor ve daha yaşanılır bir dünyanın kapılarını zorluyor. Bu satırların yazarı, Kant ve Hegel gibi iki büyük düşünürün savaş, dolayısıyla barış konusundaki görüşlerinin günümüzdeki tartışmalara bir katkı sağlayacağını düşünmektedir. Burada, her iki düşünürün savaş konusundaki görüşleri ana hatlarıyla sunulacak, kimi zaman kendilerine eleştiriler yöneltilecek ve bugünkü dünyanın oluşmasında nasıl bir rol oynadıkları ve söyleyecek yeni bir şeylerinin olup olmadığı araştırılacaktır.

KANT'IN SİYASAL MİRASI

Felsefî çalışmaları göz önüne alındığında Kant'ın siyasete katkısı sınırlı ve sığ görülebilir. Ancak bu, Kant'ın siyasal yazılarının önemsiz olduğu anlamına gelmemektedir. Felsefî derinliği kimi zaman siyasal yazılarını gölgede bıraksa da, siyaset üzerine yazdığı birkaç deneme ile, kendisini daha ziyâde siyaset felsefesine adamış kimi düşünürlerin yapıtlarıyla karşılaştırılmayacak ölçüde, insanlığa katkıda bulunduğunu söyleyebiliriz. Bu çalışmalardan biri 1784 yılında yazdığı *Aydınlanma Nedir Sorusuna Yanıt* başlığını taşıyan deneme, bir diğeri de 1795 yılında yazdığı *Sürekli Barış Üstüne Felsefi Bir Deneme*'dir[4]. Bu çalışmalar birbirini tamamlar niteliktedir ve kısmen ahlâk felsefesinin izlerini taşırlar. Her ikisinde de despotluğa karşı çıkar, daha insancıl ve rasyonel bir toplumsal düzenin özlemini ve ilkelerini dile getirir. Her iki çalışmasında da, gerçekliği (varolanı) göz önüne alır ancak eleştiri hakkından hiçbir şekilde vazgeçmez ve sürekli daha yaşanılır bir dünyanın kurulabilirliğini göstermeye çalışır[5]. İkinci çalışmasında, ayrıntılı biçimde

[4] Bu yazıda takip eden eserden yararlanıldı: Immanuel Kant, *Political Writings*, (ed., Hans Reiss), ikinci genişletilmiş baskı, Cambridge: Cambridge University Press, 1993. Her iki çalışmanın Türkçe çevirisi için bkz, Immanuel Kant, *Seçilmiş Yazılar*, (çev., Nejat Bozkurt), İstanbul: Remzi, 1984.

[5] Kant'ın paternalizm, despotizm ve özgürlük hakkındaki görüşlerinin yetkin bir incelemesi için bkz., Charles Taylor, "Kant's Theory of Freedom", *Philosophy and the Human Sciences: Philosophical Papers*, vol. 2, New York: Cambridge University Press, 1995.

değerlendireceğimiz üzere, reel politiği ve savaşları bile insanların aydınlanmasına yol açabilecek ögeler biçiminde yorumlayacak denli iyimserdir.

Sürekli Barış Üstüne Felsefi Bir Deneme'de, Kant birkaç kavram üzerine yoğunlaşır: savaş, barış ve kozmopolit veya birleşik bir dünya toplumu. Ana tema ise sürekli barışın egemen olduğu kozmopolit bir dünyanın kurulmasında savaşların oynayacağı roldür. Nasıl ki doğa durumunda insanlar bir karşıtlık içindeyse, devletler sisteminde de her bir devlet bir diğeriyle çatışma içindedir. Kant savaşların karşısında yer alır ancak teleolojik bir yorum ile sonuçlarının iyi olacağını düşünür. Kant iyimserdir; bir gerçeklik, daha doğrusu kötü bir gerçeklik olarak savaşların insanları daha fazla uyaracağını ve kötülüğün kendi sonunu hazırlayacağını ileri sürer. Savaşlar yol açacakları yıkımlarla, karşıtlık içinde bulunan toplumları veya devletleri bir araya getirecektir.

Kant'ın siyaset ve tarih felsefesi eski Yunan siyasal düşüncesinin ve modern çağın sözleşme kuramlarının bir bileşimi niteliğindedir. Sözleşme kuramlarını teleolojik bir anlayışla yorumlar ve devlet ve uyruklar arasındaki ilişkileri çözümlemekle yetinen bu kuramların kapsamını genişletir. Bu açıdan, sözleşme kuramlarını ve ideal devleti yalnızca kent devletiyle özdeşleştirmiş olan klasik Yunan düşüncesini aşar, hatta yadsır. Kant'ın siyasal görüşleri aynı zamanda Epikürosçu ve Stoacı[6] bir yönelime de sahiptir. Stoa'nın logos (evrensel akıl) ve kozmospolis (evrenkent) kurgusu Kant'ın siyasal yazılarını derinden etkiler. Kant, *Deneme*'de kozmospolisin gerçekleşebilirliğini ileri sürer ancak bu, insanların tekil iradeleri ile değil, evrensel aklın bir gereği olarak gerçekleşecektir. Diğer bir ifadeyle, logos, Kant'a göre, kozmopolisi sağlayacaktır. Her bir tikel akıl tümel aklın ya da logosun bir parçası oldukça, logosun bilincine vardıkça kozmospolis ortaya çıkacaktır. Kant diyalektik kavramını kullanmamış olsa bile kozmospolisin karşıtlıkların çözülmesi ile varlık kazanacağını ifade etmesi ve kozmospolisi ulaşılacak nihaî bir erek olarak görmesi kendisinin Aristoteles'in[7] teleoloji ve diyalektiğini Hegel'den çok önce kavradığını göstermektedir.

Stoa felsefesindeki logos kavramı Kant tarafından 'doğa' olarak adlandırılır. Kant'a göre insan aklı ile evrensel akıl arasında başlangıçta bir uyumsuzluk ya da çatışma vardır. Bu nedenle "insan uyum ister, ama doğa insan türü için

[6] Epiküros ve Stoa felsefesi de dahil olmak üzere, siyasal düşünceler tarihiyle ilgili kapsamlı incelemeler için bkz, Mehmet Ali Ağaoğulları, *Kent Devletinden İmparatorluğa*, Ankara: İmge, 2000; Mehmet Ali Ağaoğulları, Levent Köker, *İmparatorluktan Tanrı Devletine*, Ankara: İmge, 2001; *Tanrı Devletinden Kral Devlete*, Ankara: İmge, 2001; *Kral Devlet Ya da Ölümlü Tanrı*, Ankara: İmge, 2000; Alaeddin Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, Ankara: Bilim ve Sanat, 1996; George Sabine, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, Ankara: Türk Siyasi İlimler Derneği, 1969

[7] Aristoteles'in bu çalışma boyunca değinilen görüşleri için bkz., Aristoteles, *Politika*, (çev., Mete Tunçay), Beşinci Basım, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000.

neyin daha iyi olduğunu bilerek uyumsuzluk ister"[8]. Bir anlamda Kant'ın siyasal dizgesi *doğa* durumundan *uygarlığa*, *kaos*'tan *kozmos*'a ve *polis*'ten *kozmospolis*'e geçişi anlatır. Doğa mekanizmasının işleyişi diyalektik bir süreç olarak görülür ve bu süreçte doğa durumundaki insan uygar topluma geçer. Doğa durumundaki insanların "düşmanca tutumlarının karşıtlığı (antagonizma), onları yasaları kabul etmeye zorlar. Bu şekilde, bağlayıcı yasaların uygulanması ile, bir barış durumu oluşturur"[9]. "Biz bu ilkenin mevcut devletler arasında da geçerli olduğunu görebiliriz"[10] diyen Kant aslında Hobbes'un yarım bırakmış olduğu tabloyu tamamlayacağını vaadeder ve Hobbes'un devletler arasındaki ilişkileri anarşik olarak nitelendiren görüşlerini yineler: "Doğal durumda, bir devlet tüzel bir kişilik olarak, diğer bir devletle olan ilişkisinde devamlı bir savaş içindedir"[11]. Bu önerme, *Leviathan*'ın temel savı olduğundan tek başına okunduğunda, hiç kimse bu ifadenin ahlâk felsefecisi Kant'a ait olduğunu düşünmez bile. Ancak yukarıda ifade ettiğimiz üzere, Kant, Hobbes'un yarım bırakmış olduğu şemayı bir adım ileri götürmek için bu argümana başvurur. Aslında böylece Hobbes'un karşılaştığı eleştirileri de Hobbes adına tamamlama görevini üstlenmiş olur. Hobbes sözleşme yoluyla insanları doğa durumundan sivil topluma ya da devlete ulaştırır ancak bu kez devletleri anarşik doğa durumunda bırakır; bu nedenle de devletler arasındaki savaşların kesintisiz süreceğini düşünür. Kant ise diyalektiğe başvurarak varolan her çatışmanın bir sonunun olduğunu ve devletler arasındaki savaşların da son bulacağını göstermeye çalışır. Doğa durumundaki insanlar bir toplum sözleşmesi ile sivil topluma geçebilmişlerse (ya da geçmek zorunda kalmışlarsa), bu, devletler için de neden geçerli olmasın? Bu soru ile Kant, bir anlamda Hobbes ile bütün bağlarını koparır ama bir anlamda da Hobbes'un yarım bıraktığı tabloyu işlemeye koyulur çünkü Hobbes'un insanlar için öngördüğü doğa durumundan çıkış senaryosunu devletlerin anarşik doğadan çıkışları biçiminde yeniden işler:

"Toplumsallaşmama (unsociability), devletlerin dış ilişkilerinde de vardır, ve devletler sınırsız özgür durumdadırlar. Doğa, tekrar, insanların hatta insanların kurduğu geniş toplumların ve devletlerin toplumsallaşmamalarını, karşıtlıkları yolu ile, sakin ve güvenli bir duruma ulaşmaları için kullanır"[12].

---

[8] Kant, *Political Writings*, s. 45
[9] Kant, *a.g.e.*, s.113
[10] Kant, *a.g.e.*, s.113
[11] Kant, *a.g.e.*, s.165. Karşılaştırınız, Hobbes, *Leviathan*, (çev., Semih Lim), İkinci Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yay., 1995.

[12] Kant, *Political Writings*, s. 46

Kant aslında Hobbes'un bir bilinmeyenli denklemini iki bilinmeyenli denkleme dönüştürür. Birinci aşamada insanların doğa durumundaki çatışmaları, ikinci aşamada ise, birincinin sonuçlarından yararlanılarak devletler arasındaki çatışmalar çözümlenir. Yeni formülasyon Kant'a her şeyden önce savaşı olumsuzlama olanağı da tanır: "Bütün savaşlar (insan eğilimi ile değil, ama doğanın eğilimi ile), devletler arasında yeni ilişkiler oluşturmaya yönelik çabalardır"[13]. Böylece Kant daha yüksek bir amaç için savaşı araçsallaştırır veya ona reel politiğin yüklediği anlamdan oldukça farklı bir anlam kazandırır. 'Savaş, barışa nasıl yol açabilir?' sorusuna Kant'ın yanıtı olumsuzluğun olumsuzlanması biçimindedir; çünkü savaşın yıkıcı doğası aynı zamanda savaşın kendisinin de yıkımını hazırlamaktadır. Bu arada, Kant evrensel akıl ile tekil aklın kullanımı arasında bir bağ kurar, aydınlanmayı bir süreç olarak tanımlar ve insan aklının özgürleşimini sürekli vurgulayarak özneyi etkin kılmaya çalışır. Yine de, siyaset ve tarih felsefesi teleolojiden dolayı yarı yarıya malûldür.

Kant'ın toplum sözleşmesi Locke ve Rousseau'nun kuramlarından ziyâde Hobbes'un etkisindedir. Locke ve Rousseau doğa durumundaki insan hakkında iyimser bir bakışa sahiptir hatta Rousseau doğal insanı idealize eder. Ancak, doğa durumundaki insan Kant'a göre aydınlanmamış insandır; doğal durumda çatışma içinde bulunan insan türü, evrensel aklın zorlaması ile kendi aklını kullanmaya başlamıştır. Modern zamanlarda bile 'aydınlanma' sona ermemiştir, yani hâlâ hiçbir toplum tam olarak 'aydınlanmış' değildir. Bu açıdan Kant bir yandan da aydınlanma dönemi düşünürlerinin iyimserliğini ve ilerlemeci tarih anlayışını benimsemiş gözükür[14]. Aydınlanma döneminin genel anlayışına paralel olarak, insanlık Kant'a göre de devamlı bir ilerleme içerisindedir; bu süreçte insanın içsel kapasitelerinin mükemmel gelişimi açığa çıkar ve insanlar ilkel doğal durumlarını bırakıp, sivil bir yapı kurarlar. Kant'a göre, meşru yasalar altında insan topluluklarının oluşturduğu birlik anlamına gelen devlet[15], bir ilk sözleşmeye dayanması bakımından, toplumun istemini yansıtmaktadır. Ancak diğer toplum sözleşmelerinin aksine, Kant'ın kuramında toplum sözleşmesi ile mükemmel bir toplum kurulmamıştır. Devlet, toplum sözleşmesine dayanmasına rağmen, hâlâ kusurlu

[13] Kant, *a.g.e.*, s. 48

[14] Aydınlanma dönemi ile ilgili bazı çalışmalar için bkz., Roy Porter, *The Enlightenment*, London: Macmillan Press, 1990; Louis I. Bredvold, *The Brave New World of the Enlightenment*, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1961; Norman Hampson, *Aydınlanma Çağı*, (çev., Jale Parla), İstanbul: Hürriyet Vakfı Yay., 1991; Diderot, D'Alembert, *Ansiklopedi ya da Bilimler, Sanatlar ve Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü*, (çev., Selahattin Hilav), İkinci Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2000.

[15] Kant, *Political Writings*, s. 138.

bir organizasyondur[16], çünkü ona göre "mükemmel bir sivil yapı kurma problemi, dış devletlerle hukukun yönettiği ilişkiler kurmaya bağlıdır ve sonraki çözülmeksizin ilki çözülemez"[17]. Kant'ın kurgusunda her ne kadar zararları vurgulansa da, savaşın ebedî barışın kurulmasına yardımcı olacağı öngörülür. Devletlerin ortaklığına dayanan kozmospolisin kurulması aydınlanmanın tüm dünyaya egemen olmasına bağlıdır ve bu sürecin tamamlanabilmesi için Kant bir anlamda toplumların ellerindeki bütün kaynakları tüketmeleri gerektiğini düşünmektedir.

Kant'ın değindiğimiz sürecin tamamlanmasını olanaklı kılacak üç aracı vardır; bunlar aydınlanma, ticaret ve savaştır. Aslında Kant henüz 18. yüzyıl sonlarında, I. ve II. Dünya Savaşları'nı ve bu savaşların sonucunda kurulacak olan Milletler Cemiyeti, Birleşmiş Milletler ve Avrupa Birliği gibi yapıları öngörmüştür. Kant'a göre, ticarî zorunluluklar "evrensel adaletin uygulanacağı bir sivil toplum"[18] meydana getirecektir. Her ne kadar Kant, devletler arasındaki ilişkileri, insanların ilkel oldukları yasasız doğal duruma benzetse de, aydınlanma ile birlikte insanlar arasında sivil ilişkilerin kurulacağını, ancak bunun yeterli olmadığını vurgulaması açısından kendisinden önceki düşünürlerin ve çağdaşlarının önünde yer alır. Kant sürekli barışın egemen olduğu bir dünyanın kurulması için hem her bir devlet içinde hem de devletler arasında sivil ilişkilerin gelişmesine ve buna uygun yapıların kurulmasına vurgu yapar. Bu açıdan günümüzdeki karşılıklı bağımlılığın ilk kuramcısı bile sayılabilir.

"Toplumların bir arada olabilmelerinin tek akılcı yolu uluslararası bir devlet kurmaktır. Yeryüzünün bütün halklarını kapsayacak kadar büyüyecek bir devlet. Bu, (mevcut) devletlerin isteği değildir ve onların şu anki uluslararası hak kavramlarına göre, dünya devleti gerçekleştirilemez"[19].

Devlet içinde ve dışındaki ilişki ve yapıların mükemmel olmadığı düşüncesine paralel olarak, Kant insan aklının kozmopolit devleti kurma ve sürekli barışı sağlamada yetersiz kalacağını düşünür. Sürekli barışın ve evrensel bir hukukun ancak savaşların zorlamasıyla, savaşların yıkıcı etkilerinin anlaşılmasıyla kurulabileceği sonucuna varır. Bu açıdan bakıldığında, Kant'ın argümanı savaşları meşrulaştırıcı bir niteliğe sahiptir. Savaşın teleolojik kavranışı, onun bir araç olarak kullanılabileceğinin ve gerekliliğinin kabul edilişi diğer alternatifin, yani sürekli barışın 'barışçıl' yollarla tesis edilebilirliğinin, önünü kapamaktadır. Siyaset kuramında savaşları barış için benimsemiş gözükse de ahlâk felsefecisi Kant sürekli bir iç hesaplaşma içindedir.

---

[16] Kant, *a.g.e.*, s. 113.
[17] Kant, *a.g.e.*, s. 47.
[18] Kant, *a.g.e.*, s. 45.
[19] Kant, *a.g.e.*, s. 105.

SAVAŞ BARBARLIKTIR

Savaşla ilgili tanımlamalarında Kant reel politikten oldukça uzaklaşır ve ahlâkçı yönü giderek ağırlık kazanır; hatta teleolojisi gereği savaşa yüklediği geçici olumlu anlamı bile kendi elleriyle yıkar. Aşağıdaki ifadelerle Kant savaş hakkında gerçekten ne düşündüğünü açıkça ortaya koyar:

"Kendi kendine savaş, özel bir motivasyon gerektirmez, çünkü insan doğasına yerleşmiş gözükmektedir"[20].

"Savaş (ilkel insanların yaptığı gibi) anlaşmazlıkların barbarca çözülmesidir"[21].

"Savaş, güç kullanarak bir hakkı öne sürmek için, hiç de iyi olmayan sadece kestirme bir yoldur"[22].

"Savaş, bütün kötülüklerin ve ahlâksal bozulmanın kaynağıdır"[23].

Kant insan doğasından bahseder; ancak ilkel ve uygar insan arasında bir ayrım yapması onun sabit bir insan doğası düşüncesine sahip olmadığının ve ilerlemeci tarih anlayışının bir işaretidir. Bu açıdan, savaşın insan doğasının bir parçası sayılması, onun değişmeden kalacağı anlamına gelmemektedir. Kant, insanın doğası gereği 'iyi' olduğunu kuşkuyla karşılamakla birlikte, onun aydınlanacağına, kendi aklını kullanacağına içtenlikle inanmaktadır.

Kant'ın görüşleri arasında kimi tutarsızlıkların olduğu görülüyor. Sivil toplumu oluşturan insanları bir taraftan rasyonel ve uygar kabul eder ama diğer taraftan sorunları barışçıl biçimde çözümlemeleri yönünde yeterince görüş ileri sürmez. Bu bağlamda, Kant takip eden sorular üzerinde yeterince durmaz: İnsan ve devlet özleri aynı olan varlıklar mıdır? Devletler bireylerden bağımsız kendi kendilerine hareket eden otomatlar mıdır? Doğa durumundaki insanın aklı ile toplumsallaşmış insanın aklı, olayları farklı kavramaz mı? Ayrıca, toplumların savaşlardan dolayı bütün malî kaynaklarını tüketip zorunlu olarak barışçıl ilişkiye girecekleri ya da bu yolla sürekli barışı kuracakları yeterince ikna edici bir argüman olmaktan uzak gözüküyor. Kant'ın yanılgısı devletlerin benzer güçlere sahip olduğunu varsayarak aktörler arasındaki asimetrik ilişkileri ve eşitsizlikleri göz ardı etmesidir. Yukarıda işaret ettiğimiz üzere, tarihin teleolojik, determinist yorumu Kant'ın perspektifini hayli sınırlandırır ve bazı soruları sormasını engeller.

Kant dış politikayı iç politikanın bir devamı, savaşları da toplumların içsel bozukluklarının bir dışavurumu olarak değerlendirmediği için dış politika

[20] Kant, *a.g.e.*, s. 111.
[21] Kant, *a.g.e.*, s. 171.
[22] Kant, *a.g.e.*, s. 96.
[23] Kant, *a.g.e.*, s. 183.

ile ilgili sorunların çözülmesi ile tam bir barış ortamına geçileceğini ileri sürer. Toplumsal sorunları ve savaşa yol açan toplumsal dengesizlikleri Kant yeterince dikkate almaz; toplum içinde aydınlanmanın gerçekleşebilmesi için, yöneticilerin halka baskıda bulunmamasını ve onların görüşlerini belirtmelerinin devletin varlığını tehlikeye atmak anlamına gelmediğini savunmakla yetinir. Ancak toplumun liderlerden daha az savaşa başvuracağını açıkça dile getirmesi önemlidir. Bu nedenle de, savaşa yöneticilerin değil, halkın karar vermesi gerektiğini özenle vurgular[24]. Her şeye rağmen, Kant, savaşların da birer olumsuzlanması gereken deneyimler olarak insanlığın aydınlanmasına katkıda bulunacağını düşünmektedir -savaşların yıkıcı etkileri ve sonuçları barışçıl çabaların doğuşuna zemin hazırlayacaktır. Öte yandan, Kant'ın, savaşı bütün kötülüklerin ve ahlâksal bozulmanın kaynağı olarak tanımlaması, kendi tarih felsefesi ile çelişmektedir. Savaşların, bu açıdan bakılırsa, ilerlemeye değil bozulmaya yol açtığını kendisi ifade etmektedir; bu ise teleolojisinin gerçekleşebilirliğini büyük ölçüde zaafa uğratır.

Her ne olursa olsun, Kant, ilerlemeyi, aydınlanmayı, aklın kullanımını, toplumun özgürleşimini, savaşsız bir dünyanın kurulabilirliğini savunmakla günümüzdeki tartışmalara katılmayı yeterince hak etmiştir.

HEGEL'DE DEVLET, LİDER VE UYRUKLAR

Hegel siyaset, tarih ve hukuk felsefesini Alman ulusçuluğunu ve devletçiliğini destekleyecek biçimde kaleme almıştır; savaşı da bu çerçevede formüle etmiştir. Hegel'in siyaset felsefesinin esin kaynağı Platon ve Aristoteles'tir. Özellikle Aristoteles'in siyaset felsefesinin etkisinde kalmış ve onun *polis* (kent devleti) ile ilgili görüşlerini kendi zamanına ve Almanya'ya uyarlamaya çalışmıştır; bu arada Aristoteles'in görüşlerinde ciddi çarpıtmalar da yapmıştır. Hegel felsefesinde, Kant'ın siyaset felsefesini yadsımaya yönelik çabalar da belirgindir. Hegel, Alman milliyetçiliğini ve devletçiliğini yüceltecek biçimde tarih felsefesini ve devlet modelini geliştirmiştir. Bu açıdan bakıldığında yazılarında geniş yer ayırdığı diğer toplum, ulus ve devletler ikincil bir konumdadır; Almanya'nın üstünlüğünü vurgulayabilmek için ya aşağılanır ya da miatlarını doldurmuş toplumlar biçiminde gösterilirler.

Hegel, Platon ve Aristoteles'te olduğu gibi, devletin doğuşunu işlevsel bir yaklaşımla çözümlemeye çalışır. Hegel'e göre, "devlet, aile ile sivil toplumun birleşimi, kendi bilincinde ahlâksal bir özdür"[25]; devlet "aileyi korur ve

[24] Kant, *a.g.e.*, s. 90-91.

[25] G. W. F. Hegel, *Essential Writings*, (ed. Frederick G. Weiss), Touchbooks, New York, Harper 1974, s. 284. Hegel'in siyasal konularla ilgili görüşleri için özellikle *Hukuk Felsefesinin İlkeleri*,

sivil toplumu yönlendirir"[26]. Her ne kadar Hegel anayasayı devlet gücünün örgütlenmesi ve anayasaları yapanın da ulusun tarihi ve onun içindeki ruh olduğunu[27] söylese de incelemelerinde hükümeti merkezî noktaya yerleştirir:

"Gerçek yaşayan bütünlük, genel olarak devleti ve onun anayasasını meydana getiren hükümettir. Doğal zorunluluk sonucu, sivil toplum zümrelerinin ve ailenin yükselişinde görülen örgüttür...Sivil toplum ve ailenin işlevleri üzerinde ortaya çıkar, genel amaçları yürütür ve bu kısımların varlıklarını sürdürmesini amaçlar"[28].

Hegel'in devlet ve uyrukları arasındaki ilişkiyi hangi bağlamda yorumlayacağını "'Tanrı insana bir makam verirse ona akıl da verir' eski bir vecizedir ama bugünlerde hiç kimse ciddiye almıyor"[29] sözü açığa vurur. Her ne kadar ulustan bahsetse de onu hükümete ve dolayısıyla lidere indirgeme eğilimindedir. Devlette bütün ağırlığı taşıyan, devletin iradesi, onun en yüksek noktası ve kaplayıcı bütünlüğü hükümettir. Ya da, daha doğrusu, mükemmel yapılı bir devlette bu monarktır[30] ve "monarkın hakkı, Tanrı'nın yetkisi içerisine yerleşmiştir"[31]. Böylece, Hegel ulusal ruhu, soyut aklı ve tini monarkın kişiliğiyle özdeşleştirir. Yöneticilerin halk tarafından ve halk için sınırlandırılması yönündeki Kantçı uslamlama Hegel tarafından tersine çevrilir ve monarkın kayıtsız üstünlüğü ile sonuçlandırılır. Bu açıdan, Hegel bir taraftan Aristoteles'in sivil toplum ve devletle ilgili kuramını kendi savlarını destekleyecek biçimde kullanır, bir taraftan da her fırsatta Kant'ın görüşlerini çürütmeye çalışır. Aşağıdaki ifadeler, Kant'ın, Hegel üzerinde ne derece etkili olduğunu göstermektedir; sanki Hegel bunları yalnızca Kant'ı eleştirmek amacıyla yazmıştır.

"Bütün yurttaşların yasamada yer almasını ve hükümetin sadece yürütme görevini üstlenmesini (söylemek) kara cahilliktir"[32].

"İnsanlar, son zamanlarda halkın egemenliğinden söz etmeye başladılar. (Bu) egemenlik vahşi halk fikri üzerine kurulu şaşırtıcı kavramlardan birisidir. Monark olmaksızın, halk bir yığındır ve bir devlet değildir artık"[33].

(çev., Cenap Karakaya), İstanbul: Sosyal Yay., 1991 ve *Tarihte Akıl*, (çev., Önay Sözer), Üçüncü Basım, İstanbul Kabalcı, 1995, okunabilir.

[26] Hegel, *a.g.e.*, s. 285.
[27] Hegel, *a.g.e.*, s. 285.
[28] Hegel, *a.g.e.*, s. 289.
[29] Hegel, *a.g.e.*, s. 261.
[30] Hegel, *a.g.e.*, s. 290.
[31] Hegel, *a.g.e.*, s. 294.
[32] Hegel, *a.g.e.*, s. 290.
[33] Hegel, *a.g.e.*, s. 294.

"Devletin özü, onun bireylere, onların yaşamlarına, varlıklarına, haklarına, ve hatta toplumlara karşı mutlak gücüdür"[34].

"Bireylerin aslî görevi, bağımsız ve egemen olan devletin korunmasıdır"[35].

"Devlet için, bütün üyelerin feda edilmesi evrensel bir görevdir"[36].

Hegel'in Kant karşıtlığı hiçbir tartışmaya yer bırakmayacak biçimde açıktır; devleti mutlaklaştırması, devletin varlığını en yüksek amaç olarak sunması da Platon'un Hegel üzerindeki etkisinin derinliğini gösterir[37]. Amaç, devletin korunması ve monarkın haklı gösterilmesi olunca, birey ve toplum zorunlu olarak birer araç hâline dönüşmektedir. Her bir üyenin kendisini soyut, aşkın (transcendental) devlete feda etmesi düşüncesi diğer önermelerinin zorunlu bir sonucudur ve bu açıdan şaşırtıcı değildir.

Hegel'in siyasal sistemini çözümlemek için Aristoteles ile ilişkisine de bakmamız gerekir. Hegel, Platon ve Aristoteles'te olduğu gibi tartışmasına bireyden başlar; bireysel ihtiyaçların yeni kurumların doğuşuna yol açtığını belirtir. Artan ihtiyaçlar aile ve sivil toplumun ortaya çıkışını sağlar, sivil toplum içindeki ilişkileri düzenlemek için de hükümet veya devlet doğar. Aslında bu, ihtiyaçlar ile yapılar arasında doğrusal bir ilişki olduğunu varsayan yapısal işlevselci bir yaklaşımdır[38]. Hegel, Aristotelesçi kurguyu benimsemiş gözükür; yine de Hegel ve Aristoteles'in işlevselciliği oldukça farklı yorumladıklarını söyleyebiliriz. Aristoteles'te, bireyler kişisel gelişimlerini tekler olarak gerçekleştiremezler bu nedenle birbirleri ile ilişkiye girmek zorundadırlar. Bu açıdan, Aristoteles'in temel varsayımı insanın toplumsal ve siyasal bir varlık (zoon politikon) olduğudur. Toplum veya devletin olmadığı yerde insan herhangi bir hayvandan farksızdır; toplumsal bilince vardığında hayvanlardan farklılaşır. Aile sosyal insanın gelişimi için vardır ve ihtiyaçları karşılayamadığında hükümet, anayasa ve devlet gibi yapılar ortaya çıkar. Aristoteles'in dizgesinde polis veya devlet sosyal bireyin gelişimi için bir araç niteliği taşır ancak teleolojisi gereği Aristoteles bu ilişkiyi tersinden okur. Her ne kadar polis kronolojik olarak birey ve aileden sonra gelse de nihaî erek olarak onların önünde yer alır. Hegel'in devleti mutlaklaştırmasında Aristoteles'in teleolojisi büyük rol oynamıştır, ancak bu daha çok,

---

[34] Hegel, *a.g.e.*, s. 298.
[35] Hegel, *a.g.e.*, s. 299.
[36] Hegel, *a.g.e.*, s. 300.
[37] Bu konuda bkz, Karl Popper, *Açık Toplum ve Düşmanları* (çev., Mete Tunçay), İstanbul: Remzi Kitabevi, 1989.
[38] Yapısal işlevselciliğin her kurumun toplumsal bir ihtiyacı karşıladığı görüşü sorunludur. Çünkü, Veblen, Schumpeter ve Merton gibi kişilerin de işaret ettiği gibi, toplumlarda işlevsiz veya bozuk işlevli kurumlar da bulunabilir.

Hegel'in, Aristoteles felsefesini şeklen kopya etmesinden ve yanlış yorumlamasından kaynaklanmıştır.

Aristoteles polisi, bireyi araçsallaştıran, hele hele yöneticilerin uşağı konumuna indirgeyen bir kurum olarak değil, tam aksine bireysel potansiyelleri açığa çıkaran kurumlar bütünlüğü olarak görür. Ayrıca, toplum veya polisin insan için zorunlu kurumlar olduğunu vurgulamak amacıyla toplum ve polisi över ve yüceltir. Bu açıdan, kimi çalışmalarda Aristoteles sosyal demokrasinin ilk kuramcısı olarak da sunulur[39]. Aristoteles birey için devleti veya toplumu feda eden argümanlara karşı devletin feda edilemezliğini vurgulamıştır; ancak devlet için bireyi de hiçbir şekilde feda etmemiştir. Aristoteles birey ve devleti karşıt değil birbirinin tamamlayıcısı olarak görmüştür. İnsanı siyasal bir varlık olarak tanımlaması da bu görüşünün açık bir tezahürüdür. Aristoteles'te polis önemlidir, ancak polisin de bir amacı vardır: 'ortak iyi'yi ya da kamu yararını korumak ve insanlar için daha 'mutlu bir yaşam' sağlamaktır.

Hegel'in Aristoteles'i kavrayamadığı ya da bilerek veya bilmeyerek çarpıttığı ortada. Aristoteles, 'birey mi devlet için, devlet mi birey için' biçiminde birey ve devleti karşı karşıya getiren tartışmaları reddetmiş ve üçüncü alternatifin olabilirliğini tartışmıştır[40]. Hegel ise, devlet ve bireyi karşı karşıya getirmiş ve birini diğerine feda etmiştir. Hegel devletin mutlak amaç olduğunu kabul ederek, devletin birey ve toplum için kurumsallaşmasını değil, birey ve toplumun devlet için feda edilmesini savunmuştur. Bu açıdan Hegel'in *Hukuk Felsefesinin İlkeleri* Aristoteles'in *Politika*'sının tekrarı olmaktan çok karşıtıdır.

Felsefe Devletin Hizmetkârıdır

Platon yaşamı boyunca ya filozofların kral olmasını ya da (bu olmazsa) kralların filozof olmasını, erdemli bir toplumun ancak felsefenin yönettiği bir devlette mümkün olabileceğini savunmuştu. Platon'un asıl sorusu, Osmanlı Devleti'nin çöküşü sırasında çokça yinelenen soruyla aynıydı: Devlet eski sağlıklı hâline nasıl kavuşturulur? Soru, kendi içinde Platon'un dünyayı kar-

[39] Örneğin bkz., Martha Nussbaum, "Nature, Function, and Capability: Aristotle on Political Distribution", *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, Suppl. vol., 1988, s. 145-184; "Aristotelian Social Democracy", R. Bruce Douglass vd. (der.), *Liberalism and the Good*, New York: Routledge, 1990, s. 203-252. Nussbaum'un çalışmalarını değerlendiren bir yazı için bkz., Richard Mulgan, "Was Aristotle an Aristotelian Social Democrat?", *Ethics*, vol. 111, 2000, s. 79-101.

[40] Aristoteles'in görüşlerini Hegel'den oldukça farklı ve doğru yorumlayan klasik yapıtlar için bkz., Herbert Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, (çev., Seçkin Çağan), İstanbul: May, 1968; Hannah Arendt, *İnsanlık Durumu*, (çev., Bahadır Sina Şener), İkinci baskı, İstanbul: İletişim, 2000.

şıt ikilik (dichotomy) temelinde kavradığının ipuçlarını barındırıyordu. Bozuk ve irrasyonel olduğu için mevcut durumun ideal ya da rasyonel olana göre yeniden düzenlenmesi gerekiyordu. Ünlü yapıtı *Devlet*'in yazılış amacı da bozulmanın nasıl engelleneceğini göstermekti; diğer bir ifadeyle *Devlet* reçete niteliğinde bir eserdi. Aristoteles'in sorusu da aynıydı: Aristoteles çöküş nasıl önlenir sorusunun yanıtını birey ve devleti barıştırmakta bulmuştu. Bireyin kendisini devlete karşı koymasını hem devletin hem de bireyin çöküşü olarak gördüğü için siyasal yaşamdan çekilmeyi öneren düşüncelerin karşısında yer almış, birey ve devleti uzlaştırmaya, kaynaştırmaya çalışmıştı. Bir taraftan da Platon'un doğru soruya yanlış yanıt verdiğini, birlik ilkesinin devleti güçlendirmek yerine ortadan kaldıracağını ileri sürmüştü; çözüm, ona göre siyasal ve toplumsal çoğulculuğu tanımaktan geçiyordu. Hegel'de durum biraz daha farklılık gösteriyor. Platon ve Aristoteles'in terminolojisi ile düşünse bile, 'devlet nasıl çöküşten kurtulur' sorusu Hegel tarafından sorulmayacaktır. Kendisinin de ifade ettiği gibi, "ne olursa olsun, her birey kendi zamanının çocuğudur. Bu yüzden felsefe de kendi zamanının düşüncelerde kavranmasıdır"[41]. Üstelik Hegel'e göre "Platon'un devleti bile Yunan sosyal yaşamını yorumlamaktan başka bir şey değildir"[42]. Bu durumda, Hegel yine diğer düşünürleri takip edecek ancak kendi zamanını yorumlamak için soruyu değiştirecektir. Kendisi ifade etmemiş olsa bile Hegel'in 'devlet nasıl daha güçlü olabilir?' biçiminde bir soruya yanıt aradığını söylemekle hata yapmış sayılmayız. *Hukuk Felsefesinin İlkeleri*'nde Hegel amacını içtenlikle ifade eder:

"Bu kitap devletin rasyonel olduğunu anlama ve ortaya koyma çabasından başka bir şey değildir. Bir felsefî çalışma devletin nasıl olması gerektiği ile ilgili öğretilerde bulunmamalıdır, sadece, devletin nasıl anlaşılabileceğini göstermelidir"[43].

Yukarıdaki alıntının gösterdiği üzere Hegel, Platon ve Aristoteles ile arasındaki bağları koparmış ve onları eleştirmeye başlamıştır. Bu, Hegel'in zamanında devletin konumu ve gücünün Platon ve Aristoteles'in yaşadığı dönemdekinden oldukça farklı olmasından kaynaklanmaktadır; devlet çöküş içinde değil, tam aksine yükseliş eğilimindedir. Bu noktada Hegel'in rasyonelliği ve gerçekliği (realiteyi, olup biteni) yorumlayışı da Platon ve Aristoteles'ten çok farklıdır. Platon varolanı ya da gerçekliği tamamen yadsır, bu dünyada olup bitenleri akıl dışı sayar. Aristoteles bu dünyanın gerçekliğin kendisi olduğunu madde form kuramı ile epistemolojik ve ontolojik olarak göstermeye ve böylece Platon'un idealizmini yumuşatmaya çalışır. Hegel ise

[41] Hegel, *Essential Writings*, s. 264.
[42] Hegel, *a.g.e.*, s. 262.
[43] Hegel, *a.g.e.*, s. 263.

her iki düşünürün savlarını ve yöntemlerini kendi tartışmalarını desteklemek için kullanır. Gerçeklik tindir, ideadır derken Platon'u benimser; ancak ideanın kendisini realize ettiğini söylerken Aristoteles'ten yararlanır. Söyleminin siyasal karşılığı, tinin kendisini Almanya olarak somuta dönüştürdüğüdür ve bu Hegel'e göre gerçekliktir. Bu şekilde Hegel kendini felsefe, devlet, rasyonellik ve gerçeklik arasındaki ilişkileri yeniden kurmaya adar.

"Bizde felsefe, özellikle ve hatta sadece devletin hizmetindedir"[44].

"Felsefe, rasyonel olanın araştırılması olduğu için, şu anda var olanın anlaşılması, kavranmasıdır"[45].

"Rasyonel olan gerçektir, gerçek olan rasyoneldir"[46].

"[Yapılması gereken] büyük şey, geçici olan içinde var olan ebedî özü kavrayabilmektir. Çünkü, rasyonellik dış varlığa form, şekil ve görünüş olarak çıkar"[47].

Hegel devleti tinin kendini bu dünyada gerçekleştirmesi, form kazanması olarak tanımladıktan sonra felsefenin görevini de devlete bağımlı kılar. Ancak Platon'un aksine, felsefe devletin nasıl olması gerektiğini belirleyen ona yön veren bir 'efendi' olmaktan çıkarılır, devleti ancak anlamaya çalışan, ona hizmet eden bir 'uşak' ya da 'hizmetkâr' konumuna indirgenir. Bu arada, ilk duyulduğunda insanı büyüleyen ünlü 'gerçek olan rasyonel, rasyonel olan gerçektir' sözünün de bu hizmetkarlığı, dolayısıyla statükoyu haklı göstermeye çalışan bir formül ya da anahtar olduğu kendiliğinden açığa çıkar.

Hegel'in gerçeklik anlayışı çelişkilerle malûldür; Hegel statükoyu haklılaştırmak için 'gerçek olan rasyonel, rasyonel olan gerçektir' der ancak çoğunlukla bu savının arkasında durmaz, gerektiğinde, sezdirmeden onu yadsır. Örneğin, "kişisel felsefe (Bay Fries'in yaptığı gibi) bütün düşünce ve konuları aynı seviyeye getirdi, Roma İmparatorluğu'nun köle ile özgür insan, erdem ile kötülük arasındaki farkı kaldırdığı gibi"[48], "şimdilerde, devletin doğası hakkında felsefî terimlerle konuşmak ayıp sayılır oldu"[49], "Platon tarafından bize aktarılan sofistlerin prensipleri kamu düzenini bozmaktan başka bir şey değildir"[50] gibi ifadeler ilk bakışta gelişigüzel eleştiriler olarak görülebilir. Ancak, kendisi gerçeklik ve rasyonelliği bir kez özdeşleştirdikten sonra, erdem ile kötülük, özgür insan ile köle arasında nasıl bir ayrım yapabilir? Var olan her şey rasyonel ise erdem ile kötülük arasında hiçbir fark

[44] Hegel, *a.g.e.*, s. 260.
[45] Hegel, *a.g.e.*, s. 262.
[46] Hegel, *a.g.e.*, s. 262.
[47] Hegel, *a.g.e.*, s. 263.
[48] Hegel, *a.g.e.*, s. 261.
[49] Hegel, *a.g.e.*, s. 260.
[50] Hegel, *a.g.e.*, s. 260.

kalmayacak ya da her ikisi özdeş olacaktır. Hegel de kötülük içinde var olan ebedî özü arayacaktır. Ayrıca sofistleri ve Fries'ı kınaması da tutarlı değildir çünkü onların yaptıkları da, Hegel'in terminolojisine göre, gerçektir ve gerçek olduğu kadar da rasyoneldir.

Özlemini duyduğu devlet zaten gerçekleştiği için Hegel'de 'olması gereken' ile 'olan' özdeştir; bu nedenle de ona göre olanı anlamaya çalışmalıdır. Gerektiğinde doğal zorunlulukları, gerektiğinde ise mutlak ruhun takdirini işin içine katarak olmasını istediği şeyi olan gibi göstermek için yoğun bir uğraş içerisine girer ve diğerlerinin neyi nasıl düşüneceklerini belirleme hakkını da kendinde görür. Bütün bu uslamlamalar Hegel'in statükoyu koruma çabasının ve tutucu devletçiliğinin bir sonucudur ve iddiası aslında oldukça basittir: yalnızca kendi düşüncesi gerçek ve rasyoneldir. Diğerleri ise, kendi düşüncesini destekledikleri ölçüde gerçek, desteklemedikleri ölçüde irrasyoneldir.

SAVAŞ ULUSAL AHLÂKI KORUR

Hegel'in felsefe ve devletle ilgili görüşlerinde referansları nasıl ki Platon ve Aristoteles'tir, savaş konusunda da karşı referansı Kant'tır. Kant'ın 'savaş', 'ahlâk', 'bozulma' ve 'sürekli barış' arasında kurduğu ilişkileri Hegel'in tersine çevirerek savaş lehine yeniden formüle etmesi, kendisini Kant'ın görüşlerini çürütmeye adamış olduğu izlenimini güçlendirir.

"Savaş büyük önemi haizdir, bu yolla insanların ahlâksal sağlıkları korunur... ulusların bozulması 'sürekli barış' sonucudur... Eğer bu sadece felsefî bir düşünce veya Tanrı'nın takdirinin haklı gösterilmesi ise, gerçek savaşlar değişik şekilde de haklı gösterilebilir. Başarılı savaşlar iç huzursuzluğu engeller ve devletin gücünü sağlamlaştırır"[51].

Hegel, savaşı haklı gösterebilmek için -ki bunu Alman devletinin koloni hareketlerine girişerek endüstrisini sağlamlaştırması için düşünür- önce Tanrı'nın takdirine başvurur; hemen sonra da devletin savaş yoluyla en azından içeride düzeni sağlayacağını ve devleti güçlendireceğini ileri sürerek Machiavelli'yi ileri düzeye taşıyan bir reel politikçi olduğunu gösterir. Ayrıca, Kant'ın "savaşa yöneticiler değil, halk karar vermelidir" sözünü de Hobbes'un desteği ile tersine çevirir. Hegel'e göre, "yalnızca monark silahlı güçlere emir verir, savaş ve barış yapar, her türlü anlaşmaya varır ve dış ilişkileri yürütür"[52]. Hegel aslında faşist ideolojinin gelişini de önceden haber verir ve argümanlarıyla bu ideolojinin ideologlarına örneklik teşkil eder.

[51] Hegel, *a.g.e.*, s. 299-300.
[52] Hegel, *a.g.e.*, s. 302. Aynı görüşler Hobbes tarafından ifade edilmiştir. Bkz., *Leviathan*, s. 135.

Hatta, Mussolini'inin *Encyclopedia Italiana*'da 'faşizm öğretisi' üstüne yazdığı maddedeki "tüm insan enerjilerini en yüksek düzeyde tutan ve değerini bilen halklara yücelik damgasını vuran yalnızca savaştır"[53] sözü Hegel'in kuru bir tekrarı gibidir.

Hegel tarih ve hukuk felsefesinde Almanya'nın dünya tarihine damgasını vurması hayalini dile getirir; felsefeyi devletin hizmetine sokarak Almanları en yüksek noktaya yerleştirir. Liderin kayıtsız üstünlüğü, bireyin devlete feda edilmesi, temsil sisteminin ve halk egemenliğinin hor görülmesi, savaşların ve soyut ulusun yüceltilmesi, başka ulus ve toplumların aşağılanması gibi temaları işleyen Hegel, özellikle II. Dünya Savaşı'na ve faşist ideolojiye giden yolun düşünsel temellerini atmıştır. Günümüzdeki tartışmalara bakıldığında, halklardan olmasa da genel olarak devlet adamlarından oluşan bir hayli taraftarı ile hâlâ aramızda yaşıyor.

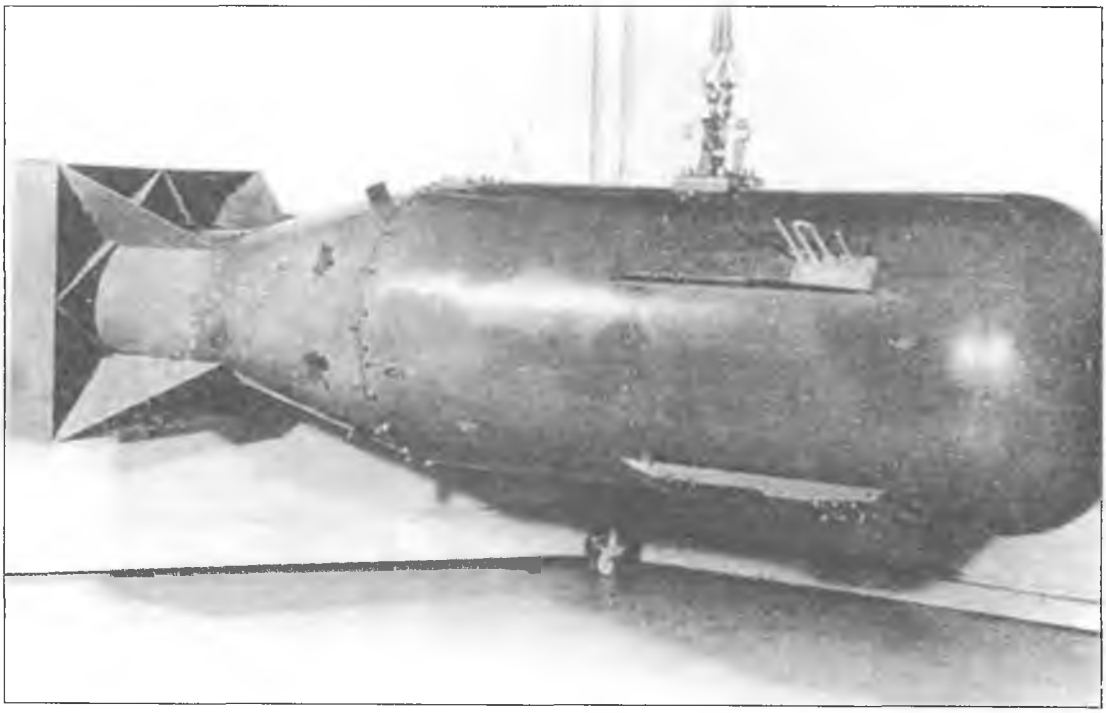
Sonuç yerine

Kant ve Hegel karşıt görüşleri temsil ederler; Kant barışı, Hegel savaşı savunur. Kant yöneticiyi halka karşı sorumlu kılmaya çalışırken, Hegel halkı aşağılar, yöneticiyi yüceltir. Kant savaşa yöneticilerin değil, halkın karar vermesi gerektiğini söyler, Hegel bu konuda tek söz söyleme hakkını monarka tanır. Bir anlamda, Kant halkın, Hegel yöneticilerin yanında yer alır.

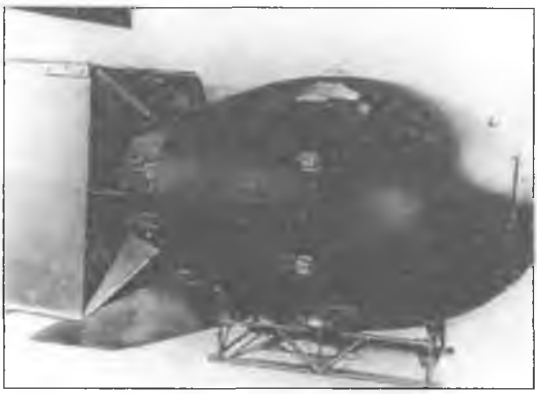
gelişmelerin gösterdiği üzere, temsilcilerin veya yöneticilerin kararları çoğunlukla halkın talepleriyle uyuşmuyor. Bu da temsilî demokrasinin, biçimsel olarak işlemesine karşın, halktan giderek koptuğunu gösteriyor. Demokrasiyi zaafa uğratan en büyük tehlikelerden biri elektoralizmdir; yani demokrasinin seçimlerle özdeşleştirilmesidir. Savaş tartışmaları aslında temsilî demokrasinin içinde barındırdığı bu zayıflığı Herhangi bir metnin farklı okunabileceğini ve her okuyucunun -en azından okumaya katlandığı için- farklı sonuçlar çıkarma hakkının olduğunu düşünüyorum. Bu nedenle yalnızca önemli gördüğüm bir noktayı vurgulamakla yetineceğim. O da, günümüzde temsili demokrasinin bir krizle karşı karşıya oluşudur. O zamandan bu zamana bir hayli yol kat edilmiş olmasına rağmen, düşünürlerin tartıştık-

[53] Bkz., Arnold Toynbee, *Militarizmin Kökenleri*, (çev., Mehmet Dündar), A Yay., 1989, s. 23.

ları konular hâlâ sıcaklığını koruyor. Savaşlara kimin karar vereceği hâlâ çözülebilmiş değil; çoğu ülkede doğrudan halk değil, halkın temsilcileri bu kararları almaktadır, birçok ülkede de tamamen yöneticiler. Son aylarda dünyanın değişik yerlerindeki açığa çıkarmıştır. Savaş lehine alınan kararlar temsilî demokrasinin krizine, barış lehindeki girişimler de bu krizin çözümüne ve katılımcı demokrasiye işaret ediyor. Katılımcı demokrasi kurumsallaşmadan sürekli barışın sağlanması pek de olanaklı gözükmüyor.

Hiroşima'ya atılan atom bombası, *1943, Enzo Biagi, Biblioteca Universale Rizzoli, Milano, 1994.*

Sol: Fat Boy: Nagazaki'ye atılan atom bombası, Harry S. Truman Library, *World War II, Personal Acounts, G. Yarrington, J. Stokesbury, The Lyndon Raines Johnson Foundation, Teksas, 1992.*

Sağ: Nagazaki'ye atılan Atom bombasının emniyet pimi, Harry S. Truman Library, *World War II, Personal Acounts...*

KİTLE İMHA SİLAHLARININ YAYILMASI SORUNU VE TÜRKİYE

Mustafa Kibaroğlu*

GİRİŞ

Kullanıldıkları ortamlarda canlı cansız varlıklar arasında hiçbir ayrım yapmaksızın büyük yıkıma yol açan, ölüme ve sakatlanmalara sebebiyet veren ve silah olup olmadıkları dahi tartışma konusu olduğu için üzerinde bir ortak anlayışa yani konvansiyona varılamayan "konvansiyonel olmayan" silahlara "kitle imha silahları" denilmektedir. Nükleer, biyolojik ve kimyasal silahlar ve bunları atma vasıtaları olarak bilinen balistik füzeler ayrı ayrı özelliklere, kullanım araç ve yöntemlerine ve farklı etkilere sahip olmalarına karşın tümü kitle imha silahları olarak tanımlanır. Bu silahların yayılması sorunu tüm dünya kamuoylarının son dönemde üzerinde en çok tartıştığı konu hâline gelmiştir. Tartışmanın zemini ve kapsamı bazen gereğinden fazla detaylı olmasına karşın genelde özensiz ve yetersiz bilgiye dayalı olarak yapıldığı için konunun bütün boyutlarının sağlıklı olarak değerlendirildiğini söylemek zordur.

Amerika Birleşik Devletleri ve stratejik ortağı Birleşik Krallık'ın Irak'a yönelik savaş plânlarının dayandığı gerekçe olması sebebiyle gereğinden çok fazla siyasî polemik konusu hâline gelen kitle imha silahlarının yayılması sorunu esas tartışılması gereken zeminde ve çerçevede, bazı akademik çev-

* Y. Doç. Dr. Mustafa Kibaroğlu, Bilkent Üniversitesi İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü.

reler hariç, maalesef yeterli düzeyde ele alınamamıştır. Oysa, insanlığın ve yeryüzündeki her türlü yaşamın karşısındaki belki de en büyük tehdit, söz konusu silah sistemlerin yasal ya da yasadışı yollarla üretilmesi, depolanması, yetkisiz kişilerin eline geçmesi ve devletler ya da devlet-dışı aktörler olarak tanımlanan terör grupları tarafından kullanılması olasılığıdır[1].

Türkiye'de de bu konudaki tartışma esas itibarıyla dünyadakine benzer bir çerçevede cereyan etmektedir. Komşusu olan bir çok ülkede ya da yakın çevresinde yasal ya da yasadışı yollarla üretilmiş ve stoklanmış değişik kategorideki kitle imha silahlarının varlığını sorgulayan Türk halkının büyük çoğunluğu, bu silahlara, daha çok ortaya koydukları tehdit sebebiyle karşı çıkmış, ancak bu karşı çıkış prensip olarak silahların yeryüzünde var olmasına kategorik bir karşı duruş şeklinde tezâhür etmemiştir. Aksine, komşuların bu alandaki askerî imkân ve kabiliyetleri tartışma konusu yapılırken bunlara karşılık Türkiye tarafından neden, örneğin nükleer silahlara sahip olmadığı ciddi olarak sorgulanmıştır. Irak Savaşı sonrasında da bu görünümde ciddi bir değişiklik söz konusu olmamıştır.

Bu düşünceler ışığında hazırlanan bu yazının amacı tüm dünyada kitle imha silahlarının yayılması sorunu hakkında temel bazı bilgileri vermek, bu silah türlerinin ortaya koyduğu tehdidin boyutlarını gözler önüne sermek ve bu silahlara sahip olmak ya da olmamak çerçevesindeki tartışmaya akademik bir boyut kazandırmaktır. Bu amaçla, yazıda öncelikle kitle imha silahları kategorisinde ele alınan nükleer, kimyasal ve biyolojik silahlar ile gönderme araçları olarak kabul edilen balistik füzelerin tanımı ve dünyada yayılmaları sorunu hakkında bazı bilgiler verilecektir[2]. Bu arka plân dikkate alınarak bilâhare sorunun Türkiye'yi ilgilendiren siyasî, askerî, diplomatik ve ekonomik boyutları ele alınarak güncel konulara da ışık tutabilecek bir tartışma yapılacaktır.

KİTLE İMHA SİLAHLARININ YAYILMASI SORUNU

NÜKLEER SİLAHLARIN YAYILMASI SORUNU

1945 yılında ilk ve son kez askerî amaçlarla savaş ortamında kullanılan nükleer bombaların tesirleri günümüzde daha da artmıştır. Yüzlerce kiloton patlayıcı etkiye sahip bombalar Soğuk Savaş dönemi süresince sayıları sürekli artan bir şekilde geliştirilmiştir. Bunlardan yüzlerce kez daha güçlü termonükleer bombalar da bu süreçte nükleer silaha sahip devletlerin envanterindeki yerlerini almışlardır[3]. Nükleer silahların yasaklanması amacıyla ilk

[1] Bkz. Mustafa Kibaroğlu ile röportaj, *2023 Dergisi* Şubat 2003 sayısı, s. 6 - 16.

[2] Bu konuda kapsamlı bir değerlendirme için bkz. Mustafa Kibaroğlu "Kitle İmha Silahlarının Yayılması Sorunu ve Japonya'nın Güvenliği", *Avrasya Dosyası-Japonya Özel*, Yaz 1999, Cilt. 5, Sayı. 2, ASAM, Ankara, s. 23-39.

[3] Nagasaki'ye atılan nükleer bombanın etkisinin yaklaşık 20 kiloton olduğu bilinmektedir. Bir diğer değerlendirme ile 20 bin ton TNT'nin (dinamit) patlayıcı etkisine eşittir. Bir yük kamyonunun

girişimler, bu silah sistemini ilk ve son kez savaş ortamında kullanan Amerika Birleşik Devletleri (ABD) tarafından Hiroşima ve Nagazaki'deki etkilerinin görülmesinin hemen ardından başlatılmıştır. Nükleer silahı yapmak için gerekli en temel unsur olan zenginleştirilmiş uranyum (U-235) ve Plutonyum (Pu-239) maddeleri üzerinde kesin bir uluslararası denetim ve kontrol sağlanmasını öneren ABD'nin bu görüşüne, kısa süre içinde kendi nükleer bombasını yapabilmesi için gerekli bilgileri edinen Sovyetler Birliği temelde egemenlik konusunu öne sürerek karşı çıkmıştır. 1945 yılında oluşturulan Birleşmiş Milletler Atom Enerjisi Komisyonu (UNAEC) kısa süre sonra, bir sonuca varamayacağını anlayınca kendini feshetmistir.

ABD'yi müteakiben 1949 yılında Sovyetler Birliği ve 1952 yılında Birleşik Krallık ilk nükleer bombalarını patlatmışlardır. Nükleer teknolojinin ve malzemenin yayılmasının kolaylıkla önlenemeyeceğini gören ABD yönetimi bu konuda nükleer teknoloji ihraç edebilecek Amerikan şirketlerinin ticarî dezavantajına sebep olan engelleri de kaldırmakla sonuçlanan bir politika izlemeye başlamıştır. Dönemin ABD Başkanı Eisenhover 8 Aralık 1953 tarihinde BM Genel Kurulu'nda yaptığı ünlü "barış için atom" konulu konuşmasının ardından nükleer teknoloji alanında bir çok bilgi uluslararası bilim camiasına tanıtılmıştır. Bu alanda çok önemli roller üstlenecek olan Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı (IAEA) bu dönemde 1957 yılında kurulmuştur. Ajans'ın amacı, atomun barışçıl kullanımının yaygınlaşmasına katkıda bulunurken, askerî amaçlı kullanıma dönüştürülmemesini denetlemek olarak özetlenebilir. Ancak, nükleer silaha sahip olan ülke sayısı bu dönemde de artmıştır ve 1960 yılında Fransa ve 1964 yılında Çin Halk Cumhuriyeti ilk nükleer silahlarını patlatmışlardır.

Nükleer silahların yayılmasının önlenmesi çabaları ABD ve Sovyetler Birliği öncülüğünde devam etmiştir. 1958 yılında İrlanda tarafından başlatılmış olan bir girişim, Birleşmiş Milletler çerçevesinde artan sayıda ülkenin katılımı ve katkılarıyla 1968 yılında imzaya açılan ve 1970 yılında yürürlüğe giren Nükleer Silahların Yayılmasının Önlenmesi Antlaşması (NPT) ile sonuçlanmıştır. Antlaşma hükümlerince (Madde 9. paragraf. 3) 1 Ocak 1967 tarihinden önce nükleer patlayıcıya sahip olmuş konumdaki ülkeler uluslararası hukuk nezninde yasal olarak "Nükleer Silaha Sahip Devlet" olarak tanımlanmıştır. Diğer ülkeler ise "Nükleer Silaha Sahip Olmayan Devlet" olarak tanımlanmıştır[4].

---

ortalama 10 ton yük taşıyabileceği düşünülürse, Nagasaki'ye atılan bombanın en basit tanımıyla 2 bin adet on tonluk kamyonun tümüyle dinamitle dolu olarak aynı anda patlamasının yaratacağı etki gözönüne getirilmeye çalışılmalıdır. Tabi, nükleer patlamanın ardından ortaya çıkan radyasyon yayılmasının tüm canlılar üzerindeki öldürücü etkileri de unutulmamalıdır.

[4] 1 Ocak 1967 tarihinden sonra nükleer patlayıcıya sahip olan ülkeler ise (Hindistan, Pakistan, İsrail ve Güney Afrika) anlaşmaya taraf olmak istedikleri takdirde nükleer silahlarından arınmak ve "Nükleer Silaha Sahip Olmayan Devlet" statüsünü kabul etmek zorundadırlar. Nitekim Güney Afrika, 1990'lı yılların başında, yönetimin beyaz azınlıktan siyah çoğunluğa geçmesinin hemen arefesinde 1980'li yıllarda imâl ettiği altı adet nükleer başlığı ve imâl aşamasındaki yedinci başlığı

NPT'nin birinci maddesi özetle Nükleer Silaha Sahip Devletler'in, 'Nükleer Silaha Sahip Olmayan Devletler'e hiçbir şekilde nükleer patlayıcı veya bu patlayıcıların yapımında kullanılabilecek madde, teknoloji, bilgi vs vermemesini; ikinci maddesi de Nükleer Silaha Sahip Olmayan Devletler'in hiçbir şekilde nükleer patlayıcı veya bunların yapımında kullanılan madde, teknoloji, bilgi vs edinmek yönünde girişimde bulunmamasını emretmektedir[5]. NPT'nin üçüncü maddesi ile Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı, Nükleer Silaha Sahip Olmayan Devletlerin taahhütlerini yerine getirdiklerini doğrulamak ile yükümlü kılınmıştır. Bu amaçla Ajans NPT'ye taraf olan Nükleer Silaha Sahip Olmayan Devletler ile ayrıca bir denetim anlaşması imzalayarak bu doğrulama işleminin hangi koşullarda ve ne şekilde yerine getirileceğine ilişkin prosedürü belirlemek ve denetimleri yapmakla yükümlüdür. NPT'ye taraf olan Nükleer Silaha Sahip Devletler ise böyle bir yükümlülük altında değildirler çünkü nükleer tesislerinden askerî amaçlar için faydalanmalarını engelleyen herhangi bir husus antlaşma metninde bulunmamaktadır.

Bu şartlar altında, kendilerindeki nükleer silahlar "meşru" sayılırken başka ülkelerin bu silaha sahip olması yollarını engellemeye yönelik bir anlaşmayı uluslararası camiada kabul ettirebilmek için Nükleer Silaha Sahip Devletler (ABD, Sovyetler Birliği, Birleşik Krallık, Fransa ve Çin Halk Cumhuriyeti) bu silah sistemlerine sahip olmayan devletlere, NPT'nin altıncı maddesindeki oldukça muğlak ifadelerle en kısa sürede kapsamlı nükleer silahsızlanma görüşmelerine iyi niyet esasına dayalı olarak başlayacaklarına dair söz vermişlerdir. Özellikle, Mısır, Meksika ve Hindistan'ın başını çektiği bir grup ülke hemen her uluslararası ortamda Nükleer Silaha Sahip Devletler'e bu sözlerini hatırlatmakta ve gerekli adımları atmaları için baskı yapmaktadırlar.

Hindistan hem bu sebeple, hem de antlaşmada Nükleer Silaha Sahip Olan ve Olmayan Devletler arasında ayrımcılık yapıldığı görüşünü sıkça dile getirmekte ve bu tutumuyla bağlantılı olarak NPT'ye hiçbir zaman taraf olamayacağını ifade etmektedir. Hindistan ilk olarak 1974 yılında "barışçıl" olarak tanımladığı bir nükleer patlamayı Rajastan çölünde gerçekleştirmiştir. 1998 yılı Mayıs ayında beş deneme daha yapmıştır. Hindistan ile derin güvenlik sorunları bulunan Pakistan ise Hindistan'ın taraf olmaması sebebiyle NPT'ye katılmayacağını ifade etmiştir. 1998 yılında Pakistan da Hindistan'ın denemelerinden bir kaç gün sonra bir dizi nükleer deneme yapmıştır. Bu dene-

---

tümüyle imha ettiğini açıklayarak nükleer silahlardan ve onları imâl edecek askerî altyapı ve tesislerden arınmış bir şekilde NPT'ye taraf olmuştur ve IAEA denetimlerine tâbidir.

[5] Bu noktada dikkat çekilmesi gereken husus "nükleer silah" terimi yerine NPT'de "nükleer patlayıcı" tanımı kullanılmasıdır. Bunda amaç, bazı görüşlere göre barışçıl amaçla yapıldığı söylenen nükleer patlamayı sağlayan araçların esas itibarıyla nükleer silahtan herhangi bir farkı olmadığını ortaya koymaktır. NPT'den önce imzalanan ve Lâtin Amerika ve Karaipler bölgesini Nükleer Silahtan Arındırılmış Bölge ilân eden Tlatelolco Anlaşması (1967) barışçıl nükleer patlayıcı araçları "meşru" saymaktadır.

meler yeraltında nükleer silah patlatmak olarak da tanımlanabilir. Bu sebeple, her iki ülkenin günümüz itibariyle belli sayıda nükleer silaha sahip olduklarına (resmen açıklanmasa da) kesin olarak inanılmaktadır.

NPT'ye taraf olmayan ve resmen ifade edilmese de nükleer silah sahibi olduğuna kesinlikle inanılan bir diğer ülke de İsrail'dir. Ortadoğu'daki coğrafî ve sosyo-politik konumu sebebiyle büyük güvenlik endişeleri bulunan İsrail, hayatî çıkarlarını böylesi tahrip gücü yüksek stratejik bir silaha sahip olmakta görmüştür ve 1960'lar itibariyle yoğun olarak bu silahı üretme çabaları içine girmiş ve başarılı olmuştur. İsrail bugün önemli sayıda nükleer silaha sahip konumdadır ancak nükleer silahı "son başvuru silahı" olarak gördüğü ifade edilmektedir. İsrail'in gerek NPT'ye gerek Ortadoğu'da oluşturulmasına çalışılan "Kitle İmha Silahlarından Arındırılmış Bölge" düşüncesine fiiliyatta yanaşmamasının en temel sebebi bu gibi anlaşmaların yeterli denetim gücünün olamayacağına olan inancı ve bu yöndeki ifadesidir. Örnek olarak da NPT'ye taraf olan bazı ülkelerin nükleer silah yapma yolunda ciddi girişimlerinin IAEA tarafından fark edilmemiş olmasını vermektedir. Nitekim, 1969 yılından beri NPT'ye taraf olan Irak, bazı görüşlere göre eğer 1991 Körfez Savaşı olmasaydı 1994 yılında ilk nükleer silahını yapmış olacaktı. Ayrıca, Körfez Savaşı sonrası dönemde sık sık yaşanan denetleme krizleri de göstermektedir ki her türlü yetki ve imkânla donatılmış uzmanlar bile yıllar boyunca yaptıkları yüzlerce denetime rağmen bir ülkenin elinde bulunan kitle imha silahlarını tam olarak tespit ve imha edememektedir.

Günümüz itibariyle NPT'ye taraf ülke sayısı 189'dur. Hindistan, Pakistan ve İsrail dışında taraf olamayan ülke kalmamıştır[6]. Yürürlüğe girdiği 1970 yılından günümüze kadar her beş yılda bir (1975, 1980, 1985, 1990, 2000) "gözden geçirme" konferansları ile güçlendirmeye çalışılan NPT 1995 yılında "Gözden Geçirme ve Uzatma Konferansı" ile yürürlükte kalması "süresiz ve koşulsuz" olarak uzatılmıştır. Beş yılda bir yapılmaya devam edilecek gözden geçirme konferanslarına ek olarak ayrıca bu konferanslara üç yıl kala başlayacak ve her yıl tekrarlanacak "Hazırlık Komitesi" toplantıları ile NPT'nin daha verimli işlemesi ve nükleer silahların yayılmasını gerçekten önleyebilmesi sağlanmaya çalışılacaktır.

NPT'nin en önemli zayıflığı, her şeyden önce uluslararası camiada egemen devletlere yönelik kısıtlamalar öngörmesidir. Her ne kadar, anlaşma koşullarına uymayan devletler BM Güvenlik Konseyi'nin, BM Şartı'nın VII. Bölümü'nde ifade edilen kuvvet kullanma da dahil yaptırımlarına tâbi olabilecekse de, bu her devlet tarafından caydırıcı bir unsur olarak algılanmamaktadır. Bundan başka, NPT'nin yapısal ve teknik sebeplerden doğan zayıflıkları vardır. Antlaşmanın doğrulama mekanizmasını oluşturan denetimlerin gerçekleşme usûlünü belirleyen dokümanların hazırlanışı sürecinde bazı

[6] Türkiye NPT'yi 1969 yılında imzalamıştır ve 17 Nisan 1980 tarihinde TBMM'nin onaylaması sonucu taraf ülke konumuna gelmiştir. Anlaşma hükümleri uyarınca Türkiye, Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı ile 1982 yılında hâlen yürürlükte olan bir denetim anlaşması imzalamıştır.

ülkelerin nükleer yayılma endişesinden çok ticarî kaygılarını ön plâna getirmesi, denetimlerin gerçekte oldukça kısıtlı olarak yapılmasına sebep olmuştur.

NPT'ye taraf olarak Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı (IAEA) ile denetim anlaşması imzalayan ülkeler kural olarak, sınırları dahilindeki nükleer tesisleri ve nükleer malzemeyi beyan etmek zorundadırlar. IAEA de belirli aralıklarla yaptığı denetlemelerle bu tesis ve malzemenin statüsünde şüphe uyandırıcı bir değişiklik (sivil amaçlı kullanımdan silah yapmak amaçlı kullanıma dönüştürme) olmadığını doğrulamak durumundadır. Bu doğrulama işlemi, ülkelerin beyan ettikleri tesislerin belirli bölümlerinde nükleer malzemelerin sayılması yoluyla gerçekleşmektedir. Kural olarak, IAEA denetçileri tesislerin başka bölümlerine giremez ve denetleme yapamaz. Ayrıca, IAEA sadece rapor tutmakla sorumludur, herhangi bir polis gücü yoktur ve bu sebeple beyan edilmeyen tesisleri aramak gibi bir yetki ve sorumluluğu da bulunmamaktadır. Ancak, şüpheli durumları IAEA Guvernörler Kurulu'na bildirerek BM Güvenlik Konseyi'ne giden süreci başlatabilir. Nitekim Kuzey Kore'de 1994 krizi bu sebeple çıkmıştır. Önümüzdeki dönemde benzer bir süreç yaşanması muhtemeldir.

Irak'ın Kuveyt'i işgali sonrasında Koalisyon Kuvvetleri karşısında aldığı yenilgi ertesinde maruz kaldığı yaptırımlar ve denetlemeler sırasında söz konusu ülkenin NPT'nin hükümlerini ihlâl etmesine karşın denetleme rejimindeki eksiklikler ve yetersizlikler sebebiyle gizli nükleer silah geliştirme projesini saklayabildiği ortaya çıkmıştır. Hem bu bilgilerin açığa çıkması hem de aynı dönemde Güney Afrika Cumhuriyeti'nin NPT dışında kalarak gizlice geliştirmiş olduğu nükleer silahlardan arındırılması ve NPT'ye dahil olması sürecinden edinilen tecrübeler ışığında IAEA bünyesinde 1993 yılında başlatılan ve nükleer alanda denetlemelerin daha etkin ve güçlü bir hâle getirilmesini amaçlayan çalışma 1995 yılında tamamlanmıştır. Bilâhare 1997 yılında son şeklini alan ve INFCIRC/540 olarak bilinen yeni denetleme rejimine "Ek Protokol" adı verilmiştir. NPT'ye taraf olan "nükleer silaha sahip olmayan devlet" statüsündeki bütün ülkelerin Ek Protokolü onaylamaları talep edilmektedir. Ancak, 1971 tarihli INFCIRC/153 Model Protokol'ün aksine NPT'ye taraf olan ülkelerin 1997 tarihli Ek Protokol'e taraf olmaları bir zorunluluk değildir. Taraf olmayan ülkelere NPT hükümlerince herhangi bir yaptırım uygulanması mümkün değildir. Buna karşın, Ek Protokol'e taraf olmak yoluyla ülkelerin hem bu alanda daha şeffaf olmaları ve bu yolla uluslararası camianın desteğini kazanmaları, hem de rejimin güçlendirilmesi yoluyla uluslararası barış ve istikrara katkı yapmalarının sağlanması amaçlanmıştır.

Bu gibi teknik detayların yanında, bu alanda sorulan en temel soru, bir kısım ülkenin nükleer silaha sahip olduğu ve bazı ülkelerin de bu yolda kararlılıkla ilerlediği bir ortamda neden bir çok ülke nükleer silaha sahip olmamak yönünde bağlayıcı hükümler içeren ve yaptırım gücü olan bir anlaşmaya taraf

olmaktadır? Her şeyden önce, bu son derece yıkıcı ve öldürücü, ayrıca Çevre'ye son derece zararlı etkileri olan nükleer patlayıcıların kullanılması olasılığının azaltılması teorik olarak bu silaha sahip olan ülkelerin sayısının az olması ile doğru orantılıdır. Ayrıca, nükleer silaha sahip olan ülkelerin bu silahın bilinçsizce ve kazara kullanılmasını engelleyecek çok ileri teknoloji gerektiren komuta kontrol sistemlerine sahip olmaları gerekir. Nükleer silahların bakımları ve güvenlikleri son derece karmaşık işlemleri ve yüksek nitelikli insan gücünü gerektirir. Doğu ve Batı blokları arasında kriz dönemlerinde nükleer silahların kullanılmamış olması bir bakıma ABD ve Sovyetler Birliği'nin bu yapılanma ve donanımlara sahip olmaları sebebiyledir. Ayrıca, nükleer silaha meşrû ya da gayri meşrû şekilde sahip olan ülkeler özellikle Soğuk Savaş döneminde ABD ve Sovyetler Birliği'ni içine çekebilecek krizlere sebep olmayacak şekilde davranmayı başarabilmişlerdir.

Asıl yapılması gereken bu silahlardan tüm dünyayı arındırmak olduğu hâlde bunun yapılamamasının temelinde: nükleer silaha sahip devletlerin güvenlik endişelerinin ortadan kalkmaması; eski Sovyetler Birliği topraklarında (Rusya Federasyonu dışında) bugün de hâlâ önemli ölçüde nükleer madde, teknoloji ve bilim adamı bulunması ve bunlara bazı ülkelerin erişerek kendi nükleer silahlarını yapmak istemeleri; nükleer silahların kullanılmamak üzere imha edildiği takdirde nükleer başlıklarda bulunan ve açığa çıkacak olan binlerce ton ve plutonyum ve yüksek oranda zenginleştirilmiş uranyum[7] stoklarının ne yapılacağı sorusuna henüz kapsamlı bir cevap bulunamamış olması; nükleer bilimin ulaştığı bilgi ve teknoloji düzeyinin geri döndürülemeyecek olması gibi birçok ciddi kaygılar sebebiyle nükleer silahsızlanma hâlâ bir hayal olmaktan öteye gidememektedir.

KİMYASAL VE BİYOLOJİK SİLAHLARIN YAYILMASI SORUNU

Kimyasal ve biyolojik silahlar, nükleer silahlara göre kullanımları çok daha yaygın ancak askerî açıdan kullanılabilirlikleri çok daha kısıtlı kitle imha silahlarıdır. Nükleer silahlara karşı korunma önlemleri almak adeta imkansızken, kimyasal ve biyolojik silahlara karşı korunma yolları mevcuttur. Kimyasal silahlar laboratuvar ortamında kimyasal karışımlardan sentetik olarak elde edilmektedirler. Sarin gazı, VX, hardal gazı, sianid, ve klor gazı en çok bilinen kimyasal silahlar arasında sayılmaktadır. Kimyasal silahlar teneffüs ve deri teması yoluyla kana karışarak ve sinir sistemini etkileyerek canlılar üzerinde kalıcı veya geçici sakatlık veya ölüme yol açmaktadır. Dolayısıyla, gaz maskesi ve uygun giysiler yüksek oranda koruyucu olabilir. Kimyasal silahlar içinde en öldürücü olanları sarin gazı ve VX'dir.

[7] 1970'li yıllarda IAEA tarafından yapılan bir çalışma sonuçlarına göre Hiroşima'ya atılan etkide bir atom bombası yapmak için gerekli plutonyumdan yaklaşık 8 kilogram, yüksek oranda zenginleştirilmiş uranyumdan ise 25 kilogram gerekmektedir. Zaman içinde sağlanan bilimsel ve teknolojik gelişmeler sayesinde bu miktarlar yarı yarıya azaltılabilmiştir.

Kimyasal silahları askerî ya da siyasî amaca uygun çok çeşitli boyutlarda çok farklı etkilerde kısmen kontrollü kullanmak mümkündür[8]. Sarin gazı, çok uçuşkan olduğu için taktik/askerî amaçlar çerçevesinde kullanılabilir. VX ise daha yoğun bir yapıya sahip olması sebebiyle daha uzun süreli olarak kullanıldığı bölgede etkisini gösterir. Bu sebeple askerî tesisler, havaalanları ve limanlar gibi lojistik bölgelere yönelik stratejik kullanımı mümkündür. Bir tek damla VX'in dahi deri ile teması ölümcül olabilmektedir. Kimyasal silahların üretim aşamaları ve maliyetleri nükleer silahlara oranla çok daha basit ve çok daha ucuz olduğu için, "fakirlerin atom bombası" olarak da nitelenmektedir.

Biyolojik silahlar ise doğada halihazırda canlılarda bulunan zehirlerin, virüs ve bakterilerin çoğaltılarak silah hâline getirilmesi ile elde edilmektedir. Vücuda nefes ya da kana karışım yoluyla girdikleri takdirde bir çok faktöre bağlı olarak geniş canlı kitleleri üzerinde öldürücü ya da hareketsiz bırakıcı etkilere sahiptirler. Ölümcül etkileri olan bakteri ve virüsler -ki bunlar arasında veba, kolera, sarılık ve tifüs sayılabilir- kasıtlı ve kontrollü olarak canlılara yönelik kullanmak amacıyla laboratuvar ortamında milyonlarca kez üretilebilmekte ve gerekli teknolojinin uygulanmasıyla da silah hâline dönüştürülebilmektedir. Biyolojik silahlar vücuda giren virüs, bakteri veya toksinlerin etkisine maruz kalındığı ölçüde öldürücü olabilen silahlardır. Korunmanın temel gerekleri bu silahla havaya yayılan "spor"ları solumamak (gaz maskesi), ve zamanında gerekli aşıları yaptırmaktır.

Biyolojik unsurların silah hâline dönüştürülmesi, kimyasal silahların aksine daha zor ve tehlikelidir. Bu aşamaların son derece titiz ve üstün teknolojik imkânlar ve ortamlar kullanılarak geçilmesi şarttır. Biyolojik silahların etkilerinin kontrolü de oldukça kısıtlıdır ve özellikle meteorolojik şartların beklenmeyen şekilde değişmesi son derece farklı sonuçlara yol açabilir. Biyolojik silahlar kimyasal silahlara oranla çok daha az miktarlarda kullanılırlar ancak daha ciddi ve çok sayıda ölümlere yol açabilirler. Biyolojik silahların tesirleri bir kaç gün içinde görülebileceği gibi, bir kaç yıl sonra ortaya çıkabilen ölümlere de sebep olabilir. Irak'ın geliştirmiş olduğu ifade edilen aflatoksin adlı biyolojik silahın, maruz kalan kitleler üzerinde beş yıl sonra ortaya çıkan ölümcül karaciğer kanserine yol açtığı bilinmektedir. Biyolojik silahın ektilerinin görülmesi daha geç olduğu için taktik/askerî açıdan kullanımı oldukça kısıtlıdır.

Kimyasal ve biyolojik silahlar ortak olarak insanlar ve hayvanlara karşı etkili olmalarından başka, biyolojik silahlar özellikle tahıl ürünlerine ve bazı petrol türevlerine yönelik olarak da etkili bir biçimde kullanılabilmeleri mümkündür. Örneğin tahıllara yönelik kullanımla, savaş ortamında olunma-

[8] Örnegin, bir kaç kilometre çapında bir arazide belirli bir askerî hedefe karşı öldürücü ya da hareketsiz bırakıcı amaç için kullanılabilecek kimyasal silah olduğu gibi, çok daha büyük bir alanda kişi ayırt etmeksizin öldürmek amaçlı kullanılacak kimyasal silahlar da bulunmaktadır. Buradaki fark kullanılan kimyasal maddeye olduğu kadar kullanılan miktara ve meteorolojik şartlara da bağlıdır.

dığı bir dönemde bile, bir ülke diğer bir ülkeye yönelik stratejik üstünlük sağlayabileceği bir biyolojik silah kullanma yoluna gidebilir. Ya da, daha önceleri deniz kazaları sonucu büyük miktarlarda çevreye yayılan petrol ürünlerini temizlemek amacıyla geliştirilmiş olan bir bakteri türü, askerî yakıt depolarına yönelik kullanıldığı takdirde çok kısa sürede yakıtı büyük oranda tüketebilir ya da kullanılmaz bir duruma getirebilir. Tonlarca yakıt için bir kaç gram söz konusu bakteriden kullanılması etkili olabilmektedir. Bu gibi etkileri sebebiyle biyolojik silahların uzun vadeli amaçlar çerçevesinde askerî/stratejik kullanımları da mümkündür.

ULUSLARARASI DÜZENLEMELER

Etki alanı içinde kalan kitleler üzerinde fark gözetmeden ölümcül sonuçlar doğurması sebebiyle bu tür kitle imha silahlarının ne kadar "silah" oldukları ayrıca tartışılan bir konudur. Savaşa aktif taraf olmayan halk yığınlarının bu yolla ölümüne veya ağır ve kalıcı sakat kalmalarına yol açan kimyasal ve biyolojik silahların üretiminin, kullanımının ve stoklanmasının yasaklanmasını ve yeryüzünden tamamen silinmesini amaçlayan bir dizi uluslararası anlaşma mevcuttur. Ancak yaptırım güçleri farklılıklar göstermektedir. Bu anlaşmalardan kayda değer ilki 1925 Cenevre Protokolü'dür. Birinci Dünya Savaşı sırasında kimyasal silahların kullanılmasına tepki olarak ortaya çıkan bu Protokol, bu silahların sadece kullanılmasını yasaklamaktadır, ancak üretilmesini ve stoklanmasını yasaklamamaktadır ve denetlememektedir. Dolayısıyla, gerek bu Protokol'e taraf olan, gerek olmayan ülkeler takip eden dönemlerde kimyasal silah kullanma yoluna gitmişlerdir. Bu kullanımlar daha çok Ortadoğu'da olmuştur: Britanya tarafından Filistin ve Bağdat'ta (1920); İspanya tarafından Fas'ta (1923-27); İtalya tarafından Libya'da (1930) ve Etopya'da (1935-40); Mısır tarafından Yemen'de (1962-67); ve İran-Irak Savaşı sırasında (1980-88)[9].

Kimyasal silahların kullanımını, üretimini, bulundurulmasını ve stoklanmasını kesin bir dille yasaklayan Kimyasal Silahlar Konvansiyonu (CWC) Ocak 1993'te Paris'te imzalanmış ve Nisan 1997'de yürürlüğe girmiştir. Bu anlaşmaya taraf olan tüm ülkeler belirli bir program dahilinde ellerinde bulunan kimyasal silahları imha etmeyi ve bu gibi silahların yapımında kullanılabilecek madde ve tesisleri etkin ve kapsamlı denetimlere açmayı taahhüt etmektedirler. Aksi davranışta bulunan ülkelere karşı uluslararası yaptırımlara yol açabilecek bir karar mekanizması mevcuttur[10]. Söz konusu Konvansiyon yeni yürürlüğe girmiş olduğundan dolayı nasıl işleye-

[9] Bkz. Peter Herby, *The Chemical Weapons Convention and Arms Control in the Middle East*, International Peace Research Institute Oslo (PRIO), 1992, s. 20.

[10] Hollanda'nın başkenti La Hey'de bulunan Kimyasal Silahların Önlenmesi Örgütü (OPCW) başka yolla sonuç alamadığı takdirde konuyu Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin dikkatine getirebilir ve Konsey, BM Şartı'nın VII. Bölüm hükümleri uyarınca askerî güç kullanma da dahil bir dizi tedbir alabilir.

ceğini görmek için daha zamana ihtiyaç vardır. Ancak, daha önceki uluslararası anlaşmalar ve onların işleyişlerindeki sorunlardan "dersler" çıkartılarak hazırlanan ve sonuçlandırılan bir Konvansiyon olması sebebiyle çok etkin olacağına inanılmaktadır. Bununla beraber, Suriye, Irak, Libya, Kuzey Kore gibi kimyasal silaha sahip olan ve üretebilme yeteneğini daha da geliştirme çabası içinde olan ülkeler Konvansiyon'a henüz taraf olmamışlardır ve dolayısıyla anlaşma hükümleri ile bağımlı tutulamamaktadırlar[11].

Biyolojik ve toksin silahlar alanında da bir uluslararası anlaşma mevcuttur. 1972 yılında imzalanan ve 1974 yılında yürürlüğe giren Biyolojik ve Toksin Silahlar Konvansiyonu (BTWC), Cenevre Protokolü gibi kullanımı yasaklamakta ancak savunma amaçlı üretimi, bulundurmayı ve stoklamayı yasaklamamakta ve denetlememektedir[12]. Son yıllarda mikrobiyoloji ve genetik gibi alanlarda çok ileri seviyelerde bilgi ve becerilere ulaşılması sebebiyle biyolojik silahların yarattığı potansiyel tehdit de hızla artmaktadır. Bu sebeple etkin bir denetleme rejimi oluşturulması yönünde yoğun uluslararası çabalar sarfedilmektedir. Bu çabalar özellikle biyoteknoloji alanında gelişmiş sınaî altyapıya sahip bazı ülkeler tarafından engellenmektedir. Nitekim Mart 2001'de NATO bünyesinde yapılan kapsamlı bir çalışmanın sonucu ortaya çıkan ve denetlemelerin hangi usul ve esaslara göre yapılacağını tespit eden dokümanın ABD yönetiminin Temmuz 2001'de yapmış olduğu bir açıklama ve karşı çıkış ile yürürlüğe konulması mümkün olmamıştır. Bu yöndeki çabalar hâlâ devam etmektedir.

BALİSTİK FÜZELERİN YAYILMASI SORUNU

Kitle imha silahı tanımı esas itibariyle nükleer, kimyasal veya biyolojik bir savaş başlığının belirli bir gönderme aracı ile hedefe ulaştırılmasına yarayan sistem için kullanılır. Gönderme araçları içinde en etkin olanlar balistik füzelerdir[13]. Kısa süre içinde yüzlerce kilometre uzaklıktaki hedeflere yüksek sayılabilecek bir kesinlikle kitle imha silahı içeren bir savaş başlığını gönderebilme imkân ve kabiliyeti ülkelerin savunmaları ve ulusal ve uluslararası çıkarlarını koruyabilmeleri açısından stratejik önem arz etmektedir. Hedefe tam isabet sağlayabilen balistik füze ve *cruise* füzesi sistemleri sadece çok gelişmiş ABD, Rusya, İngiltere, Fransa ve Çin Halk Cumhuriyeti gibi birkaç ülke envanterinde mevcuttur. Bunlar dışında hedef sapması yaklaşık 500 ila 800 metre civarında olan balistik füzelere sahip olan ve olma yolunda ilerleyen ülke sayısı ise özellikle Ortadoğu ile Doğu ve Güney Asya'da hızla artmaktadır. Bu ülkelerin aynı zamanda kitle imha silahları üretme ya da

[11] Türkiye, Kimyasal Silahlar Konvansiyon'un yürürlüğe girmesinin hemen ardından 12 Mayıs 1997 tarihinde TBMM'nin onaylaması ile tam taraf ülke durumuna gelmiştir.
[12] Türkiye BTWC'ye 5 Kasım 1974 tarihinde taraf olmuştur.
[13] Ayrıca uçaklar ve uzun menzilli toplar da özellikle kimyasal silahları belli bir hedefe göndermek için kullanılabilirler. Biyolojik silahların etkin ve garantili kullanımı küçük sivil uçaklar veya tarımda kullanılan ilaçlama uçakları ile dahi mümkündür.

edinme programları da mevcut olduğu için ve bu tip silahların öldürücü ve yıkıcı etkileri füzenin hedef sapma sorunundan pek etkilenmediği için, balistik füzelere sahip olan ülkelerin menzilleri dahilinde kalan ülkeler açısından ciddi bir tehdit söz konusudur. Bu sebeple, balistik füzelerin yayılması süreci gerek yayılmanın gözlendiği bölgeler ve ülkeler, gerek yayılma şekli ile nükleer, kimyasal ve biyolojik silahların yayılması süreci ile derin benzerlikler göstermektedir.

Üçüncü Dünya ülkeleri ve radikal rejimlerin kitle imha silahı geliştirme programlarına çeşitli mülâhazalarla açık ya da gizli destek veren ülkeler, bu programların ayrılmaz bir parçası olan balistik füze, *cruise* füzesi ve insansız uçan hava araçları geliştirme girişimlerine de gerekli teknik, teknolojik ve bilimsel katkıları sağlamışlardır[14]. Ortadoğu'da 1980'li yıllardaki İran-Irak Savaşı sırasında Libya'nın sağladığı SCUD füzeleri ile İran kendi balistik füze programını başlatmıştır. Sovyetler Birliği'nin Kuzey Kore'ye verdiği SCUD füzelerinin etüd edilmesi sonucu menzilleri 1300 kilometreyi aşan *No-Dong* ve *Taep'o-Dong* füzeleri geliştirilmiştir Kuzey Kore'nin uzun menzilli füze geliştirme projelerine İran ve Libya'nın özellikle maddî katkıları sonucu İran yakın zaman önce 700 kg başlık taşıyabilen 1350 km menzilli *Shahab-3* füzesini deneme imkânı bulmuştur. Ayrıca, 1000 kg başlık taşıması öngörülen 2000 km menzilli *Sahab-4* füzesi geliştirme aşamasındadır[15]. Suriye ise balistik füze gücü fazla olan diğer bir Ortadoğu ülkesidir[16]. Irak'ın Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi tarafından Körfez Savaşı'nı müteakiben 687 no'lu Kararı ile kurduğu Özel Komisyon UNSCOM denetimlerine tâbi olması, daha öncesinde girişmiş olduğu balistik füze programlarının yok edilmesine yol açmıştır. Ancak, uluslararası güvenlik çevrelerinde, tüm denetlemelere rağmen Irak'ın en az bir düzine balistik füzeyi saklayabilmiş olduğuna inanılmaktadır[17].

Balistik füze yapımında kullanılan malzeme ve teknolojinin kontrolsüz gelişmesini ve yayılmasını önleme amaçlı bazı uluslararası düzenlemeler

---

[14] Özellikle Ortadoğu bölgesinde İsrail, Suudi Arabistan ve Türkiye gibi ABD'nin müttefiki konumunda olan ülkeler dışındaki İran, Irak, Suriye, Libya gibi ülkelerde silah envanterlerinde sahip oldukları balistik füzeleri Sovyetler Birliği döneminde edinmişlerdir. Bunlara ABD müttefiki Mısır'ı da katabiliriz. Libya, Suriye ve Irak gibi ülkeler Sovyetler Birliği ile olan ilişkileri sonucu edindikleri SCUD-B ve SCUD-C tipi balistik füzeleri ve FROG tipi daha kısa menzilli roketleri etüd ederek kendi balisitik füze programlarını geliştirmeye çalışmışlar ve bir miktar da başarılı olmuşlardır.

[15] Bunlardan başka, bugün İran'ın elinde, çeşitli kaynaklardan derlenen bilgilere göre, 700 kg başlık taşıyabilen 500 km menzilli 150 kadar SCUD-C füzesi; 1000 kg başlık taşıyabilen 300 km menzilli 200 kadar SCUD-B füzesi; 150 ila 500 kg arası başlık taşıyabilen ve menzilleri 120 ila 200 km arasında değişen çok miktarda *Mushak* füzesi bulunmaktadır.

[16] Suriye'nin elinde bulunan 100 kadar SCUD-C; 200 kadar SCUD-B füzelerinin yanı sıra, 70 km menzilli 500 kg başlık taşıyabilen 200 kadar SS-21 füzesi mevcuttur. Suriye kendi imkânları ile 600 km menzilli 500 kg başlık taşıyabilecek balistik füze [M-9 (CSS-6)] geliştirme çabası içindedir.

[17] Irak'ın, 150 km altında menzile sahip savunma amaçlı füze programlarına devam etme hakkı olduğu için, füze teknolojisi sağlama şebekesini ve potansiyel olarak daha uzun menzilli balistik füze geliştirme alt yapısını koruyabilmiştir. Birleşmiş Milletler ambargosu sona erdiği takdirde bölge ülkelerini içine alacak menzilli füzeler üretme imkânına sahip olduğu ifade edilmektedir.

mevcuttur. Bunların başında Füze Teknolojisi Kontrol Rejimi (FTKR) ve *Wassenaar* Düzenlemesi sayılabilir[18]. Ancak, bu iki anlaşmanın da herhangi bir yaptırım güçleri yoktur. Füze teknolojilerinin, bilimsel dokümanların ve malzemelerin Batı demokrasilerine potansiyel düşman ülkelerin eline geçmesini önlemek amacıyla oluşturulan FTKR, ve Soğuk Savaş döneminde Demir Perde ülkelerine yönelik teknoloji ihracını kısıtlayan COCOM'un yerine oluşturulan *Wassenaar* Düzenlemesi, kitle imha silahlarını gönderme araçlarının sayılarının ve tiplerinin artarak yayılmasını engellemeye pek muktedir değildir[19].

TÜRKİYE'NİN GÜVENLİĞİ VE NÜKLEER SİLAH TARTIŞMASI

Böyle bir tartışma öncesi ilk olarak ifade edilmesi gereken husus Türkiye'nin nükleer silahlara sahip olmadığıdır. NPT'ye taraf ülke konumunda olduğundan dolayı Türkiye'nin nükleer silah yapması hem uluslararası hukuka aykırıdır, hem de Türk dış politikasında böyle bir hedef bulunmamaktadır. Ancak 1959 yılında Roma'da yapılan NATO Devlet Başkanları zirvesi sırasında bazı ülkelerde nükleer silah konuşlandırılması yolunda karar alınmıştır. Bu çerçevede öncelikli olarak Türkiye'ye ve İtalya'ya nükleer silahlar yerleştirilmiştir. Türkiye'de Jüpiter füzeleri konuşlandırılmıştır. Söz konusu füzeler nükleer başlık taşıyan, 2500 km menzili olan, ve tabi o dönemde Sovyetler Birliği'ni rahatsız eden füzelerdi. Küba Krizi sırasında Türkiye'ye danışılmadan sökülmesi yönünde ABD yönetimi tarafından karar alınan füzeler de bunlardır.

Varşova Paktı ile çekişmesi döneminde NATO'nun nükleer stratejisi, gerektiği taktirde, karşı taraf yani Varşova Paktı nükleer silaha başvurmamış olsa dahi nükleer silaha ilk başvuran taraf olmaktı. Bu çerçevede Türkiye'de de NATO ve Amerikan nükleer silahları her zaman bulunmuştur. Soğuk Savaş döneminde Balıkesir'deki askerî üsde, İzmir çevresinde bu silahların konuşlandırılmış olduğu bilinmektedir. Soğuk Savaşın bitmesinden sonra bir çok NATO üyesi Avrupa ülkesi kendi topraklarında bulunan nükleer silahların geri alınmasını istemiştir. Belçika, Hollanda ve İtalya'nın aralarında bulunduğu bir kısım ülkede ve Türkiye'de İncirlik üssünde Amerikan ağır bombardıman uçaklarından atılabilecek şekilde konuşlandırılmış ve tümü ABD'ye ait olan nükleer silahlar hâlen söz konusu ülkelerde tutulmakta ol-

[18] FTKR'ye taraf olan ülkeler menzili 300 km ve taşıyabileceği başlık kapasitesi 500 kg'nin üzerinde olan balistik füze sistemlerine ait her türlü bilgi, malzeme ve teknolojinin ihracına kısıtlamalar konulmasını kabul etmişlerdir. *Wassenaar* Düzenlemesi ise ikili (barışcıl ve askerî) kullanıma müsait olan malzeme ve teknolojinin ihracını kısıtlayan bir yaklaşım benimsemiştir. Türkiye her iki anlaşmaya da taraf ülke konumundadır.

[19] Örneğin, menzilleri 300 km'den çok daha kısa olan *cruise* füzeleri FTKR kapsamında değildir. Fakat, *cruise* füzlerinin bazı düzenlemelerle çok uzun menzillere sahip kılınmasıyla FTKR anlaşmasındaki kısıtlamalar by-pass edilmiş olabilmektedir.

duğu düşünülmektedir. Bunların sayısının 150 kadar olduğu ifade edilmektedir. Ancak bu silahların Türkiye için askerî anlamından ziyâde NATO ittifakının içinde ABD ile arasındaki dayanışmanın bir göstergesi olarak görmek daha doğru olur. Kısıtlı sayıdaki ve kapasitedeki bu nükleer silahlar aynı zamanda olası tehditler karşında NATO'nun, özellikle Amerika'nın, Ortadoğu'dan ya da başka bölgelerden olsun gelebilecek tehlikeler karşısında Türkiye'ye vermiş olduğu desteğin bir teyidi olarak bulunmaktadır.

Diğer taraftan, Türkiye diğer kitle imha silahı kategorisindeki kimyasal ve biyolojik silahlara ne sahiptir ne de topraklarında barındırmaktadır. Bunun bir sebebi olarak, bu silahların üretilmesini, kullanılmasını ve stoklanmasını yasaklayan antlaşmalara Türkiye'nin taraf olması kadar, müttefiki olduğu NATO stratejilerinde olası savaş plânlarında kimyasal ya da biyolojik silahlara herhangi bir rol verilmemiş olması da söylenebilir. İncirlik'te konuşlandığı bilinen nükleer silahların ABD ile son dönemdeki ilişkiler dikkate alınarak bu ülkeye geri götürülmesi ihtimali de hesaba katıldığı takdirde, Avrasya coğrafyasında toprakları üzerinde herhangi bir kitle imha silahı bulunmayan ve bunlara sahip olmayan son derece az sayıdaki ülkeden bir Türkiye olacaktır.

Ancak, öteden beri var olan ve son dönemde Türkiye'deki iç siyasî alandaki gelişmelere de paralel seyreden toplumun hemen her kesimindeki bir tartışma dikkatle tahlil edildiği takdirde Türk halkının kitle imha silahlarına yaklaşımının, bu silahların yarattığı potansiyel tehdidin boyutları haricinde çok olumsuz olmadığı görülebilir. Bilâkis, özellikle nükleer silahlar konusu, bu silahlara sahip olma yoluna gitmiş ülkelerin hemen hepsinde görüldüğü üzere, bazı çevrelerde esas olarak bir prestij meselesi olarak değerlendirildiği gözlemlenmektedir. Nükleer silahlara sahip olmak ülkenin temelde güvenlik sorunlarına çözüm olacağı ve bunun ötesinde uluslararası camiada sağlayacağına inanılan prestij sebebiyle siyasî, ekonomik ve diplomatik alanda da önemli bir kaldıraç görevi yapacağı düşünülmektedir. Bu gibi son derece yüzeysel ve sağlıklı bilgiye dayalı olmadan yapılan tahliller sonucu ulaşılan görüşler konuyla ilgili tartışmaların da sağlıklı bir zeminde yapılmasını engellemektedir. "Şu ülkenin var bizim neden yok?" yada "nükleer silahımız olsaydı bize bu şekilde davranamazlardı" gibi sığ değerlendirmeler bu alanda asıl tartışılması gereken konuları gölgelemektedir.

Nükleer alanda Türkiye ile ilgili olarak ele alınması gereken esas konu NPT'ye taraf olan "nükleer silaha sahip olmayan ülke" statüsündeki bir çok ülke gibi nükleer enerjiden barışçıl amaçlarla kullanılmasının, bu yönde siyasî irade olduğu sürece, ne şekilde gerçekleştirilebileceği olmalıdır. Türkiye'nin bu yöndeki ilk girişimlerini yapmış olduğu 1960'lı yıllardan buyana somut herhangi bir gelişme kaydedilememiş olmasının en temel sebeplerinden bir tanesi yukarıda dile getirilen bazı çevrelerde nükleer silahlara sahip olunması yönünde görüşler içeren tartışmanın Batı aleminde ve özellikle ABD yönetimlerinde yaratmış olduğu derin endişe olmuştur. NATO üyesi

olarak İttifak'ın "nükleer şemsiyesi" altında bulunan Türkiye'nin çeşitli siyasî mülâhazalarla nükleer silah edinme yoluna gidebileceğinden endişe eden Batı dünyasında nükleer teknolojiyi ellerinde bulunduran ülkeler Türkiye'nin NPT'ye taraf olmasından doğan haklarına karşılık söz konusu endişelerle nükleer teknoloji transferi önünde zımnî engeller yaratmıştır. Türkiye'nin resmî devlet politikası ile taban tabana zıt olmasına karşın, zaman zaman asker ya da sivil yetkisiz ve sorumsuz kişilerce yapılan bazı açıklamalar, bu konudaki endişelerin artmasına ve Türkiye'nin barışçıl amaçlı nükleer teknoloji transferinin önünün kapanmasına, ve bu uğurda yapılan kapsamlı ve masraflı çabaların da sonuçsuz kalmasına yol açmıştır[20].

Bununla beraber, Türkiye'de 1980 askerî darbesi ile işbaşına gelen yönetimin yine o dönemde Pakistan'da işbaşında bulunan askerî yönetim ile esas itibariyle tarihten gelen sıkı ilişkilerin daha da geliştirilmesi yönünde attığı adımlar, Türkiye'nin nükleer teknolojiye sahip olduğu takdirde o dönemde Pakistan'ın nükleer silah elde etme çabalarına destek verebileceği iddialarının da ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu yönde uluslararası düzeyde iddiaların kaynağı genelde her iki ülkenin sorunlu ilişkide olduğu komşusu Yunanistan ve Hindistan olmuştur. 1990'lı yıllarda Pakistan'ın (Türkiye faktörü olmaksızın) nükleer silaha artık çok yakın olduğu iyice anlaşılmış olmasına rağmen Türkiye bu kez Sovyetler Birliği'nin yıkılması ile bağımsızlığını kazanan ve nükleer bilgi ve maddeye sahip olan Türkî Cumhuriyetler ile nükleer silah üretmek amacıyla ilişkiye girebileceği iddiası ile karşı karşıya bırakılmıştır[21].

Nükleer silahların yayılması ve bu silaha sahip ülke sayısının kontrol edilebilir olmaktan çıkması konusunda son derece hassas kaygılar taşıyan ABD yönetimi, Türkiye'nin uluslararası anlaşmalardan doğan haklarını, ulusal çıkarlarını ve hayatî ihtiyaçlarını görmezden gelerek Türkiye'ye karşı nükleer alanda resmen ilân edilmeyen bir ambargo politikası izlemiştir. ABD'li firmaların son aşamada ihalelerden çekilmesi yönündeki baskılardan başka, Amerikan yönetimleri, gerek Alman ve Kanadalı, gerek Arjantinli firmalar ile varılan ileri seviyedeki anlaşmaların da hayata geçirilmemesi yönünde taraflara ciddi baskı yapmış ve sonuç almıştır. Bu durum düzeltilmesi gereği açıktır. Bu yönde atılması gereken adımlarda her iki tarafa da (bir yanda Türkiye, diğer yanda ABD ve Batılı devletler) ciddi sorumluklar düşmektedir.

Türkiye, her şeyden önce, nükleer teknoloji transferinin önünü tıkayan ABD nezdindeki kuşku ve kaygıların varlığını idrak etmeli ve resmî olarak dile getirilemeyen bu kuşku ve kaygıları ortadan kaldıracak şekilde tam

---

[20] Bu konuda bkz. Mustafa Kibaroğlu, "Turkey's Quest for Peaceful Nuclear Power", *The Nonproliferation Review*, Bahar-Yaz 1997, Cilt. 4, Sayı. 3, Center for Nonproliferation Studies (CNS), Monterey Institute of International Studies (MIIS), Monterey, California, USA, s. 33-44.

[21] Bkz. Mustafa Kibaroğlu, "İki Yüzlü' Enerji, 'İki Yüzlü' Batı", *Enerji Dergisi*, Aralık 1999, Cilt. 4, Sayı: 12, İstanbul, s. 48–49.

açıklık politikası benimsemelidir. Tam açıklık politikası öncelikle, nükleer kazanımların hangi sebeplerle ve hangi alanlarda kullanılacağı hakkında kapsamlı bir *master* plânının yapılmasını ve bu plânın kanunlaşarak değişen iktidarların yaratabileceği istikrarsızlık ortamından etkilenmemesini gerektirmektedir. Söz konusu *master* plân nükleer alanda yetkin bilim adamı ve teknisyenlerin katkısıyla hazırlanmalı ve ülkenin imkân ve kabiliyetleri ile ihtiyaçları göz önünde tutularak özellikle hangi reaktör tipinin seçilmesi gerektiğine karar vermelidir. Bazı reaktör tip ve büyüklükleri nükleer silaha giden yolda önemli addedilmeleri sebebiyle geçmişte Türkiye adına kuşku ve kaygıların artmasına sebep olmuştur. Örneğin doğal uranyum kullanan Kanada menşeli CANDU reaktörlerinin Pakistan'ın nükleer silah elde etmesinde rol oynadığı düşüncesi, Türkiye'nin doğal uranyum rezervlerine sahip olması sebebiyle bu reaktör tipini benimsemesi sonucunda ABD'de kaygılar artmıştır[22]. Genel olarak ifade edilen görüş, Kandu reaktörlerinin nükleer silah yapmayı kolaylaştırdığı ve Türkiye'de bir kısım siyasî çevrelerin de bu nedenle plânlanan Akkuyu santrali için Kandu reaktörünü seçmek istedikleri şeklinde idi[23].

Nükleer silah üretmek, nükleer enerji üretmek için gerekli tesislerin ve bilgilerin ötesinde bilgi, beceri, tesis ve malzeme gerektirmektedir[24]. Nükleer silahın en temel girdileri, yüksek oranda zenginleştirilmiş uranyum (HEU) ve Plutonyum'dur[25]. Bir nükleer silahta kullanılacak uranyumum en az 20 kilo

---

[22] Arjantin ile varılan anlaşmada öngörülen 25 MW(e) gücündeki CAREM-25 reaktörlerinin az elektrik üretmesine karşılık nükleer patlayıcının ana girdisi olan plutonyum üretmesi sebebiyle yine sorun yaratmıştır. Nihayetinde ne CANDU ne CAREM reaktörleri Türkiye'de kurulamamıştır.

[23] Reaktör tipi üzerinde neden bu kadar hassasiyetle durulmakta ve siyasî bir takım beklentilerle ilişkilendirilmekte olduğu irdelenmesi gereken bir konudur Akkuyu nükleer santral projesine teklif veren firmalardan Kanada firmasının önerdiği Kandu reaktöründe "ağır su" moderatörü kullanılması sebebiyle Türkiye'de de önemli miktarda bulunan doğal uranyum yakıt olarak kullanılabileceği hesap edilmiştir. Bu yakıt güvenliği endişelerini giderebilecek bir özelliktir. Ayrıca, son dönemde hızla mesafe katedilen nükleer silahsızlanma programları sonucu açığa çıkan binlerce ton Plütonyum ve HEU'nun ne yapılacağı konusunda çözümlerden biri olan Plütonyumun belli oranlarda uranyum ile karıştırılarak (mixed-oxide MOX) reaktör yakıtı elde edilmesi konusunda da Kandu reaktörleri en uygun ve masrafsız reaktör tipi olduğu ifade edilmektedir. Öte yandan, Kandu reaktörlerinde kullanılan çeliğin geniş kullanım alanı olması sebebiyle temin etmek ve reaktörü taklit yoluyla yerel olarak üretmek mümkün olabilir. Bu alanda en iyi örnek Güney Kore'dir. Kanada'dan aldığı reaktör üzerinde çalışarak bugün reaktör ihraç edecek duruma gelmektedir. Fakat, taklit edilebilme özelliği Kandu reaktörlerinin 'sakıncalı' görülmesine ve nükleer yayılmaya yol açmasına sebep olduğu iddialarına zemin hazırlamıştır. Diğer taraftan, iki ayrı konsorsiyum tarafından Türkiye'ye önerilmiş olan "hafif su" reaktörleri yüzde 3 ila 5 arası oranda zenginleştirilmiş uranyum kullanmaktadır. Uranyum zenginleştirme işleminin zorluğu sebebiyle yakıt konusunda bir miktar bağımlılıktan söz edilebilir. Ancak, son dönemde uluslararası piyasada yakıt fazlası oluşmaktadır. Ayrıca, bu tip reaktörlerde kullanılan çok özel çelik sebebiyle reaktörün taklit yoluyla yerel olarak üretilmesi pek mümkün değildir. Bu özelliği sayesinde "hafif su" reaktörlerinin nükleer yayılmaya ve nükleer silah üretimine katkıda bulunmayacağına inanılmaktadır.

[24] Bkz. Mustafa Kibaroğlu, "Kandu Kadük mü Oluyor?", *Enerji Dergisi*, Şubat 2000, Cilt. 5, Sayı. 2, İstanbul, s. 26-27.

[25] Uranyum doğada yerkabuğunun üst katmanlarında bulunan bir maddedir. Nükleer silahta kullanılan ve nötron ışınlanması sonucu bölünerek büyük enerji açığa çıkaran Uranyum-235 izotopu

kadar ve yüzde 90'lar seviyesinde zenginleştirilmiş U-235 izotopu içermesi gerekmektedir. Ancak U-235 izotopunu, doğal oranı olan binde 7'den yüzde 90'lara çıkarmak, yani zenginleştirmek son derece zor ve pahalı teknolojileri gerektirmektedir. Bu gibi teknolojilerin kullanıldığı tesisler çok yüksek oranda enerji sarfedelerler ve geniş bir alana yayılırlar. Daha az alanda kurulabilen ve daha az enerji tüketen örneğin lazer kullanılarak izotop ayrımı yaparak zenginleştirme teknolojileri ise henüz deneme aşamasındadır ve ancak çok gelişmiş bir kaç ülkenin imkân ve kabiliyetleri dahilindedir. Bu sebeplerle, nükleer silahta kullanmak amacıyla bilinen yöntemlerle uranyum zenginleştirme yoluna giden bir ülkenin bu işlemleri başka ülkelere ve kendi toplumuna fark ettirmeden yapması imkânsızdır.

Nükleer silahta kullanılan diğer madde Plutonyum'dur (Pu-239) ve her tür nükleer reaktörün atıklarında belli oranlarda bulunur. Plutonyum, nükleer reaktörlerde enerji üretimi sırasında kullanılan yakıt içindeki U-238 izotopunun bir kısmının nötron ışınlaması sırasında bir nötron kaparak yeni bir bölünebilir elemente (U-239 / Pu-239) dönüşmesiyle yapay olarak oluşur. Plutonyum atık yakıt içinden ancak kimyasal ayrıştırma yoluyla elde edilebilir ve nükleer silah yapımında doğrudan kullanılabilir. Plutonyum ayrıştırma işlemi son derece ileri teknoloji, bilgi ve tesis gerektirmektedir ve dünyada ancak 10 kadar ülke bu imkâna sahiptir. Bu tesislerin kurulması ve işletilmesinin saklanması imkânsızdır. Çok genel bir rakam vermek gerekirse 1000 MW(e) gücündeki bir nükleer reaktörün yakıtında ortalama 50 kilogram kadar Plutonyum bulunur. Ancak, ışınlama süreci ve reaktörün faaliyet süresine bağlı olarak bu oran değişebilir. Bir nükleer silah için ortalama 8 kilogram Plutonyum gerektiği düşünülürse 1000 MW(e) gücündeki reaktör yakıtında yılda 6 nükleer başlık için gerekli Plutonyum bulunur.

Nükleer silah yapmak için gerekli bu iki temel girdinin elde edilmesi nükleer santrallerin varlığı ile bağlantılı olmasına rağmen nükleer santral kurulması "olmazsa olmaz" koşul değildir. Nükleer silah yapmakta gerekli maddeyi elde etmek için hiç bir tesis kurmaya dahi gerek olmayabilir. Bu maddeler kaçak olarak elde edilebilmektedir. Özellikle Sovyetler Birliği'nin yıkılması sonrasında eski Sovyet topraklarından Batı ülkeleri ve Türkiye üzerinden bazı Ortadoğu ülkelerine yönelik nükleer madde kaçakçılığı olayları son derece hızla artmış ve güvenlik güçlerince tüm dünyada önemli miktarda HEU ve Plutonyum ele geçirilmiştir[26]. Öte yandan, söz konusu nükleer maddelerin bilinen nükleer başlık tipi dışında ama ona yakın etkide kullanılması da mümkündür[27]. Günümüzdeki en ciddi tehditlerin başında kitle imha silahı kullanarak terörist faaliyetlerde bulunulması gelmektedir.

---

doğal uranyum içinde sadece binde 7 oranında bulunmaktadır. Geri kalan yüzde 99.3 oranındaki U-238 izotopu bölünebilir olmadığı için nükleer silahta aktif olarak kullanılamaz.

[26] Bkz. Mustafa Kibaroğlu, "Sokakta Nükleer Tehdit" *Radikal*, 24 Ocak 2001, İstanbul, s. 7.

[27] Bir miktar Plutonyumun C-4 gibi güçlü konvansiyonel patlayıcılar ile patlatılması sonucu çok büyük yıkıcı ve öldürücü etki sağlanabilir.

NÜKLEER SİLAHLAR: SAHİP OLMAK YA DA OLMAMAK

Türkiye'nin enerji ihtiyacının bir kısmını karşılamak ve ileri teknolojinin ülkeye gelmesine, tarım ve tıp alanlarında kullanılmasına olanak vermek amacıyla yapımı plânlanmış olan nükleer santral projelerine kolayca siyasî yaftalar yapıştırılmaması gerekmektedir. Türkiye'nin nükleer silah sahibi olmasını isteyen kişiler olabilir. Nükleer silah bazıları tarafından ülkenin maruz kaldığı tehditler karşısında bir çıkış yolu olarak da görülebilir. Ancak bu görüşte olanların varlığı Türkiye'ye nükleer teknoloji geldiği takdirde tüm ülke olarak muhakkak nükleer silah elde etme yoluna gidileceği anlamına gelmez. Öte yandan, bir ülkenin veya devlet-dışı aktörlerin askerî veya terörist girişimlerde bulunmak için nükleer güce sahip olması kapsamlı nükleer altyapıyı kurmayı zorunlu kılmamaktadır. Bu yönde niyeti ve kararlılığı olan ülkeler veya terörist guruplar yukarıda söz edildiği gibi nükleer güç muadili etkin bir güce sahip olmaları zor değildir. Asıl korkulması gereken bu alandaki girişimleri gizli saklı olan ülkelerdir. Türkiye, Nükleer Silahların Yayılmasının Önlenmesi Antlaşması'na (NPT) taraf olan ve Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı'nın (IAEA) denetlemelerine tâbi olan bir ülkedir. Bu alanda yapmakta olduğu ve yapacağı bütün girişimler açıktadır. Türkiye'de sorumlu ve bilinçli askerî ve sivil kadrolar yönetime hâkimdir. Güçlü bir araştırmacı basın ve organize sivil kitle örgütleri vardır. Tüm bu şartlar dahilinde aklından nükleer silah geçirenler olsa dahi bu alanda mesafe kaydetmelerinin mümkün olmadığı açıktır.

Unutulmaması gereken bir başka faktör, nükleer silaha açıkça sahip olan ya da bu imkân ve kabiliyete ulaşmış bütün ülkelerin istisnasız bir Süper Güç'ün icâzetiyle bu yolda mesafe kaydetmiş olduklarıdır. Türkiye'nin bir NATO ülkesi olarak nükleer silaha sahip olma yoluna gitmesi Batılı müttefikleri ve dahi Rusya tarafından kesinlikle hoş karşılanacak bir gelişme olmayacağı dikkate alındığında, Türkiye'nin nükleer teknolojiden ancak sivil/barışçıl amaçlar çerçevesinde yararlanmasına izin verilebileceği gerçeğini kabul etmek gerekir. Türkiye'nin uluslararası yükümlülükleri de esasen bunu gerektirmektedir.

Yukarıdaki kapsamlı ve detaylı değerlendirmelere karşın nükleer silahlara sahip olunması yönündeki arzunun bazı çevrelerde azalmadığı gözlemlenmektedir. Çeşitli ortamlara yansıyan görüşlerde her şeye rağmen böylesi güçlü bir silaha sahip olmanın yaratacağı prestij ve bunun ulusal ve uluslararası siyaset ortamında nemalandırılabileceği hesabı bu yöndeki tutkunun azalmasını engellemektedir. Bu yönde görüşe sahip olan çevrelerin hesaba katması gereken esas unsur, ulusal ve uluslararası denetlemelerin son derece sıkılaştığı, etkin hâle getirildiği bir konjonktürde uluslararası hukuka ve antlaşmalardan doğan yükümlülüklere aykırı olarak gizli nükleer silah projesi

geliştirme çabalarının başarı şansı son derece az olduğudur[28]. Bu yönde sarfedilecek çabaların, yapılacak girişimlerin teknik, teknolojik ve malî boyutları hesaba katıldığında dikkatlerden kaçması adeta imkânsızdır. Türkiye taraf olduğu antlaşma hükümlerine aykırı davranışta bulunduğu takdirde BM Güvenlik Konseyi'nin yaptırımlarına muhatap olmaya kadar gidecek son derece tehlikeli bir sürecin önü açılabilir. Türk dış politikası uygulamaları açısından düşünülmesi dahi mümkün görülmeyen bu durumun bilinmesine rağmen nükleer silah sahibi olmak konusunu siyasî polemiğin bir parçası hâline dönüştürmek kimseye yarar sağlamayacağı gibi, ülkenin içinde bulunduğu zor koşulları misliyle daha ağırlaştırmaktan başka bir sonuç ortaya çıkartmaz.

Her şeye rağmen bu yöndeki görüşte ısrarcı olunabileceği dikkate alınarak şu soruya da cevap aranmalıdır: "Bütün engeller ve yaptırım tehditleri aşılarak ve gerekli büyük finansman kaynakları da seferber edilerek yasal olmayan bir sürecin sonunda fiilen Türkiye nükleer silaha sahip ülke konumuna gelse, bu durumun ülke güvenliği açısından yaratacağı sonuçlar neler olabilir? Nükleer silahlar, iddia edildiği gibi Türkiye'nin güvenliğine katkı mı yapar, yoksa ülkeyi daha fazla güvenlik sorunu ile karşı karşıya mı bırakır?"

Bu yazının özünden anlaşılması gerektiği gibi, nükleer silah geliştirmek yoluna gitmek, belli bir sonuç alınsa dahi, Türkiye'nin güvenliğine katkı yapması son derece sınırlı ve şartlara bağlı olarak belki kısmen mümkün olabileceği, ancak esas olarak Türkiye'nin birlik ve bütünlüğünü de tehlikeye atabilecek seviyelere varacak ölçüde ve kapsamda güvenlik sorunları yaratacağı düşünülmektedir. Ülkeyi yöneten sorumlu ve yetkili çevrelerde hâkim olduğu görülen bu görüşün toplumun her kesiminde ve halk tabanında da gerekçeleriyle birlikte anlaşılması ve kabul görmesi büyük önem arz etmektedir.

Bir an için Türkiye'nin nükleer silahlara sahip olduğu düşünülse bile, bu silahların hangi ortamlarda, hangi ülkelere karşı ve hangi doktrinler dahilinde etkin ve yararlı bir şekilde kullanılabileceği hesap edilmektedir? Yakın zamana kadar ciddi bir güvenlik sorunu olarak görülen Irak'ın ABD tarafından işgali görünür bir gelecekte bu ülkenin Türkiye için askerî güvenlik sorunu olabileceği ihtimalini bir hayli zayıflatmıştır. Siyasî alanda mücadeleli bir süreç yaşanması beklenmelidir. Ayrıca, ABD tarafından yaratılacak bir devlete karşı izlenecek politikalarda nükleer silah tehdidinden söz etmek pek gerçekçi olmayacaktır. Diğer yandan adeta kurulduğu yıllardan buyana Türkiye için sorunlu bir konumda olan Suriye'ye karşı bazı politikaların uygulanabilmesi için nükleer silahlara sahip olunmasının gerekmediği iki ülke ara-

[28] NPT kapsamındaki ülkelerde yürütülecek denetlemeleri çok daha etkin hale getiren Ek Protokol'ü (INFCIRC/540) onaylayan 29 ülkeden biri de Türkiye'dir.

sında 1998 yılında yaşanan ve PKK terör örgütünün başının bu ülkeden çıkartılması ile sonuçlanan kriz ile açıkça görülmüştür. Kimyasal ve biyolojik silahlara ve balistik füzelere sahip olduğu bilinen Suriye'yi Türkiye salt konvansiyonel askerî gücünü kullanma tehdidi ile caydırmayı başarmıştır. Bu süreç devam etmektedir. Bir diğer sınır komşusu İran ile yüzyıllardır sorunsuz denilebilecek düzeydeki ilişkiler yakın dönemlerde İslâm devriminin yöneticileri tarafından uygulanan bazı politikalar sebebiyle sarsılmış olsa dahi, iki ülkenin yapılan hatalardan dersler çıkartarak ilişkileri daha verimli bir çerçeveye oturtma çabaları devam etmektedir. Bu ülkenin gerçekleştirme çabası içinde olduğu gözlemlenen nükleer silahlar[29] zaman içinde üretilse bile -ki bu sürecin yarattığı tehdidin boyutlarını, bundan en çok etkileneceği beklenen ABD ve İsrail'in tavırları belirleyici olacaktır- söz konusu kısıtlı sayıdaki silahın ilk hedefinin Türkiye olması olasılığının düşük olduğu dikkate alınmalıdır. Nükleer silaha sahip bir İran öncelikle İsrail'in dolayısıyla ABD'nin mücadele edeceği bir sorun olarak ortaya çıkacaktır. Türkiye buradaki tehdit algılamasında yalnız başına kalmış ya da güçsüz bir konumda olmayacaktır. Türkiye'nin diğer komşuları Ermenistan ve Yunanistan hem Avrupa hem Amerika ile son derece derin ve kapsamlı ilişkileri olan ülkelerdir. Bu ülkelerle ortaya çıkabilecek güvenlik sorunlarının Türkiye'nin nükleer silah kullanma tehdidine varacak düzeye gelmesi Batı alemi için düşünülebilecek, ya da izin verilebilecek bir durum olmayacağı açıktır. Bilâkis, bu gibi olasılıklardan büyük oranda çekindiği için, Türkiye'nin barışçıl amaçlar için dahi olsa nükleer enerji tesisleri kurmasına özellikle ABD yönetimleri açıkça ifade edilmeyen bir ambargo uygulamışlardır. Diğer komşularından Rusya'yı Türkiye'nin nükleer silah gücü ile tehdit etmesi ya da bazı politikalarını kabul ettirmesi ne derece gerçekçi bir senaryodur? Hâlen 13 binden fazla aktif durumda nükleer başlığa sahip olan Rusya ile nükleer alanda bir mücadeleye girişilebileceğini düşünmek dahi sağduyu ile bağdaşmaz.

Sonuç

Yukarıdaki tahlilden görülebileceği gibi yakın çevresinden algıladığı güvenlik sorunları karşısında Türkiye'nin nükleer silahları olmasının yaratacağı artı değer görülememektedir. Buna karşın, bazı çevrelerin siyasî güce sahip oldukları takdirde Türkiye'nin böyle bir girişimde bulunması çabaları, sonuca varması ihtimalinin son derece zayıf olmasının yanında beraberinde getireceği güvenlik sorunları sebebiyle ülkeyi ancak zorluklara sevk edebilir. Ant-

[29] Bkz. Mustafa Kibaroğlu, "İran Nükleer Bir Güç mü Olmak İstiyor?"*Avrasya Dosyası-İran Özel,* Güz 1999, Cilt. 5, Sayı. 3, ASAM, Ankara, s. 271–282. Bkz. Mustafa Kibaroğlu, "An Assessment of Iran's Nuclear Program" *The Review of International and Strategic Affairs*, Bahar 2002, Cilt. 1. Sayı. 3, ASAM-Frank Cass, Ankara & London , s. 33–48. Bkz. Mustafa Kibaroğlu, "Is Iran Going Nuclear?" *Foreign Policy*, Aralık 1996, Cilt. 20, Sayı. 3/4, Dış Politika Enstitüsü, Ankara, s. 35 – 55.

laşmaları ihlâl etmenin uluslararası alanda kabul görmesi mümkün görülmeyeceği düşünülürse, salt bu durumda karşılaşılabilecek ekonomik ve askerî yaptırımlar büyük bir darbe olacaktır. NATO şemsiyesinin ortadan kalkmasının yanı sıra Rusya'nın daha fazla sayıda nükleer silahının hedefi hâline gelinecektir. Diğer yandan, Türkiye'nin böyle bir girişimi özellikle Suriye, Ermenistan ve Yunanistan gibi tarihsel kökü olan sorunlu komşularla olan ilişkilerini son derece zor koşullara sokacak, bu ülkelerin uluslararası camiadan alacakları açık ya da gizli destekle Türkiye'ye karşı gayri-nizamî harp uygulamalarını yeniden canlandırabileceklerdir. Türkiye'nin maruz kalabileceği bu saldırılar, kendisini dışlayan dünya kamuoyu nezdinde kabul dahi görebilecektir. Bu saldırıların ülkenin demografik ve sosyo-kültürel dokusu üzerinde ciddi yıpratıcı etkisi olması da kaçınılmazdır.

Nükleer silah geliştirme konusunu sağlıklı ve yeterli bilgiye sahip olmadan daha ziyâde duygusal ve ideolojik yaklaşımlarla değerlendiren çevreler, bu yöndeki çabaların sonuç vermesinin son derece zor, sonuç verse dahi getirileri götürülerinin çok daha gerisinde kalacağını görmesi umulmaktadır. Bu gibi tartışmalar ve dikkatsiz ve hesapsızca ortaya atılan bazı görüşler bazı Batılı çevrelerde maksadını aşan şekillerde abartılarak gündeme getirilmiş ve önceki bölümlerde anlatıldığı gibi Türkiye'nin barışçıl amaçlar çerçevesinde kullanmak istediği nükleer bilim ve teknoloji ülkeye getirilememiştir. Bu süreçten dersler çıkartılarak sağduyulu yaklaşımların sergilenmesi yalnızca sorumlu makamlarda olanların değil, aynı zamanda toplumun diğer kesimlerindeki kanaat önderlerinin de görevi olarak görülmeli ve gereği yapılmalıdır.

SAVAŞ VE EKONOMİ

Mehmet Ali Kılıçbay

Savaş konusunda şimdiye kadar yazılmış veya söylenmiş olanların ezici çoğunluğu, onun nedenleri arasında iktisada ya hiç yer vermez, ya da düşük önemdeki unsurlardan biri sayar.

Efsanelerin neredeyse tamamı, tarih anlatılarının büyük çoğunluğu, askerî strateji veya taktik çalışmaları ve bunlara benzer diğer savaş irdelemeleri, bu olguya özerk, kendiliğinden olan, kendi koşul ve nedenlerini kendi yaratan, belirlenen değil de belirleyen bir alan olarak ele almışlardır. Savaş vardır, çünkü savaş vardır. Bu cins perspektifler, aynı zamanda savaşı çoğunlukla yüceltmekte veya azınlıkla yermekte, ama ona asla nesnel bir açıdan bakmamaktadırlar.

İnsanın yaşamına ilişkin her olgu gibi, savaş da çok nedenli, çok sonuçlu bir olaylar silsilesi ve bütünü olarak, oluşturucuları ve oluşturdukları açısından toplumsal bir anatomi çerçevesinde ele alınmak zorundadır. Bunun ötesinde, gerçek kimliğini gizleyen tüm mistifikasyonlardan arındırılmalıdır.

SAVAŞIN MİSTİFİKASYONLARI

Bunlar çok büyük miktarlara ulaşmaktadırlar ve tamamen ortaya dökülmeleri için küçük bir yazının çerçevesini fazlasıyla aşar. Ancak başlıcalarını söylemek üzere bir deneme yapmak gene de mümkündür.

Öncelikle mitolojik mistifikasyonlar yer almaktadır, bunlar savaşçı kişisinin kahraman olarak inşâ edilmesine dairdir ve savaş bu tür kurgulamalarda

kahramanlar arası bir şeref mücadelesi olarak konulur. Diğer örtülemeler, bu ana motiften kaynaklanarak, savaşı yüce bir eylem olarak kurgularlar. Örneğin Haçlı Seferleri, Kuzey Fransa'da egemen olan feodal hukuk çerçevesinde, sülalenin en büyük erkek çocuğunun dışındakileri feodal unvan ve toprak aktarımının dışında bıraktığından, bunların toprak ve unvan edinmek amacıyla harekete geçirdikleri ve sürdürdükleri bir eylem olmakla birlikte, gerek Batı, gerek Doğu kaynaklarında hemen her zaman bir kahramanlık olayı olarak tasvir edilmişlerdir. Buradaki örtüleme, maddiyatın maneviyatla gizlenmesi biçiminde olmakta ve bu seferlerin güdüleyicisinin dini yaymak (Batı) ve dini korumak (Doğu) olduğu mistifikasyonlarının ön safhasında, din şehitleri, din kahramanları sahneyi doldurmuşlardır.

İkinci büyük mistifikasyon, özellikle Batı Orta Çağ geleneğinden gelen adalet dağıtma misyonu, din yayma misyonu veya benzerlerinin yüceltilmeleri esnasında ortaya çıkanlarıdır. Feodal dönemin sonlarına doğru, topraksız şövalyelerin sayısındaki artış, onların talanlarına yol açmaktadırlar. Ancak düzeni sürdürmek ve meşrulaştırmak üzere Kilise ve feodal methiyeciler, bu haydutluk eylemlerini din ve adalet uğruna savaşlar olarak örtülemekten hiçbir hicap duymamışlardır. Kezâ, Batı'nın kendi kıtasının dışındaki ilk toprakları ele geçirmeye başladığı 15. yüzyıldan itibaren meydana gelen inanılmaz katliamlar da aynı örtüleme içinde yer almışlardır. Kezâ, Reformasyon öncesi ve sonrası din savaşları da her tarafın apolojistleri tarafından aynı şekilde örtülenmiştir. Örneğin Osmanlı'da heterodoks mezhep ve tarikatlara yönelik bastırma hareketleri ve katliamlar hep gerçek dinin (ortodoksluk) zaferi olarak algılatılmaya çalışılmış, bunun arkasındaki sosyo-ekonomik gerçekler görmezden gelinmiştir.

Üçüncü bir mistifikasyon alanı olarak, modernitenin ulus kurucu ve uluslaştırıcı misyonunun yüceltilmesini zikretmek gerekir. Bunlar, çağımızın her türlü diktatörlüğünün meşrulaştırılmasına kadar uzanırlar.

SAVAŞ ASLINDA NEDİR?

Elbette kitlesel bir tahribat ve direnen ötekinin imhası. Tahribat ve imha ise. bir iradenin bir diğerine dayatılmasının zirvesi olarak, *homo dements'in homo sapiens'e* galebe çalma noktasını belirler.

Ama insanın savaşmasının bu irrasyonelliği, tabandaki bir rasyonelliği gözlerden kaçırmamalıdır. İnsanlaşma süreci içinde doğal doğadan üretilmiş doğaya geçen insan, üretimin yanı sıra birikim, yatırım, sömürü vb. doğal olmayan, ama iktisadî olan kategoriler geliştirmiştir. Bunun sonucunda, bir grubun diğer bir grubun artık üretimine (tüketmediği üretimine) savaş yoluyla el koyması da, etik açıdan bakmayan bir kavramlaştırma sonucunda iktisat olarak ortaya çıkacaktır.

Yani savaş, esas itibariyle iktisadî bir faaliyettir. Hem hazırlık aşamasında, hem sıcak çatışmalar sırasında, hem de savaşa son veren, ama aslında onu sürdüren barış esnasında.

Savaş esasen iktisadî bir faaliyettir, çünkü kaynak, hem de büyük miktarlarda kaynak tahsis edilmeden savaş yapılamaz ve bunun devamında, herkes başkalarının kaynaklarına el koymak için savaşır.

Demistifiye edilmiş savaş, tarla ekmek, ekmek yapmak, tiyatroya gitmek vb. gibi tamamen iktisadî bir faaliyettir.

Savaş İktisadî Bir Faaliyettir Ama...

Sömürü ve tüketim yanı ağır basar, hatta sadece bunlardan ibarettir, yatırım yanını, israfa yönelik olması nedeniyle bir kenara bırakmak gerekir. Savaş, silah, malzeme, mühimmat üretimi nedeniyle yatırımları besler, ancak son çözümlemede, bunların bedelinin ve daha da fazlasının yenik ordunun sahibi ülke veya toplumdan alınmasına yönelik olduğu için, artık-ürün veya artık-değerin en kesin ve sert aktarım biçimlerinden birini meydana getirir.

Ekonomi dışı zor olarak savaş, ekonomiyi derinlemesine etkiler, faktör kaybının yanı sıra, uluslararası gelir dağılımını ve savaşan ülkeler için gelir dağılımını bozar, fakirler daha fakir, zenginler daha zengin olur.

Bu aşamada mutlaka belirtilmesi gereken nokta, modern savaşlar ile daha önceki savaşlar arasında derin farklılıklar bulunduğu ve modern savaşın neredeyse tamamen kapitalizmin damgasını taşıdığıdır.

Kapitalizm öncesi savaşlar, kaba fütuhat ve talan amaçlıdır. Modernitenin veya kapitalizmin şafağıyla birlikte, savaş tarihi ekonomik değerlerin çevreden merkeze intikalini sağlama yönünde hareket etmiştir.

Modern savaşların esas nedeni kapitalizmdir. Çünkü bu ekonomik tarz, yapısı gereği belirli bir coğrafyada dengeye gelemez, kâr hadlerinin düşme eğilimi yüzünden mutlaka dünyanın tümüne doğru genişlemek, yani globalleşmek zorundadır. Bu genişlemeyi iktisadî yollardan yapmayı tercih eder, ancak direniş gördüğünde savaşa başvurmaktan çekinmez.

Savaşı Barış Çabaları Durdurmaz

Çünkü, bu uzun süre hareketi veya savaşın yeni doğası kapitalizm olduğu için, barış, ancak savaşa hazırlık dönemi olabilir. Öyleyse savaşı önlemenin yolu kapitalizmi önlemektir.

Ramadiye Savaşı'nda İngilizler'e esir düşen Türk askerleri, Irak, 1917, Ariel Varges, *First World War Photographers, Jane Carmichael, Routledge, 1989.*

I. Dünya Savaşı Sonrası Burma kampı'nda esir tutulan Türk esirlerin kurduğu 'Turan Gücü' futbol Takımı, *Esir Kampları, Ergun Hiçyılmaz, Beyaz Balina Yay. İstanbul, 2001,*

KENDİ KADERİNİ TAYİN, ÜLKE BÜTÜNLÜĞÜ, ULUSLARARASI İSTİKRAR VE DEMOKRASİ

Ali L. Karaosmanoğlu*

"Halkların kendi kaderlerini tayini"** ilkesi, uluslararası ilişkileri etkilemeye başladığı günden bu yana çeşitli şekillerde yorumlanmış, daima tartışma konusu olagelmiştir. Devletler, her zaman bu ilkeyi siyasî amaçlarına uygun olarak yorumlama eğilimi göstermişlerdir. Kaderini tayin ilkesi, zaman zaman güç politikasının aracı hâline de getirilmiştir. Fakat, aynı zamanda, kaderi tayin konusundaki tüm tartışmalarda ülke bütünlüğü ve uluslararası istikrar kavramları göz önünde tutulmuş ve ilkenin uygulanmasında sınırlayıcı bir rol oynamışlardır.

Türkiye, SD ile ilgili tartışmaların dışında kalmamıştır. Hatta diyebiliriz ki, bugünlerde bu konu ülkemizde yeniden canlılık kazanmaktadır. 4 Haziran 2003 tarihinde, TBMM 1966 tarihli biri "Medenî ve Siyasî Haklar"a, diğeri "Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar"a ilişkin Birleşmiş Milletler Sözleşmesi'nin onayını uygun bulan iki kanunu kabul etmiştir. Her iki sözleşmenin de ilk maddeleri birbirinin aynıdır ve halkların kendi kaderlerini tayin hakkını öngörür. Sözleşmelerin bu hükmüne göre "halklar, kendi siyasal statüle-

---

*Prof. Dr. Ali L. Karaosmanoğlu, Bilkent Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü.

**Bundan böyle, "kaderi tayin ilkesi" veya *self-determination'ın* kısaltılmış şekli "SD" kullanılacaktır

rini özgürce oluştururlar ve ekonomik, sosyal ve kültürel gelişmelerini özgürce sağlarlar".

TBMM'de kabul edilen onaylamayı uygun bulma kanunları SD konusunda yeni bir tartışma başlatmıştır. Meclisin kararına karşı çıkanlar, Türkiye'nin bu sözleşmelerle kendisini bağlamasının ülkenin toprak ve siyasî bütünlüğünü tehlikeye düşüreceğini ileri sürmekte ve hatta bazı etnik grupların kendi bağımsız devletlerini kurma haklarının Türkiye tarafından tanınmasının yükümlülük hâline geleceğini dahi iddia etmektedirler.

Sorunun ayrıntılarına girmeden önce hemen belirtelim ki, bu tür iddia ve kuşkular mesnetsizdir. Muhtemelen, kendi kaderini tayin ilkesinin nasıl geliştiğini, kapsamını ve sınırlarını, kısaca hukukî anlamını ve niteliğini tam olarak bilememekten kaynaklanmaktadır. Bu yazının amacı, biraz da ayrıntılara girerek bu konuyu irdelemek olacaktır. Ayrıca, özellikle Türkiye'de üzerinde gereği kadar durulmayan bir sorun olan demokrasi ile SD arasındaki irtibat da bu yazıda ele alınacaktır.

SELF-DETERMİNATİON'UN SİYASÎ İLKE OLARAK DOĞUŞU

1789 Fransız İhtilali "Milliyetler Prensibi" (*Principe des nationalites*) adı altında yeni bir ilkenin yeşermesine öncülük etmiştir. Bu ilke, millet niteliği kazanan her insan topluluğunun kendi bağımsız devletini kurmaya hakkı olduğunu vurgulamıştır. XIX. yüzyılda, "Milliyetler Prensibi" büyük Avrupa devletleri tarafından bir güç politikası aracı olarak kullanılmış ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun parçalanmasında etkili olmuştur. O dönemde, bağlayıcı bir hukuk kuralı olarak devletler arasında ve literatürde henüz kabul görmemiş olmasına rağmen,[1] bu siyasî ilke büyük istikrarsızlıklara ve çalkantılara sebebiyet vermiştir. Arnold Toynbee, Batı Avrupa medeniyetinin ve şartlarının ortaya çıkardığı bu ilkenin Doğu Avrupa ve Balkanlar'da abartılı bir şekilde ve güç politikalarının aracı olarak uygulanmasının büyük facialara ve kıyımlara yol açtığını eleştirel bir üslûpla anlatır[2]. Bugün dahi, Balkanlar'da, Orta Doğu'da ve Kıbrıs'ta meydana gelen olaylar zaman zaman XIX. yüzyıldaki "Şark Meselesi"nin günümüzdeki uzantıları gibi değerlendirilmekte ve ülkenin parçalanması endişesi, üstesinden gelinmesi zor tarihsel korkulara yol açabilmektedir.

Kendi kaderini tayin ilkesi, ilk defa *Self-Determination* adı altında 1918 Wilson ilkeleri arasında yerini almıştır. SD, Milletler Cemiyeti tarafından bir siyasal ilke olarak ele alınmıştır. Finlandiya ile İsveç arasındaki Aland Ada-

[1] Hüseyin Pazarcı, *Uluslararası Hukuk Dersleri*, 2. Kitap (Ankara: Turhan Kitabevi, 1990): 8.
[2] Arnold Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey* (London: Constable, 1922).

ları uyuşmazlığı vesilesiyle Milletler Cemiyeti Konseyi'nin 1920 yılında kurduğu Raportörler Komisyonu'nun bu konudaki görüşleri ilginçtir:

> *"İlke (SD) esasen bir uluslararası hukuk kuralı değildir ve Milletler Cemiyeti ilkeyi kurucu andlaşmasına dahil etmemiştir... Bu, çok çeşitli yorumlara açık olacak şekilde formüle edilmiş olan muğlak bir adalet ve özgürlük ilkesidir... Azınlıklara ya da ülke nüfusunun bir bölümüne onların arzularına göre ait oldukları topluluktan ayrılma hakkının verilmesi, devletlerin iç düzen ve istikrarlarının bozulmasına, uluslararası ilişkilere anarşinin hâkim olmasına sebebiyet verir ve devletin ülkesinin bütünlüğü ve siyasî birliği fikriyle çelişir".*

Ayrıca Raportörler Komisyonu, bir azınlığın kendi devletinden ayrılıp başka bir devletle bütünleşmesinin ancak istisnaî bir durum olabileceğini ve ilgili devletin azınlıklara etkili garantiler uygulama iradesine sahip olmadığı durumlarda "son çare" olarak düşünülebileceği görüşünü ileri sürmüştür[3].

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Birleşmiş Milletler Andlaşması'nın 1. Madde 2. Fıkrası, 55. Maddesi ve 76. Maddesi bu ilkeyi tanımıştır. SD, Birleşmiş Milletler tarafından tanınmasına rağmen 1960'lara kadar siyasî bir ilke olarak kalmış, hukukî bağlayıcılık kazanmamıştır. BM Andlaşması'nın ilk ayrıntılı yorumunu yapan Hans Kelsen ilkenin hukukî bağlayıcılıktan yoksun olduğunu ve hatta madde 1, fıkra 2'deki "halkların kendi kaderlerini tayini" (*self-determination of peoples*) sözcüklerindeki "halklar"ın "devletler" şeklinde anlaşılması gerektiğini belirtmektedir. Kelsen'e göre, o ibare ancak bu şekilde okunursa devletlerin egemen eşitliği (BM'in başka bir temel ilkesi) ilkesi ile ters düşmeyecektir[4]. Zamanın başka bir büyük hukukçusu Charles de Visscher de, BM Andlaşması'ndaki hâliyle SD'nin son derece muğlak bir ilke olduğunu ve hukukî nitelik kazanmadığını vurgulamakta ve uygulanmasının uluslararası ilişkilerde istikrarsızlıklara sebebiyet vereceğini ileri sürmektedir[5].

SD'NİN HUKUK KURALI OLMASI

Ancak günümüzdeki uluslararası hukuk, SD'nin sadece bir siyasî ilke olduğu anlayışından uzaklaşmıştır. 1960'lardan beri SD'nin bir uluslararası hukuk sorunu olduğu kuşkusuzdur. SD bugün artık tamamen ulusal yetki sınırları dışına çıkmış bir uluslararası sorun hâline gelmiştir. İlke BM'nin uygulama-

[3] Raporun metni ve analizi için, bkz. Enver Hasani, *Self-Determination, Territorial Integrity and* International Stability: The Case of Yugoslavia (Vienna: PfP Consortium, 2003): 84-90.
[4] Hans Kelsen, *The Law of the United Nations* (London: Stevens, 1951): 50-53.
[5] Charles de Visscher, *Theories et Realites en Droit International public* (Paris: Pedone, 1970): 161.

ları çerçevesinde belli bir hukukî nitelik ve içerik kazanmıştır. Bu gelişmede BM'nin sömürgeciliğin tasfiyesine yönelik çalışmaları en önemli rolü oynamıştır.

BM Andlaşması'nda, sömürgeciliğe son verilmesi açık bir yüküm olarak belirtilmemekte, SD tanımlanmamakta ve bu ilkenin nasıl uygulanacağı gösterilmemektedir. Fakat BM organlarında SD ve sömürgeciliğin sona erdirilmesi konuları sürekli olarak tartışılmış ve Andlaşma hükümlerine açıklık getirilmeye çalışılmıştır. Örgüt hem Andlaşma hükümlerini yorumlayan genel nitelikte kararlar almış, hem de bireysel (münferit) olaylar karşısında sömürgeciliğin sona erdirilmesini amaçlayan bir tutum ve davranış benimsemiştir. Kısaca, BM uygulaması, SD'nin hak ve yüküm öngören bir kural olarak tanınması doğrultusunda olmuştur.

Sömürgeleşmiş ülkelerin bağımsızlaşma süreci 1960 yılına kadar oldukça yavaş işlemiştir. O tarihe kadar BM, sömürgeciliğin sona erdirilmesi konusundaki işlevini dünyaya kabul ettirme çabasındadır. Bu dönemde, BM Genel Kurulu'nun 14 Aralık 1946 tarih ve 66 (1) sayılı kararında "muhtar olmayan ülke" ilân edilen 74 ülkeden ancak sekiz tanesi bağımsızlığına kavuşabilmiştir[6]. Sömürgeciliğin sona erdirilmesi sürecinin, Genel Kurulun 14 Aralık 1960'ta kabul ettiği 1514 (xv) sayılı "Sömürge Yönetimi Altındaki Ülkelere ve Halklara Bağımsızlık Verilmesine İlişkin Bildiri" ile yeni bir hız ve hatta yeni bir anlam kazanmaya başladığını görüyoruz. Olumsuz oy olmaksızın 9 çekimsere karşı 89 oyla kabul edilen bu bildiride "tüm halkların *self-determination* hakkı" olduğu açıklıkla belirtilmektedir. 1960'larda BM organları aynı doğrultuda başka kararlar da almışlardır. Mesela, Genel Kurul gene çekimser oy olmaksızın 27 Kasım 1961 tarihinde 1654 (XVI) sayılı kararı ile 1960 bildirisindeki esasları teyid etmiştir. Ayrıca, 16 Aralık 1966 tarihinde 2200 (XXI) sayılı kararı ile Genel Kurul *Medeni ve Siyasal Haklar* Sözleşmesi ile *İktisadi, Sosyal ve Kültürel Haklar* Sözleşmesi'ni kabul etmiştir. İkiz Sözleşmeler diye anılan bu sözleşmeler 1976'da yürürlüğe girmiştir.

Genel Kurul'un 24 Ekim 1970 tarihinde görüş birliği (*consensus*) ile kabul ettiği 2625 (XXV) sayılı "Devletler Arasında Dostça İlişkiler ve İşbirliği... Bildirisi" ile SD konusu daha açık ve kesin bir anlam kazanmıştır. Bildirinin, "Eşit Haklar İlkesi ve Halkların *Self-Determination*'ı" başlığını taşıyan bölümde şu önemli noktalar yer almaktadır:

---

[6] Kamboçya ve Laos (1953), Ghana (1957), Gine (1958), Endonezya (1949), Malaya (1957), Fas (1956) ve Tunus (1956). Bkz. *Decolonization*, vol. 2, no. 6 (New York: UN Department of Political Affairs, 1975): 5; ve *Yearbook of the United Nations* 1946-1947, s. 571-572.

-Tüm hakların, dışarıdan herhangi bir karışmaya maruz kalmaksızın, kendi siyasal statüsünü saptamaya ve kendi ekonomik, toplumsal ve kültürel gelişmesini sürdürmeye hakkı vardır... her devletin bu hakka saygı göstermek görevidir.

-Sömürgeciliğe süratle son vermek amacıyla, tüm devletler, SD'nin gerçekleşmesi için çalışacaklar ve BM'de yardımcı olacaklardır.

-Sömürgeciliğe karşı mücadele yasaldır. SD hakkını kullanmak için giriştikleri mücadelede halklar dışarıdan yardım alabilirler.

Genel Kurul'un olumsuz oy olmaksızın ya da görüş birliği ile kabul ettiği bu ve aynı doğrultudaki bildiriler ve bu bildirilerin somut olaylara uygulanmasını düzenleyen *in concreto* kararlar, 1960'larda SD'nin hak ve yüküm doğuran bir örf ve âdet kuralı olarak ortaya çıkmasını temin etmiştir[7]. Bu arada, 1966 İkiz Sözleşmeleri de Genel Kurul'un öncülüğü ve çalışmaları sonucunda ortaya çıkmış ve 1976'da yürürlüğe girerek onaylayan taraflar bakımından bağlayıcılık kazanmıştır. Pek tabii, SD İkiz sözleşmelerden bağımsız olarak da, bir örf-âdet kuralı olarak zaten bağlayıcıdır. Bu çerçeve içinde, SD'nin zamanla, hak ve yüküm doğuran bir hukuk kuralı hâline gelmiş bulunduğu sonucuna vardıktan sonra, bu hak ve yükümün içeriği, sınırları ve yerine getirilmesi ile ilgili önemli sorularla karşılaşırız. Söz konusu hak ve yüküm kimlere aittir? Bu hak hangi koşullar altında vardır? Bu hakkın içeriği nedir? Sadece bağımsız devlet kurmak mı söz konusudur, yoksa kurulmuş ya da kurulacak devletlerin iç siyasal düzenleri de söz konusu olacak mıdır?

Geleneksel uluslararası hukuka göre, ilke olarak, devlet kurmamış topluluklar (halklar) uluslararası düzeyde hukuk kişisi değildirler ve haklara sahip olamazlar. Yukarıda belirttiğim gibi, bu yüzden Hans Kelsen BM Andlaşması'nın 1. Maddesinin 2. Fıkrasındaki "halklar" (peoples) kelimesini "devletler" şeklinde okumayı tercih ediyordu. Başka bir deyişle, halk ancak devlet kurduktan sonra kendi devletinin aracılığı ile hak sahibi olabilirdi. Çağdaş uluslararası hukuk, SD ile bu genel ilkeye çok önemli bir istisna getirmiştir. Çünkü SD ile halk, uluslararası hukukun "sınırlı" bir kişisi olarak ortaya çıkmıştır. Tekrar edeyim, SD sömürgeciliğin tasfiyesi süreci içinde bir hak olma niteliğini kazanmıştır. Sömürge yönetimi altındaki halkların

[7] Namibia ve Batı Sahra konusundaki Danışma Görüşlerinde, Uluslararası Adalet Divanı da, SD'nin zamanla hak ve yükümlülük doğuran bağlayıcı bir hukuk kuralı hâline geldiğini teyid etmiştir. Bkz. *ICJ Reports* 1971, ss. 31-33 ve *ICJ Reports* 1975, ss. 31-34. Ayrıca bkz. Antonio Cassese, *Self-Determination of Peoples: A Legal Reappraisal* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995): 71-100 ve Rosalyn Higgins, *Problems and Process: International Law and How We Use It* (Oxford: Oxford University Press, 1994): 111-114.

SD'den doğan hakkı, "yabancı boyunduruğundan" kurtularak kendi bağımsız devletini kurma veya bir devletle birleşme hakkıdır. Sömürgeci devlet ise bu boyunduruğa son verme yükümlülüğü altındadır.

Sömürgeciliğin tasfiyesi çerçevesinde ele alınınca, halkların sahip oldukları bu hak sadece bağımsızlaşma veya başka bir devletle birleşme ile ilgilidir. Kurulmuş veya kurulacak bağımsız devletlerin siyasal düzenlerinin niteliği ya da demokratik olup olmadıkları hususu SD'yi ilgilendiren bir konu değildi. SD'nin içsel tarafı ile ilgili olan bu konu daha sonra tekrar ele alınacaktır. Çünkü bu konu, çağdaş uluslararası hukukta gittikçe önem kazanmakta ve bir hak ve sorumluluk sorunu olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak bu aşamada şunu belirtmek gerekir ki , Güney Afrika'daki *Apartheid* rejimi de BM tarafından sömürgecilik çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Başka bir sınırlama da, SD hakkının, genellikle, "toprak bütünlüğünün korunması" ya da "sınırların değişmezliği" ilkesiyle birlikte ele alınması ve uygulanmasıdır. Başka bir deyişle "halk", sömürgeci yönetimden devralınacak sınırlar içinde yaşayan bireylerin toplamıdır. Ülkenin geleceğinin tayini için, o ülkede yaşayan tüm halkın çoğunluğunun oyu dikkate alınır. Ülke içindeki değişik azınlıklar veya etnik gruplar ayrı ayrı SD hakkına sahip değillerdir. Ülke, SD uygulamasından sonra, sömürgeci yönetimden devralınan sınırlar içinde, bu kez bağımsız bir devletin toprağı olarak varlığını sürdürür.

BM Genel Kurulu, SD'nin bölgesel ve uluslararası istikrarı bozucu biçimde uygulanmasına daima karşı çıkmıştır. SD ile ilgili kararlarında, ülkelerin toprak bütünlüğünün korunmasına ilişkin hükümler yer almaktadır. "Halklara Bağımsızlık Verilmesine İlişkin Bildiri"nin (1514-XV) 6. paragrafı ve "Dostça İlişkiler ve İşbirliği Bildirisi" (2625-XXV), toprak bütünlüğünün korunması ilkesini vurgulamakta ve SD bu ilkeye aykırı biçimde uygulanamayacağını belirtmektedir. Bundan çıkan sonuca göre, SD sömürge durumundaki ülkelerin bağımsızlık kazanmaları ile ilgili bir haktır; yoksa zaten bağımsız ülkelerde azınlıklara ya da bazı etnik gruplara bağımsızlık hakkı tanıyarak, devletlerin toprak bütünlüklerini bozan, parçalanmalarına yol açan bir ilke değildir[8]. Uluslararası Adalet Divanı da, *Mali-Burkina Faso* (1986) davasında SD ile toprak bütünlüğü ilkesini birlikte ve etkileşim içinde değerlendirmiştir. Aynı davada *ad hoc* Yargıç Georges Abi-Saab'ın belirttiği gibi, ülke sınırlarının istikrarı sağlanmadan SD hakkının kullanılması ancak bir "serap" olarak kalır. Kargaşa insan haklarının önünü açmaz[9].

[8] Antonio Cassese, *op.cit.*, ss. 122-124
[9] Rosalyn Higgins, *op.cit.*, s. 123.

BM, SD uygulamasında *uti possidetis* (sömürgeci yönetimden devralınan sınırların değişmezliği) ilkesine bağlı kalmıştır. Başka bir deyişle, BM'ye göre, SD sömürgeci yönetimden devralınan ülkenin tümüne aynı zamanda uygulanır. Türkiye'nin Kıbrıs'taki görüşü ise, BM'nin bu temel anlayışına ters düşmektedir. Ankara'nın tezine göre, SD Kıbrıs'taki Türk ve Yunan halklarına ayrı ayrı uygulanmalıdır. Bu tez, BM'de hiçbir zaman kabul görmemiştir. KKTC (Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti) ise, Türkiye dışında, hiçbir devlet tarafından bu nedenle tanınmamıştır.

BM organlarının yukarıda sözünü ettiğim kararlarına ve diğerlerine ve uygulamalarına baktığımız zaman açıklıkla ortaya çıkar ki, SD hakkı sadece sömürge yönetimi altındaki halklar için değil, onun yanında yabancı bir devletin askerî işgali altındaki halklar tarafından da kullanılabilir. BM kararları "sömürgeciliğin" yanında, "yabancı boyunduruğu"ndan da söz eder. Ayrıca, bir ülkeyi kuvvet kullanarak işgal etmek ve bu işgali sürdürmek, o ülkenin hem toprak bütünlüğünü hem de siyasal bağımsızlığını ihlâl anlamına gelir ve böyle bir fiil BM Andlaşması'nın 2. Maddesinin 4. Fıkrasının açık ihlâli demektir, aynı andlaşmanın 51. Maddesine göre meşrû savunmaya cevaz verir[10].

Bu konuda tüm devletler arasında genel bir mutabakat mevcuttur. BM kararları ve uygulamaları da, daima aynı doğrultuda şekillenmiştir. BM, işgal altındaki ülkelerde işgal kuvvetlerince kurulan devletlere karşı çıkmıştır. Bu tür devletleri SD'nin inkârı olarak görmüştür. Maalesef, bu arada, 1960 Andlaşmaları'nı ve olayları görmezden gelme pahasına, KKTC'nin kuruluşunu da hukuka aykırı bir gelişme olarak görmüş ve KKTC'nin tanınmaması konusunda uluslararası topluma çağrıda bulunmuştur. Ancak, daha önce belirttiğim gibi, BM, Kıbrıs uyuşmazlığının başından beri Türk tarafının ileri sürdüğü SD yorumunu *uti possidetis* ilkesine (sömürge yönetiminden devralınan sınırların değişmezliği ilkesi) aykırı bulmuş ve reddetmiştir.

KENDİ KADERİNİ TAYIN VE KUVVET KULLANMA

Devletlerin genellikle uluslararası istikrar konusundaki duyarlılıkları, kuvvet kullanmaya cevaz veren durumların sınırlı tutulmasına yol açmıştır. Devletlerin bu tutumu, kendi kaderini tayin hakkının gerçekleştirilmesi amacıyla kuvvet kullanma konusunda da geçerli olmuştur. Fakat söz konusu duyarlılığa rağmen, BM'nin uygulamaları kuvvet kullanma alanını sınırlı da olsa belli ölçüde genişletebilmiştir. BM uygulamasının bu konuda getirdiği gelişmeleri şöyle özetleyebiliriz:

[10] A. Cassese, *op.cit.*, ss. 90-99.

-Irksal grupların, kendi ülkelerinde yönetime katılmasını engellemek amacıyla kuvvet kullanmanın yasaklanması; (Irksal grup, *apartheid* ya da benzer rejimler altındaki ırksal gruplar anlamına gelmektedir).

-Sömürge yönetimi ya da işgal altındaki halkların SD hakkını kullanmalarını engellemek için kuvvet kullanmanın yasaklanması.

-Üçüncü devletlerin, SD hakkını engelleyen baskıcı devletlere ekonomik ve askerî yardımda bulunmalarının yasaklanması.

-Zor kullanarak SD hakkının kullanılmasını engelleyen sömürgeci yönetime karşı, kurtuluş hareketlerinin, kuvvete başvurma hakkı vardır.

Uluslararası hukuka girmiş bulunan bu dört kuralın ötesinde, boyunduruk altındaki halklar lehine herhangi bir uluslararası hukuk kuralı henüz ortaya çıkmamıştır.

İNSAN HAKLARI KONUSUNDA ULUSLARARASI SÖZLEŞMELER

BM Genel Kurulu, 2200 (XXI) sayılı ve 16 Aralık 1966 tarihli kararı ile, "İkiz Sözleşmeler" diye anılan iki uluslararası sözleşme metnini devletlerin imzasına, onayına ve katılmasına açmıştır:

a.Medenî ve Siyasal Haklar konusunda Uluslararası Sözleşme;

b.İktisadî, Sosyal ve Kültürel Haklar konusunda Uluslararası Sözleşme.

Her iki sözleşmenin de ortak 1. Maddeleri, "Bütün halklar"ın "kendi kaderlerini tayin etme hakkına" sahip olduklarını hükme bağlamaktadır. "Buna göre halklar kendi siyasal statülerini özgürce oluştururlar ve ekonomik, sosyal ve kültürel gelişmelerini özgürce sağlarlar".

Bu sözleşmeleri 150'ye yakın devlet onaylamıştır. Sözleşmeler SD ve insan haklarıyla ilgili uluslararası hukuk sisteminin önemli bir unsuru hâline gelmiştir. İkiz Sözleşmeler'in 1. Maddesindeki "halk" sözcüğünü, SD konusundaki hukuk kurallarının genel gelişme çizgisi dışında düşünmek mümkün değildir. Bu çerçevede, "halk" sözcüğü, bir ülke halkının tümünü ifade eder. Yani, ülke halkının tümü SD hakkına sahiptir. Yoksa, ülke halkının şu ya da bu ölçüte göre tümden ayrılarak ele alınan bir bölümü anlamına gelmez.

İkiz Sözleşmeler'in günümüzdeki en önemli yönü SD'nin içsel yönüne belli düzenlemeler getirmiş olmasıdır. Başka bir deyişle, sadece halkların bağımsız devletlerini ya da başka bir devletle birleşme veya bütünleşme hakkını tescil etmenin ötesinde, halkların kendi siyasal statülerini özgürce oluşturma ve ekonomik, sosyal ve kültürel gelişmelerini özgürce sağlama haklarını da tanımaktadır. Bu tüm halkın temsil edildiği ve temel bireysel hakların verildiği bir rejimin kurulması ve devam etmesi anlamına gelmektedir. Halkın ve bireylerin böyle bir rejimin (demokratik) kurulmasını ve sürekliliğini

talep etme hakkı olduğu gibi, devletin de aynı yönde yükümlülüğü söz konusudur.

Medenî ve Siyasal Haklar Sözleşmesi bazı önemli konularda epeyce müphemdir. Tüm halkın temsil edileceği (demokratik) rejimin özellikleri belirtilmemiştir. Temsili ve katılımı sağlayacak yolların ne olduğu, nasıl açık kalacakları belirgin değildir. 25. Madde "Genel, eşit ve gizli oyla belli dönemlerde yapılan...gerçek seçimlerde oy kullanma ve seçilme" hakkından söz etmektedir. Otoriter, tek parti rejimi içinde de bu "gerçek seçim" şartı kolayca yerine getirilebilir. "Gerçek seçim" şartını yerine getiren otoriter bir tek parti yönetimi SD hakkının kullanılmasını engellememiş mi sayılacaktır? [11]

Medenî ve Siyasal Haklar Sözleşmesi'nin 27. Maddesine göre, "... azınlıklara mensup olan kişiler, kendi gruplarının öteki üyeleri ile birlikte kendi kültürlerinden yararlanma, kendi dinlerine inanma ve bu dine göre ibadet etme, ya da kendi dillerini kullanma hakkından yoksun bırakılamayacaklardır". 27. maddede göze çarpan en önemli husus, söz konusu hakların sahibi olarak gruplardan (etnik, dini ve linguistik) değil, bireylerden söz edilmesidir. Yani söz konusu haklar grup hakları olarak değil, birey hakları olarak öngörülmektedir. Bu hususu daha da belirginleştiren başka bir nokta da şudur: Medenî ve Siyasal Haklar Sözleşmesi, IV. bölümünde bir İnsan Hakları Komitesi'nin kurulmasını öngörmektedir. 'Medenî ve Siyasal Haklar Sözleşmesi'ne Ek Zorunlu Olmayan Protokol'ün 2. maddesine göre, bu Komiteye başvurma hakkına gruplar değil, sadece bireyler sahiptirler.

Özellikle Avrupa'da yeşermeye başlayan bazı görüşlerin aksine, SD azınlıklara ve diğer gruplara ayrılma ve bağımsız devlet kurma hakkını ve yetkisini vermez. Sovyetler Birliği ve Yugoslavya örneklerinde rastladığımız gibi ayrılmak isteyen azınlıkların kendi içinde başka azınlıklar da olabilir. Böyle bir durumda, azınlık içindeki azınlıklara neden aynı hakkın tanınmadığını açıklamak mümkün değildir[12]. Mevcut uluslararası hukukun kabul ettiği ayrılma hakkı sadece sömürgeciliğin tasfiyesi (*apartheid* rejimleri dahil) çerçevesinde geçerlidir. Ancak bu, azınlıkların (birey haklarının korunması yoluyla) korunmayacağı anlamına gelmez. Her devletin yönetime katılma kanallarını tüm vatandaşlar için açık tutma ve azınlıkları koruma yükümlülüğü

[11] *Ibid.*, p. 54. 25. maddenin ve genel olarak Sözleşmenin muğlaklığına rağmen, Sözleşmeyi zamanımızdaki demokratikleşme eğilimlerine uygun olarak yorumlayan görüşler için, bkz. Karen Knop, *Diversity and Self-Determination in International Law* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002): 82-105.

[12] R. Higgins, *op.cit.*, p. 125

vardır. Eğer devlet bu yükümlülüğünü yerine getiremiyorsa, son çözümlemede, azınlıkların ancak özerklik (otonomi) isteme hakkı doğabilir[13].

Fakat şunu da belirtelim ki, uluslararası hukuk, sömürgeciliğin tasfiyesi dışında ayrılma hakkını tanımamakla birlikte, ayrılmayı da yasaklamamaktadır. Ayrılma, hukuk dışı, sosyal ve siyasal bir olay sayılmaktadır. Fakat üçüncü devletlerin ayrılıkçılara askerî yardım yapması, ayrılıkçılığa maruz kalan devletin toprak bütünlüğünü ve bağımsızlığını ihlâl edeceği için yasaklanmıştır. Ayrılıkçılar mücadelelerinde başarılı olur ve bağımsız bir devlet kurmayı başarırlarsa, bu devlet üçüncü devletler ve uluslararası kuruluşlar tarafından siyasî şartlara göre tanınabilir ya da tanınmayabilir. Bu yazının son bölümünde görüleceği gibi, AB yeni devletlerin tanınması ile ilgili bazı ölçütler koymuştur.

BM'nin 1966 tarihli insan hakları konusundaki İkiz Sözleşmeleri, tüm eksiklerine rağmen, SD alanında önemli bir ilerleme kaydetmiştir. Sözleşmeler, SD kavramını genişleterek, onun içsel yönünü vurgulamış ve demokratikleşmeyle irtibatlandırmıştır. Ayrıca, SD'ye yeni bir boyut getirerek, tabii kaynakları kontrol etme hakkının halklara ait olduğunu vurgulamıştır.

YENİ EĞİLİMLER

BM Bildirileri ve uygulamaları ile hukuk kuralı niteliği kazanan kendi kaderini tayin ilkesi, 1966 Sözleşmeleri ile içsel bir boyut da edinmiş ve demokratikleşme ve insan hakları ile SD arasında bir irtibat kurmuştur. 1975 Helsinki Bildirgesi ile bu içsel boyut daha da ön plâna çıkmış ve sağlamlaşmıştır.

Soğuk Savaş'tan sonra Yugoslavya ve Sovyetler Birliği'nin parçalanması, SD anlayışının genişletilmesi yönünde yeni görüşlerin ve politikaların başlangıcı olmuştur. Sovyetler ve Yugoslavya'dan ayrılan cumhuriyetler konusunda Avrupa Birliği'nin tespit ettiği politika bu bakımdan ilgi çekicidir. AB'nin on iki üyesi, yeni bağımsız olan devletlerin tanınabilmeleri için bazı ölçütler üzerinde anlaşmışlardır. Bu ölçütlerden en önemlilerini şöyle özetleyebiliriz: a) ayrılmak isteyen halk özgür iradesini referandum ya da *plebisit* yoluyla ifade etmelidir; b) ayrılmak isteyenler, kuracakları devletin hukukun üstünlüğü ilkesine, insan haklarına ve azınlık haklarına saygı göstereceklerini taahhüt etmelidirler ve c) yeni kurulacak devletler eski federe devlet sınırları

[13] *Ibid.*, p. 125

içinde kalmalı ve bu sınırlara saygı göstermelidir. Federe devlet sınırları değişmemelidir (*uti possidetis*'in yeni bir uygulaması)[14].

Uluslararası hukukçular arasında da, SD hakkının genişletilmesi ve içsel SD'nin inkârının hangi şartlarda ayrılma hakkı doğuracağı konuları tartışılmaktadır. Bazı hukukçular, demokratik katılım yollarını sürekli olarak kapalı tutmakta ısrar eden devletlerden ayrılmanın meşruiyetini vurgulamaktadırlar[15]. Diğer bazı hukukçular ise, Soğuk Savaş'tan sonra, büyük ölçüde artma eğilimi gösteren "mini milliyetçilik"in veya "yeni kabilecilik"in uluslararası toplumu istikrarsızlaştırdığına işaret etmekte ve mevcut uluslararası hukukun, "mini milliyetçi" ayrılıkçılığa kesinlikle destek olmayacak şekilde gelişmesi gerektiği hususunun altını çizmektedirler[16].

[14] A. Cassese, *op.cit.*, pp. 268-273; ve Enver Hasani, *op.cit.*, pp. 259-273.
[15] Karen Knop, *op.cit.*, pp. 82-88.
[16] A. Cassese, *op.cit.*, pp. 339-341.

Hukuk ve Adalet için! Otuz Yıl Savaşları boyunca uygulanan değişik işkence şekilleri, Philipp Galle, Weimar Art Collection, *The Thirty Years War, Herbert Langer, Dorset Press, Leipzig, 1978.*

Savaş ve Batı

Aslan Yürekli Richard Akra'da 2700 Müslüman esirin idamını izliyor, *Les. Passages Faits Qutremer... c 1490, Bibliotheque Nationale, Paris.*

BATI METAFİZİĞİ VE SAVAŞ

Ertuğrul R. Turan*

Sözcüklerim yaptı bunu bana
Jack Spicer[1]

Elektronik imgeler kutusunda *doymuş bir ben*'in yüzü belirdiğinde, ağzından bir ülkenin "özgürleştirildiğine" ilişkin sözler dökülüyordu. Yaşadığı dönemde tasarımlanan ve bu tasarım içinde keskinleştirilmiş ideal insan doğasını yansıtmaya zorlanan, bu yüzden her çeşit duygunun üzerinde eğreti durduğu bu yüze, günün getirdikleri ile yetinen, günün getirdiği popüler önyargıları abartarak olup bitenin ussal örüntüsünü sözde özgürleşmiş ülkenin haritası önünde açıklamaya çalışan amatör Jomini'ler eşlik ediyordu[2]. Kendinin

---

* Ertuğrul R. Turan, Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi.

[1] Charles Bernstein. *War and Postmodern Memory. Dialectical Anthropology.* 24, s. 255-278, 1999. Bernstein İkinci Dünya Savaşı'na ilişkin betimlemelerini savaş şiirleri eşliğinde sunarken, temel tezini şöyle belirlemektedir: "Ulus devletde somutlaşan Usun idealleri savaşın medenî olduğu kadar, bu ideallerden kopmasıydı. Heidegger'in Savaş'ta yanlış iş yaptığını anlamak için [Heidegger'in düşünsel kökeninden yakındığı savaşa] , İkinci Dünya Savaşı'nın Batı Uygarlığı'nın Logos'unun bir **bozulması değil, bunun bir uzantısı olduğunu anlamaktır. Jack Spicer'in ölüm döşeğindeki,** 'sözcüklerim yaptı bunu bana', sözü, İkinci Dünya Savaşı anısına kazınmış bir söz de sayılabilir: Sözcüklerimiz yaptı bunu bize".

[2] Bu benzetmeyi CNN televizyonu başta olmak üzere tüm televizyonlarda savaşın gidişatına ilişkin sözde ciddi stratejik bilgiler veren danışmanları karikatürize etmek için yaptım. Antoine-Henri Jomini Fransız devriminin yarattığı heyecanla asıl görevi olan bankacılıktan ayrılıp Fransız ordusuna

ne olduğuna ilişkin tasarım geliştirme yetisi köreltilmiş batının kusmuğu[3] *ötekiler,* önlerine sunulan bu tatsız tuzsuz ancak süslü söylemi, bu söylemin yüzyıllardır hazırlandığı batı mutfağında olup bitenlerden habersiz, sindirmeye zorlanıyordu! Bu doymuş ben, ne yazık ki iki yıl önce de dünyanın en yoksul topraklarını kökten dincilerden ayıklayarak özgürleştireceğini söylüyordu. Terörden canı yanmış bir ülkenin sorumlu başkanı maskesi ile ağzından aydınlama söyleminin ucuz kırıntıları dökülen bu adamın kendisi değil sorunumuz. Sorun bu yapay sesi besleyen Batı'nın düşünsel deneyimi, ülküleri, değerleri ve bilinci olarak ortaya çıkan kendi *imgesindedir.* Batı düşüncesinin *kavramsal örüntüsü/imgesi* içinde saldırganlığın, şiddetin ve savaşın nasıl işlendiğini ve örgensel bir yapıya dönüştüğünü görünce, umudun uzak, felâketin hep yakında olduğunu görüyoruz. Spicer'in belirttiği gibi, sorun sözcüklerde. Batı metafiziğinde kök salan düşüncenin *Öteki*ne duyuramadığı, duyması için söylenmeyen, söylenemeyen sözcüklerde. Bu sözcüklere sağır olmanın ve sözcüklerin kan, şiddet, sömürü, felâket ve çöküş olarak somutlaştığı tarihsel anların anlaşılmasının kaba izleğini oluşturmak bu yazının amacını oluşturmaktadır. Bu elbette yeni bir çaba değildir. Walter Benjamin'in böyle bir çabayı destekleyecek sözlerini anımsatmak isterim: "Gözün siperlerin üzerinden görebildiği kadarı ile, savaş alanı Alman idealizminin alanının ta kendisi olmuştur -her şarapnel çukuru bir felsefî problem, örülmüş her dikenli tel özerkliğin temsili, her dikenli tel bir tanım, her patlama bir aksiyom"[4]. Büyük Savaş'ta Almanlar'ın durumunu betimleyen bu sözler sanırım yirmi birinci yüzyılın ilk yıllarındaki savaşları da betimler niteliktedir. Batı dünyasının çokuluslu kapitalizm (dijital ve supersonik teknoloji, yurtsuz sermaye, modernleştirme ülküsü) biçiminde saldığı ve her şeyi kasıp kavuran virüsün kaynağı, belki de kökeninde, Batı *Us*'unun kendisidir. Bu sav elbette somut toplumsal-ekonomik-kütürel biçimlerin sunduğu örüntüyü gizlemeyi amaçlamamaktadır. Tersine, amaç, Nietzsche'nın öngördüğü gibi, çağımızdaki barutsuz ve dumansız savaşların,

---

katılan bir askerî stratejisttir. Savaşın politik sonuçlarına ilgi göstermeden, tümüyle bilimsel ilkelere dayanan savaş stratejileri oluşturmaya çalışmıştır.

[3] Philip K. Lawrence. *Modernity and War. The Creed of Absolute Violence.* London: MacMillan Press, 1977, s. 164. Lawrence'dan aldığım bu benzetmeyi ilginç buldum. İlgili bölümü aktarıyorum: "...Levi-Strauss yabancı ya da garip olanla ilişkide sindiren-insan (anthrophagic) ve kusan (anthropoemic) insan stratejileri arasında bir ayrım yapıyor. Levi-Strauss'a göre, modern öncesi ve modern olmayan toplumlar yabancı ve garip olanla onu sindirerek ilişkiye geçerler. Yabancının bir oranda egzotik ve büyüsel güçlere sahip olduğu düşünülürdü. Bunun avantajı bu niteliklerin sindirilmiş olmasıdır. Levi-Strauss'un modern toplumların niteliği olarak gördüğü kusan-insan strateji ise yabancı ve garip olan dışlar ya da kusar. İkinci strateji modernleşmenin önünde engel oluşturan toplumsal biçimlerin otantik yapılarını yadsıyan modernitenin durumuna denk düşmektedir...Dışlama ve tehlike kültürü askerî müdahalenin acımasız biçimlerini meşrulaştırmayı amaçlayan ikna edici savaş propagandasının bir parçası olmuştur".

[4] Aktarılan yer: Christopher Coker. *War and the 20th Century. A Study of War and Modern Consciousness.* London: Brassey's, 1994. s.109

kan ve ölüme nasıl dönüştüğünü belirginleştirmektir. Nietzsche'nin belirttiği gibi, evet artık sözcüklerin savaşı var. Yanlış ülküler, yanlış tanrılar sunan baştan çıkarıcı sözcüklerin savaşı. Bu savaş kökeninde güç ve bilgi ile hakikati sahiplenme, hakikatin tek sahibi olma savaşıdır. Batı metafiziği, mutlaklaştırdığı Us'tan kaynaklanan soyut insanın kendi imgesine narsist sevgisini, güç/bilgi/hakikat egemenliği ile yaratmaktadır. Dünyayı kendi imgesine dönüştüren, ve bu imgenin mutlak bilgisini sözde evrensel ülkü ve değerleri ile taçlandıran Batı düşüncesi, bu mutlaklığın ve onun sunduğu evrenselliğin güveni ve küstahlığı ile kendi tininin utkulu yükselişini engelleyecek her türlü *öteki* yaşam biçimlerini silip süpürüyor. Sokrates'in bilgelik sınaması tersine çevrilmiş gibi yankılanıyor: Bilmediğini bil ve benim doğrumu ve bilgimi ise koşulsuz kabul et! Bu dörtlü ve yarattığı soyut insan imgesi yaşamın üzerinde olamaz. "Eğer bilgi yaşamı ortadan kaldırırsa, kendini de ortadan kaldırır"[5]. Bu kendini ortadan kaldırma süreci ne tür bir felâketin habercisi? Hölderlin'e göndermede bulunan Heidegger haklı ise, her tehlike kurtarıcısını da içinde barındırır. Acaba umut ve felâkete eşit uzaklıkta mıyız? Bu durum nasıl olanaklı? Us-bilgi-güç-hakikat dörtlüsünün yarattığı modern insan imgesinin sözcük savaşının gerçek savaşların tek nedeni olmasa bile, hatırı sayılır bir nedeni olduğunu yönündeki savın incelenmeye değer olduğu kanısındayım. Umut ve Felâket ile nitelendirilecek varoluş durumu bu incelenmenin içinde belirecektir. Umut ve Felâket'in kendini açımlayacağı birden çok sözcük savaşı alanı böyle bir incelemenin "alan" ını oluşturuyor: 1. Metafiziğin şiddeti, 2. Metafiziğe uygulanan şiddet, 3. İki şiddetin belirleyeceği ve *öteki*nin olanaklılığı ya da olanaksızlığının açığa çıkaracak entelektüel şiddet ya da gerilim. Bu üçlü şiddet bir karar ânını belirleyecektir: Ya Hakikate açıklık ya da hakikati sahiplenme savaşı. Ya umut-gerçekleşmesi çok yakın olan- ya da felâket. *Bukimi!*

Bukimi: Umut ve Felâket'in Birlikteliği

Sıcak, yoksulluk, ölüm, acı ve ucuz özgürlük söylemi olarak somutlaşan savaş, çölün gizemine sıkışıp kalan bireysel travmalar yanında, hepimizi *yarını nasıl anımayacağız* sorusu ile yüzleştiren ortak bir travma da oluşturdu. Soruyu sorarken, hızla giden bir otomobilin fırlayan ve otomobilin önünde yoluna devam eden tekerini izleyen sürücüye benziyoruz. Ya tekerin önde oluşunun bir yanılsama olduğunu varsayıp, güven ve umutla yola devam edeceğiz ya da felâketin az sonra gerçekleşeceği bilgisinin endişesini yaşayacağız. Ya da olası sonların birlikteliğini. Japonca sözcük *bukimi*'nin[6] tanımladığı gibi: İyi yazgı ve felâket beklentisinin huzursuz birlikteliği. Yarını

[5] Coker,a.g.e., s. 28, Nietzsche'nin sözü.

[6] Paul K. Saint-Amour. Bombing and the Symptom. Traumatic Earliness and the Nuclear Uncanny. Diacritics. 30-4, s. 59-82.

nasıl anımsayacağız? Bu sorunun yanıtını *entelektüel bukimi* diye anlandıracağım bir durumda yanıtlamamız gerekiyor. Aslında soruya tam bir yanıt verme çabası da yararsız bir uğraş gibi duruyor. Yanıt çabasının kılgısal yararsızlığının başladığı yer, düşünmenin yararının başladığı yerdir. Düşünsel etkinlik -felsefe- kıvrak bir zekâ ile gündelik sorunlara ânında çözümler bulan bir eylem yöntemi değildir. "Felsefe bir kültür için temel sağlamasa bile, savı devam ettirirsek, bunla birlikte, ya genel bir değerlendirme, olana ilişkin dizgesel bir görüş, çeşitli olası şeyler ve şeylerin alanları arasında yolumuzu bulmayı sağlayan yararlı bir plân sağladığı için ya da önermelerini, temel kavram ve ilkelerini yansıtarak bilimlere çalışmalarında rahatlık sağladığı için, felsefe kültürel bir güçtür"[7]. İyimserlik/felâket beklentisi travmasının betimlenmesi için sorunların görünen yüzünden başlayıp kökensel durumuna varma ve bu kökensel durum içinde ilerleyeceğimiz olası yolları belirlememiz gerekiyor. Felâketin boyutunu anımsamak ve kökensel duruşa giden olası yolların işaretlerini görmek için Heidegger ve Nietzsche'yi dinlememiz gerekiyor. Nietzsche felâketin habercisi, Heidegger çöküş olarak gelen felâketin betimleyicisi olarak duruyor. Batı metafiziğinin yukarıda belirtilen düşünsel matriksini (us, bilgi, güç, hakikat) yapıtlarında irdeleyen Nietzsche, yaşadığımız çağın durumunu çok önceden kestirmişti. Nietzsche'nin öngörüsünü, Christopher Coker'ın *War and the 20th Century* (Savaş ve Yirminci Yüzyıl) adlı yapıtında verdiği derli toplu betimlemesinden yorumlayarak aktarmak istiyorum. Nietzsche tarih bilincinin kötüye kullanılmasından kaynaklanan ve Batı kültürünün dünyayı hastalıklı bir yere çevirmesine yol açan üç önemli nokta saptamaktadır. Birinci saptamaya göre, yeryüzüne egemen olma tutkusu, özgür Batı bireyinin tarih yazma ve geleceği biçimlendirmede tek egemen olarak kendini görmesidir. Tarihin tinsel açılımının yeri ve tarihsel hakikatin doğal sahibi olarak kendini gören Batı'nın yeni savaşı çözümsüzlüklere karşı savaşmak değil, tam tersine uğruna ölünecek değerler için savaşmaktır. Birinci saptamayı destekleyen en ürkütücü ikinci sonuç ise, kendi doğasını saptayan ve bu doğanın sözde hakikatini merkeze alan insanın, artık gereksinim duymadığı 'Tanrı'nın yerine, insan imgesi olarak yarattığı yanlış bir tanrıyı koymasıydı. Nietzsche 'Tanrı öldü' dediğinde belki de insan imgesinin psikopatça tanrılaştırılmasından söz ediyordu. Geriye, bu tanrı olma sanrısı ile, tarihi bir güç olarak kullanan -tarih zaten bu imgenin istencinin bir yansımasıydı- Batı toplumlarının istenç

[7] Martin Heidegger. *An Introduction to Metaphysics*. (Translated by Ralph Manheim) New Haven: Yale University Press, 1959, s. 10.

savaşları kalıyordu. Kendi istencini gerçekleştirme ve bu istencin doğal sonucu hakikatin heryerdeliğini sağlamak için yeryüzünün Batı bilincinin bir deney laboratuvarına dönüştürülmesi kalacaktır. Kendi imgesine sıkışıp kalan bu son insan, yaşamın parçalanmış ve kavranılamaz özelliğini kabul edip kahramanca yaşamayı (amor fati) seçmek yerine, usun somutlaşan yönü, hakikati tüm evrende kabul ettirecek istenç gösterisi içinde tutsak olmayı seçmiştir. Nietzsche'ye göre, felâket son insandır. Umut ise üstün (üst?) insan[8]. Nietzsche hakikatin zorbalığından söz ediyor. Bu zorbalık da her türlü savaşın kökenidir[9]. Hakikate karşı savaş açan Nietzsche'nin bir anlamda izinden giden Heidegger ise, varlığın kendini açması aralığında duran insana hakikatin kendini yalnızca bir olanak olarak açımlayabileceğini savunur. Heidegger'e göre, insanın varlığın hakikatinin açıklığında durma tinsel yazgısallığı ve varlığın kendini açma sürecinin gizemli gerilimi[10], insan imgesinde varlığın ve dünyanın mutlak tasarımına dönüştü. Varlığın açıklığında durmanın anlamını yeniden sorgulamak ve yeni bir başlangıç için onu dö-

---

[8] Heidegger *Was Heisst Denken?* –Nedir Bu Düşünmek- (What is Called Thinking? Translated by J. Glenn Gray. New York: Harper&Row Publishers, 1968, s. 62) adı yapıtında Nietzsche'nin bu yöndeki görüşlerini şöyle yorumlar: "Nietzsche son insanı, mevcut insanın, benzetme doğruysa, şu ana kadar kendini insan doğasında güçlendirme sürecinde olan insan olarak nitelendirmektedir. Bu, son insanın niçin kendi ötesine geçmenin ve dolayısıyla kendini kontrol altında tutmanın uzak bir olanağına sahip olduğunun nedenidir. Bu son insan türünde, bu yüzden, us-tasarımsal düşünceler oluşturma-kaçınılmaz olarak belli bir yolda ortadan kalkacak ve sanki kendi kendinin tutsağı olacaktır. Düşünceler (ideas), dolayısıyla, kendilerini belli bir ân da sağlanan olup bitenle sınırlar-bu türden sunumlar, insanın düşünce oluşturma haz ve plânı için sağlanan ve genellikle anlaşılır ve kabul edilebilir olarak tatmin edici bulunan sunumlardır. Var olan her şey, yalnızca sunulduğu oranda açığa çıkan ve böylece, yalnızca düşüncelerin bu görünmeyen plânlaması altında kabul gören, nesne ya da şeylerdir. Son insan-şu ana dek mevcut olan son ve tanımlanmış insan-kendini sabitleştirir ve genellikle tüm bunlar da tasarımsal düşüncelerin belli bir yoludur".

[9] Page DuBois'ın Antik Yunan metafizik düşüncesinin toplumsal temellerini sorguladığı *Torture and Truth* (İşkence ve Doğru) hakikate sahip olmanın zorba niteliğini ilginç bir biçimde ortaya koymaktadır. Page DuBois'in düşüncelerini Steven Connor'ın *The War in Truth* (Doğrunun içindeki Savaş) -1997 yılında, Sunderland Üniversitesi'nde yapılan *Postmodernism and Truth* adlı akademik toplantıda sunulan bildiri- adlı çalışmasından aktarıyorum. Page DuBois düşüncelerini birinci tekil şahsın ağzından dile getirmenin daha çarpıcı olacağı düşüncesindeyim. "Ben Yunan vatandaşıyım. Gökyüzündeki değişmeyen doğruları ve yeryüzündeki doğruları bilen logos'a yalnızca ben sahibim. Yeryüzündeki doğruların gizli kalmış bu nedenle açığa çıkarılması gereken doğrular olduğuna inanırım. Ancak şöyle bir çelişki de yaşıyorum. Doğruya sahip olmak doğrunun doğruluğunu tanıtlamaya yetmiyor. Logos'a sahip olanın yalan söyleyebileceğini unutma! Bu yüzden benim doğrumun kendi dışına çıkıp, doğruluğunu tanıtlamasına gereksinimi var. Sen kölesin. Sadece özgür vatandaş logos'a sahip olduğu için doğrunun senin tarafından us yolu ile dile getirilmesi olanaklı görünmüyor. Yapılacak tek şey işkence etmek sana. Böylece doğru logos'a gerek kalmadan ağzından dökülecektir". Savaşın hakikatini anlamak için hakikat içindeki savaşlara, hakikati sahiplenme savaşına da bakmak gerekiyor. Bu ses televizyonda yankılandığında DeBois'in savı hiç de garip görünmüyor. "Seni özgürleştirmeye geldim. Sen özgürlüğü bilmezsin. Ülkeni işgal edip, yurttaşlarının çoğunu öldürüp ya da sakat bıraktığımda özgür olduğunu itiraf edeceksin. Özgürleştirme benim doğrum. Ancak yalan da olabilir. Sen itiraf et ki doğrum doğrulansın".

[10] Son bölümde açıklıyorum.

nüştürmek Batı dünyasının tinsel yazgısıdır. İşte Heidegger'in modernitenin çöküş ve yıkım (Ruinanz) olarak tasarımladığı ürkütücü dünyayı betimlemesi:

> *"...[Y]eryüzünün en uzak köşesi teknoloji tarafından işgal edilip ekonomik sömürüye açılmışsa, nerede ve neden olduğuna bakılmaksızın herhangi bir olay dünyanın geri kalanına istenilen hızda iletilebiliyorsa, Fransa'da bir krala yapılan suikast ve Tokyo'daki bir klasik müzik konseri eşzamanlı olarak deneyimleniyorsa, zaman hız, eşzamanlılık ve ânındalıktan başka bir şey olmadan yitip gidiyorsa ve tarih olarak zaman insanın yaşamında sıyrılıp yok oluyorsa, bir boksör bir ulusun en büyük adamı olarak nitelendiriliyorsa, milyonların katıldığı bir toplu gösteri bir zafer olarak görülüyorsa -o zaman, evet o zaman, tüm bu kargaşa ile birlikte bir soru hayalet gibi çarpar bizi: Ne için?-Nereye?Ve sonrası?"*[11]

Evet ya sonra? Heidegger'in felâket betimlemesi burada bitmiyor. Uyarısı devam ediyor. Kararan bir dünya, küskün tanrılar, insanların yığına dönüştürülmesi, özgür ve yaratıcı olan her şeyden nefret ve kuşku duyulan bir durumda iyimserlik ya da kötümserlik gibi çocuksu kategorilerden söz etmenin de gülünç olduğunu belirtiyor. Felâket bu. Kurtarıcı ise, metafiziğin sınırlarının ötesinde bir düşünce deneyimi. Olanaklı mı? Neden olmasın. Yeter ki popüler kavramlara dayanan ucuz betimlemelerin ve sözde çözümlerin ötesinde bizi bekleyen yazgının ışığı görebilelim. Ne tarihin sonu uydurmacası (Hegel, Fukuyama, Marx) ne de uygarlıkların çatışması düzmecesi (Huntington) ile maskelenen ve zenginlik ve barış içinde sunulan soyut Batı imgesi sorunun kökenini açımlar. Sistematik soykırım, çevrenin acımasız tahribatı, yoksulluk ve açlıktan kırılan insanlar, sömürülen ikinci cins, kronik acılar, terör ve sahte özgürlük şarkıları var oldukça, Kant'ın 'Sonsuz Barış' düşü gerçekten sevimli bir düş olarak kalacaktır. Bu sözler duygu dolu yakınmalar olarak algılanabilir. Ancak Levinas'a kulak verdiğimizde (işitmeyi ve işitilmeyi hep ister Levinas) bu yazının başlığının uygun olduğunu görme olanağımız olacaktır. Yıkımın kökenini sorgulayan Levinas'a göre, us-merkezcilik ya da us mantık, idea, kavram ve içkin olanın tüm kategorileri, bir 'savaş varlıkbilimi' yaratmıştır. Ego temelli us, karşılaştığı her şeyi egonun bir ânına, özdeşliğe indirger. Bu bütünleştirme, aynılaştırma ve özdeş kılma aynı zamanda bireylerin politik olarak da tüketici-emici bir totaliteryanizme indirgenmesidir. Levinas'a göre Batı düşüncesi, kökeninde bir 'egoloji',

[11] M.Heidegger. *An Introduction to Metaphysics*. s. 38

'güç', 'adaletsizlik' felsefesi ve 'savaş varlıkbilimi'dir[12]. Nietzsche hakikatin ötesinde bir duruşu, Heidegger yeni düşünce deneyimini umut ışığı olarak sunarken, Levinas, her şeyi ego'da eşitleyen, özdeş kılan, aşkınsal öznelliğin -tasarımsal düşünce- ötesini, ötekini, tüketilemeyen ötekini kucaklayacak bir düşünsel alanı işaret eder. Tüketilemeyenin alanına, ötekinin sonsuz açılımına geçiş, tam bir etik sorumluluk alanına taşınmaktır. Batı düşüncesinin özdeşlik emperyalizmi ile kemirilen, soyut anonim bir niteliğe dönüştürülen bireyine karşın, Levinas yüz yüze göz göze gelinen ve asla tüketilemeyen somut bireyi görebilmeyi kurtuluş için, barış için bir olanak olarak sunuyor. Ötekinin ötekiliğinin radikal olanaklılığı. Levinas'ın özlemi bu. Felâket ve Umut birlikteliğinin bu izleğini sunduktan sonra, batı metafiziğinin şiddetini yaratan insan imgesinin oluşum öyküsüne bakmak gerekiyor.

MODERN İNSAN İMGESİ

Walter Benjamin köktenci tarih yazımının bağdaşık bir zaman içinde olayların sıralanışına indirgenemeyeceğini, böyle bir yazımın temel görevinin tehlike ânında parlayacak bir bellek ile, dönemin olaylarının örüntüsünün bir önceki dönem içinde nasıl geliştiğinin kavranması olduğunu belirtir[13]. Batı metafiziğinin kendini sunduğu modern dönem, modernitenin savaş ile kardeş, barış ile ise düşman olduğu bir dönemi açımlar. Benjamin'in uyarısı bize bu talihsiz kardeşliğin öyküsünü anlatmaya zorluyor. Batı metafiziğinin kendini modernite olarak belirlemesinde ve bu belirlenimde gözlemlenen kökensel saldırganlığın anlaşılması, metafizikte insan-varlık ilişkisinin insanbiçimci bir temele nasıl oturtulduğunun kavranılması ile olanaklıdır. Metafizik insanbiçimciliktir. Bu söz ne tür bir çıkış sağlar bize? Yanıt: "Metafizik insanbiçimciliktir -insanın imgesine göre dünyanın kavranışı ve biçimlenişi"[14]. Heidegger'in düşüncesini izlediğimizde, insanbiçimciliğin, insanın mutlak egemenliğine nasıl dönüştüğünü görebiliriz. Heidegger' e göre, Modern düşüncenin doğuşunu simgeleyen Descartes felsefesinde düşünsel etkinlik -tasarımlar- hep düşünen benin tasarımlara eşlik etmesi biçimde gerçekleşir. Düşünen ben, düşünme etkinliğinde hep kendini bilir ve bu bilgi şüphe götürmez bilgidir. Güvenceye alınmış bilgidir. Doğrunun özü de, kendini düşünen benin kendini düşünme bilgisinin kesinliğidir. Tasarım-

[12] Emmanuel Levinas. *Totality and Infinity: An Essay on Exteriority*. Pittsburgh: Duquesne University Press, 1969, s. 44-46.

[13] Aktarılan yer: Rosalind C. Morris. *Theses on the Question of War: History, Media, Terror*. Social Text 72, vol. 20, No. 3, 150-175.

[14] Martin Heidegger. *Nietzsche* (Translated by Frank A. Capuzzi). SanFrancisco: Harper, 1991, Vol.4 s. 83.

ların üstüne kapanan düşünen ben dünyadan koparak, kendi dışında herhangi bir şeye göndermede bulunmayan bir güç merkezine dönüşür. Bu aynı zamanda yeni özgürlük tanımıdır: "Herkes için öyle bir yol açılmalıdır ki, bununla kendi yaşamının yönlendirilmesi için ona özsel olarak tüm bilgiyi bir başkasından ödünç almaksızın kendi içinde bulabilsin"[15]. Saltık güç ve özgürlüğün imgesi olarak kurgulanan cogito-insan- kendini bilmenin koşulu kesin bilgi susamışlığı ile usun önündeki her engeli yıkmaya, ezip geçmeye adaydır artık. Kartezyen düşüncenin "ölç, biç, kontrol et ve sahiplen" ile öne çıkan yöntemi, doğa üzerinde tartışmasız üstünlük ve bireyin egemenliği ile nitelendirilen insan imgesinin en yüksek değeri ise 'usun utkulu yürüyüşü'nün[16] somutlaşması sayılan *ilerleme*dir. İnsanın özünün ve ereğinin bu belirlenimi, mono-kültürel bir paradigma yaratırken, garip bir biçimde, bu paradigmanın temel kavramı us tüm kültürel yapılanmaların üstünde tutulmuştur. "Kendi tarihsel özgünlüğüne kör"[17] modernite, tarih üstü değer olarak gördüğü usun önündeki tüm yaşam biçimlerini ve uyumsuz öteki'yi ortadan kaldırma hakkını da doğal biçimde elde etmiştir. Acı verici ve yıkıcı olsa bile, modernite daha iyi bir gelecek getirebilecektir. Modernite bu bedele değer. Modernitenin insan imgesi, toplumsal örgütlenişte özgürlük, verimlilik, ussallık ve bilim gibi güçlü düşüncelerle örüldüğünde ortaya Hans Fabian'ın kronopolitik olarak adlandırdığı saldırganlık bir ülkü olarak belirecektir. "Kronopolitik durağan ve modernleşmeye yol vermeyen kültürlerin ortadan kaldırılmasıdır"[18]. Yöntemler değişse bile savaş kültürü Batı metafizik düşüncesinin sağlam temelinden yükseldiği için egemenliğini sürdürecek gibi görünüyor. Estetize edilmiş yeni saldırı araçlarının hayranlık verici yıkım gücünü, çokuluslu sermaye canavarının sinsi sömürüsünü TV ekranından izledikçe, verildiği kadar alan kimliksiz bireyler olarak yitip gitmeye mahkûmuz. *Biz ve onlar, biz ve ötekiler* arasındaki diyalogun olanaksızlığının, kendi kültürlerinin şiddetinden kaynaklandığını dile getiren Batılı düşünürler, çözümün "yeryüzünün ve insanın Avrupalılaştırılması"na dur demek olduğunda yattığını itiraf ediyorlar. Çözüm şiddet ve saldırganlık söyleminin yapısöküme uğratılması ile bitmiyor tabi. Bu söyleme karşı çıkışın politika olarak somutlaşması da gerekiyor. Metafiziğin yarattığı değer ve ülkülerden arınmak, onun dilsel öğelerinden kurtulmak için yeni düşünsel alanlar yarat-

[15] Frederich Copleston. *Felsefe Tarihi* (çeviren: Aziz Yardımlı). İstanbul: İdea Yayınları. Cilt: 4, bölüm a, 1986, s. 101

[16] Martin Heidegger. *On the Way to Language* (Translated by Peter D. Hertz). SanFransisco: Harper&Row, 1982, s. 15.

[17] Philip K. Lawrence. *Modernity and War.*, s.12.

[18] Lawrence, a.g.e., s. 14

mak gerekiyor. Derrida'nın belirttiği gibi, "Gereksinimimiz olan, belki de, Nietzsche'nin belirttiği gibi üslûp değiştirmedir; bir üslûp varsa, Nietzsche bize anımsatıyor, o *çoğul* olmalıdır"[19].

YERYÜZÜNÜN VE İNSANIN AVRUPALILAŞTIRILMASI: SALDIRGANLIĞIN METAFİZİK KÖKENLERİ

Çoğul bir üslûp arayışı kendini bir özdeşlik felsefesi olarak sunan Batı metafiziğini yapısöküme uğratmak ya da onu aşmakla olanaklıdır. Batı düşünürlerinin bu çabasının politik beklentisi ise *öteki* kültürler ile diyalog kurma olanağının kapısının aralanacağı yönündedir. Edward Said'in *Oryantalizm* adlı yapıtının bir kültürün kendini anlamanın dışında başka bir kültürü anlamasının olanaksızlığını bir biçimde açığa çıkardığını anımsadığımızda, bir bütün olarak Batı metafiziğinin ötekini sindiren ve özümseyen totaliter yapısına karşı çıkışın, Batı'nın öteki diye adlandırdığı geri kalan tüm dünyadan kaynaklanması gerekiyor. Küreselleşme adı altında her betimlemede yer alan mevcut durum karşısında, şiddete karşı nasıl bir şiddet uygulanacağı (hem politik hem de felsefî anlamda) kocaman bir soru işareti olarak kalıyor. Batı düşüncesinin kendi şiddetine nasıl bir son hazırladığını ise ancak karşıt-varlıkbilim ya da metafizik olmayan düşünce alanları arayış çabasından sezinlemeye çalışıyoruz. En azından yeryüzünün ve dünyanın Avrupalılaştırması tehlikesinin özünü kavrama şansımız var. Levinas'ın savaş varlıkbilimi olarak adlandırdığı, Batı metafizik düşüncesinin temelinde, anlaşılır bir dünyanın ussal düzende açığa çıkma sürecidir. Us sadece kendine verebildiğini alabilen bir yapı sergilemektedir. Bu usun kendi ile örtüştüğü anlamına gelmektedir. Başka bir ifade ile, bilinç olarak somutlaşan us yeni ve farklı olanı kendi ile eşitlemektedir. Bu eşitleme ve eşitlemenin ürünü özbilinçtir. Böyle bir bilgi zorunlu olarak farklılığı ortadan kaldırır. Çünkü düşünce ile düşünülen şey özbilincin var olması için tam tamına örtüşmek zorundadır. Dolayısıyla, bilmek ve hakikat uyumlu bir tasarımlar sistemi yaratır. Bu sistemin adı *cogito*'nun kendisidir. Kendi üzerine kapanan ve ancak böyle var olabilen *cogito*'nun görevi yabancı olanı tasarım olarak tanıdık olana çevirmektir. Bu düşünce yapısı içinde farklı olanın, çoğul olanın, kendini kendi devinimi içinde açma, sindirilmeden tutma özgürlüğü de artık olanaksızdır. Ötekinin olanaklılığı, bu eşitleştiren bilgi içinde erimemektir. Saçma da olsa, tükenmemek için bir tür ilişkisiz ilişki olanağını bulmak gerekiyor. Heidegger bu durumun kusursuz bir betimlemesini şöyle sunmaktadır:

> *"Bilgiye susamışlık ve açıklama aç gözlülüğü asla bir düşünsel araştırmaya yol açmaz. Merak daima kendi kendini temellendiren ratio ve onun ussallığına dayanan bir özbilincin küstahlığını gizler. Bilme is-*

[19] John McGowan. *Postmodernism and Its Critics*. Ithaca: Cornell University Press, 1991, s. 97

tenci, düşüncede neyin değerli olduğu önünde umutla durma istenci değildir"[20].

Peki, Heidegger'in düşünsel serüveninde nasıl çözüm/çözümsüzlük yatmaktadır? Kavramsal tasarım -anlamlandırma- zorunlu olarak bir özneye göndermede bulunur. Öznellik yapısı içinde tasarım, tasarımlanan şeyin kendi ile örtüşen tam bir şey olarak algılanması demektir. Yani duyumsal olan duyular üstünde parlar (aistheton-noeton ilişkisi). Bu ilişkide bir şey ne ise o'dur. Öznellik söz konusu olduğunda bu algılayan varlığında ne ise o olduğu anlamına gelir. Heidegger'in aşmak istediği işte bu yapıdır. Endişesini ise şöyle dile getiriyor:

"...[D]aha öncede belirttiğim gibi, Avrupa'nın tasarım yollarına ve kavramlarına dayanma tutkusu çok büyük....bu tutku yeryüzünün ve insanın tümden Avrupalılaştırması olarak adlandırdığım bir süreç tarafından yaşama geçirilmektedir"[21].

Dolayısıyla, kültürler arası diyalog farklı diller yüzünden -Batı/Doğu- konuşmada söylenenin söylenme olanağını sürekli ortadan kaldırmaktadır. Polemos (çatışma, savaş değil!) ve Logos ikilisinin gerilimini ve devinimini ön plâna çıkaran Heidegger, polemos'un yarattığı açıklıklar, uzaklıklar ve farklılıkların aslında bir varlığa geliş ve logos'ta tüketilemeyen bir dayanışma ve birliğe dönüştüğünü savunur. İnsan, bu hep olagelenin logos'ta birlikteliğin olanağı olan bir açıklık/aralık olarak kalır. Yazgısı bu gizemli kendini örten ve açan varlığa gelişin aralığı olan insan, sürece tanıklık yapan ancak asla kendisi olmayan bir varlık olarak kalır. Bu süreçte duyumsanan her şey eksik olduğu ve eksik bir varlık tarafından algılandığı için hep *gibi* olarak kalır ve asla *dır* olmaz. *Gibi* çoğul olanı olanaklı kılar. *Gibi* açıklığa fırlatılmışlığın yazgısallığının, aynı zamanda ortak bir yazgısallık olduğunu da açımlar. Her şey hem vardır hem de yoktur. Bu gizemli aralıkta durmak ortaklaşa bir duruştur. Ortak Dünya, ortak Güneş, ortak bağ bozumu sevinci ve ortak hakikate açıkta durma armağanı. Ilık bir düş gibi. Gerçek ise buz gibi. Nietzsche, Heidegger, Levinas, Derrida sözcük savaşlarında ne tür ilerleme kaydetti tam olarak bilinemez. Ancak sözde sahip olduğu hakikati ötekine zorla kabul ettirmeye çalışan Batı düşüncesinin soyut insan imgesinin cinlerinin savaşı son hızla devam ediyor.

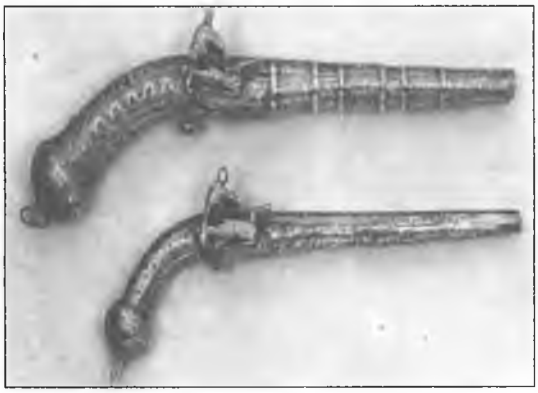
[20] Heidegger. *On the way to Language*, s. 13

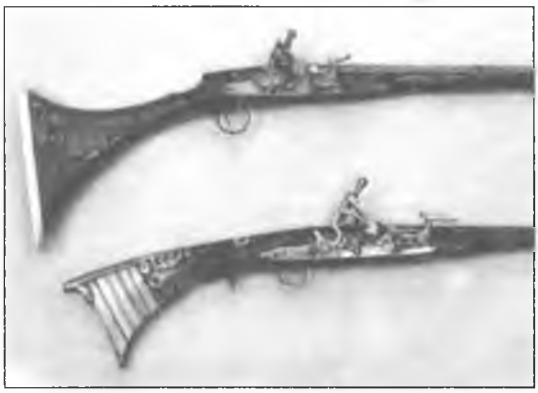
[21] Heidegger. *On the way to Language*, s. 14

Savaş ve Doğu

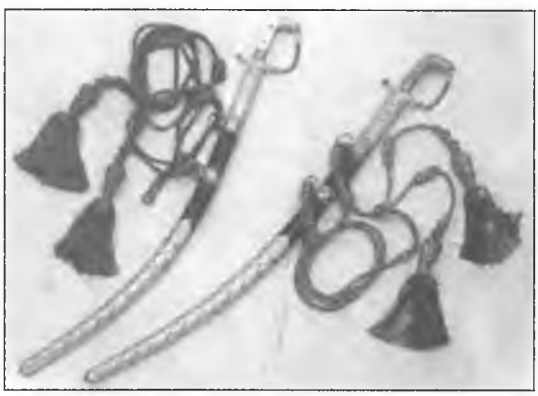

1. Baltalar; Hindistan, Suriye, İran, (12-19. yy.,) *An Introduction to Islamic Arms, Anthony North, Her Majesty's Stationery Office, Londra, 1984.*

2. İran, Hint ve Türk hançerleri (17-19. yy.,) *(a.g.e)*

3. Dağıstan pistolleri (1840) *(a.g.e)*

4. K. Afrika tüfekleri (1800'ler) *(a.g.e)*

5. Savaş aksesuarları; barutluklar (Kafkas, İran, Türk 18. yy.), barut ölçekleri (İran, Türk 18. yy) (a.g.e)

6. Bahreyn ve İran'dan iki kılıç (1928, 1900'ler) *(a.g.e)*

KABÎLE-AŞÎRET, ASABİYET VE SAVAŞ

Rüstem Erkan*& Faruk Bozgöz**

I GİRİŞ

Şiddet, insanın insan ile ilişkisinden önce insanın doğa ile ilişkisinde ortaya çıkmaktadır. İnsanoğlunun varlığını sürdürebilmesi için doğa ile etkileşimde bulunması ve mücadele etmesi gerekmektedir. İnsan, doğanın kendini yeniden üretme süreçlerini uzun gözlemler sonucunda öğrenip de bu süreçlere müdâhalede bulunacak yetkinliğe ulaşıncaya kadar doğa ile çelişki içerisinde yaşamaktadır. Doğada varolan insanoğlunun yaşama şansını artırma ve yaşamını kolaylaştırmak için doğayla mücadelesi kaçınılmazdır. İnsanın doğayı denetim altına almak için giriştiği mücadele sonucunda üretim araçları, bir başka deyişle teknoloji ortaya çıkmıştır. Teknoloji ortaya çıktıktan sonra üzerindeki mülkiyet sorunu insanlar arasındaki farklılaşmayı, bu farklılaşma da insan-insan çelişkisini yaratmıştır. Kısaca üretim araçları üzerindeki mülkiyet sorunu insan-insan çelişkisinin başka bir ifade ile şiddetin, saldırganlığın ve savaşın en önemli kaynağı olmuştur.

Saldırganlığın nereden kaynaklandığı sorunu tüm insanlığı ve özellikle de psikanalistleri öteden beri meşgul eden bir sorudur. Einstein bir mektubunda Sigmund Freud'a şu soruyu yöneltiyordu: "Bulunduğumuz konum itibariyle uygarlık için en can alıcı soru şudur: 'İnsanoğlunun savaş alınyazısından

* Y. Doç. Dr. Rüstem Erkan, Dicle Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü..
** Y. Doç. Dr. Faruk Bozgöz, Dicle Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü.

kurtarabilmek için bir yol var mıdır?" Freud'un 1932'de yazdığı mektubunda verdiği yanıt oldukça karamsardır. Fakat yine de bu mektubunu ılımlı bir notla noktalar: "İnsan aklıyla ve duygularıyla olaylara yaklaşabildiği ve ilerde kopacak bir savaşın yaratacağı sonuçlardan korktuğu için, yakın zamanda savaşlar bitebilir düşüncesi aslında çok ütopik değildir" (Moses 1996:24).

Çoğu zaman şiddet, ya içgüdüsel ve bu nedenle toplumsallaşma sürecinde çok az değişen, ya da sadece ve sadece çevre etkenlerinden kaynaklanan bir davranış olarak görülür. Şiddetin kaynağını açıklamada bu birbirine zıt iki yaklaşımla birlikte bir toplum veya bir sosyal grup tarafından şiddetin ya da savaşın meşrulaştırılması şiddetin kaynağını oluşturan en önemli faktörlerdendir.

Şiddetin meşrulaştırılmasının en iyi örneğini aşîret ve kabîleler arasında yaşanan 'kan davası' olaylarında görmekteyiz. Bir aşîret veya kabîle üyesinin bir başka aşîret veya kabîle üyesi tarafından öldürülmesi sonucu 'dökülen kan yerde kalmaz' ilkesi gereği 'öç alma' meşrulaşır. Bu açıdan baktığımızda aşîret veya kabîle yapısı şiddete kaynaklık eden ve günümüzde de varlığını sürdürüp koruyan önemli bir sosyal olgu olarak karşımıza çıkmaktadır.

II AŞÎRET VE KABÎLE KAVRAMLARI

Arapça'daki kabîle kelimesi İngilizce'de *tribe* olarak karşılığını bulurken Türkçe, Farsça ve Berberî dillerinde aynı lafız ve anlamlarını koruyarak kullanılmaya devam etmektedir. Geneology (nesep bilimi)nin politik değeri ortaçağ araştırmacıları (el-Kalkaşendî 1959) ve günümüz antropologları (Peters 1970) tarafından açık bir şekilde görülmüş ve dikkate alınarak incelemeye tâbi tutulmuştur. Klasik Arap edebiyatı kaynaklarında aşîret-kabîle kavramları nesep bilimi, asabiyet, hamiyet ve devlet kavramları ile birlikte anılmaktadır.

Arapça'da "aşîra" kelimesinden gelen aşîret kelimesi Türkçe'de kabîle, aile anlamına gelmektedir. Birçok araştırmada kabîle büyük aile anlamında kullanılmaktayken, sosyoloji literatüründe genellikle göçebe ve yarı-göçebe toplulukları ifade etmekte kullanılmaktadır (Türkdoğan 1998:21). Develioğlu, Osmanlı Türkçe sözlüğünde kabîleyi "iptidaî ve göçebe insanlarda aynı soydan sayılan ve bir başa itaat eden insan topluluğu" olarak tanımlamaktadır (Develioğlu, 1970:572). Develioğlu bu tanımda kabîle, aşîret ve boyu aynı anlamda kullanmaktadır. Osmanlı arşiv kayıtlarında da oymak, aşîret ve cemaat deyimlerinin aynı anlamda kullanılan kelimeler oldukları ortaya çıkmıştır (Türkay 1979:17). Kamus-i-Türkî de aşîreti bir asıldan çıkmış, birlikte yaşayan ve birlikte konup göçen topluluk veya oymak biçiminde

tanımlamaktadır. Bu tanımlamada da aşîret ile kabîle arasında bir farklılık görülmemekte, ikisi eş anlamda kullanılmaktadır. Meydan Larousse'da ise aşîret, aynı bölgede ortak bir toplumsal düzen içinde yaşayan ve aynı soydan gelen aileler bütünü, boy, uyruk tarzında tanımlanmaktadır. Meydan Larousse açısından, aşîret ya da kabîlenin göçebe ve yarı-göçebe hayat yaşayan toplulukları ifade ettiği anlaşılmaktadır. İslâm Ansiklopedisi ise kabîle kavramına yer vermemekte, aşîret kavramından hareket etmektedir. Buna göre de aşîret kelimesi büyük aile anlamında değil, göçebe veya yarı göçebe hayat yaşayan oymak ve boy karşılığında kullanılmaktadır. Aşîret Arap kabîle topluluğunda ilk ve en küçük birim olarak kabul edilir.

Türk sosyolojisinde aşîret ve kabîle kavramları üzerinde ilk sistematik çalışmaları yapan Gökalp'in, toplumları gruplandırırken (ictimâî zümre) çıkış noktası olarak İslâm öncesi Arap toplumundaki kabîle sınıflandırmasını temel aldığı görülmektedir. Gökalp'e göre sosyal grupta (ictimâî zümre) eğer ağırlık noktası Semiye (klan) ise Gökalp ona 'semiyevî aşîret', ağırlık noktası Amâre (konfederasyon) ise buna da 'amârevî aşîret' adını veriyor. Eğer ağırlık noktası kabîlede ise buna da 'kabîlevî aşîret' diyordu. Gökalp bu tanımlamalarını Türk, Arap ve Kürt aşîretleri için örneklendirmiştir (Gökalp 1992:17-21).

Farklı etnik grupların bazı yazarlara göre büyükten küçüğe göre sınıflamasını aşağıda gösterilmiştir. Arap kabîle ve aşîretleri klasik Arap kaynaklarına göre, Türkler Ziya Gökalp, Yörükler Bates ve Güneydoğu örneklemesi de Özer dikkate alınarak yapılmıştır. Buna göre:

ARAPLAR	TÜRKLER	YÖRÜKLER	GÜNEYDOĞU
Kavim.....	Uruk.....	Aşîret.....	Kol
Şa'b.....	İl.....	Kabîle.....	Aşîret
Kabîle.....	Boy.....	Sülâle.....	Kabîle
Amâre.....	Bölük.....	Mahalle.....	Taife
Batın.....	Tire.....	Oba.....	Oba
Semiye (Fahız)..	Yarı Tire.....	Aile.....	Zom
Fasîle.....	Soy.....	yok.....	Çadır
Aile.....	Ocak.....	yok.....	Aile
Âl-İyal.....	Ayal.....	yok.....	yok

"Bu sınıflamada, kabîle ve aşîreti kesin çizgilerle birbirlerinden ayırmanın güçlükleriyle karşı karşıya bulunuyoruz. Gökalp, özellikle Türk kavminin oluşumunu açıklarken bir sınıflama yapmaktadır. Bu sınıflamada aşîrete yer vermemekle beraber kabîlenin önemini ve yerini belirtmektedir. Bu da aşîret kavramının Türkçe'de hızlı bir modernleşme sürecine gi-

ren Türk toplumunun betimlenmesinde Gökalp sonrası dönemlerde daha çok kullanılmaya başlandığının bir göstergesidir. Ona göre Türk kavmi, uruklardan; uruk illerden; il ise kollardan meydana gelmektedir. O halde, Arapça kabîle; Türkçe'de boy karşılığı olarak yerini almaktadır. Türk il'i kol veya kabîlelerin birleşiminin bir ürünüdür. Kol (kabîle) ise boylardan (amare) meydana geliyor. Boy (amare-tribu), Batın-Bölüklerin (fakhz) birleşmesinden; Bölük-Batın (Semiye/fratri) da klanların birleşmesinden oluşuyor. Yarı klanlar soy'lardan (asabe), soy'lar yani asabe'ler ocak'lardan (ehil), ocak veya ehil'ler ise Akevlerden veya Âyal'lardan, bunlar da ana-baba ve çocuklardan meydana gelmektedir. O halde Gökalp sınıflamasında Türk aşîretlerinin evrimi, ana-baba ve çocuklardan (Âyal), kavime veya millete doğrudur. Bu sınıflama Gökalp'e göre, aynen Kürt toplum yapısı için de geçerlidir. Bu nedenle, Türk ve Kürt sosyal sınıflamasında bir ayrılık düşünülemez. İkisi birbirinin benzeridir". (Türkdoğan 1998:20)

Bu sınıflamada kullanılan kavramların Arap dilindeki etimolojik açılımı şöyledir: insanın kafatasını oluşturan kemiklerin her birine kabîle, bütününe de kabâil denilmektedir (İbn Ebî Sâbit 1965:49; Chelhod 1974:334). Bu baş kemiklerinin birbirine kavuşup bitiştiği eke de Şa'b adı verilmektedir. Bir babanın sulbünden türeyip kalabalık bir sayıya ulaşan cemaata buradan alınarak kabîle denildiği gibi birçok kabîleyi bir arada toplamış olan ve tümü bir asla mensup bulunan büyük cemaatlere de re's (baş) ve şa'b isimleri verilir. Buradan hareketle bir asla mensup olan cemaatlerin hepsinin başı ve büyüğü olan toplum, Şa'b demektir ve kabîleleri de bünyesine alır. Kabîle de Amâre'leri ihtiva eder ki bu da Sadır (göğüs) demektir. Amâreler Batınlar'ı (göbek veya karın) içine alır. Batın ise Fahızlar'ı (uyluk kemiği) ihtiva eder. Fahız da Fasîleler'i (baldır ve ayak kemikleri) içine alır. Hepsi 6 tabakaya ulaşır. Bazı bilim adamları fasîleden sonra aşîreti saymışlardır.

Arap kabîlelerinin alt segmentleri ile ilgili tüm terminolojiler insan bedeni metaforu üzerine odaklanmaktadır (Assi 1969:9). Böylesi sözlüksel betimlemeleri ilk dönem Arap sözlük çalışmalarında görmekteyiz (İbn Ebî Sabit 1965). Ortaçağ metinlerindeki kabîle teşkilatlanmasını gösteren piramitsel biçime ait en yaygın optik metafor, insan iskeleti şeklindedir. Ataların varlığının izin sürmek insan iskeletinin ayaktan başa kadar olan bölümlerinin kabîle birimleri için sembolik ve mecazî ad olarak seçilmesiyle gerçekleştirilmiştir. Bu yüzden kabîle segmentlerinin her birisi insan vücudundaki belli başlı bölümlerden birisiyle gösterilir. Kabîleyi oluşturan paradigmal piramitte en geniş grup "şa'b" olarak yer alır. Günümüz modern Arap toplumundaki sosyalist akımları nitelendirirken de buradan hareketle "şuubiye" kavramı kullanılır. Lane (1984:1556) klasik kaynaklardan hareketle bu kelime-

nin hem toplanma ve birleşme hem de dağılma ve bölünmeyi ifade ettiğini söylemektedir. Ona göre "Şa'b" kelimesi bir şeyin kırılması veya çok uzak bir mesafede olması anlamlarını da duyumsatır (ez-Zemahşerî 1998:640; İbn Fâris 1994:527).

İslâm öncesi Arap toplumsal örgüt şemasında kabîle, şa'b ve cumhur, piramitin en büyük segmentlerine verilen isimlerdir. Kabîle ve şa'b kelimelerinin çoğul biçiminde Kur'an'da geçtiği görülmektedir (Kur'an-ı Kerim 49:13). Etimolojik olarak 'köklere, budaklara ayrıldı' anlamında kullanılan 'teşa"aba' fiili de ş-a-b fiilinden türemiştir

Kabîle terimi Kuzey Arapçası'nda akrabalık bağından daha çok coğrafî bir birliktelik anlamını göstermektedir (Beeston 1972: 258).

İslâm öncesi kabîle yapılanmasının paradigmasını bize gösterecek en sağlıklı ve kapsamlı örneklemeler peygamberin soy ağacı etrafında yapılmış geneolojik çalışmalardır (en-Nuveyrî 1923 II:269; el-Kalkaşendî 1959:13).

Buna göre Hz. Muhammed'in soy ağacı şu şekilde çıkarılır:

Şa'b	Huzeyme
Kabîle	Kinâne
Amâre	Kureyş
Batın	Kusayy
Fahız	Hâşim
Fasîle	Abbas

Bunlar biraz daha ayrıntılı olarak açıklanırsa şu şekilde bir tablo ortaya çıkmaktadır: Ebû Talîb'in evlat ve torunlarından ibaret olan Âl-î Ebî Talîb bir fasile idi. Âl-î Ebî Talîb, Âl-î Ebî Leheb gibi fasileleri toplayan Benî Hâşim de bir fahz (semiye) idi. Benî Hâşim, Benî Ümeyye gibi fahzları içeren Benî Abdumenaf ise bir batın idi. Benî Abdumenaf, Benî Mahzum gibi batınlardan meydana gelen Kureyş ise bir ammare, Benî Kureyş, Benî Kinâne gibi ammarelerin toplamı da Mudar kabîlesini oluşturuyordu.

Gökalp'in Türk toplumunun evrim aşamalarını belirtirken kullanmış olduğu kavramlar İslâm öncesi Arap kabîlelerinin sınıflamasında kullanılan piramitsel sınıflandırma yönteminde kullanılan kavramların aynısı olduğu görülmektedir. Yapılan bu sınıflamada kullanılan kavramların kökenindeki kelimeler klasik Arap literatürü kaynaklarında araştırıldığında, her kelimenin insan organizmasındaki bir organa verilen adlardan üretildiği görülmektedir. Bu da daha sonraları en önemli yansımasını İbn Haldun'da gördüğümüz toplumları canlı bir organizmaya benzeten yaklaşımın bir ürünüdür.

Kabîle ve aşîret kavramları arasındaki fark, yapılan bütün çalışmalarda açık olarak ortaya konmamıştır. Bazı araştırmacılar aşîretlerin kabîlelerden, bazıları ise kabîlelerin aşîretlerden meydana geldiğini savunmaktadır. Bu

kavramlar arasındaki fark Türkiye'de aşîretler üzerine kapsamlı bir araştırma yapan Bruinessen'in çalışmasında da kesinliğe kavuşmamıştır.

Bruinessen, aşîreti gerçek ya da gerçek olduğu varsayılan ortak bir ataya dayanan ve akrabalık temelinde örgütlenmiş, genellikle toprak bütünlüğü de olan (dolaysıyla ekonomik) kendine özgü bir iç yapıya sahip sosyo-politik bir birim olarak tanımlar. Doğal olarak aşîretler de kendi içlerinde alt-aşîretlere bölünmüşlerdir. Bu alt-gruplar da bir kez daha klan, sülale ve benzeri gibi daha küçük birimlere ayrılırlar (Bruinessen, 2003:82).

Bruinessen aşîretlerin oluşumunu açıklarken yaptığı sınıflamada aşağıdan yukarıya doğru akrabalığın önemine dikkat çekmektedir. Buna göre aşîret örgütlenmesinin en alt düzeyinde hâneler yer alır. Reisleri aynı babadan, büyükbabadan ya da atadan gelen hâneler, kendilerini diğerlerinden farklı görürler, belirli durumlarda kendilerini ötekilerden ayırarak birlikte hareket ederler; antropolojik terminolojide böyle davranan gruplara sülâle adı verilir. Ortak atanın kaç nesil geriye gittiğine bağlı olarak değişik derecelerde sülâle ilişkileri vardır. Kürtler, diğer aşîretler biçiminde örgütlenmiş halklar gibi soyağaçlarını titizlikle akılda tutamazlar. Örneğin ikinci dereceden kuzenlerin kan bağları tam tamına araştırılmaz. Bir sülâleye gösterilen fiili politik sadakat, gerçek akrabalıktan daha önemlidir. Böylece antropologların klan (aynı atadan geldiği varsayılan) ve sülâle (aynı atadan geldiği tespit edilen) arasında yaptıkları ayrım Kürtler bağlamında oldukça yapay kalıyor. Bruinessen, "klan" kelimesini ana aşîreti oluşturan alt-birimlerden, ana aşîretlerden ayrı kendi adları olan, kendi haklarına sahip politik bir birim oluşturan gruplar için kullanmaktadır. Sülâleler olarak söz edilenler ise daha aşağı düzeyde, klanlardan daha küçük ve ortak ataları konusunda daha iddialı birimlerdir. Bazı kişiler kendilerini belli bir sülâleye bağlı olarak gördüklerinden belirli durumlarda o sülâleyle birlikte tavır alarak kendilerini onun bir üyesi olarak nitelendirdiklerini ortaya koyarlar; bir veya iki nesil sonra da bunların torunları o sülâlenin gerçek üyeleri olarak kabul görürler. Bu kişilerin aslen yabancı bir soydan geldiğini pek de anımsayan olmaz (Bruinessen, 2003:83).

E. R. Leach 1938 yılında Kuzeydoğu Irak'ta yaşayan "Rewanduz Kürtleri" üzerine yaptığı erken dönem bir antropoloji çalışmasında aşîreti bir toplumsal birim olarak ele almakta ve şu şekilde açıklamaktadır.

> *"Aşîret birimi bir veya daha fazla klandan oluşabilir ve bu klanlardan her birine taifa denir. Aşîret ile taifa arasındaki temel fark ise şudur: Aşîret özünde siyasal bir grubu tanımlarken, taifa akrabalık grubuna işaret eder. Taifa kendi içinde tira (kol) denen alt bölümlere ayrılır, ancak bu iki terimin birçok bağlamda birbirinin yerine kullanıldığı görülür. Tira, antropologların çok sık karşılaştığı bir akrabalık grubudur. Sıklıkla sü-*

lale grubu olarak adlandırılan bu grup, bir klandan sadece büyüklük ve grup içi siyasal uyum bakımından farklıdır. Siyasal bağların zayıflamasıyla birlikte bu iki tür grup arasındaki farklar kaybolmaya başlar (Leach, 2002:34-35-36).

Leach'in aşîret, taifa ve tira kavramlarının tanımları genel antropolojik sınıflandırmada kabîle, klan, soy terimlerine denk düşmektedir.

Kabîle ve aşîretle ilgili bu açıklamalardan şu sonuç çıkarılabilir; aşîret ve kabîle kavramları genellikle aynı anlamda birbirinin yerine kullanılmakla birlikte, Arap toplumundaki yapılanmayı açıklarken daha çok kabîle kavramı, Türk ve Kürt toplumunda görülen yapıyı açıklarken ise aşîret kavramının daha fazla kullanıldığı görülmektedir. Fakat Türk ve Kürt toplumundaki aşîret yapılanmasını açıklayabilmek için, Gökalp'in sınıflamasında olduğu gibi, kullanılan kavramların temel referansı Klasik Arap literatüründeki kabîle sınıflamasıdır.

İster kabîle ister aşîret kavramı kullanılsın, her iki kavram da tarihsel süreç içerisinde avcı-toplayıcı diye adlandırılan dönemde, göçebe ve yarı göçebe toplulukların sosyal özelliklerini açıklamak için kullanılmaktadır. Toplumların evrim süreci içerisinde belli bir dönemde ortaya çıkan bu yapı günümüzde de sanayi devrimini gerçekleştirememiş toplumlarda varlığını ve etkisini geniş ölçüde korumaktadır. Bu yapının etkisi bugün sadece Arap toplumlarında değil, Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu bölgesinde zaman içerisinde yapısal değişime uğramakla birlikte etkisini büyük oranda sürdürmektedir. Bu yapının siyasal etkisi 3 Kasım 2002'de Türkiye'de yapılan milletvekili genel seçimlerinde açıkça görülmüştür. Bu seçimde bazı bölgelerde aşîretler büyük rol oynamıştır. "Diyarbakır, Şanlıurfa, Bitlis, Van, Hakkari, Batman, Şırnak, Elazığ ve Mardin illerinde seçime giren bütün partilerde aşîretlerin önde gelen temsilcilerinden 60 kişi milletvekili aday listelerinin üst sıralarında yer almıştır (Hürriyet Gazetesi:26.09.2002)".

III TARİHSEL SÜREÇ İÇERİSİNDE KABÎLE VE AŞÎRETLER

Gökalp, kabîle ve aşîretlerin çeşitli evrimlerden geçtiğini belirtmekte ve şöyle bir sınıflandırma yapmaktadır:

İlkel örgütlenmeler:

a) Tam göçebe aşîretler.

b) Yarı göçebe aşîretler.

c) Yerleşik aşîretler.

d) Ağa köyleri.

Modern örgütlenmeler:

e) Ahali köyleri.

Tam göçebeler, aşîretlerin en ilkel örnekleridir. Bunların tarımla hiçbir ilişkileri yoktur. Yalnız zayıf buldukları köylerden rüşvet almaya çalışırlar. Bunu başaramadıkları takdirde, ihtiyaç duydukları ürünleri para ile satın alırlar. Tam göçebe aşîretler kısmen tarımla uğraşmaya başlayınca yarı göçebe derecesine yükselirler.

Yarı göçebeler, hem çiftçilikle, hem de çobanlıkla uğraşırlar. "Ekinci" ya da "fellah" adını alan bir kısım köylerde otururlar. Fakat değerli olanları 'göçerler'dir. Ekinciler, onların gözünde daha değersiz bir konumdadırlar. Çünkü, silah ötekilerin ellerindedir. Yarı göçebeler de sosyal şartlar uygun olduğu zaman, yerleşik aşîretler sırasına geçmeye çalışırlar. Tam göçebeler, bir hamlede yerleşik aşîretler derecesine yükselemezler. Yarı göçebe döneminden geçmek zorundadırlar. Çünkü yerleşik aşîret durumunda, fazla sayıda koyun besleyemezler. Oysa ki tam göçebenin sahip olduğu mal bunlardan ibarettir. Bunlar tarım tekniklerini de birdenbire öğrenemezler. Suda yüzmeyi ilk öğrenmeye çalışanlar, nasıl beraberlerinde bir cankurtaran bulundururlarsa, yarı göçebelerin de çadırları ve sürüleri kendileri için bir cankurtaran durumundadır. Tarımda başarılı olamayınca ya da yerleşik hayatta bir tehlike görünce, derhal tam göçebeliğe dönerler (Gökalp 1992:42-43).

Gökalp'in de sık sık atıfta bulunduğu İslâm öncesi Arap Yarımadası'nda Sami ırktan gelen insanlar yaşamakta ve bu bölgeye "Arabe" ya da Arabia adı verilmekteydi. İslâm'dan sonra ise "Arap Yarımadası" ismi kullanılmaya başlanmıştır. Eski Mısırlılar Araplar için bedevî ve Asyalı anlamına gelen "Şâsû" kelimesini kullanmaktaydılar (Macid 1986:45).

Bazı araştırmacılar, Araplar'ın ve çevrelerinde yaşayanların bir asıldan - bir ırktan- oldukları düşüncesindedirler. Ancak yıllar geçtikçe çevre kabîlelerin medeni açıdan ilerledikleri Araplar'ınsa geri kaldıkları kanaati hâkimdir. Uzun bir süre önce Araplar'ın çevresindeki komşuları yerleşik bir hayata geçişi başarabilmişler, Araplar ise bunu tam mânâsı ile başaramamışlardır. Fırat havzası sakinleri ve Nil ovalarında yaşayanlar, köyler ve şehirler kurup yerleşik hayata erken dönemlerde geçmişlerdir. Bunda en büyük etmen tabiat ve iklim şartlarının buna müsait olmasıdır. Arapları dağlar ve denizler kuşattığı için bedevîlik üzerlerine hâkim olmaya devam etmiştir. Tabii kaynakların kendilerine yeter bir durum arz etmesi, amansız çöl şartlarının çevre medeniyet ve kültürlerle kolay diyalog kurmalarını engellemesi Araplar'ı uzun yıllar boyunca kendi kendileriyle ve kendi ellerindekilerle yetinen kapalı bir toplum olarak kalmaya mahkum etmiştir.

Böylesi bir yaklaşım, ister doğru ister yanlış olsun, İslâm öncesi dönemde Araplar, medeniyet açısından çevrelerinde yaşayan kavimlerden geri kalmışlardır. Göçebe hayatı (bedevî yaşam), onları kendi hâkimiyeti altına al-

mıştır. Büyük bir çoğunluk, göçebe kabîlelerin yaşam biçimine uygun yaşamışlardır. Belirli bir yere yerleşmemişler, yerleşik hayata geçişleri oldukça gecikmiştir. Bu yüzden de onlar, tarımla geçinen toplumlar gibi, yerleşik hayata ve toprağa sıkı sıkıya bağlı değillerdir. Aksine onlar, yağmur mevsimlerini beklerler ve yağmur mevsiminin gelmesiyle de sahip oldukları tüm eşyaları, kadınları ve otlak isteyen hayvanlarını da alarak yeni otlak yerleri bulmak üzere göçe başlarlardı. Yerleşik hayat yaşayanlar gibi, oturdukları yerlerin tabii çevresini düzene sokmak için kafa yormazlardı. Yer ve göklerin tutumuna bağımlı idiler. Yağmur yağarsa hayvanlarını otlatırlar, yağmazsa şansın yüzlerine gülmesini beklerlerdi. Böyle bir yaşam biçimi içinde yaşadıkları toplumu yükseltecek ve onları medenîleştirecek bir yaşam tarzı değildi. Medeniyete ancak, yerleşik bir yaşam biçimiyle, sağlıklı ve adalet üzere işleyen kurumların kurulmasıyla ve yaşamı düzenlemede aklı kullanmakla ulaşılabilir (Emin 1969:39).

Her ne kadar İslâm öncesi Arap kabîlevî yaşamının hâkim olduğu dönemlerde Yemen bölgesi gibi medenîleşmiş bölgeler bulunmuş olsa da, Arap Yarımadası'nda hâkim olan yaşam biçimi bedevîlik (göçerlik) idi. Ancak burada İslâm öncesi yerleşik hayata geçmemiş kabîle ve aşîretlerden Adnanîlerin, Yemen medeniyetine mirasçı bir tutumla hareket etmiş olmaları dikkat çekilmesi gereken önemli noktalardan biridir. Belki Adnanî ve Kahtanî kabîle ve aşîretleri arasındaki çekişmelerin psiko-sosyal yönlerinin aydınlatılması hem tarihteki birtakım önemli olayların açıklığa kavuşturulması hem de günümüz Arap coğrafyası üzerindeki devlet, kabîle, aşîret ve toplulukların daha iyi anlaşılmasında önemli bir paya sahip olabilir.

Türkiye'de ise göçebe aşîretler üzerine saha araştırması yapan Beşikçi göçebe aşîret için şöyle bir tanımlama yapmaktadır.

> *"Göçebe aşiret sabit bir konuta ve toprağa bağlı olmadan tarımsal faaliyetlerin yalnızca küçük baş hayvancılığı kısmı ile uğraşan hayvanlarına daha iyi otlaklar bulabilmek için mevsimi ve bitki örtüsü durumuna göre yaylalardan steplere, steplerden yaylalara göçüp daima çadır hayatı yaşayan az çok kapalı bir ekonomiye sahip, kan akrabalığı ve birlik duygusu gibi bağlarla birbirine bağlı, daima bir şefe bağlanmayı tercih eden, okuması, yazması ve kültür seviyesi düşük geleneksel bir gruptur. Gerçek göçebelik ise böyle bir grubun yaşama düzeni, iktisadî, sosyal ve siyasal faaliyetleridir" (Beşikçi, 1969:192).*

Genellikle aşîretlerin göçebe, yarı göçebe ve yerleşik aşîretler olarak ayrıldığını görmekteyiz. Tarihsel süreç içerisinde aşîretlere baktığımızda bütün aşîretlerin başlangıçta göçebe ve zamanla da çoğunluğunun yerleşik hayata geçtiği görülmektedir. Bu geçiş kimi zaman doğal süreçte gerçekleşirken

kimi zaman da çeşitli nedenlerle otorite tarafından zorunlu iskâna tâbi tutularak gerçekleştirilmiştir. Bunun en iyi örneğini Osmanlı devletinin aşîretleri iskân politikasında görmekteyiz.

17. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı iç bünyesinin bozulması sonucunda binlerce köy harap bir durumda bulunup ahalisi tarafından terk edilmişlerdi. Gerek bu hususa hâl çaresi olmak ve gerekse hâlâ Anadolu ve Suriye'de konar-göçer hayatı yaşamakta olan ve zaman zaman yerleşik halka büyük zararlar veren aşîretleri yerleştirme ve iskân etme devlet adamları tarafından düşünülmeye başlanmıştı. Devlet, aşîretleri şu gaye ile iskâna teşebbüs etmiştir: a) Konar-göçer hayat tarzları dolayısı ile yerleşik halka zarar vermelerini önlemek, b) Harap ve boş olan iskân merkezlerinin imar edilmesini ve ekilmeyen toprakların işlenmesini temin etmek, c) Devlet tarafından kontrol edilmesi zor olan şaki gruplarına ve Suriye'deki Arap bedevîlerine karşı bir emniyet unsuru olarak set vazifesi görmelerini sağlamak (Orhunlu 1987:17).

Bütün bu anlatılanlardan hareketle, aşîretlerin ortaya çıkışını üretim biçimiyle ilişkilendirerek şöyle açıklayabiliriz: "Çiftçi ve çoban yaşam biçimleri avcılık ve toplayıcılığın toplumsal yapısını oluşturan klan örgütlenişini kaldırmış olmakla birlikte; klan çiftçi topluluklarda yerini köy toplumuna ve doğal aileye bırakmış, çoban topluluklarda daha büyük toplumsal birim olan aşîretleri oluşturacak yönde gelişmiştir (Şenel, 1995:160).

Klandan aşîrete geçişin göçebe çoban toplulukları ile gerçekleşmesi şu nedenlerden kaynaklanır. "Çiftçi topluluklara göre göçebe çoban topluluklarda durum farklıdır. Yer bağı söz konusu olmadığından kan bağı varlığını sürdürür. Dahası, sürünün güdülmesi doğal aileyi aşan bir topluluğun işbirliğini gerektirdiğinden kandaş örgütleniş daha da pekişir. Köylerin yavru köyleri ile kan bağlarını koruyamamalarına karşılık; çoban topluluklar, nüfusları artıp bölünmek durumunda kaldıklarında, otlak rekabeti üzerine emek dökülen ve vazgeçilemeyen tarla rekabeti kadar keskin olmayacağından, aynı klandan kopan klanların oluşturduğu bir klanlar birliği olan kabîlenin ortaya çıkmasına yol açar. Kabîlenin alt birimleri olan klanlar arasındaki ilişki ortak üretim amaçlı bir işbirliği değil; ortak savunma ya da ortak saldırı işbirliğidir. Bununla birlikte, bu işbirliği öteki kabîlelerin otlaklarını ele geçirme, sürülerini çalma ve yerleşik topluluklara yağma akınları düzenleme durumlarında ekonomik bir nitelik kazanabilir. Klanların çeşitli nedenlerle sürülerini birleştirerek kabîleler biçiminde sürekli birlikler oluşturdukları da görülür. Bu nedenlerle ikinci toplumsal işbölümünün gelişmesi sonucunda, yerleşik toplulukların ailelerden oluşan köy toplumuna dönüşmelerine karşılık göçebeler klanlardan oluşan kabîleler biçiminde örgütlenirler. Göçebe çoban kabîlelere ise genellikle aşîret adı verilmektedir (Kirişçi, 2000:8).

IV KABÎLE VE AŞİRETLERDE LİDERLİK, MÜLKİYET VE SOSYAL YAŞAM

Hangi sosyo-ekonomik biçimlenme içinde olursa olsun, her toplum, yapısı gereği bir işbölümü geliştirmiştir. İşbölümü işlevsel bütünlük gereğince yerine getirilecek rollerin ve konumların birbirinden ayrılmasına, kısacası toplumun yataylığına, farklılaşmasına yol açmıştır. Öte yandan her toplumsal örgütlenmede, rol veya konum farklılaşması hiyerarşik bir dizge içinde oluşmuş, başka bir deyişle her konuma toplumsal ayrıcalıkların ürünü olan ve o konumun hiyerarşik yapıdaki göreli yerini belirleyen bir statü eşlik etmiştir. İşte her toplumda işbölümü gereği bu farklılaşmaya bağlı olarak benzer konum ve statüleri paylaşan bireyler "katman"lar oluşturmuşlardır. Bu bakımdan en genel anlamda katmanlaşma, toplumun birbirinden ayrı konum ve statülere sahip katmanlara ayrılması, kısacası düşeyliğine farklılaşmasıdır (Sencer 1979:225).

Antropolojik araştırmalar otorite kavramı ve bu kavramın işleyiş biçiminin sosyal yapıya göre değiştiğini ve çeşitlilik arz ettiğini ortaya koyar (el-Hûrî 1992:11). Kendi işlevselliği itibariyle yapısal boyutu teknolojik temel ve toplumsal yapılanmadan etkilenir. Aynı zamanda demografik yapıdan, nüfus yoğunluğundan ve bedevîliğin karşıtlığı olan medenîlik (hadarîlikten) seviyesinden etkilenir. Göreceli olarak gelişmiş siyasî yapılar ancak ziraî ve el sanatları yönünden gelişmiş toplumlarda, etnitisiteyi ve toplumsal çeşitliliği bünyesinde barındıran toplumlarda bulunur. Gerçekte etnik ve sınıfsal çoğulculuğun ziraat ve el sanatları yönünden gelişimle organik bir bağı bulunmaktadır. Bizim burada göreceli olarak gelişmiş siyasî yapıdan kastettiğimiz; krallık, idarî merkeziyetçilik, yasama meclisleri, senatolar ve icra yapılarıdır. İşte siyasî ya da yarı siyasî yapı olan bu nispî gelişmiş devlet kurumları çoğu zaman yüksek nüfus yoğunluğuna sahip toplumlarda bulunmaktadır. Başka bir ifadeyle karmaşık sınıfsal yapılanmalara sahip toplumlarda bulunur.

Arap Yarımadası'nda ve özellikle de Maveraunnehr'in sosyal yapısında böylesi nispî toplulukları tüm boyutlarıyla gözlemlemekteyiz. Altı bin yıldan beri süregelen medeniyetler arenasında her medeniyetin bir toplumsal kırıntı bıraktığını düşünecek olursak bu bölgenin toplumsal dokusunun ne kadar karmaşık ve girift olduğunu da hemen teslim ederiz. Bu noktada İbn Haldun'un tespitlerinin haklı ve isabetli olduğunu söyleyebiliriz. O, özel birtakım tarihî niceliklerden hareketle genel birtakım ilkeler ortaya koymaya çalışmıştır. Sosyal bir olgu olarak ele aldığı kabîle, aşîret, şehir ve devlet gibi kurumlar arasındaki bağı tespit ederek işe başlamıştır. Bu bağı "mülk" kav-

ramını öne çıkararak açıklamaya çalışmıştır. Diğer taraftan da halifelikle krallık arasında bir ayrıma gitmiştir. Bu ayrımdaki esas kriteri ise "*el-hukm*" kavramı belirlemiştir. Ona göre hâkimiyet veya otorite krallık zamanlarında güç ve zorbalık üzerine tezâhür ederken, hilâfet zamanlarında ise din ve şeriat üzerine kaim olmaktadır (İbn Haldun 1986:510). İbn Haldun'un her zaman atıfta bulunduğu Arap kabîleleri toplumsal statü yönüyle iki gruba ayrılabilir:

1. Arap yarımadasının kuzey kesimlerinde bulunan gruplar. Kabîle içi derecelendirme veya basamaklandırmalar toplumsal hiyerarşik yapıya göre bölgeden bölgeye farklılıklar gösterebilir. Arap kabîlesel derecelendirme merdiveninde en üst hiyerarşide yer alan birinci grup; yaşam kaynakları olarak büyük baş hayvancılıktan deve gütme esasına dayanmaktadır. Bunlar nesebiyle hasebiyle asaletli kabîlelerdi. Peygamberin doğumundan önce gerçekleşen meşhur fil vakasındaki (Kuran-ı Kerim, Fil Suresi) ordu komutanı Ebrehe'ye "Kâbe'nin sahibi Allah'tır. Ben yalnız develerin sahibiyim ve ancak onlar için talepte bulunabilirim" diyen peygamberin dedesi Abdulmuttalib de bu gruptandı (Şiblî 1977:119). Bugün yarımadada varlığını sürdüren kabîleler hâlâ benzer yapısal özellikler taşımaktadırlar. Bunların pek çoğu kendi neseplerini İslâm öncesine, silsile yoluyla ulaştırmaya çalışırlar.

2. İkinci gruptaki Arap kabîleleri ise daha çok geçim kaynakları küçükbaş hayvanlara dayanan aşîretleri bünyelerinde toplamaktadırlar. Burada kuşkusuz kabîlelerin üzerinde yayıldıkları toprak parçaları ve iklim yapıları büyük rol oynamaktadır. Bu, özellikle onların sosyal ve ekonomik yapılarını, ilişki ve karakterlerini etkilemektedir. Bu gruptaki Arap kabîleleri daha çok Dicle ve Fırat nehirlerinin çevrelerinde yaşamaktadırlar. Esas geçim kaynakları deve olan kabîlelere oranla yaşadıkları yerler daha az yoğunlukta çöl şartlarına haizdir. Birinci gruptaki kabîlelerin geçim kaynakları develerin çöle dayanıklılıkları ve susuzlukları 3-5 gün olmalarına karşın bu ikinci grup kabîlelerin geçim kaynakları olan koyunlar ve diğer küçükbaş hayvanlar ise günlük suya ihtiyaç duyarlar. Bu yüzden kabîlelerin özellikleri geçim kaynakları ve coğrafî şartlara paralel karakterler geliştirmişlerdir.

Türkiye'de Güneydoğu'daki Kürt aşîretleri içerisindeki otorite ve liderlik ilişkisine baktığımızda aşîretin bir toplumsal birlik olarak "Kapalı- geleneksel düzen" içerisinde, "geleneksel yapının" içinde gelişen "geleneksel güç" unsurlarıyla organize olan kabîlelerden meydana gelmiş bir birlik olduğu görülmektedir. Aslında geleneksel güç unsurlarına göre bir örgütlenme biçimi olan aşîrette liderliğin; "Reis" "Ağa", "Mir" veya "beğ" gibi kavramlarla ifade edildiği ve bu statülerin genellikle babadan oğula geçtiği görülmektedir. Aşîret lideri olan reis-ağa: Aşîretteki otoritesini güçlendirmek ve

aşîret mensuplarının korunması, aşîret içi ilişkilerin düzenlenmesi, geliştirilmesi amacıyla aşîretteki mülkiyet ilişkilerini de kontrol eden otoriter bir güçtür. Bu temelde aşîret reisliğinin, aşîretin gelenekçi cemaat yapısıyla mülkiyet üzerindeki egemenliğini ve mülkiyet ilişkilerini kontrol ettiği ve koruduğu da görülmektedir.

Sosyal bilimci Özer, Burukan aşîretinin kurumsal yapısını analiz ederken, aşîret reisliğinin bu sistemler hiyerarşisindeki konumunu, kabîleler arasında birliği sağlayan toplumsal, siyasal ve ekonomik gücün tek elde ya da tek bir kişinin önderliğinde toplandığı reislik kurumuyla ortaya konulduğunu tespit etmiştir. Aşîret reisinin en önemli görevi, aşîretin yönetiminden, öteki aşîretlere karşı soy-sopun devamının sağlanmasından üstünlüğün korunmasından sorumludur. Aşîretin kabîleleri arasındaki ahenkli ilişkilerden ve bu ilişkilerin geliştirilmesinden sorumludur. Aşîret içinde her birimin bir reisi (veya lideri) vardır. Ama sonuçta bu reislerin tümü bütün birliğin reisi olan "aşîret reisine" bağlıdırlar. Aşîret reisine koşulsuz itaat etmekle yükümlüdürler. Aşîret reisliği birçok fonksiyonu ile kurumlaşarak aşîret reisliğini oluşturmuştur. Bu kurumun lideri ve temsilcisi aşîret reisidir. Aşîret reisinin "siyasî sayılabilecek bu faaliyetlerinin yanısıra, otlak kiralama, yayla seçme, kuraklık ve kıtlık dönemlerinde önlemler alma gibi ekonomik görevleri de vardır" (Özer 1998:118).

Erdost'a göre aşîret reisinin görevleri şu şekilde sıralanmaktadır: "Aşîret reisi; a) aşîretin diğer aşîretlere karşı toprak bütünlüğünü, mal ve can güvenliğini korumakla b) aşîret içerisinde düzeni ve hukuku sağlayıp, yürütmekle, c) aşîret ile komşu aşîretler arasındaki ilişkileri düzenlemekle d) komşu aşîretlerde çıkan anlaşmazlıklar için hakem olmakla e) konuk ağırlamakla, f) aşîret ve üyelerinin hükümetle ilgili işlerini izlemekle görevlidir (Erdost 1993:278-279)". Türkdoğan da (Burukan) aşîreti mensubu ve aşîretin en nüfuzlu kişisi Hasan Kartal'la yaptığı mülakatta aşîret reisliği ve işlevleri üzerine şu tespitleri yapmaktadır: "Hasan Kartal'a göre 'Aşîret reisliği', babadan oğul'a geçer, yani bir silsile takip eder. Reis vefat edince, birden fazla oğlu varsa, bunlardan hangisi daha çok tahsilli, kafalı, bilgili ise yerine o geçer. Umumiyetle, reisin vefatından sonra ya kardeşi yahut da oğlu, o da olmadığı takdirde amcası bu görevi yüklenebilir. Başkası geçemez, yani baba hattını takip eden en yakın kan akrabası reislik makamını doldurur... Bu durum aşîrette bir çeşit statülü hukukun hâkim olmasını sağlarken, reislikte aynı zamanda topluluk tarafından bir şecereye göre verilmiş hak olarak kimliğini sürdürmekte ve aşîret bu statülü yapıya uymakla kendini yükümlü kabul etmektedir (Türkdoğan 1998:37)".

Türkdoğan, Ertuşi ve Pinyanişi aşîretleri üzerine yaptığı incelemelerde ise; kabîle ve aşîret reislerine "ağa" denildiği hem aşîret hem de onun tâlî

birimini teşkil eden kabîlede ise reisliğin babadan oğul'a geçtiğini yani kan bağı silsilesinin esas olduğunu, bir çeşit kast sisteminin aşîret lider yapısını belirlediğini ve liderlikte seçiciliğin olmadığını nüfuzlu bir aşîret mensubu ile yapılan mülâkatında aktarmıştır (Türkdoğan 1998:51). Burada dikkati çeken temel unsur aşîret reisi ve ağalık statülerinin aynı anlamlarda kullanılmasıdır. Türkdoğan'a göre: "Birçok doğu ve güneydoğu köyünde "ağalık" önemli bir statüyü belirlediği hâlde Bürükîler'de [Burukan Aşîreti] bu kavram yerini "bey"e terk etmektedir.

Bruinessen de aşîretteki liderlik seçimini şöyle açıklamaktadır: "Bir aşîrette kimin lider seçilmesi gerektiğine ilişkin belli bir kural olmadığı hâlde, lider olmaya uygun birkaç kişi bulunur. Soy, herhangi bir kuşağa ait bireylerin aynı konumlarda bulunduğu simetrik bir yapı olduğu için herkes lider olabilmek amacıyla aynı iddialarda bulunabilir. Eğer eşitlik anlayışını dışlayarak, kimin atanacağını belirleyen başka mekanizmalar yoksa, en uygun olanın kazanacağı bir liderlik mücadelesi başlar. Bu bütün aşîret toplumlarının karşılaştığı problemdir (Bruinessen 2003:129). Fakat, Bruinessen hangi birimin 'aşiret', 'aşîretler konfederasyonu', 'soy', 'klan', olduğunu belirlemenin zor olduğunu, hatta mümkün olmadığını belirtmekte ve bu nedenle de aşîret reisiyle klan ve soy reisleri arasında ayrım gözetmektedir.

Bruinessen sülâle reisliğini genellikle aile içerisinde kaldığını, ancak kimin reis olacağına dair kesin bir kuralın olmadığını belirtir. Bazı aşîretlerde reisliğin en büyük oğula geçmesi en iyisi gibi görülür. Ancak bu aşîretlerde bile kural oldukça esnektir. Kimi aşîretlerde ise sülâle ya da aşîretin yaşlıları eski reisin hangi oğlunun ya da hangi yeğenin reisliğe uygun olabileceğini tespit ederler. Bu kişi kelimenin tam anlamıyla 'adam' olmalıdır; güçlü, cesur, âdil, cömert ve iyi strateji kurabilen akıllı bir kişi olmalıdır. Şimdilerde hükümet adamları ile iyi ilişkiler kurabilmesi ve onlarla baş edebilmesi de aranan bir niteliktir (Bruinessen 2003:130).

Görüldüğü gibi Bruinessen aşîretler konfederasyonundaki yani birkaç aşîretin biraraya gelerek oluşturdukları birlikteki liderlik oluşumu ile tek bir aşîretteki liderlik oluşumunu ve lider seçiminin birbirinden ayrıldığını belirtmektedir. Aşîretlerde liderlerin hepsi basitçe 'axa'(Ağa) diye adlandırılır. Ağa dışında birkaç istisnayla, sığ soyların liderlerine 'Mezin' denir. Her soyda ağa'ya danışmanlık yaptıkları varsayılan birkaç yaşlı vardır: Rispi (Beyaz 'ak' sakallı) Fakat, aksakallıların gerçekte pek bir etkinlikleri yoktur. İnisiyatif ağadadır. Ayrıca, ağanın yakın akrabalarına da böyle bir unvan verilebilir. Güney ve Doğu Anadolu'da aşiretin ya da klanın başına 'reis' de denir. 'xan' (Han) ve 'beg' ise orijin olarak feodal unvanlardır ve büyük liderlere verilir. Ağa, dağlarda aşiretiyle birlikte yaşar, aşîret lideridir. Beg şehirde yaşar ve orijin olarak aşîret reisliğinden gelebilir de, gelmeyebilir de.

Beg, eğitilmiş, ağa eğitilmemiştir. Beg medenîdir ve politikayla ilgilenir, ağa ise savaşır (Bruneissen 2003:132). İngiliz antropolog E.R.Leach'in kuzeydoğu Irak'ta yürüttüğü bir alan araştırmasında aşîret reisliği yerine 'klan ağası' ve 'aşiret ağası' terimlerini kullandığı gözlenir. E.R. Leach'e göre "Aşîret ağa'sı aşîretin en büyük taifasının ve aşîretin de en önemli ağasıdır; şüphesiz normal kaideler de bunu gerektirir. Liderin aşîret ağası olarak işlevi savaş dönemleri dışında çok önemli görünmemektedir. Ancak, savaş durumunda bu kişi doğrudan tüm grubun lideri olur ve bu durum şüphesiz ekonomik bir fayda da sağlar. Barış zamanlarında ağa'ya uzaklarda yaşayan tebaası tarafından meyve ve benzeri hediyeler yollamak gibi çok sembolik ödemeler yapılır" (Leach 2001:41-42).

Diğer taraftan Erdost, hem aşîret reisliği ve ağalık hem de aşîret reisliği ve mîr'lik arasında bir fark olduğunu ileri sürmüştür. Bruinessen ise bu farklılaşma yalnızca Reislik ve Beg'lik unvanlarında görülmektedir. Erdost'a göre ağa, "[gerek iç etkenlerin gerek dış etkenlerin aşîret reislerinin güçlerini azaltması ile, hazinenin olan toprakları hükümetten kıralayan ya da bu toprakları köylüye ortaklığa ektiren, aşîret reislerinin yerine iktisaden güçlenmeye başlayan kimselerdir" (Erdost 1993:231). Erdost'a göre (Beğ), mirlik ve aşîret reisliği ise şu şekilde izah edilir, "mirlikler (beğlikler) genellikle aşîretler üstü oluşumlardır. Bir ailenin ya da sülâlenin, ya görevle ya da kendi girişkenliğiyle geliştirerek oluşturduğu beğlikler, birden fazla aşîretin yönetimini üstlenmiş yönetsel birliklerdir... Aşîret reislerinin görevleri, yalnızca aşîretleriyle sınırlı olmuştur. Kendi aşîret birliğini koruma görevi (ki, bu aşîretin doğal oluşumuyla birlikte belirlenmiş bir görevdir) başka aşîretleri egemenliği altına alarak vergilerini toplamaya, onların içinden silahlı birlikler oluşturmaya dönüşmemiştir". Bu temelde Erdost'un incelemelerinde bir aşîretin sınıf ve katmanlarına göre farklılaştırması şu şekilde gerçekleşmektedir: a) Mir, b) Aşîret reisi, c) Kabîle Reisi, d) Rıspî, e) Kirmanç.

Bu sınıflamada: Mir ya da aşîret reisi, aşîretin reisidir. Pısağa, mirin yedi (hatta on) göbeğe kadar olan akrabalarına verilen addır, (sözcük Kürtçe'dir, ağanın soyundan gelen anlamındadır). Kabîle reisi, kabîlenin reisidir. Rıspî, her kabîlenin yaşlı, deneyimli ve saygın adamıdır; çoğu zaman kabîle reisi ile rıspî aynı kişidir. Kirmanç, soyluluğu olmayan aşîret üyeleridir. Aşîretin alt basamağını oluştururlar" (Erdost, 1993:277).

Arap kabîlelerinde ise toplumsal işleyiş, liderlik oluşumu ve liderin görevleri şöyle olmaktadır; her kabîle bağımsız bir şekilde hareket etmekte ve 'Şeyh' adı verilen bir reisin idaresi altında bulunmaktadır. Şeyhin çadırının yanına dikilen harbesi (mızrağı) hiyerarşik yapının amblemi, sembolü olarak kabul edilir, kabîle de o şeyhin adı ile anılırdı.

Hiyerarşik yapı bir sülâlede büyükten büyüğe geçerek devam edebilirse de hiç bir zaman verâset şeklini almamıştı. Reislik meselesi kabîlenin arzusuna bağlı olup başka sülâleden diğer biri reislik makamına seçilebilirdi. Şeyhin iktidarı da sınırlıydı. Şahsî meziyetlerine bağlı olarak iktidarı genişler veya daralırdı. Başlıca imtiyazı savaş ve barış görüşmeleri yaparak kabîlesini düşmana karşı güçlendirmek, çadır kuracak yer seçmek ve misafir kabul edip ağırlamaktan ibaret idi. Bununla beraber bu gibi işlerde bile kabîlesinin düşünce ve eğilimlerine bağlı bulunurdu. Şeyhin çadırı daima düşmanın veya misafirin gelmesi beklenen tarafa kurulurdu. Bazen bir kabîle ikinci ve üçüncü derecede şubelere, kollara ayrılırdı. Bununla beraber aralarındaki bağlılık ve münasebet fikren muhafaza edilir ve hepsinin üstünde 'şeyhü'l-meşâyıh' (şeyler şeyhi) denilen genel bir reis bulunurdu. Bazen ona emir komuta eden anlamında 'emir' de denilirdi.

Şeyhler taştan yapılan bir yapı da bulunur veya sürüleriyle çadır hayatı yaşarlardı. Genel asayişe ve saadete bir engel oluştuğu zaman etrafa dağılmış olan kolları, kendi sancağının altında toplardı. Fakat bu tür riyasetinde yetki ve iktidarı sınırlıydı. Hatta kısastan ve diyetten azat edilmiş değildi. Bir işe girişmeden önce şeyhlerin görüşlerini almaya mecburdu.

Bazen bir kaç kabîle bir yerde toplanırdı. Bu durumda iktidar en kuvvetli kabîlenin şeyhine teslim edilirdi. Kabîlelerin her biri müstakil bir reis idaresinde olup da hepsi umumî bir reise bağlı olmadıkları takdirde aralarında sık sık çarpışmalar meydana gelir ve hatta intikam almak âdeta dinî bir görev hâline gelirdi. Akrabasından öldürülen birinin intikamını almak ailenin vazifesi, kabîlenin şeref konusu olurdu. Bu kan davaları nesilden nesile devam eder ve gittikçe şiddetlenirdi. Çok kere bir savaş sonucunda bir kabîlenin gücü ve varlığı tamamen mahvolduktan sonra kendini himaye etmek üzere diğer bir kabîleye katılırdı. Kabîle veya aşîret üyelerinden bir kimse kendi kabîlesinin nüfuz ve iktidarının yeter derecede olmadığını görünce diğer bir kabîleden bir şahısla dostluk anlaşması yapardı. Bu şekilde arasına katıldığı kabîlenin bütün hakları kazanılmış, bütün vazifeleri yüklenilmiş olurdu. İşte pek çok kabîlenin varlığını devam ettirememesinin sebebi budur. Araplar'ın kabîlelere bölünmesi çöl hayatının gereklerindendi. Onlar bu yapıya ve yaşam biçimine bağlı kaldıkça bunun doğal sonucu olarak kabîle ve aşîret yapılanması da hiçbir değişikliğe uğramayacaktır. Bugün bile bir dereceye kadar değişmiş olsa da kabîle ve aşîret yapıları aynen sürmektedir. Bu yüzdendir ki Arap devletleri modern devlet anlayışlarına ve sosyal kurumlara sahip olmakta zorluklarla karşılaşmaktadırlar. Bu yüzden her nerede şehir, kasaba ve devletler kurulmuşsa şeyhlerin iktidarı istibdada dönüşmüş, aynı zamanda da eski zamanlarda olduğu gibi yine kabîle ve aşîret anlayışı bu topluluğun asıl ve esası olarak kalmıştır. Hz. Muhammed zamanına kadar

Hicaz bölgesinin tarihi sürekli bir savaş ve kargaşalık ve yağmacılık, intikam alma, kabîlelerin kurulması ve yıkılmasından ibaret bir vukuat cetvelidir. (Esad 1983:109)

'Asabiye'yi temsil eden bir grubun başında, o gruptan yani nesebi temiz olan bir başkana ihtiyaç vardır. Bu başkanın zeki olması gerekmez. Çünkü "kurnazlık ve zekâ bir kabîle reisinde özür sayılır". Ayrıca ilim adamı da olmamalıdır. Çünkü, "zunlar siyasî işlere en az yatkın olan kimselerdir" ve hem ilimle uğraşıp hem de "asabiye'nin basitliğine uyum sağlamak zordur. Kabîle reisinin esas vazifesi, bir gruptaki muhtelif 'asabiyat'lardan müşterek bir 'asabiye'nin teşekkül etmesini temin etmektir. Eğer çeşitli 'asabiyat'lar bulunursa, bir devlet kurmak mümkün değildir. Müşterek 'asabiye, bütün grup üyelerinin beraberce onun şerefine katılımıyla ayakta kalabilir. Eğer kabîle reisi, 'asabiye'nin şerefini kendi güdümü altına almak isterse, ahlâkî çöküntü başlar. Maddî hediye, şerefin yerini alamaz. İnsan bu şerefin oluşması ve muhafazası için gerekirse canını severek feda edebilir. Ancak, kimse ölmek için kiralanmak istemez. 'Asabiye'nin üyelerine tercihen yüksek devlet memurlukları verilir, idarî mekanizmaya bir yabancı memur olarak alınması gerekirse, amiri muhakkak asabiye üyelerinden biri olur. Ancak böyle durumda da ahlâkî çöküntü, ve devletin 'kronik hastalığı' baş gösterir. Devlet gelirleri, üyeler arasında liyakat ve asabiyelerine göre taksim edilir. Kabîle reisinin aşırı sertliği, üyelerin sadakatine halel getirir ve asabiyeyi yok eder. Baskı da asabiyenin çöküş sebeplerinden biridir. Asabiye'nin esas unsurları, en önemlisi politik unsurlardır. Asabiyesi olmayan birisi, siyasî meselelerde tavsiyelerde bulunamaz. Asabiye'nin başkanı halife için politik kabiliyet gereklidir. Araplar siyaseti, dini ve asabiyeyi bir kenara ittikleri andan itibaren, siyasî iktidarları Arap olmayan kavimlerce ellerinden alındı. Kendileri de çöle, İslâm öncesi iptidaî hayatlarına geri döndüler. Hatta öyle ki, birçokları bir devlete sahip olduklarını bile unutmuştu. Din, aslında mevcut olan asabiye'yi kuvvetlendirir. Askerî güç ise doğrudan 'asabiye ile münasebeti olan bir unsurdur ve her ikisi de şari'at için lüzumludur (İbn Haldun 1986:331-342).

Sonuç olarak kabîle ve aşîretlerdeki otorite ve hiyerarşik yapı birbiriyle bağlantılı beş temel üzerine oturmaktadır.

a) Örf ve âdetlerin özelliği ve kapsamı; her aşîret veya kabîlenin kendisine ait bir örfü bulunmaktadır. Bu örf kendilerinden başkalarını kapsam içerisine almamaktadır. Bu yüzden kabîlelerin özerk olarak kaldığı bölgelerde huzur ve asayişin uzun süreli ve bölgede istikrarı sağlayacak biçimde oluşması zor gözükmektedir.

b) Kabîlenin bilinen en temel özelliklerinden birisi, kan bağı ve nesep silsilesi ile hiyerarşik düzenlemeye gidilmesidir. Bu hiyerarşik sınıflandırma

kabîle içerisindeki sahip olunan meralar, hayvanlar, güç, sayı ve nüfuza göre yapılır. Bu da göreceli ve sürekli değişkenlik arz ettiği için hiyerarşide devamlılığı ve güveni ortadan kaldıran bir unsur olarak tezâhür eder.

c) "Cemaat" bireyin yaşam biçimine doğrudan müdahil olur. Evlilik, intikam, fidye ve benzeri sosyal etkinliklerde topluluğun istekleri ön plânda tutulur.

d) Aşîretler miras olarak kendilerine kalan anlaşma ve ittifaklar içerisine girebilirler. Aşîret şeyhleri arasında aşîretlere güvence verecek ve yaşam kaynakları sağlayacak biçimde anlaşmalar yapılabilir.

e) Aşîretler idarî yapısıyla otoritenin hukukîliğini veya kanunîliğini kazandıran devlet kurumlarından uzaktırlar. Veya idareyi itibara almayı ya da otoriteyi (yönetimi) örflere göre süreklilik arz eden bir hak kabul eden devlet kurumlarından uzaktırlar. Zira kabîleler kendileri konunun üstünde olduklarından kanunu tatbik etmezler. Sadece göreceli olarak "örfler"le işleri idare ederler.

V ASABİYET

İbn Haldun'un *Mukaddime*'si yüzeysel olarak incelendiğinde iki nokta dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi "Asabiye" kavramının temel bir konu olarak ele alınması, ikincisi de bu kavramın yorumlanması. Bu kavramın anlamının geniş olması nedeniyle hem siyasetbilimciler hem edebiyatçılar hem de toplumbilimciler kendi disiplin alanlarına göre bu kavram üzerinde önemle durmuşlardır. Bu konu üzerinde P. Kraus ve Gibb gibi oryantalistler de çalışmışlardır.

A) ASABİYET KAVRAMININ KÖKENİ VE ETİMOLOJİK YAPISI:

Asabiyet kavramının kökenine baktığımızda Arapça'da 'sağlam', 'sert', 'zor', 'kuvvetli' ve 'şiddetli' anlamına gelen kelimelerden türetildiği ya da buna yakın anlamlara sahip kelimelerle ilişkili olduğu gözlemlenmektedir. Yalnızca Arapça'da değil Sâmi dil grubuna mensup olan İbranice ve Süryanice dillerinde de 'sağlam', 'sert', 'zor', 'kuvvetli' ve 'şiddetli' anlamına gelen örnekler vardır (Bulut 1996:159). Lisânu'l-Arab'taki 'asaba maddesinden bu husus açıkça anlaşılmaktadır. Kısaca 'asabe' kelimesinin kök anlamı incelendiğinde 'sağlam ve bağlanmış' anlamı ortaya çıkacağından 'usba ve usaba'; 'bir hedef veya gaye için birleşmiş insan grubu'nu akla getirmektedir (el-Isfehânî 1997:568).

İbn Haldun bu kavrama o kadar çok önem atfetmiştir ki *Mukaddime* adlı temel eserinde asabiyet kavramı aşağıdaki izah edileceği şekilde değişik biçimleriyle 450'den fazla yerde kullanılmıştır. Bahsedilen eserinde kavram

şu etimolojik biçimleriyle geçmektedir: 'Asabiye: (310 kez geçmektedir), Ehlu'l-Asabe: (37), Asabiyât: (19), Ehlu'l-Asabiyât: (7), 'İsabâ: (25), Ehlu'l-'İsâba: (2), 'Asâ'ib: (27), Ehlu'l-'Asâ'ib: (4), 'Asabât: (2), 'Usba: (2), 'Usbân': (1), ta'assaba, yata'assabu; ta'assubat: (7), i'sausaba: (2).

Bu kelimeye "asabiye" şekliyle ilk defa hadis edebiyatında rastlanmaktadır. İbnü'l-Esir buna hadislerde sık rastlandığını söylemektedir. Belki de Hz. Muhammed tarafından ilk defa kullanılmış bir terim olarak görmek gerekir. Çünkü Kur'an'da "hamîye" ve "cahilîye" kelimeleri "asabiye" ile beraber zikredilmektedir (Kur'an-ı Kerim 48:26).

Peygamberin bu kavramı hangi münasebetle kullandığı şöyle anlatılmaktadır; Meydâni'ye göre, "Haklı da olsa haksız da olsa, kardeşinin (aynı kabîle üyesinin) tarafını tut" meşhur atasözü İslâm öncesi bir döneme aittir (el-Meydânî 1972:243). Bu mümkündür. Çünkü, bu fikre, hem Kur'an'da hem de eski şiirlerde rastlıyoruz. Peygamber bir gün yukarıdaki atasözünü söylediğinde, orada hazır bulunanlardan birisi sorar: "İnsan haksız bir davada nasıl olur da kardeşinin tarafını tutabilir?" diye cevap verir. Ayrıca aşağıdaki, haksız bir durumda yardım etmemeyi telkin eden, hadis de 'asabıye'nin bir çeşit tarifidir: "...Ey Allah'ın Elçisi, bir kimsenin kavmini sevmesi asabiye midir?" diye soran birine Peygamber de: -"Hayır, 'asabiya haksız bir durumda milletine yardım etmektir" demiştir (İbn Hanbel tsz:IV,107). Şu hadisi de bu mânâda anlamak gerekir. "'Asabîye'ye sebep olan veya onunla mücadele eden bizden değildir".

İslâm öncesi Arap toplumunda var olan bu kavram tıpkı enerjik mizaçlı Musa'nın Gosen'in valiliğini yapmaktayken Sâmi kabîle ve aşîretlerle anlaşarak Yahudilerin Mısır'dan çıkışlarını sağladığı gibi (Freud 1998:44-45) asabiyet kavramına da İslam'la beraber yokedilmeyip yeni bir çehre kazandırılmıştır.

B) ASABİYET KAVRAMININ KAPSAMI VE TANIMI:

Asabiyet için çeşitli tanımlamalar yapılmaktadır. De Sacy (1758-1838), 'asabîye'yi "İnsanda, cemiyet sevgisi, vatanperverlik ruhu ve fanatizmi doğuran fikrî ve ruhî bir bağdır" diye tanımlar. Von Kremer ise; "toplum için fedakârlık" veya "milliyet fikri" ile açıklar. Gabriel ise "milliyet fikri"ni çağdaşlaştırma olarak kabul eder ve "Beraberlik ruhu" ve "Ayrı olma arzusu" tabirlerini, zor tercüme edilen 'asabîye için esnek olmaları sebebiyle, teklif eder. Ancak *Mukaddime*'den doğrudan alınan kısımlarda, bu Arapça tabiri olduğu gibi bırakır (aktaran Khemeri 1984:176).

Kamil Ayad, İbn Haldun'un 'asabîye'yi şu anlamlarda kullandığını söylemektedir :

1 - Kan bağı,

2 - Kan bağı olan kimselerin tarafını tutma,

3 - En genel anlamda - kan bağı olmayanlar arasında bile taraf tutma,

4 -Bir kavmin veya milletin müşterek iradesinde kendisini gösterdiği yaşama gücü. Kelime için de şu tarifi teklif etmektedir. "Kan bağı olsun veya olmasın, bir cemaatin üyeleri arasındaki beraberlik ve bağlılık duygusu (aktaran Khemeri 1984:177)".

Yukarıdaki söylenenlerden, İbn Haldun'un asabiye'yi iki farklı mânâda kullandığı sonucunu çıkarabiliriz. Birincisi; budalaca ve değersiz olan, mevcudiyetini kabul fakat tasvip etmediği anlamda. Bu tip asabîye'yi "şovenistlik" veya "tribal spirit" olarak da tarif edebiliriz. Diğeri ise; milletin ve devletin teşekkülünde önemli bir rol oynadığından çok önemli bir kavramdır. Bu anlamda asabiyetin millî devletlerin ortaya çıkmasında rol oynayan, milliyetçilik akımının ilk kaynağı olduğu söylenebilir.

Asabiyet kavramı Türkçe literatüre İbn Haldun'un eserleri aracılığıyla girmiştir. İbn Haldun devletlerin doğuşu ve yıkılışını bu kavramı temel alarak açıklamaya çalışmıştır. İbn Haldun'un bu kavramı Türkçe'ye, 'birlik ruhuna dayalı olan bir kuvvet' olarak tercüme edilmiştir. Bir başka deyişle asabiyet en azından iki kavramı birlikte kapsar: Bunlardan biri 'birlik ruhu' öteki de 'birlik ruhundan doğan kuvvettir'. Bu nedenle asabiyet hem dayanışmayı hem de güç sahibi olmayı içerir (Kongar 1985:66-67).

İbn Haldun asabiyetin ilk kaynağının akrabalık ve nesep olduğunu söylemesine rağmen, yine ona göre, akrabalık ve nesep ilişkileri, asabiyetin işlevsel olması için yeterli değildir. Asabiyetin işlevsellik mekanizması İbn Haldun'a göre: "Düşmanların saldırmasından korunmak ve saldıranları kovmak (ve servet kazanmak) ve istilalar, kişilerin bir araya toplanmasıyla olur ve buna asabiyet adı verilir (İbn Haldun 1986:343-346)".

Kozak, İbn Haldun'un bu kavramıyla psikolojinin ve sosyal-psikolojinin kavramları arasında ilişki aradığı çalışmasında, 'asabiyet' ile 'yabancılaşma' ve 'anomi' kavramlarını ilişkilendirir (Kozak 1984:96). Yine İbn Haldun, 'asabiyetin sonuç ve gayesinin devlet kurmak olduğu'nu (İbn Haldun 1986:352) belirttiği için asabiyetin devlet ilişkisi üzerinde duran Ugan, asabiyet kavramını 'devleti koruma ve idare kuvveti olarak' tanımlamıştır (İbn Haldun 1986:XXI).

Gerçekten de İbn Haldun 'devlet' ile 'asabiyet' kavramları arasındaki ilişkiyi oldukça belirgin bir biçimde vurgular. "Bil ki devlet iki temel üzerine kurulur. Bu temellerden biri şevket ve asabiyet olup, kuvveti ordudan ibarettir. İkinci temel, asker beslemek için her devletin her halinde ve zorluklara katlandığı vakti muhtaç olduğa paradır" sözleri onun asabiyeti, devletin kuruluşu için gerekli öğeler arasında gördüğünü ortaya koyar. Ayrıca her asabiyet de devlet kurmak için yeterli olamaz. İbn Haldun'un kendi sözleri ile

"asabiyetler birbirinden farklıdır. Her asabiyet kendisine komşu olan diğer boy ve aşîretlere tahakküm eder. Bundan dolayı her asabiyet devlet kurarak hükümdar olamaz, ancak tebaayı kendisine boyun eğdiren, vergiler toplayan, delegeler gönderen ve sınırları koruyan hükümdar olabilir (İbn Haldun 1986: 501)".

Bütün bu açıklamalardan asabiyet kavramının, 'grup dayanışmasına ve birliğine dayalı eylem gücü' olduğu ve İbn Haldun tarafından da böyle kullanıldığı anlaşılmaktadır. Buna karşılık ibn Haldun'un *Mukaddime*'sini çevirenler asabiyet sözcüğünü farklı biçimlerde algılamışlardı. Örneğin İngilizce çevirmeni Rosenthal "grup duygusu" (group feeling) terimini asabiyet karşılığı olarak kullanmıştır (Rosenthal 1967:3). Ugan, asabiyeti aynen almış, Turan Dursun ise "yakınlar birliği" terimini kullanmıştır. İbn Haldun üzerine önemli bir çalışma yapmış olan Ümit Hassan 'asabiyet' terimini Türkçe'de kullanmıştır (Hassan 1997:13). *Mukaddime*'yi Türkçe'ye kazandıranlardan biri olan Süleyman Uludağ da terimi 'asabiyet' olarak Türkçeleştirmiştir (Uludağ 1986:125). De Slane, bu kelimenin karşılığını "esprit de corps" şeklinde verdiği hâlde, bütün milletler için kullanıldığı durumlarda "esprit national" karşılığını da kullanmıştır.

Asabiye, muayyen Arap ve Berber kabîleleri için kullanıldığında, "tribal spirit: kabîle ruhu" anlamına gelmektedir. Ancak buraya "millî eğilimli" ifadesini de koymak gerekir. Yoksa, İbn Haldun, Kur'an'da geçen ve sadece kabîle ruhu anlamına gelen "hamiye" kelimesini kullanması gerekirdi. Bu mefhumu ilâvelerle geliştirmek yerinde olur. Çünkü İbn Haldun'da asabiye cala'l-bâtil (batılın hortlaması), asabiya fi'l-hakk "genel asabiya" ve "asabiya kalıntısı" gibi çeşitli anlamlarda kullanmıştır. O bunu herhâlde, teorisinin esas unsurlarını ihtiva eden asabiya kelimesini daha iyi ifade edebilmek için yapmıştır.

İbn Haldun'a göre soy (nesep) kavramı 'asabiye üzerinde önemli bir rol oynamaktadır. 'Asabiye, soy olmadan var olamaz. Yani ona, bağımlıdır. Araplar diğer milletlerle karıştığında, neseb bozulması sebebiyle sonunda 'asabiye diye bir şey kalmamıştır. İbn Haldun, nesebi bir göçer özelliği olarak görmekte ve göçerler için 'asabîye'nin ön plâna çıkmış olan bir özelliği olduğu ve göçerlerin saf ve temizlikleri, basitlikleri sayesinde 'asabiye koruduklarını; ayrıca beden gücünün ve atılganlığın 'asabiye'yi vasıtasıyla ortaya çıktığı fikirlerini ileri sürmektedir. Ona göre 'asabîye'nin aslı nesebe dayanmaktadır. İbn Haldun'un eserinde "asabiye" kavramı ile ilgili şu sonuçları çıkarabiliriz:

a- Asabiye kelimesi ilk kullanıldığı günden beri bilimsel ve sosyolojik bir kavram olarak algılanmıştır.

b- İbn Haldun bu kelimeyi, sanki üzerine özel bir sosyolojik teori inşa edercesine kullanmıştır ve "kabîlenin ruhu" ve "şövenizm" ifadeleri bunun karşılığını tam ifade etmek için yetersiz kalmaktadır.

c- Milli bir hareket olarak 'şuubiye', asabiye'nin öncüsü durumundadır. Böylece asabiye'nin en geniş anlamıyla milliyetçilik olma ihtimali kuvvetlenmektedir.

C) ASABİYET KAVRAMININ SAVAŞLA İLİŞKİSİ:

Klasik kaynaklarda asabiye, nesep ve savaş kavramları ile birlikte anılmaktadır. Bilindiği üzere eski çağlarda klan sadece yakın akrabalardan (zevi'l-erham) ibaretti. Bu bize, o dönemdeki klanların anaerkil olduklarını göstermektedir. Bunun en güzel örneğini Yahudi kabîlelerde görmekteyiz. Arap kabîlelerindeki neseb soy ağacı yapılırken erkek egemen bir paradigma izlenirken (İbn Haldun 1986:325), Yahudilerde soy ağacı anne temel alınarak oluşturulur. Kabîle ve asabe ruhunu destekleyen en önemli unsurlardan birisi de dindir. "Bilhassa Tevrat'ın ilk bölümü Tekvin bu anlamda bir nevi kabîle ve kabîleciliğin el kitabı mahiyetindedir" (Kitab-ı Mukaddes 1988:1-51). Fakat eski klanlar anaerkilliklerini kaybettikten ve klanlar arasında kan davaları baş gösterdikten sonra yakın akrabayı (Zevi'l-erham) oluşturan akrabadan "âkile" grubu, "asabe" ismini almış ve bu şekilde klanlar 'zevi'l-erham' ve 'âsabe' adıyla iki gruba ayrılmıştır.

Şöyle ki: Klan aile, ataerkil bir şekle büründükten sonra klanlar arasında baş gösteren kan davaları, korkunç mücadeleleri doğurduğundan zorunlu olarak 'diyet' yolu açılmış ve 'âkile' kurumu ortaya çıkmıştır. Çünkü klanlarda genel koruma (velayet-i âmme) bulunmadığından fertlerin hukukunu ancak kan davası kuralı temin etmekteydi. Kan davası geleneğine göre, bir ferdin işlediği bir suçtan bütün klan sorumlu idi. Saldırıya uğrayan bir ferdin intikamını da sadece kan bağı bulunan yakınları değil, klanın tüm fertleri almakla yükümlüydü, işte bu kan davası meselesinden doğan âkileyi oluşturan akraba, daha önce bütün akrabaları kuşatan 'zevi'l-erham' arasından ayrılarak 'asabe' adını almış, zevi'l-erhâm adı da asabe dışında kalan akrabayla sınırlı kalmıştır.

Kabîlenin oluşumuna baktığımızda Cahiliye dönemi Arapları'nda kabîlenin, yalnız bir atadan gelenlerden oluşmayıp bir kabîleye farklı atalardan gelenlerin de çeşitli yollarla katılabildikleri görülmektedir. Bu katılım şu yollarla gerçekleşmektedir:

a) İstilhak (katılma): Araplar'da bir adam istediği bir yabancıyı kendi nesebine katarak, kendi ailesinden sayabilirdi. Buna istilhak denirdi. Aileye katılan bu adam, hür ise daî adı verilir köle veya esir ise ilhak eden adamın mevlası olurdu. Araplar daîyi kendi ailelerinin öz evlâdı gibi düşünür, mira-

sına ortak eder ve ona vâris olurdu, İslâmî dönemde de istilhak geleneğinin bir süre yaşamış olduğu kanaatini veren bir hadise mevcuttur. Emevîlerin birinci halifesi Muaviye'nin Ziyâd b. Ebihi'yi babası Ebû Süfyan'ın nesebine ilhakı Cahiliye'nin ilhakını andıran bir olaydır (Günaltay 1997:109).

b) Kardeşlik (muahât): Muahât (kardeşlik) da hilf gibi asabe sebeplerindendi. Bir Arap yabancı bir şahısla kardeşlik anlaşması yaparsa ona öz kardeşi gibi bakar, kendisine vâris olup mirasından pay alabilirdi. Hz. Muhammed'in Medine'ye hicretini müteakib Mekkeli Muhacirler ile Yesribli Ensar arasında kardeşlik anlaşması yapıldığı bilinmektedir.

c) Hılf (antlaşma) yoluyla giren yabancılar: Hılf yoluyla istilhak bazı nedenlerle meydana gelirdi. Esir olup kurtulmalık akçesi verememek bu sebeplerden biriydi. Bu gibi esirler kendisini esir eden adamın mensup olduğu kabîlenin damgası ile damgalanır ve bundan sonra bu kabîlenin fertlerinden sayılırdı. Böyle kimselere halif denilirdi.

Kan bağı olmaksızın istilhak (kabîleye sonradan katılım), hilf (anlaşma), muahat (kardeşlik) yoluyla fasile ve boya alınan fertlerin kabîlenin gerçek bireyi olarak tanınmalarında klanlık ortaya çıkmaktadır. Araplar'daki batın (boy), Yahudilerin *Sıbt*'ı, kadim Roma'nın *gens*'i konumundadır. Sıbt ve gens'te olduğu gibi batın üyeleri arasında da akrabalığın yegâne işareti ismin ortak olmasından ibarettir. Bu katılım akrabalığın zorunlu olan bütün yükümlülüklerini gerektirmektedir. Verâset hakkı, düşmana karşı yardımlaşma, kanını yerde koymama mecburiyeti gibi kan akrabalığının zorunlu olan yükümlülükleri istilhak yolu ile kabîleye dahil olmuş olan bireyi de kapsamaktadır (Günaltay 1997:108).

Türkiye'nin güneydoğusundaki Kürt aşîretlerinde de benzer durumlarla karşılaşılmaktadır. Bu aşîretlerin yapısına baktığımızda aşîretlerin üyelerinin hepsinin aynı atadan gelmeyip, bazı büyük aşîretlere zayıf düşmüş aşîretlerin katıldığını ve bu aşîretlerin "yanaşma aşîret" olarak adlandırıldığı görülmektedir (Bruinessen 2003:192). Buradan hareketle bu katılış biçiminin kökeninin Cahiliye dönemi Arapları'na kadar uzandığı ortaya çıkmaktadır. Aynı şekilde bugün Körfez ülkeleri Arap devletlerindeki vatandaşlığa kabul işlemlerinde de benzer anlayışın tezâhürü görülür. Bir çocuk Körfez ülkelerinde doğmuş olsa bile o ülke vatandaşlığını elde edemez. O ülkede bilinen bir kabîle ile köken ilişkisi kuramadığı müddetçe de bu böyle devam eder (el-Hûrî 1991:44).

Kabîle ve aşîret denince uzlaşma kültüründen bahsetmenin hemen hemen imkânsız olduğu gibi bir kanaat zihinde belirebilir. Oysa ki kaynaklar İslâm öncesi Araplar'da bir uzlaşma kültürünün var olduğunu göstermektedir. Örneğin 'diyet' bunlardan birisidir. Kabîleler arasındaki çözüm için hukuksal boyutu da olan diyetin uzlaşma için iyi bir araç olduğunu söylemek yanlış

olmasa gerek. Zira hukuk ve kanun dışılığı her zaman âşikâr olan kabîle ve aşîret savaşlarının hukukî bir zemine çekilmesinde diyet ve âkîle kurumları önemli bir görev üstlenmektedir

VI KABÎLE VE AŞÎRET KÜLTÜRÜNDE SAVAŞ

Henüz tarımın gerçekleşmediği, yani toprağın emekle değerlendirilmediği aşamada beslenme sorunu geniş ölçüde hayvancılıkla ve onun yanısıra başlıca avcılık biçiminde doğa kaynaklarının devşirilmesiyle çözümlenmiştir. Bir yandan hayvan sürüleri için ve yaylakların ele geçirilerek korunması, öte yandan avlanma ve devşirme alanlarının işgali, bir sözcükle sınırlı beslenme kaynaklarının denetlenmesi göçebe topluluklar arasında çatışma ve savaşı sürekli bir uğraş hâline getirmiştir. Öteki toplulukların birikmiş kaynaklarının yağmalanması da ekonominin bir kesimini oluşturduğu için, yağma ve talan akınları ve göçler kabîleciliğin doğal bir özelliği olmuştur. Özellikle doğa olanaklarının çok kısıtlı olduğu göllük ve step bölgelerdeki kabîlecilikte, uzun süren yağma akınları ve ele geçirilen besin maddelerinin ortaklaşa tüketilmesi sürekli bir dizge hâline gelmiştir. Ganimet ve üleşme, kabîleciliğin savaşa dayalı üretim uğraşlarının sonucu olan bir bölüşüm ilişkisi olarak anlam kazanmıştır.

Bu tür bir toplumda, av ve savaşa ilişkin yetenekler yiğitlik, güçlülük, atılganlık topluluğun varlık koşulu ve değerler dizgesinin temel erdemleri olmuştur. Bu soydaş toplulukta üyeler arasındaki temel bağlılık biçimi kan birliği olduğundan, kabîleler arası anlaşmazlık ve çatışmalar aynı zamanda bir soy ve veya "kan davası" görünüşü almıştır. Topluluk bireyleri, öteki topluluklara karşı güvencelerini bu birlik ve bağlılıkta bulmuşlardır. İlkel tarım, doğanın belli bir kesiminde sürekli yerleşmelerin doğmasına olanak sağlamışsa da, insan toplumları uzun yüzyıllar boyunca kabîle örgütlenmesinin çerçevesini aşamamıştır (Sencer 1979:225-233).

Hay ve Rondot, aşîreti, üyelerini dış saldırılara karşı korumak ve eski ırksal âdet ve yaşam tarzını sürdürebilmek amacıyla oluşan bir cemaat ya da cemaatlerden oluşan bir federasyon olarak tanımlar. Bazı aşîretlerin belirli bir reisleri yoktur, bazılarında ise birden fazladır. Büyük aşîretler alt birimlere ayrılmışlardır (aktaran Bruinessen, 2003:105).

Rondot'a göre aşîret, kendi içine yönelik küçük bir dünya, bir savunma organizması, geleneksel ve tutucu bir kurum, kendisi ile aynı özellikte olmayan gruplara karşı üstünlük duygusu olan bir topluluktur. "Aşîret esas olarak savunma kurumu olduğundan, temel işlevi de savaşçılıktır". Bu nedenle aşîret lideri yapıp ettikleriyle otorite kazanır (Bruinessen 2003:106)". Bu tanımlamalardan anlaşılacağı gibi aşîret yalnız kan bağına dayalı bir daya-

nışma örgütlenmesi olmayıp, aynı zamanda siyasî bir birlik özelliği de taşımaktadır. Üyelerini korumaya yönelik olan bu birlik aşîretlerin savaşçı özelliğini de ortaya çıkarmaktadır.

A) KABÎLE VE AŞÎRETLER ARASINDA SAVAŞ VE YAĞMACILIK:

Burada dikkat çekeceğimiz bir diğer nokta, Arap kabîlelerindeki savaş ve yağmacılıktır. Arap aşîret üyelerinin en belirgin karakterlerinden birisi de savaş ve yağmacılık özelliğidir. Bunun kaynağı Arabistan coğrafyasının buranın halklarını yaşatacak geçim kaynaklarını yetiştiremiyor olmasından ve çöl olmasından kaynaklanmaktadır. Okuma yazma bilmeyen halkın geçimi, koyun, keçi ve deve sürülerine bağlı idi. Araplar, bunların etini yer, sütünü içer, yünlerinden elbiselerini, kıllarından çadırlarını temin ederlerdi. Fakat bütün Araplar da bu geçim kaynaklarından faydalanamıyorlardı. Onun için bunlar, savaş, baskın, akın ve yağmacılıkla geçimlerini temine mecbur kalıyorlardı. Arap aşîret ve kabîleleri arasındaki birçok savaşın temel sebebi bu idi. Sürekli kan dökülür ve olayların ardı arkası kesilmezdi. Ebû Ali el-Kalî, "el-Emâlî" adlı eserinde der ki: "Araplar, üç ayın harbsız ve yağmasız geçmesini istemezlerdi. Çünkü maişetleri akın ve yağmaya dayanırdı" (el-Emâlî tsz:6). Bu tür baskın ve savaşlarda Arap kabîlelerinin ele geçirdikleri başlıca mallar koyun ve keçi olduğundan ve bunlara Arapça'da "ganem" denildiğinden bu şekilde ele geçirilen mallara "ganimet" adı verilmişti. Daha sonra bu kelimenin kapsamı artmış Bizans, Rum ve İran'daki Kayserler'in ve Kisralar'ın defineleri ve taçları Müslümanlar'ın eline düştüğü zaman, bunlara da ganimet denmişti. Yavaş yavaş bu kelime, Arapça'nın en sempatik, en sevimli ve en kapsamlı kelimelerinden biri olmuştur. Günümüzde bile yolculuğa çıkan bir adama veda edilirken 'Selâmet ve bol kazançlarla gidip dönesin!' anlamında "sâlimen ganîmen" ifadeleri kullanılır.

Hayatın çetin şartları ve zorunlu ihtiyaçları savaş ve yağmayı Araplar'ın başlıca uğraşları hâline getirmişti. Her kabîle diğerine çullanıyor, onun mal ve mülkünü ele geçirmeye uğraşıyordu. Yalnız haram (mukaddes) aylarda bütün düşmanlıklar durakladığından bu duraklama Arap kabîlelerini oldukça zor duruma sokuyor ve çeşitli problemlere neden oluyordu. Araplar, bu problemin üstesinden gelmek ve savaşsız kalmamak için "nesî" ismini verdikleri bir âdet oluşturmuşlardı. Bu âdete göre haram (kutsal) aylardan biri, diğer aylardan biri ile değiştirilir ve bu şekilde savaş ve yağmacılığa devam edilirdi.

B) KABÎLE VE AŞÎRETLERDE KAN DAVASI GÜTME GELENEĞİ:

Belki işin başında Araplar arasında sürüp giden bu savaşların sebebi, çölün zor yaşamından kaynaklanan geçim sıkıntısı sebebiyle bir saldırı şeklinde gerçekleşirdi. Ama bir defa savaş çıktıktan sonra onun devamını sağlayacak diğer etmenlerde devreye girer ve bu yeni gerekçeler temel savaş gerekçeleri derecesinde güç ve genellik kazanırdı. Bunların en korkunçlarından ve en güçlülerinden biri "kan gütmek"tir. Bu âdete göre bir kabîle, kendi bireyleri arasından öldürülen bir adamın mutlaka intikamını almakla sorumludur. Böyle bir olayın üzerinden yüzlerce yıl geçse ve öldürülenin kabîlesi dağılsa da yine kan gütmekte devam edilir ve katilin mensup olduğu kabîleden intikam almak için her şey yapılır. Araplar, kan gütmek âdetine "se'r" (intikam) derler. Bu yüzden sıradan bir cinayet, asırlarca devam eden savaşlara sebep olurdu. Hz Muhammed, Veda Haccı esnasında sunduğu hutbede bu hunharca âdeti kaldırmıştı. Fakat çölde yaşayan Bedevîler, bu geleneğe harfiyyen riayet ederler ve bu âdet onların en temel özelliklerini oluştururdu.

Kan gütme geleneği, Araplar arasında çok ilginç inançlar oluşturmuştur. Meselâ Araplar'a göre; 'öldürülen adam'ın ruhu bir kuş olur, bu kuş öldürülenin can verdiği yerde dolaşır ve "bana su verin, bana su verin!" diye bağırır. Öldürülenin intikamını alıncaya kadar durum bu şekilde devam ederdi. Araplar bu kuşa "hâme", yahud "sedâ" derlerdi. Arap şairlerinden Ebu Düâd el-İyâdî der ki: "Ey Amr! Bana sövüp saymaktan vazgeçmezsen seni öldürürüm; o zaman canın "hâme" olur ve "bana su verin!" diye bağırır durur".

Yine Arapların itikadına göre öldürülen adamın intikamı alınmazsa onun mezarı karanlık kalır. Araplarca, öldürülen adamın intikamı alınmadan onun matemini tutmak ayıp sayılırdı. Araplar'a göre yaralanarak ölen bir adamın canı yarasından çıkar, fakat hastalıktan ölen adamın canı burnundan çıkardı. Bu da ayıp sayılırdı. Arapça'da bu mânâları ifade eden şiirler çoktur (el-Esed 1988:481-542). Bu suretle harp ve darp, Arap seciyesinin Arap âdet ve ahlâkının başlıca kaynağı olmuştu. Bu âdetler, pek çok Arap kabîlesinin uzun süre İslâmiyet'i kabul etmelerine de engel olmuştur. Amr bin Malik, Müslümanlığı kabul ederek kabîlesine döndüğü ve kabîlesini de Müslüman olmaya çağırdığı zaman kabîlesi kendisine; "Peki bizim Ukayloğulları kabîlesi ile olan kan davalarımız ne olacak?" demişler ve önce aralarındaki hesaplaşmayı görmek, intikamlarını almak ve daha sonra İslâmiyet'i kabul etmek amacıyla Ukayloğulları kabîlesine saldırmışlardı. Müslüman olduğu hâlde Amr bin Malik bile bu savaşa katılmış ve savaş sırasında da bir müslümanı öldürdüğünden çok pişman olmuştu (İbn Hacer 1323h.:164)".

Savaşlar ve mücadeleler, kabîle fertleri arasında sıradan olaylar olmuştu. Bir aşağılama, şiddetli bir davranış, ölüm ile sonuçlanıyordu. Öldürmenin cezasının ise ya diyet ya da yine ölüm olması şarttı.

Kana kan ile karşılık verme vahşi geleneği, büyük bir kanun gibi korunuyordu, intikam almak kutsal görevlerden sayılıyordu.

C) GANİMET:

Daha önceden de açıkladığımız gibi aşîret ve kabîleler arasında gerçekleşen ıç savaşların birinci kaynağı ekonomik, ikinci kaynağı ise asabiyeti ortaya çıkaran namus, şeref ve haysiyet anlayışı idi. Bu savaş ve talanların neticesinde çeşitli ganimetler elde edilirdi. Kabîle ve aşîretler ganimeti en çok sevilen meşru bir geçim aracı olarak kabul ederler, bu amaçla savaşlar çıkarırlardı. İslâmiyet'in gelişinden sonra Hz. Muhammed bu anlayışlarla mücadeleye mecbur kalmış, bu âdetleri kaldırma konusunda da epey zorlanmıştı. Ganimet zihniyeti İslâm geldikten sonra da uzun yıllar devam etmiş hatta çağdaş Arap düşünürlerinden el-Câbirî, modern Arap düşüncesindeki siyasî otoritenin hukukî ve siyasal temellerini, siyasal akıl ve Arap siyasal aklı terimlerini "Kabîle, Ganimet ve Akide" gibi üç temel belirleyici çerçeveye oturtamaya çalışmıştır (el-Câbirî 1997:103).

İslâmiyet geldikten sonra bile devam eden kabîle ve aşîret anlayışındaki ganimetçilik öncelikli olarak Bedir Savaşı sonrasındaki tartışmalarda görülmektedir. Savaş sonrasında savaşa katılan Müslümanlar ganimet toplamaya koyulmuşlardı. Bunun için şu âyet nâzil olmuştu: "Eğer (ganimet helâl olduğuna dair) Allah'ın hükmü geçmemiş olsaydı bu aldığınız şeyler yüzünden çok acı bir azaba uğrardınız (Kur'an-ı Kerim el-Enfal:68)".

Hz. Muhammed, Bedir Savaşı esnasında Müslümanlar içinde kim bir müşriki öldürürse o müşrikin bireysel eşyasının kendisine ait olduğunu söylemişti. Fakat Müslümanlar içinde sancağı taşıyanlar ve fiilen katılmayanlar vardı. Bunlar da ganimetten pay istemişlerdi (Sünen-i Ebî Davut Babu'n-Nefl). Bunun üzerine şu âyet indirilmişti "Sana ganimetlerin hükmünü soruyorlar; de ki, ganimetler Allah'ın ve Rasûl'ünündür" (Kur'an-ı Kerim 8:1). Bu âyet, her şeyden evvel savaşçıların ganimetleri kendi bireysel malları olarak algılamamalarını istiyordu. Fakat buna rağmen savaş sahneleri dışındaki yağmalamaya benzeyen hareketlere karşı gelinememişti. Ebu Davûd, Ensar'dan birinden naklen şu rivayeti kaydeder: "Bir defa Rasûl-i Ekrem ile birlikte gidiyorduk. Fena hâlde açtık. Uzaktan bir koyun ve keçi sürüsü gördük. Hemen bunlardan keserek karnımızı doyurmağa baktık. Rasûl-î Ekrem, bundan haberdar olduğu zaman bizim tarafa geldi, yemek pişirdiğimiz kapları devirdi ve "yağma edilmiş malı yemek, ölü eti yemek gibidir" dedi" (Ebu Davud, Kitab-ül-Cihâd bölümü).

Hayber savaşı yedinci hicrî yılda gerçekleşmişti. Barış yapıldıktan sonra İslâm askerleri Yahudiler'in hayvanlarını ve meyvelerini yağma ettiler. Çünkü henüz bunun gibi hareketler yasaklanmamıştı. Peygamber bu hareketten çok etkilenmiş ve şu sözleri söylemişti: "Allah-u Teâlâ, kitap ehlinin evlerine kendilerinden izin almadan girmenize, onların kadınlarını dövmenize ve size vermeleri gereken miktarı verdikleri takdirde artık onların meyvelerinden yemenize müsaade etmez" (Ebu Dâvûd, Zimmet Bölümü).

Araplar'ın ganimete düşkünlüklerinin bir diğer göstergesi de Uhud Savaşı'nda Müslümanlar'ın aldıkları yenilgidir. Peygamber Arap kabîle gelenekleri ile yoğrulmuş insanlardan oluşturduğu yeni toplumunda ne kadar halkın ganimete olan düşkünlüklerini azaltmağa çalışmış olsa da bu âdetin izleri, uzun zaman yaşamıştı. Uhud yenilgisi, yerlerinden kımıldamamaları emrolunan okçuların mevkilerini terk ederek ganimet toplamağa katılmalarından kaynaklanmıştı. Okçuların, yerlerini terk etmeleri yüzünden Müslümanlar'ın geri çekilme hattı açık kalmış, düşman kuvvetler hemen oraya hücum etmişlerdi. Huneyn Savaşı'nın ilk safhasında gerçekleşen yenilgi de aynı sebepten kaynaklanmaktaydı.

Ganimet, Müslümanlar'dan bazılarının nazarında pek kıymetli olduğundan bunlar, müşriklerin Müslümanlığı kabul etmeleriyle ganimet hisselerinin azalacağını düşünerek onların İslâmiyet'i kabul etmelerinden müteessir olmuşlardı. Ebû Davud'un Müsned'inde deniliyor ki: "Ashab'dan biri, bir müfrezeye kumanda ediyordu. Düşman bir cemaata, tesadüf edilmiş, bunlara hücum edileceği zaman iltica ederek sulh ve barış istemişlerdi. Kumandan olan sahabî, onlara kelime-i tevhid'i teklif etmiş ve onlar da kabul etmişti. Fakat arkadaşları kumandana dönerek "bizi ganimetten mahrum ettin!" diye kendisini kınamak istemişler, durum Rasûl-i Ekrem'e anlatıldığı zaman sahabî'nin hareketini beğenerek ona "kurtardığın her insan mukabilinde nezd-i İlahî'de büyük bir mükâfat kazanacaksın!" demişti.

Bazı Müslümanlar, ganimet elde etmeyi sevap tanırlardı. Bunların biri Peygamber'e müracaat etmiş ve ganimet için dövüşen kişinin durumunu sormuş, buna karşılık Peygamber bu adamın hiçbir mükâfata nâil olamayacağını anlatmış ve bunu kendisine üç kere tekrar etmişti.

D) KABÎLE VE AŞÎRETLERİN SAVAŞLARDAKİ VAHŞÎ TUTUMLARI:

Arap kabîle ve aşîretler arasındaki saldırı ve savaşların sürekliliği birçok vahşî ve insanlık dışı geleneğin oluşmasına neden olmuştu. Örneğin:

a. Savaş esirlerinin hepsi de acımadan öldürülürdü. Bunların kadınları ve çocukları da kılıçtan geçirilir veya yakılırdı (el-Kirmânî tsz:342).

b. Araplar, düşmanlarına uyurken, ansızın hücum ederler ve ellerine geçen herkesi öldürürlerdi. Bu hareket çok önemli kabul edilir ve bunda uzmanlık sahibi olanlar şöhret kazanırlardı. Bu eylemleri yapanlara 'darmadağın eden' anlamında "fettâk" denilirdi. Meşhur Teebbetaşerrâ (Kötülüğü koltuğu altına aldı) ile Selîm bin es-Seleke bunların arasında idi.

c. İnsanlar diri diri yakılırdı. Arap emirlerinden Amr bin Hind'in kardeşi, Temîmoğulları tarafından öldürüldüğü zaman Amr, kendi tarafından öldürülen her adam karşılığında yüz adamı kılıçtan geçirmeğe yemin etmişti. Fakat Temîmoğulları kaçıp kurtulmayı başardığından Amr'ın eline ancak onlara mensûp bir kadın düşmüştü. Harrâ adındaki bu kadın diri diri yakılmıştı. Bu sıralarda Ammâr adında bir adam buraya uğramış ve Amr ona niçin geldiğini sorunca şu cevabı vermişti: "Bir kaç günden beri açım. Buradan duman yükseldiğini görünce yiyecek bir şey bulurum ümidiyle geldim". Amr, bu adamın da yakılmasını emretmiş, o da ateşe atılmıştı. Şair Cerîr, bu olayı şiirlerinde anlatır.

d. Çocuklar, oklara hedef yapılırdı. Vâhis ve Gabrâ savaşlarında Kays, çocuklarını Zübyân'a rehine bırakmıştı. Zübyânî kabîlesinin reisi Huzeyfe, bu çocukları bir vadiye doldurur, bunları oklarına hedef yapardı. Çocuklar içinde sağ kalanlar, ertesi gün aynı muameleye tâbi tutulurlar ve bu manzara kalabalık bir halk kitlesi tarafından seyredilirdi.

e. Araplar bir adamı öldürecekleri zaman önce ellerini ve ayaklarını keserler, sonra onu ölünceye kadar bırakırlardı. Gatafân ve Âmir savaşları sırasında el-Hâkem bin et-Tufeyl, bu feci akibete uğramamak için kendini boğarak intihar etmişti. Ikdü'l-Ferîd, bu olayı ayrıntılı bir şekilde izah eder. Ureyne halkı Müslümanlığı kabul ettiklerini iddia ederek Müslümanlar arasından bir köleyi kapıp götürmüşler, onun ellerini ve ayaklarını keserek, dilini ve gözlerini çıkararak öldürmüşlerdi.

f. Ölülerin cesetlerinden bile intikam alınırdı. Ölünün elleri, ayakları, kolları, burnu kesilirdi. Gözleri oyulurdu. Hind, Hz. Hamza'nın karnını deşmiş, diğer İslâm şehitlerinin ellerini ve ayaklarını kesmiş ve bu kestiği parçalardan bir gerdanlık yaparak boynuna takmıştı.

g. Araplar, düşmanlarını ele geçirdikleri takdirde onların kafatasları ile şarap içmeğe yemin ederlerdi. Uhud Muharebesi'nde Âsim, Sülâfe'nin iki oğlunu öldürmüş, Sülâfe de Âsim'in kafatasının içinde şarap içmeğe yemin etmişti. Öldürülen adamın ciğeri de yenirdi. Hind, Hz. Hamza'nın ciğerini yemeğe yeltenmişti.

h. Araplar, gebe kadınların rahimlerini parçalar ve bununla iftihar ederlerdi. Arap kahramanlarından sayılan Hevâzin reisi Âmir bin Tufeyl, bir seferinde gebe kadınların karınlarını deştiklerini, mızraklarıyla rahimlerini parçaladıklarını anlatır.

Kabîleler ve batınlar arasındaki çekişme, aile çekirdeği olan fasileden uzaklaştıkça şiddet kazanıyordu. En çok münaferet (çekişme) Kahtanîler ile Adnanîler arasında idi. İslâm tarihinde bir çok karanlık nokta, ancak Adnanî-Kahtanî rekabeti veya Kabîleler ve batınların münafereti dikkate alınmak suretiyle izah edilebilir.

Bilgisizlik, güç ve zorbalığın savaşları getirdiği bilinen bir gerçektir. İslâm öncesi dönem için "Cahiliye" denmektedir. Bu isimlendirme Kur'an kaynaklıdır (Kur'an-ı Kerim 33:33). Bu dönem Arap kabîlelerinin kendi aralarında yaptıkları kabîle ve aşîret savaşları ile doludur. Bunlar genel olarak "*Eyyâmu'l-Arab*" isimli eserlerde ele alınır ve detaylı olarak anlatılır. Bu eserlerde, kabîle ve aşîret savaşlarının bir yandan büyük kabîlelerin kendi aralarındaki dış savaşları diğer yandan da kabîlenin alt birimi olan klan ve aşîretlerin iç savaşları şeklinde tezâhür ettiğini görmekteyiz (Câdulmevlâ Bek 1961:1-5). Biz bu çalışmamızda daha çok, İslâm öncesi dönem Arap kabîlelerinin aralarındaki savaşları ve bu savaşların özelliklerinin genel kabîle ve aşîret savaşlarına ışık tutabilecek boyutlarını ele alıp inceledik.

Bedevîler'in tümü olağanüstü denilecek kadar usta birer savaşçı idiler. Silahları hafif bir mızrak, bir yay ve yuvarlak, küçük bir kalkandan ibaretti. Yalnız zenginler atlı olarak savaşırlardı. Kabîle fertlerinden birine yapılan bir hakaret tüm kabîleye yapılmış kabul edildiğinden kabîleler sürekli hareket hâlinde bulunur, birbirleriyle savaş ve kavga ile uğraşırlardı (Günaltay 1997:108).

Kendi bölgesinden zengin bir kervanın geçtiğini haber alan kabîle, yolları keser, kervanı vurur, malları yağmalardı.

Bedevîler yirminci asırda bile bu alışkanlıklarını hiç değiştirmeksizin korumakta ve uygulamaktadırlar. Hacı kafilelerine yapılan saldırıların ta İslâm'dan önce uygulanan bu alışkanlıkların sürdürülmesi dürtüsüyle meydana geldiği şüphesizdir.

Savaşlar ve mücadeleler, kabîle fertleri arasında sıradan olaylar olmuştu. Bir aşağılama, şiddetli bir davranış, ölüm ile sonuçlanıyordu. Öldürmenin cezasının ise ya diyet ya da yine ölüm olması şarttı.

Kana kan ile karşılık verme vahşi geleneği, büyük bir kanun gibi korunuyordu, intikam almak kutsal görevlerden sayılıyordu.

Kaçırılmış bir kız, çalınmış bir köle, bir câriye, bir at, bir deve, diyeti ödenmemiş bir öldürme, bir kan davası iki kabîle arasında senelerce süren savaş ve mücadeleye sebep olurdu. Böyle bir olay her iki kabîlenin de yok olmasının başlangıcı olurdu, iki kabîle arasında ortaya çıkan bu tür bir mücadeleye, bazen müttefik kabîleler de karışır ve bu yolla bütün Arabistan baştan başa kan gölüne dönerdi. Bununla beraber kabîle fertlerinin bir çok hu-

susta ortaya koydukları insanî görevler ve üstün faziletler insanı hayrette bırakacak derecede yüce idi.

Sürekli savaşlar Arabistan'n genel nüfusunu hiçbir zaman genişliği ile orantılı bir düzeye çıkarmamıştır. Bunda etkin olan diğer faktörler ise yarımadanın sonsuz çölleri, kaynakların kayboluşu veya uzaklığı, kayaları, lavlardan oluşan sahraları, kumları, aynı toprakları paylaşmaya dayanan ve hiçbir şey kazandırmayan çobanlık hayatı, geçtiği yerleri kasıp kavurmaya dayanan göçebelik, ziraat ve çiftçiliğin yokluğu, nesli yok eden, temellerinden kurutan sürekli savaşlar, bunların tümü Arabistan nüfusunun çoğalmamasının temel nedenlerini oluşturuyordu. Kısa bir süre sonra bütün dünyayı istila edebilecek kadar büyüklük ve güç ortaya koymuş olan Araplar'ın sayısının ó dönemlerde ancak iki üç milyon kadar olduğu tahmin edilmektedir. Araplar'ın en medenî kabîlesi Kureyş idi. Bununla beraber bunlar da bedevî hayattan büsbütün kurtulamamışlardı.

Aşîretler, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar her dönemde, bazen bir avantaj bazen bir sorun olarak ama hep önemli bir yer işgal etmişlerdir.

Devlet için her an sefere hazır bir savaşçı kaynağı demek olan aşîretlerin mevcudiyeti, ilk dönemlerde olumlu karşılanan bir durumken, devletin idarî yapısındaki değişmelerle birlikte aşîretlerin yavaş yavaş ciddi bir sorun olarak algılanmaya başladıklarını görmekteyiz.

Bir aşîret olarak ortaya çıkıp imparatorluğa dönüşen Osmanlı, toprakları genişledikçe merkezî bir devlet yapısına dönüşmeye başlamıştır. Bütün merkezî devletler gibi Osmanlı İmparatorluğu da otoritesini en geniş alanlara yaymak istemiştir. Bu durum da aşîretlerle çatışmayı kaçınılmaz kılmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde aşîretlerin yarattığı sorunlar özellikle 17. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmaya başlar. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'da sürekli savaşması ve giderek zayıflaması Anadolu'da devletin otoritesinin zayıflamasına neden olmuştur. Bunun sonucunda da aşîretlerin çoğu devlete vergi ve asker vermemek için büyük isyanlar çıkartmıştır.

VII SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Aşîret liderliği toprağa dayanmaktadır. Göçebe aşîretlerin yerleşik düzene geçmesinden sonra aşîret liderleri toprak ağalarına dönüştü, aşîretin sıradan üyeleri ise, toprağı işleyen ırgatlar hâline dönüşmüştür. Topraklar çoğunlukla ya aşîret liderlerinin üstüne kayıtlıdır ya da hazine toprağı olarak görünmesine rağmen aşîret lideri veya ağa bu toprağı sahiplenmiştir.

Aşîret liderlerinin iktidarlarının kaynağı toprak sahipliği olmakla birlikte günümüzde aynı kişiler çoğunlukla ticaret olmak üzere diğer ekonomik faaliyetlerle de ekonomik güçlerini pekiştirmişlerdir. Batı toplumlarında feodal

üretim biçimi içerisinde feodal beyler dışında serfler arasından çıkarak ticaretle zenginleşip yeni bir sınıf olarak ortaya çıkan ve sonuçta feodal sistemi yıkan burjuva sınıfı doğu toplumlarında ortaya çıkmamıştır.

Aşîret sisteminin egemen olduğu Doğu toplumlarına baktığımızda başlangıçta sadece toprak sahibi olan ve gücünü buradan alan toprak ağaları ülkelerin kapitalistleşme süreci içerisinde Batı toplumlarında olduğu gibi tasfiye olmamış toprak ağalığı ile birlikte kapitalist üretim ilişkilerinin de baş aktörleri hâline gelmektedirler. Başka bir deyişle toprak mülkiyetiyle birlikte ticaret ve sanayi faaliyetleri ile daha da zenginleşerek dünün yalnız aşîret lideri ve toprak ağası olan aktörleri günümüz kapitalist sisteminin işadamlarıdır.

Bu dönüşüm aşîretlerin gücünü artırarak pekiştirmektedir. Aynı aktörler bölgedeki siyasî oluşumları da kontrol ettikleri için devletle yakın ilişki içerisinde olup zaman zaman merkezî otoritenin gücünü de arkalarına almaktadırlar.

Aşîretlerin gerek birbirleri ile olan ilişkileri gerekse de merkezî otorite ile olan ilişkileri büyük oranda problemli olmuştur. Aşîretlerin birbirlerine karşı güç dengesi oluşturma girişimleri birçok kanlı çatışmalara neden olmaktadır. Aşîretlerin göçebe ve yarı göçebe dönemlerin hayvanlarını otlatma nedeniyle çıkan mera kavgaları yerleşik yaşama geçmesi ile birlikte arazi çatışmasına dönüşmüştür. Aralarında oluşturmaya çalıştıkları şiddet dengesi ise kan davalarını doğurmaktadır.

Aşîretlerin devletle olan ilişkilerine baktığımızda ise ya devlet için potansiyel bir tehdit ya da başka potansiyel tehditlere karşı kullanılacak bir güç olarak görülmüştür. Bunun en iyi örneği Osmanlı Devleti'nde ikinci Abdülhamit döneminde kurulan Hamidiye Alayları'nda görülmektedir. Türkiye'de güneydoğu Anadolu bölgesindeki son yirmi yıldır yaşanan terör olaylarında da aşîretlere karşı aynı yaklaşımın sürdüğü görülmektedir. Bu süre içerisinde bazı aşîretler devletin yanında yer almış bazıları ise terör örgütünü açıkça desteklemese de çatışmaya girmemiştir. Sonuçta bu iki durum da aşîretlerin yapısını ve varlığını güçlendirmiştir.

Sonuç olarak aşîret geleneksel (cemaatçi) toplumun ürünü olarak bireyselleşme sürecini engelleyen bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bireyselleşme ortaya çıkmadığı için çelişkiler ve çatışmalar bireyler arasında değil cemaatçi yapının ürünü olan aşîretler arasında yaşanmaktadır. Aşîrete yönelen herhangi bir saldırı ya da tehdit aşîretin bütün üyelerine yapılmış kabul edildiği için şiddet ve çatışmayı artırmaktadır.

Bütün geleneksel toplumlarda olduğu gibi aşîret yapısında da birincil ilişkiler egemen olduğu için sosyal normlar resmî normlardan daha güçlüdür. Bu nedenle anlaşmazlıkları çözmede hukuk kurallarından çok aşîretin kural-

ları geçerli olmaktadır. Bu yapının egemen olduğu toplumlarda çağdaş hukuk devletinin ortaya çıkması da engellemektedir.

Geleneksel toplumlarda Durkheim'in 'mekanik dayanışma' dediği dayanışma türü egemendir. Bu toplumlarda bireylerin hep aynı duyguları, aynı düşünceleri taşımaları davranışlarının aynı biçimde olması kısaca toplumsal bilincin bireysel bilinçlerde ortaya çıkması bireyleri birbirlerine benzetiyor, bu benzeme sonucu bireyler arasında bir dayanışma doğuyor. Durkheim buna 'mekanik dayanışma' adı vermektedir. Mekanik toplumu meydana getiren bireyler ortamında yaşayan birtakım kolektif duygular, inançlar vardır ki bunların bir sistem meydana getirdiği ve bu sisteme kolektif bilinç ya da kolektif vicdan dediğini belirterek herhangi bir saldırının kolektif vicdanı şiddetle inciten bir eylem olarak algılandığını Durkheim ifade eder. Saldırı kolektif vicdana yöneldiği için verilecek cevap da o derece şiddetli olur. İlkel toplumlarda öç duygusunun belki yıkıcı, hırslı bir istek olduğunu, fakat onun yıkmak istediği şey varlığını tehlikeye sokan bir şeydir. Mekanik gibi görünen bu öç duygusunun arkasında bir benliği koruma çabası vardır (Kösemihal 1971:63).

Durkheim'in mekanik dayanışmanın egemen olduğu toplumlar olarak adlandırdığı toplumsal yapı, aşîret yapısını açıklamak için kullanılacak en iyi yaklaşımdır. Aşîret yapısında da bireysel bilinçten çok kolektif vicdan egemendir. Bu nedenle aşîretlerdeki öç alma duygusu, kan davası gibi olayların yaşanması bu cemaatçi yapının bir ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

Assi, Ghulam H. (1969). *Basic Social Groups of the Arab Society at the Advent of Islam (a'shira and qabila)*. Islamic Culture 17:325-342.

Bates, G. Daniel, (1971). *Güneydoğu Anadolu da Göçebe Yörük Yerleşmeleri Üzerine Bir Çalışma*, Türkiye: Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar.

Beşikçi, İsmail, *Doğu'da Değişim ve Yapısal Sorunlar (Göçebe Alikan Aşireti)*, Ankara, 1969.

Bruinessen, Martin van. (2003), *Ağa, Şeyh, Devlet*. İletişim Yayınları, İstanbul.

Bulut, Aziz, (1996). *Türkçe-Süryanice Süryanice-Türkçe Sözlük*, Hengolo.

Câdulmevlâ Bek, Muhammed Ahmed vd., (1961). *Eyyâmu'l-Arab fi'l-Câhiliyye*, Daru'l-Fikr, Beyrut.

Chelhod, Joseph, (1974). *Kabila. Encyclopaedia of Islam*, Leiden: Brill.

Dayf, Şevki (1960). El-Asru'l-Câhilî, Daru'l-Marife, Kahire.

Develioğlu, Ferit, (1970). *Ansiklopedik Lûgat*, Doğuş Matbaası, İstanbul.

El-Askalânî, İbn Hacer, (1323m)., *el-İsabe fi Temyîzi's-Sahabe*, Matbaatus's-Saade, Kahire.

El-Esed, Nasiruddîn, (1988), *Masadiru'ş-Şi'ri'l Câhilî; Kıymetuhâ't-Tarihiyye*, Daru'l-Meârif, Kahire.

El-Hemedânî, *Sifetu Cezîreti'l-Arab*, Kahire.

El-Hûrî, Fuad İshak, (1992). *Mezahibu'l-Antropoluciyya ve Abkariyyetu'bn-i Haldun*, Daru's-Sâkî, London.

El-Isfehânî, er-Râgıb (1977). Mufredâtu Elfazi'l-Kur'an, Beyrut.

El-Kalî, Ebû Ali, *el-Emâlî*, Kahire.

El-Kalkaşendî, Ebu'l-Abbas Ahmet (ö. 821h./1418m.) (1959), *Nihâhetu'l-Ereb fî Ensâbi'l-Arab*, Kahire, eş-Şeriketu'l-Arabiyye.

El-Kirmânî, tsz. *Mecmau' Emsâl*, Tahran.

El-Meydâni, Ebu'l-Fadl, (1972), Mecmâu'l-Emsâl, Beyrut.

Emin, Ahmet, (1969), Fecru'l-İslam, Beyrut.

En-Nuveyrî, Ahmed b. Abdilvehhab (ö. 732h./1332m.). (1923). *Nihâyetu'l-Arab fî Funûni'l-Edeb*, 18 c., Kahire.

Erdost, Muzaffer İnan, (1993), *Şemdinli Röportajı*, Onur Yayınları, Ankara.

Esad, Mahmud, (1983). *Tarih-i Dini İslam*, Marifet Yayınları, İstanbul.

Ez-Zemahşerî, Carullah (ö. 1144). (1998), *Esasu'l-Belâğa*, Mektebetu Lubnan Naşirun, Beyrut.

Freud, Sigmund, (1998). *Hz. Musa ve Tektanrıcılık*, Cem Yayınlar, İstanbul.

Gökalp, Ziya, (1992). *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, Sosyal Yayınlar, İstanbul.

Günaltay, M. Şemsettin (1997), İslam Öncesi Araplar ve Dinleri, Ankara Okulu Yayınları, Ankara.

Hassan, Ümit (1977). *İbn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi*, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara.

Ebî Sâbit İbn, Ebu Muhmmed Sâbit. (1965). *Kitâbu Halki'l-İnsan*, Thk:Abdussettar Hamid Ferrâc, Kuveyt.

İbn Fâris, Ahmed (ö. 395h.), (1994), *Mu'cem el-Mekâyîs fi'l-Luga*, Daru'l-Fikr, Beyrut.

İbn Haldun, (1986). *Mukaddime*, MEGSB, İstanbul.

İbn Khaldûn, *The Muqaddimah*, (İngilizceye çeviren: Franz Rosenthal), Princeton University Press, Princeton, N. J., 1967.

İbnu'l-Esir, (1311h.), en-Nihaye, Kahire.

Khemeri, T. (1984), *"İbn Haldun'un Mukaddimesi'ndeki 'Asabiyet' Mefhumu"*, Çev. Hüseyin Zamantlı, Sosyoloji Konferansları, XX. Kitap, Güray Matbaa, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Kirişçi, Kemal – Winrow, Gareth M. (2000), *Kürt Sorunu Kökeni ve Gelişimi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Kitab-I Mukaddes (1988). İstanbul.

Kongar, Emre. (1985), *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Kozak, İ. Erol, (1984). *İbn Haldun'a Göre İnsan-Toplum-İktisat*, Pınar Yayınları, İstanbul.

Kösemihal N. Ş. (1971). *Durkheim Sosyolojisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Kur'an-I Kerim (1987). Medine.

LEACH, Edmund R. (2001), *Revanduz Kürter; Toplumsal ve İktisadî Örgütlenme*, Aram Yayıncılık, İstanbul.

Mâcid, Abdulmun'im, (1986). *et-Tarîhu's-Siyâsî li'd-Devleti'l-Arabiyye*, Kahire.

Moses, Rafael, (1996). *"Şiddet Nerede Başlıyor"*, Cogito; Şiddet, Yapı Kredi Yayınları, Sayı 6-7, İstanbul.

Orhunlu, Cengiz (1987). *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1987.

Özer, Ahmet, (1990). *Doğu Anadolu'da Aşiret Düzeni*, Boyut Yayınları, İstanbul.

Peters, Emrys. (1970). *The proliferation of segments in the lineage of the Bedouin of Cyrenaica.* Peoples and Cultures of the Middle East, Ed. Louise Sweet. Garden City Nj: Natural History Pres.

Rosenthal, Franz (1967), The Muqaddimah, İbn Haldun, Princeton University Pres. Princeton, N.J.

Sencer, Yakut I., vd., (1979). *"Toplumsal Evrim Süreci İçerisinde Aile ve Kadın"*, *Tütengil'e Saygı*, İstanbul.

Şenel, Alaattin, (1995). *İlkel Topluluktan Uygar Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.

Şiblî, Mevlana, (1977).*Asr-ı Saadet*, İstanbul.

Türkay, Cevdet, (1979). *Başbakanlk Arşiv Belgelerine Göre Osmanl İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatler*, İstanbul.

Türkdoğan, Orhan, (1998). *Güneydoğu Kimliği: Aşiret Kültür İnsan*, Alfa Yayınları, İstanbul.

Uludağ, Süleyman (1986). "Mukaddime'nin Temel Kavramları", *Mukaddime I*, İstanbul.

Varısco, Daniel Martin, (1995). *Metaphors and sacred history: The genealogy of Muhammad and the Arab "tribe"*, Anthropological Quarterly, sayı:68, s. 139-146.

Savaş sonrası Almanyası'ndan... 1948 malî reformundan sonra yaşanan sıkıntı günlerinden bir görüntü AKG Berlin, *The Oxford Illustrated History of Modern Europe, T. C. W. Blanning, Oxford University Press, 1996, Newyork.*

IRA'nın kadınları, *Women and War, Susan Williams, Wayland, 1989*

Savaş ve Kadın

1. Bir Avusturya askerî zırhı, 1540-1550, *Imperial Austria, Peter Krenn, Walter J. Karcheski, Prestel-Verlag, Münih, 1992.*

2. Japon subay zırhı, 1550, Courtesy of Massachusetts Historical Society, *War and the World, Jeremy Black, Yale University Press, 1998.*

3. Bir Kuzey Hint askerî zırhı, 18. yy. sonu, Getty İmages, *War and the World...*

4. İngiliz askeri Sir John Smith'in zırhı, 1585, Londra The Horniman Museum,*War and the World...*

SAVAŞ VE PATRİARKA: SAVAŞ VE BARIŞ'I YENİDEN DÜŞÜNMEK

Metin Yeğenoğlu* & Simten Coşar**

İnsanlığın bilinebilen tarihine genel bir bakış, bu tarihin savaş hikâyelerinden oluştuğu izlenimini yaratıyor. Savaşsız geçen zamanların toplamı insanlık tarihinin yok denecek kadar az bir kısmını oluşturuyor. Savaş hikâyelerinin değişmez karakterleri olarak ise karşımıza genellikle erkek-türü insanlar çıkıyor. Erkekler savaşları başlatan kararları alıyorlar, her durumda yaşamlarından daha ulvî bir amaç uğruna savaşıyorlar - öldürüyor/öldürülüyor- ve savaşları sonlandırıyorlar. Savaşın bedelinin büyük kısmını ödeyen ve (negatif) etkilerini en yoğun şekilde yaşayan kadınların, yerleşik anlayışta erkek öznelere ait olan savaş faaliyetinin aşamalarına etkin bir katılımda bulunmaları ise istisnaî bir durum. Erkekler savaşın hâkim öznesi konumunu işgal ederlerken, kadınlara en iyi ihtimalle "korunmaya muhtaç/korunması gereken" nesne, en kötü ihtimalle özneler-arası iletişimin aracı olmak düşüyor.

Yerleşik anlayışa içkin bu erkek/özne–kadın/nesne ikiliği, savaşma yetkisini ve sorumluluğunu erkeklere verirken, kadınları, pasif -barışa yatkın - bir doğaya sahip oldukları gerekçesiyle, sıcak çatışmalardan uzak tutup "korunmaya muhtaç" kategorisine dahil etmenin zeminini hazırlar. Bu zemin, pres-

* Metin Yeğenoğlu, Başkent Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü.
** Y. Doç. Dr. Simten Coşar, Başkent Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü.

tiji ve saygınlığı gittikçe artan bir kurum olan silahlı kuvvetlerde kadınların kariyer basamaklarını tırmanmalarının ve fırsat eşitliğine sahip olmalarının önünde engel teşkil eder. Savaşlara veya silahlı kuvvetlerin varlığına kökten çözüm getirme amacını içermeyen fırsat eşitliği iddiası bir yana, bu anlayış tarih boyunca süregelen ve bugünden bakıldığında çok yakın olmayan bir gelecekte de süreğenliğini devam ettireceği görülen savaşların (yeniden) üretilmesinde kadınların sahip olduğu rolü görünmez kılar. Kadınların bu rolü, bir yandan, patriarkal toplumların kendilerine yükledikleri rolleri benimsemekle, diğer yandan, hem kendilerinin hem de üzerinde yaşadıkları toprakların "koruyucusu" olan erkeklere sağladıkları destekle, savaşın nesneleri olarak da olsa, savaş faaliyetinin süreğenliğine verdikleri görünmez katkıda somutlanır. Buna ek olarak, yerleşik anlayışa fırsat eşitliği temelinde eleştiri yönelten (liberal) feminist teori ve pratiğin yakın geçmişteki "kazanımları" askerî yapılanmalar içerisinde kadınların yer edinebilmeleri için gereken düzenlemelerin yapılmasını ve kadınların görünür şekilde savaşa destek vermelerinin önündeki engellerin kısmen de olsa ortadan kalkmasını sağlamıştır. Çok uzak olmayan bir gelecekte, silahlı kuvvetler ve devletin savaş ve barış kararı alan organlarında kadınların oranının artacağını söylemek ütopyacı kaçmayacaktır. İster gönüllü, ister profesyonel olsun savaş kurumlarındaki mevkileri işgal eden bu kadınların savaşma faaliyetini en az erkekler kadar etkin bir şekilde yürüttükleri göz önüne alındığında yerleşik düzenin aktif/pasif özne/nesne kavramsallaştırmaları geçerliğini yitirir. Tüm bunlar, kadınları dışlayan bir savaş okumasının eksik kalacağını; kadınları mevcut çerçeve içerisine dahil ederek yapılacak bir savaş okumasının da savaşları sorunsallaştırmak bakımından açılım sağlayıcı olmayacağını göstermektedir.

Savaşları kadın meselesi temelinde sorunsallaştıran bir analiz, kadınların mevcut düzene nasıl daha fazla entegre edilebileceğinden ziyade, yerleşik düzende kadınları baskı altında tutan patriarkanın savaşların (yeniden) üretilmesindeki rolünü ele almalıdır. Yerleşik patriarkal düzen, erkek olmakla özdeşleştirilen değerleri/özellikleri, kadınlarla özdeşleştirilen değerlerden hiyerarşik olarak üstün tutar. Üstün tutulan bu değerlerden bazılarının rekabet, saldırganlık, cesaret, onur, sertlik gibi özellikler olduğu göz önüne alındığında patriarka ve savaş arasındaki ilişki açıklık kazanır. Bu nedenle, savaşın kadın ekseninde sorunsallaştırılması, bir yandan savaşlar ve gerçekleştikleri siyasal yapılar arasındaki ilişki diğer yandan bu yapıların mevcut cinsiyet düzenleriyle ilişkisi göz önüne alınarak yapılmalıdır. Burada dikkat edilmesi gereken, bu tür bir sorunsallaştırmanın, tam da sorun olarak gördüğü yapıyı yeniden üretme riskidir. Bu risk, yerleşik patriarkal düzendeki kadınlık ve erkeklik kavramsallaştırmaları kabul edildikten sonra kadınlara özsel olarak atfedilen niteliklerin erkeklere atfedilenlerden üstün tutulmasıyla

gerçekleşir. Tekçil ya da ikilikçi bir insan doğasına yapılan vurgudan yola çıkılarak kurulan bu çerçeve, kadınlara doğaları gereği pasifist bir kimlik yüklemek, erkekleri ise savaşın temel sorumluları olarak görmekle bir yandan topluma gömülü cinsiyet hiyerarşilerini -tersyüz ederek de olsa- yeniden üretirken, diğer yandan ve buna bağlı olarak, bu ilişkilerin savaşların varlığına katkısını da pekiştirecektir.

Bu yazı, yerleşik düzene ait kavramsallaştırmaların savaşı bir tarihsel gerçeklik olmaktan çıkarmak şöyle dursun, yeniden üreteceği argümanından hareketle savaş sorununa feminizm(ler) ekseninde getirilen açıklamaları ve çözüm önerilerini konu edinmektedir. Yazıdaki temel iddia, "savaşın süreğen bir insanlık durumu, kendiliğinden ortaya çıkan bir durum değil,"[1] "iç içe geçmiş hiyerarşi ve tahakküm sistemleri"nin[2] doğrudan bir sonucu olduğudur. Yazıda, bu iddiadan yola çıkılarak, modern dünyada siyasetin (ve dolayısıyla savaşın) başat kurumları olagelen ulus-devletlerin savaşla olan organik ilişkileri,[3] ulus-devlet ve patriarkal-militarist-kapitalist yapı arasındaki bağıntı çerçevesinde ele alınmaktadır. Söz konusu çerçeve, başta kadınlar olmak üzere, heteroseksüel erkek kimliğinin dışında kalan cinsel kimliklere yönelik sistemli ayrımcılık ve şiddetin, insanların farklı ırksal, etnik veya ulusal kimlikten diğer insanlara ve doğaya yönelttikleri her türlü ayrımcılık ve şiddetle birlikte düşünülmesi gereğini gündeme getirirken, topluma gömülü cinsiyet rollerinin savaşların (yeniden) üretilmesindeki etkinliğini açığa çıkarmakta işlevseldir. Başka bir ifadeyle, bu çerçeve, savaşların ve her türlü şiddetin birbirine indirgenemeyecek hiyerarşi ve tahakküm sistemlerinin doğrudan sonuçları olduğunu göstermesi itibariyle, savaşın nedenlerini "insan doğası" hakkındaki belirli bir varsayıma dayalı 'doğa durumsal' bir uluslararası ortamın engellenemezliğine indirgeyen, barış durumunu savaşın yokluğuna kısıtlayan, ve son tahlilde, savaşları sürekli olarak yeniden üreten *reel politik* anlayışa alternatif teşkil etmektedir.

Yazı üç ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, savaşı sorunsallaştıran farklı feminist perspektifler ele alınmaktadır. İkinci bölümde, söz konusu feminist perspektiflerden hareketle savaş ve kadın meselesi arasındaki bağıntı ulus-devlet-patriarka-militarizm ve kapitalizm ekseninde okunmaktadır.

---

[1] Colleen Burke, "Women and Militarism," http://www.wilpf.int.ch/publications/womenmilitarism.htm.

[2] V. Spike Peterson, "Security and Sovereign States: What Is At Stake in Taking Feminism Seriously," *Gendered States: Feminist (Re)Visions of International Relations Theory* içinde, Peterson (der.) (Boulder: Lynee Reiner, 1992), 31-64.

[3] A.g.m.; Gianfranco Poggi, *Forms of Power* (UK: Polity Press, 2001), s.180-202; Charles Tilly, "War Making and State Making as Organized Crime," *Bringing the State Back In* içinde, Peter B. Evans, Dietrich Rueschemeyer, Theda Skocpol (der.) (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), s.169-191.

Üçüncü ve son bölümde savaşın süreğen gerçekliğini ortadan kaldırmaya yönelik bir şekilde savaşın ve barışın yeniden tanımlanmasını mümkün kılacak bir paradigma ihtimali tartışmaya açılmaktadır.

A FEMİNİZM(LER) VE SAVAŞ

Yerleşik (patriarkal) düzenin, kadını savaş bağlamında konumlandırışı, erkek ve kadın doğalarından kaynaklanan özsel farklılıklar söylemine dayanır. Bu söylemde, erkek kimliği "kültür, siyasal, akıl, adalet, kamusal, felsefe, iktidar, başarı, evrensel ve özgürlük" nitelikleriyle eşitlenirken, kadınlık; "doğa, kişisel, duygusal, sevgi, özel, sezgi, ahlâk, rol verme, tikel, tâbiyet"le tanımlanır[4]. Bu ikili "insan doğası" varsayımına dayanarak kadınlık, savaşma faaliyetinden dışlanan ve savaşma faaliyetini dışlayan bir oluş hâli olarak konumlandırılır. Kadınlar, doğaları gereği, savaşın vahşet ve eziyetlerine katlanamaz; sıcak çatışmanın gereklerine uyamazlar. Bu yüzden, savaş içinde ve dışında, kendilerine atfedilen toplumsal rolleri oynamak; savaştaki, veya savaşa girme ihtimali bulunan, ülkelerine asker olacak oğullar doğuran ve yetiştiren anneler olmak ve savaşan erkeklerine sağlık, beslenme, cinsellik ve bakım hizmetleri sağlamak durumundadırlar. Bu farklı doğalar, farklı roller anlayışı bir yandan kadınların askerlik kurumundan ve savaş süreçlerinden dışlanmasına zemin teşkil ederken, diğer yandan, savaşa endeksli olarak tanımlanan, barış süreçlerinden de soyutlanmalarını meşrulaştırır. Esasen böyle bir özsel nitelemenin daha geniş bir okuması dişiliğin siyasetin/kamusalın dışında bir mekâna havale edilmesine de dikkat çeker.

İnsan doğası ve savaşa dair bu söyleme feminizm(ler) temelinde gelen karşılıklar ve bu karşılıklar temelinde kurulan alternatif okumalar üç ana kategori altında toplanabilir. Bunlardan ilki liberal feminist ya da fırsat eşitliği yaklaşımı olarak adlandırılabilecek, kadınların karar alma organlarında ve savaş kadrolarında daha fazla yer almasının kadın-erkek kimliklerinden kaynaklanan farklı uygulamaları ortadan kaldıracağı ve savaşın çehresini değiştireceğini iddia eden yaklaşımdır. İkinci yaklaşım, erkeklerin ve kadınların özsel olarak farklı doğada olduklarını ve bu farklılığın kadınları erkeklerden daha barışçı yaptığını iddia eden yaklaşımdır. Özselci ya da kültürel feminist olarak adlandırılabilecek bu yaklaşım kadınların ve kadınlara özsel olarak ait olan değerlerin hâkim paradigma hâline gelmesiyle barışçıl bir ulusal ve uluslararası düzen kurulabileceği varsayımından yola çıkar. Üçüncü ve son yaklaşım olan post-yapısalcı yaklaşıma göre ise, kadınlar doğalarına içkin sebeplerden değil, patriarkal toplumlarda yaşadıkları ayrımcılıktan kaynakla-

[4] Carole Pateman, "Feminist Critiques of the Public/Private Dichotomy," *Disorder of Women* içinde (Stanford University Press, 1989), s.124.

nan, farklı bir kadınlık deneyimine sahip olabilirler. Feminist temelde kurulan barışçıl bir dünya düzenine dair alternatifler bu farklı kadınlık deneyimini, sınıfsal, kültürel, ırksal, etnik kimlikleri de göz ardı etmeden ele almak durumundadır[5].

Yerleşik (patriarkal) düzenin kadın kimliğine atfettiği pasifizm, kadınların kurduğu birçok barış örgütü ve hareketi tarafından temel alınırken, genel olarak savaşın varlığını değil, kadınların savaşta ve savaş kurumlarında etkin olamamasını sorunsallaştıran liberal feminist argüman bu pasifist doğa varsayımının reddi üzerine kurulmuştur. Liberal feministlerin savaş ve kadın konusunu ele alışları, yaşamın tüm alanlarında kadın-erkek arasındaki farklılıkların engel teşkil etmediği bir fırsat eşitliği düzeni taleplerinin uzantısıdır. Buna göre, kadınların eğitimde, istihdamda ve kanunlar karşısında erkeklerle eşit fırsatlara sahip olmaları toplumun ve siyasetin dönüştürülmesi açısından yeterlidir. Böyle bir eşitlik anlayışı kadınların otorite ve iktidar mevkilerine erkeklerle eşit erişim hakkına sahip olmalarını da içerisinde barındırır. Kamusal alanda erkeğe ait addedilen nüfuz alanlarının fırsat eşitliği temelinde kadınlara da açılması, savaşın önlenmesi ve/veya barışın korunması için değil, cinsiyet temelli eşitsizliğin ortadan kaldırılması için gereklidir. Bunun savaş özeline uzantısı ise, yukarıda da belirtildiği gibi karar alma mekanizmalarına ve savaş sürecine etkin olarak katılan kadınların sayısal olarak artmasıdır.

Bu noktada, liberal feminist yaklaşımın savaşa ilişkin olarak hâkim yapılanmaya getirdiği eleştirinin birbiriyle bağıntılı iki önermeye dayandığı söylenebilir. İlk olarak, kadının doğasına dair yürütülen varsayımlara bağlı olarak kadının belirli otorite ve iktidar konumlarından dışlanmasının cinsiyet temelli toplumsal, ekonomik ve siyasal eşitsizliği yeniden ürettiği öne sürülmektedir. Bunun aşılması için erkeğin/kadının cinsiyetine bağlı olarak yüklendiği ve/veya kendisine yüklenen rollerin kamusal alanda nötrleştirilmesi gereğine işaret edilmektedir. Bu özellikle, kadınların askerî kurumlarda istihdam edilmeleri söz konusu olduğunda böyledir. İkincisi, bu yaklaşıma göre, savaşlar uluslararası sistemin potansiyel olarak kaçınılmaz olgusudur. Dolayısıyla önlenebilirler; ancak savaş ihtimalini topyekûn ortadan kaldırmak mümkün değildir. Âdil-savaş doktrininin savunucularının "topyekûn savaş"ları reddettiği gibi, feministler de barışa dair ütopyacı varsayımlardan uzak durmak zorundadırlar. Büyük ölçüde barışçıl ve demilitarize bir dünyada bile, barışı korumak ve insan hakları ihlallerini engellemek için silahlı kuvvetlere gerek duyulacaktır. O hâlde, savaşların ortaya çıkma potansiyeli

[5] Bu sınıflandırma için bkz. Linda Rennie Forcey, "Women as Peacemakers," *Peace and Change*,16, (4) (Ekim 1991), s.302.

hep olacağına ve dolayısıyla düzenli bir ordunun bulundurulması kaçınılmaz olduğuna göre, yapılması gereken savaş ve barış durumlarında kadın-erkek eşitliğini sağlayabilecek kurumsal düzenlemelerin hayata geçirilmesidir. Nitekim, liberal feminist yaklaşımın savunucuları kadınların askerî mevkilerde yer almasını sağlayan düzenlemeleri kadınlar açısından kazanım addederlerken, cephe savaşına katılmalarının engellendiği durumların cinsiyet temelli ayrımcılığı örneklediğini ve böyle bir etkin katılımın kadın-erkek eşitliğinin tam anlamıyla sağlanması açısından vazgeçilmez olduğunu ileri sürmektedirler[6].

Bu talebin karşısına çıkarılan kadının doğası gereği sıcak çatışmalarda görev alamayacağı/almaması gerektiği yönündeki özselci argümana liberal feministlerin aldığı tutumun aksine,[7] özselci feministler bu argümanı kadının savaşla ilişkilenme biçimleri analizinin merkezine oturturlar. Özselci feministler, liberal feministlere, kadını ikincil konuma iten yapıyı yeniden üretecek şekilde, "hegemonik erillik"[8] katında pay talep ettikleri gerekçesiyle karşı çıkarlar. Bunun yerine önerilen, kadının kadınlık kimliğini özel alanın sınırlarında bırakmadan, kamusal hayata taşıyarak eylemesi gerekliliğidir. Zirâ, devletler arası ilişkilerin en baskın araçlarından biri olan savaşları ortadan kaldırmak için kadının erkekten farklı olan deneyimlerini bu alana taşıması gerekmektedir. Kadın, gerek biyolojik özellikleri gerekse de bu biyolojik özelliklerden kaynaklanan toplumsal rolleri bakımından farklı bir doğaya sahiptir. Bu farklılık, kadının toplumda diğerleriyle ilişkilenme biçiminde,

---

[6] Bu konuda örneğin bkz. Jean Bethke Elshtain, "Thinking about Women and International Violence," *Women, Gender, and World Politics* içinde, Peter R. Beckman ve Francis D'Amico (der.) (Westport, CT.: Bergin & Garvey Publishers, 1994), s.109-118; Judith Wagner Decew, "The Combat Exclusion and the Role of Women in the Military," *Hypatia*, 10 (1) (Kış 1995), s.56-73; Lucinda J. Peach, "An Alternative to Pacifism? Feminism and Just-War Theory," *Hypatia*, 9 (2) (Bahar 1994), s. 152-172; Judith Hicks Stiehm, "Women, Men, and Military Service: Is Protection Necessarily a Racket?" *Women, Power and Policy* içinde, Ellen Boneparth (der.) (New York: Pergamon, 1982), s.282-293.

[7] Söz konusu argümanlara örnek olarak, kadınların, sıcak savaşa etkin katılım için gereken fiziksel özelliklerden yoksun oldukları, erkekler ve kadınlar arasında psikolojik farklılıklar olduğu ve kadın psikolojisinin sıcak savaş durumuna uygun olmadığı, hamilelik/annelik durumunun kadınları "ideal savaşçı" tipinden uzaklaştırdığı, sıcak çatışmada gereken "takım ruhu"nun cinsiyetler arası kurulamayacağı ve nihayet erkekle kadının biraradalığının kaçınılmaz olarak cinsel ilişkiye yol açacağı ve bunun da disiplini bozacağı saptamaları verilebilir. Bu konuda bkz. DeCew, "The Combat Exclusion and the Role of Women in the Military," s. 63-67.

[8] R. W. Connell, *Gender and Power: Society, the person and sexual politics* (Stanford, CA: Stanford University Press, 1987). "Hegemonik erillik" kavramı, erilliğin sadece erkek öznelere özgü bir özellik olmadığını, toplum içerisinde sınıfsal ve ırksal çizgilerle de kesişecek şekilde belirli bir tahakküm biçimini içerdiğini imler. Buna göre, özellikle "askerî mevkilerde bulunan kadınlar referans grupları tarafından kabul görmek için hegemonik erilliği taşıdıklarını kanıtlamak zorundadırlar ... [M]eslekî ve örgütsel hegemonik erilliğe uymak, kadınlar açısından, sadece mevkilerini korumak için değil, aynı zamanda terfi için de işlevseldir." Bkz. Cliff Cheng, "Marginalized Masculinities and Hegemonic Masculinity: An Introduction." *The Journal of Men's Studies*, 7 (3) (2002).

bilme biçiminde, çözüm üretme biçiminde açığa çıkar[9]. Bu açıdan, özselci feministlerin anneliğe yaptıkları vurgu önemlidir. Buna göre, kadın erkekten farklı olarak anne olabildiği için, insanların bakımını üstlenme, besleme/geliştirme, eğitme kapasitesi erkeklere göre daha gelişkindir[10].

Kadınların özsel olarak farklı olan doğalarının yanında, patriarkal toplumlarda, kadınlara bu doğalarına dayanarak yüklenen roller ve ayrılan meslek kategorileri de -öğretmenlik, hemşirelik, çocuk bakıcılığı- bu doğanın gelişmesine ve erkek deneyiminden tamamen ayrık bir kadın deneyiminin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Özsel olarak barışçıl olduğu argümanına bu deneyim de eklendiğinde kadınların savaş olmayan bir dünyayı neden daha çok arzu edilir buldukları ortaya çıkar. Buna göre, doğaları ve yüklendikleri ev içi ve kamusal roller kadınların insan hayatının değerini erkeklerden daha iyi bilmelerini sağlar. Bu, savaş karşıtı hareketlere katılan kadın sayısının yüksekliğinde de görülebilir[11].

Öte yandan, özselci feminist argüman, kadının -doğasına rağmen- savaşların (yeniden) üretilmesindeki görünür/görünmez rolünü göz ardı etmez. İlk olarak, annelik rolleri vasıtasıyla yeni nesilleri yetiştiren failler olarak kadınlar, patriarkal düzenin verili rollerini gelecek kuşaklara aktarırlar. Böylece, ulus-devletin sürdürücü ideolojisi olan (patriarkal) milliyetçiliğin ve milliyetçilikten beslenen militarizmin devamını sağlarlar. İkinci olarak, kadınların milliyetçi ideolojiyi içselleştirmeleriyle birlikte sıcak çatışmalarda gerek geleneksel rolleriyle -bakım, besleme, sağlık- gerek sıcak çatışmaya erkek savaşçıların yanında katılarak ideolojinin taşıyıcılığını üstlenirler. Özselci feminist argüman kadın doğasından bu tür sapmaların yine kadın doğasının ön plâna alınarak bertaraf edilmesini önerir[12]. Bu, özellikle eğitim vasıtasıyla sağlanacaktır. Önerilen, çocuğun yetiştirilmesi sırasında gerek aile içinde gerekse eğitim-öğretim kurumlarında, kadınla özdeşleştirilen, "kavra-

---

[9] Özselci feminist yaklaşımın önde gelen örnekleri olarak bkz. Carol Gilligan, *In a Different Voice* (Cambridge: Harvard University Press, 1982); Nel Noddings, *Caring: A Feminine Approach to Ethics and Moral Education* (Berkeley; University of California Press, 1984); Birgit Brock-Utne, *Education for Peace: A Feminist Perspective* (New York: Pergamon, 1985); Sara Ruddick, *Maternal Thinking: Toward a Politics of Peace* (New York: Ballantine Books, 1989).

[10] Bu argümana liberal feminist kanattan gelen eleştiri için bkz. Lucinda J. Peach, "An Alternative to Pacifism? Feminism and Just War Theory," Hypatia, 9 (2) (Bahar 1994), s. 153. Buna göre, erkekleri savaşla, kadınları barışla özdeşleştiren böyle bir yaklaşım belirli bir cinsiyet sisteminin ürünüdür ve barışı sağlamaktan ziyade savaşın devamına katkıda bulunur.

[11] Kadınların oluşturduğu barış gruplarından bazıları, Women Strike For Peace, Greenham Common, Women's International League for Peace'tir. Daha fazla örnek için bkz. Christine Slyvester, "Patriarchy, Peace and Women Warriors," *Peace: Meaning, Politics, Strategies* içinde, Linda Rennie Forcey (der.), (New York: Praeger, 1989), s. 97-112; Marilyn French, *Kadınlara Karşı Savaş*, Beril Eyüboğlu (çev.) (İstanbul: Metis, 1993), s. 262-265. Ayrıca bkz. Linda Rennie Forcey, "Women as Peacekeepers"; Elise Boulding, "Feminist Inventions in the Art of Peacemaking: A Century Overview," *Peace and Change*, 20 (4) (Ekim 1995), s. 410-412; Gordana Rabrenovic ve Laura Roskos, "Introduction: Civil Society, Feminism, and the Gendered Politics of War and Peace," *NWSA Journal*, 13 (2) (Yaz 2001), s. 47-49.

[12] Utne, *Educating for Peace: A Feminist Perspective*, s.33, 148; Slyvester, "Patriarchy, Peace and Women Warriors," s.98'de aktarılmıştır.

yış, emek, doğum ve çocuk yetiştirme" temelinde bilgi ve deneyim aktarımıdır[13]. Böyle bir eğitim, patriarkal sistemle özdeşleştiren ve kaçınılmaz olarak savaşa yol açtığına inanılan "dili, düşünceyi ve öğrenmeyi koşullandıran yıkıcı mücadelenin ölüm eğilimli, savaş metaforu"nun karşısında durur[14]. Özselci feminist argüman çerçevesinde kaçınılmaz bir olgudan ziyade, sistemik bir şekilde üretilen ve yeniden üretilen bir durum olarak savaşın temel nedeni -patriarkal militarizm- bu şekilde ortadan kaldırılmış olacaktır. Benzer şekilde, barış hareketlerine aktif olarak katılan kadınlar vasıtasıyla karakteristik unsurları "koruyucu sevgi, manevî gelişmenin desteklenmesi, toplumsal eğitim" olan "annelik pratiğinden temellenen anneliğe özgü düşünme biçimi"ni,[15] toplumun geneline yayma amacı da aynı eğitim sürecinin içerisine yerleştirilir. Böyle bir düşünme biçiminin belirleyici özelliği "pratiğe dayalı hakikat anlayışı"nı içermesi itibariyle evrenselciliği reddetmesi ve öz-eleştiriyi desteklemesidir[16]. Bu ise, belirli bir hakikatin dayatılmasından ziyade, farklı hakikatlerin biraradalığını sağlayabilecek bir anlama ve eyleme platformunun kurulmasını sağlayacaktır. Bu tür bir platform, son tahlilde, barışa öncelik veren bir zihniyetle ve bundan dolayı, "savaşlar"ın değil, ihtilafların ve "mücadeleler"in yürütülmesi açısından vazgeçilmezdir[17]. Ancak hemen bu noktada, söz konusu platformun evrensel bir kadın doğası, tektipleştirilmiş kadınlık deneyimi ve "annelik pratiği"ne dayandırılmasının farklı hakikatlerin olabilirliği ve biraradalığı amacıyla çeliştiğini belirtmek gerekmektedir[18].

Özselci/kültürel feminizmin aldığı bu kadıncılık/kadınsıcılığa ya da Jodi York'un ifadesiyle "anneci" pozisyona,[19] patriarkal sisteme içkin kutupsal ikilikleri ve değerlerin hiyerarşik düzenini -tersyüz edilmiş bir şekilde- yeniden ürettiği gerekçesiyle karşı çıkılmıştır[20]. Özellikle post-yapısalcı feminist

---

[13] Betty A. Reardon, "Toward a Paradigm of Peace," *Peace: Meaning, Politics, Strategies* içinde, s.24.

[14] Ibid.

[15] Alison Bailey, "Mothering, Diversity, and Peace Politics." *Hypatia*, 9 (2) (Bahar 1994), s.189.

[16] A.g.m., s.190.

[17] Bkz. Reardon, "Toward a Paradigm of Peace," s.15-25. Reardon, feminizmin zihniyet ve dolayısıyla eylemde barışı öncelleyen bir dönüşüm açısından önemine dikkat çekmektedir.

[18] Özellikle "annelik pratiğinden kaynaklanan anneliğe özgü düşünme biçimi"ndeki evrenselleştirici yönle ilgili benzer eleştiriler için bkz. Jean P. Rumsey, "Constructing Maternal Thinking," *Hypatia*, 5 (3) (Güz 1990), s.125-131; Peach, "An Alternative to Pacifism? Feminism and Just-War Theory," s. 164; Bailey, "Mothering, Diversity, and Peace Politics," s.188-198; Jodi York, "The Truths about Women and Peace," *Peace Review*, 8 (3) (Eylül 1996), s.323-330.

[19] A.g.m., s.324.

[20] Örneğin bkz. Gordana Rabrenovic ve Laura Roskos, "Introduction: Civil Society, Feminism, and the Gendered Politics of War and Peace," s.49; Laura Duhan Kaplan, "Woman as Caretaker: An Archetype That Supports Patriarchal Militarism," *Hypatia*, 9 (2) (Bahar 1994), s.123-133; bell hooks, *Feminist Theory from Margin to Center* (Boston: South End Press, 1985); Burke, "Women and Militarism."

kanattan gelen bu eleştiriye göre,[21] kadınlığı ve erkekliği, kimliği niteleyen toplumsal rollerden biri olarak değil, evrensel kategoriler olarak almak ve kadın deneyimini erkek deneyiminden üstün saymakla, özselci feminizm, patriarkaya içkin olan "kendi"ni, "öteki"ni değersizleştirerek kurma yöntemini benimsemiştir. Bu yöntem savaş sorununu erkeklerin yönetimine indirgemekle kalmaz aynı zamanda cinsiyetler arası hiyerarşiyi de yeniden canlandırır. Patriarkal toplumlarda kadına yüklenen rollerin, kadınların erkeklerden farklı bir deneyime sahip olmalarına neden olduğu tartışılmaz. Fakat, patriarkanın farklı kültürlerde ortaya çıkış biçimi aynı olmadığı gibi evrensel tek bir kadın deneyiminden de bahsetmek mümkün değildir. Farklı kültürler, hattâ aynı kültür içerisindeki farklı konumlar kadınların deneyimlerinde farklılaşmalara yol açmaktadır. Zirâ, bireylerin toplum içerisinde eylemleri tek bir kimlikten ziyade -etnik, ırk, sınıf, cinsiyet temelli- birbiriyle kesişen kimliklere bağlı olarak gelişir. Bu noktada durup, post-yapısalcı feminizmin, özselci feminizmin külliyen reddi üzerine kurulduğunu söylemenin yanlış olacağını belirtmek gerekiyor. Aksine, yukarıda değinilen ve özselci feminizmin argümanlarının temelinde yatan, evrenselcilik karşıtı duruş, deneyimlerden çıkarsanan bağlamsal hakikatlerin kabulünü ve buna dayalı farklılıkların biraradalığının önemi post-yapısalcı feminist perspektifte de kabul görmektedir. İkinci perspektifin koyduğu çekince, bu önceliklerin evrenselleştirilme riskini barındıran bir kadın doğasının üzerinden okunmasıdır. Buradaki temel kaygının barışa yönelik bir feminist perspektifte sadece kadınlığın değil, kadınların farklı bağlamlarda benimsedikleri/üstlendikleri kimliklerin de konu edilmesi gereğine dikkat çekmek olduğu söylenebilir.

Buna bağlı olarak, özselci feminist yaklaşımın kapsayıcı bir feminist barış perspektifi geliştirmek açısından yaşadığı sorunlardan bir diğerinin, dişilik ve erilliğe yapılan vurgunun savaşa destek veren kadınların bir anomali olarak algılanmasına yol açması olduğu söylenebilir. Böyle bir kavrayış, indirgemecilik riskini taşımak bir yana, tam da "korumacı/bakımcı" doğaları itibariyle oğullarını "psikolojik, toplumsal ya da ekonomik..." nedenlerle "silahlı kuvvetlere katılmak yönünde teşvik eden anneler"[22] olduğunu göz ardı etmekle, kısıtlayıcı bir açıklama ve eylem alanına sahiptir. Yine aynı özselci vurgu, ironik olarak, toplumsal ve ideolojik militarizasyonu haklı çıkarma potansi-

[21] Post-yapısalcı feminist perspektif kendi içinde bir bütün oluşturmamakla birlikte, feminist bir barış perspektifinin oluşturulması açısından ortak noktalar için bkz. Lynne Segal, *Is the Future Female?* (London: Virago, 1987); Laura Duhan Kaplan, "Woman as Caretaker: An Archetype That Supports Patriarchal Militarism," s.123-133; Bailey, "Mothering, Diversity, and Peace Politics"; Carol Cohn, "Sex and Death in the Rational World of Defense Intellectuals," *Peace: Meanings, Politics, Strategies* içinde, s.39-71; Susan McKay, "Gendering Peace Psychology," *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 2 (2), s.93-107.

[22] Forcey, "Women as Peacemakers. Contested Terrain for Feminist Peace Studies," s. 342.

yelini de taşır. Diğer bir ifadeyle erillik karşısında annelik kurumuna yüklenen olumlu özelliklerden beslenen bu vurgunun kadına patriarkal düzende biçilen kimliğe dayandığı ve patriarkal militarizmi yeniden ürettiği söylenebilir[23]. Bu ise, yerleşik savaş-barış tanımına pratikte köktenci bir alternatif üretmekten ziyade, bu tanımı yapısal ve/veya aktörel düzeyde bir ince ayarla yeniden kurmayı da beraberinde getirir.

Nitekim;

> *Feminist bir barış teorisi erillik ve dişilik kategorilerinin dikotomik dünyalarından çözümler üretmekle değil, bu kategorilerin kendilerini sorgulamakla başlar ... kadının bakımcı imajına vurgu yapan barış teorileri kadınları susturmakta kullanılan dişilik kavrayışlarına karşı çıkmaz. Bu teoriler cinsiyet konusunda hiyerarşik düşünmeyi kabul ederler, fakat dişiliği üstün bir konuma getirmekle hiyerarşiyi tersine çevirirler ve bu teoriler "öteki"nin gözden düşürülmesi karşısında yeterince mücadele etmezler*[24].

Özetle, post-yapısalcı feministlerin barışa yönelik bir feminist perspektifin kurulmasına yönelik teorik ve pratik girişimlerin, özselci feminist perspektif içerisinden önerilen gündelik deneyimlere dayanan hakikatlerden yola çıkılması gereğini temel alarak, ancak bu deneyimleri kadınlara biyolojik özelliklerinden dolayı yüklenen rollere kısıtlamadan, evrensel bir kadınlık durumunu değil, barışı ön plâna alarak yürütülmesi gerektiğini vurguladıkları söylenebilir. Burada önemli olan, kişilerin yaşamın farklı alanlarında benimsedikleri rollerde, tutumlarda ve gerçekleştirdikleri eylemlerde özsel doğalarına dair ipuçlarını bulmak değil, bu rollerin/tutumların/eylemlerin yapısal kökenlerine bakmak ve mevcut patriarkal yapının çözü(m)l(en)mesine olası katkılarını soruşturmaktır.

B ULUS-DEVLET-PATRİARK-MİLİTARİZM-KAPİTALİZM: KADININ ETRAFINDAKİ DÖRT DUVAR

> *Baskıcı veya tâbi kılan bir yasa, kendini, hemen her zaman yasa meydana çıkmadan* ***önceki*** *durumun nasıl olduğuna ve yasanın mevcut ve zorunlu [addedilen] biçimiyle nasıl ortaya çıktığına dair bir hikâye içinden kurarak gerekçelendirir. Söz konusu kökenlerin yaratımı, yasanın oluşturulmasına yol açan ve böylelikle yasayı haklılaştıran zorunlu ve tek-doğrusal bir anlatıyı takip eden yasadan önceki bir durumu betimlemeye meyleder. Bu nedenle kökenlerin hikâyesi, geri*

[23] Bu konuda bkz. Kaplan, "Woman as Caretaker: An Archetype That Supports Patriarchal Militarism."
[24] A.g.m, s.127.

döndürülemeyecek bir geçmişin tek bir yetkin izahını sunmakla yasanın oluşturulmasını tarihsel bir kaçınılmazlık hâline getiren bir anlatıdaki stratejik bir taktiktir [25].

Hemen bütün ideolojilerin ve bunlardan kaynaklanan yönetme rejimlerinin otorite pratiklerini dayandırdıkları bir "insan doğası" ve bundan kaynaklanan "doğa durumu" anlayışı vardır. Benzer şekilde ulus-devletlerin ve dayandıkları milliyetçiliğin ortaya çıkışına ve evrilişine de bu tür bir "insan doğası" varsayımı, "insan insanın kurdudur" anlayışı eşlik etmiştir. Bu anlayışta, "insan doğası" saldırgan, şiddet kullanmaya yatkın, sahip olduklarını paylaşmak istemeyen ve rekabetçi olarak resmedilirken, "doğa durumu" "herkesin herkese karşı savaştığı" bir kaos/anarşi ortamıdır. Bu ortamda kimsenin herhangi bir şekilde güvende olması söz konusu değildir. Zirâ, en güçlüler bile diğerlerinden sadece biraz daha fazla güçlü olduklarından, baş eğdirilenlerin herhangi bir zamanda başkaldırmalarını engelleyecek caydırıcı bir güç farkı bulunmamaktadır. Bu güven(lik)sizliğin ortadan kaldırılması için ise, herkesten daha üstün olan bir iktidarın merkezîleştirilerek kurumsallaştırılması gerekir. Tek tek bireylerin ve grupların üstünde olan bu merkezî iktidar, "herkesin herkese karşı savaşı"na son vererek, kişilerin hayatlarını ve sahip oldukları mülkleri tehdit eden güven(lik)sizlik durumunu ortadan kaldırmak üzere, ekonomik, sosyal ve siyasal hayatı düzenleyecek kuralları koyma yetkisine ve bu kurallara uyulmasını sağlamak için şiddet kullanma tekeline sahip olacaktır[26].

Ulus-devletlerin ortaya çıkışının hikâyesini ve gerekçelerini içeren bu anlatıda evrenselleştirilen insan profili, esasen, özselleştirilmiş bir erkek kimliği üzerinden kurulur. Kadınlar, bu evrensel insan tipolojisinden farklı olmak üzere, şefkatli, pasifist, dayanışmacı ve paylaşımcı olarak karakterize edilir. Bu niteleme, bir yandan, *reel* yaşamın zorluklarına ayak uyduramayan ve *reel politik* düşünme kapasitesinden yoksun olan kadınların, bu özellikleri gerektiren kamusal yaşamdan dışlanmalarının zeminini hazırlarken, diğer yandan koruyan devlet-korunan vatandaş ayrımına; koruyan erkek-korunan kadın ikiliğinin eklenmesine kaynak teşkil eder[27]. Devletlerin "doğa durumu"ndaki "herkesin herkese karşı" savaşını sona erdirip, (erkek) bireylerin can ve mal güvenliğini sağlama iddiası temelinde meşrulaştırıldığı göz önüne alındığında koruyan/erkek-korunan/kadın ikiliğinin kadınların erkek iktidarına tâbi kılınmasının vasıtalarından biri olduğu açığa çıkar. Zirâ bu, devletin

[25] Judith Butler, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity* (New York ve Londra: Routledge, 1999), s.46 (vurgu orijinal metinde vardır).
[26] Poggi, *Forms of Power*, s.141-143.
[27] Claudia Card, "Rape as a Weapon of War," Hypatia, 11 (4) (Güz 1996); Ruth Seifert "War and Rape. Analytical Approaches1." http://www.wilpf.int.ch/publications/1992ruthseifert.htm .

koruma fonksiyonu vesilesiyle birey yaşamının tüm sahalarını düzenleme yetkisine benzer şekilde, erkekleri de, koruma fonksiyonları vesilesiyle, kadınların faaliyetleri üzerinde tasarruf yetkisiyle donatır. Öyleyse, devletin kökenleri söylencesi ve meşruiyet söylemi patriarkal bir çerçeveye dayanmaktadır. Ulus-devletlerin kökenlerinde duran bu patriarkal yapının izlerini kadınların kamusal yaşamda karşılaştıkları ayrımcılıkta, yaşamın her alanında maruz kaldıkları şiddetin süreğenliğinde ve devlet kurumlarının bu ayrımcılık ve şiddet karşısında önlem alma isteksizliğinde sürebiliriz[28].

(Patriarkal) Ulus-devletlerin meşrulaştırıcısı olarak güvenliğe ve koruyan-korunan ikiliğine yapılan vurgu sadece devletlerin yönetimleri altındaki bireylerin birbirleri için oluşturdukları değil, kaynağını yukarıda kaba hatlarıyla çizilen çerçeveden alan *reel politik* anlayışın "kaotik/anarşik" olarak tasvir ettiği devletlerarası düzenin tehlikelerine de gönderme yapar. Güvenlik sorunu bu düzeyde ele alındığında, ulus-devletler siyasetinin hâkim paradigması olan *reel politik* anlayışta engellenmesi gereken, fakat kaçınılmaz bir olgu olarak alınan (her devletin her devlete karşı) savaş(ı) ana tema hâline gelir. Bir devletin -devletlerarası ilişkileri düzenleyecek, şiddet tekeline sahip bir üst-otoritenin yokluğunda- yönetimi altında yaşayanları bu kaçınılmaz olgudan korumasının yolu, diğer devletleri caydıracak kadar (askerî olarak) güçlenmesi ya da -en azından- güçlü görünebilmesidir. Bu çerçevede, devletlerarası düzende siyasetin temel aktörü olarak eyleyen devletlerin güvenliği insanların/toplumların güvenliği ile eşitlenir. Böylelikle devletlerin, güvenliklerini sağlamak karşılığında, insanlardan rızalarını ve savaşı finanse edecek maddî kaynakları istemeleri için zemin oluşur[29]. Bu rızaya dayanarak ve maddî kaynakları kullanarak devletlerin/toplumların/bireylerin güvenliğini sağlayacak olanlar ise öncelikle savaş kurumundakiler olmak üzere yine insanlardır. Fakat yukarıda değinilen ikili insan doğası varsayımı gereği bu koruma görevi erkek-türü insanlar tarafından yerine getirilir. Esasen ulus-devleti önceleyen patriarkal mitlerden kaynaklanan koruyan/erkek-korunan/kadın ikiliğinin sonucu olarak kadınlar, savaş kararı alan siyasal organlardan ve savaşma faaliyetini yürüten savaş kurumlarından dışlanır. Bunun yarattığı fırsat eşitsizliği bir yana, kadınların kamusal yaşamda karşılaştıkları ayrımcılık ve yaşamın her alanında karşılaştıkları şiddetin sorumlusunun -aynı ulustan- erkekler olduğu göz önüne alındığında bu ayrımın anlamsızlığı ortaya çıkar. Yanı sıra, bu durum kadınların savaşan taraflar arası (erkek)

---

[28] Ulus-devlet patriarka ilişkisi için bkz. Ann J. Tickner, "Why Women Can't Run the World: International Politics According to Francis Fukuyama," *International Studies Review*, 1 (3) (1999), s.3-11; Jill Steans, *Gender and International Relations: An Introduction* (New Brunswick, New Jersey: Turgers University Press, 1998); Peterson, "Security and Sovereign States: What Is At Stake in Taking Feminism Seriously."

[29] Tilly, "War Making and State Making as Organized Crime."

iletişim(in)de araç olarak kullanılmasına neden olur. En çıplak hâlini savaş sırasındaki tecavüzlerde bulan bu iletişim, düşmanın kadınına "sahip olmak" ve kendi özel mülkü gibi kullanmak suretiyle bir zafer ilânı olarak okunabilirken, karşı taraftakilere, korumaları gerekenleri korumaktan âciz oldukları mesajını gönderir -her iki nedenden bu tecavüzler kamu önünde gerçekleştirilir[30]. Bu ise, yerleşik (patriarkal) düzende kadının erkekler tarafından korunması gereken (mülk) olarak konumlandırılmasının bir yansımasıdır. Öte yandan galip tarafın kadınları savaş ganimeti olarak görmesi ve onları her türlü istek, ihtiyaç ve arzusunun nesnesi hâline getirmesi de sıklıkla ortaya çıkan bir durumdur[31].

Yerleşik (patriarkal) düzen, şaşırtıcı olmayan bir şekilde, bu tür eylemlerin sorumluluğunu, eylemi gerçekleştiren aktörlerin şahıslarına ve ahlâkî gelişmemişliklerine bağlar. Öte yandan, bu eylemlerin ortaya çıkış sıklığı göz önüne alındığında, burada kişiselleştirilemeyecek bir yan olduğu görülür. Bireysel sorumluluk yaklaşımı, kişisel eylemlerin yapısal kaynaklarını görünmez kılmakta kullanılan stratejilerden biridir. Bu strateji bir yandan yapının cesaretlendiriciliği hattâ bazı durumlarda ödüllendiriciliğini gizlerken, aynı zamanda, yapının meşruiyetinin de yeniden üretilmesini sağlar: "Bu tür insanlar her zaman olacaktır, sizi böyle insanlardan ve kötülüklerinden sadece mevcut yapı koruyabilir". Oysa bireysel şiddetin -ortaya çıkmasına zemin hazırlayan- yapısal kökenleri vardır. Ulus-devlet özelinde bu kökenler, güvenlik söylemi vasıtasıyla sürekli olarak yeniden üretilen patriarkal-militarist-milliyetçi yapıda bulunabilir.

Patriarka-militarizm-milliyetçilik ilişkisinde ilk göze çarpan husus her üçünün de "kendi"ni, belirli bir "öteki"nin olumsuzlanması üzerinden kurmasıdır. Milliyetçilikte bu olumsuzlama, daha düşük değerde ya da insanlıktan çıkarılmış "öteki" ırklar/etnik kimlikler/uluslar tanımlaması üzerinden yapılırken; patriarkanın "olumsuz öteki"si kadınlar olagelmiştir. Milita-

[30] Jacky Hardy, "Everything old is new again: the use of gender-based terrorism against women," *Minerva: Quarterly Report on Women and the Military*, 19 (2) (2001), www.questia.com ; Kevin Gerard Neill, "Duty, Honor, Rape: Sexual Assault Against Women During War," http://www.bridgew.edu/depts/artscnce/jiws/nov00/duty.htm ; Seifert, "War and Rape. Analytical Approaches1"; Burke, "Women and Militarism"; militarizm ve patriarka arasındaki ilişki için ayrıca bkz. Margo Okazawa-Rey ve Gwyn Kirk, "Maximum Security," *Social Justice*, 27 (3) (2000), s.125; james R. McHenry III, "The prosecution of rape under international law: justice that is long overdue," *Vanderbilt Journal of Transnational Law*, 35 (4) (2002), www.questia.com.

[31] Bu konuda bkz. Christopher P. Meade, "From Shangai to Globocourt: an analysis of the "comfort women's" defeat in Hwang v. Japan," *Vanderbilt Journal of Transnational Law*, 35 (1) (2002), www.questia.com: Watanabe Kazuko, "Militarism, Colonialism, and the Trafficking of Women:"Comfort Women" Forced into Sexual Labor for Japanese Soldiers," *Bulletin of Concerned Asian Scholars*, 26 (4) (Ekim-Kasım 1994), http://csf.colorado.edu/bcas/sample/comfdoc.htm.

rizmde ise bu ikisinin bir birleşimine rastlarız.[32] Askerî teşkilatlanmalarda verilen eğitimin temel amacı, bir yandan askerlere "[v]ahşi fiziksel gerçeklikler, savaş alanında hâkimiyet kurma kapasitesi, ve son tahlilde, örgütlü silahlı kuvvetler içinde, silah-desteğiyle topyekûn öldürme" üzerine bilgi vermekken, diğer yandan askerleri "kadınsılıktan" arındırmaktır. Fakat bu kadınsılıktan arındırma süreci kadınlıkla özdeşleştirilen dayanışma, başkalarını düşünme, fedakârlık gibi değerlerin topyekûn reddine dayanmaz. Böylelikle, saldırganlığa, "emir-komuta zincirinde hiyerarşiyi ve tâbi olmayı"[33] kabul etmeye dayanan militarist değerler, ülkeleri için savaşan askerlerin arasında bir bütünlük bilinci oluşturduğu ölçüde dayanışma, "saldırganlığını disipline edebilme, bireysel yargılarından feragat etme," gibi değerlerle dengelenir[34]. Ancak, bu değerler, kadınsı-duygusal bir çerçevede değil, erkeksi-akılcı bir çerçevede uygulamaya dökülmelidir. Zirâ, en basit tanımlayıcı değerlerinden biri diğerleri üzerinde iktidar kurmak olan militarizm açısından patriarka ve eril özellikler silah kadar önemlidir[35]. Nitekim, Carol Cohn'un askerî söylem üzerine yaptığı çalışmada da açığa çıkardığı gibi askeriyenin gündelik dilinde kadınlıkla özdeşleştirilen değerlere yönelik keskin bir olumsuz tonlamaya rastlanır[36].

Ulus-devletlerin savaşlar sonucu kurulduğu ve siyasal iktidarın merkezîleşerek devlet otoritesine dönüşmesinin, düzenli orduların kurulmasıyla senkronize bir şekilde ilerlediği göz önüne alındığında,[37] hegemonik erilliği yeniden üreten bir ideoloji olan militarizmin bu siyasal yapı için taşıdığı önem açığa çıkar. Militarizmin önde gelen değerlerinden disiplin ve hiyerarşi biraz yumuşatılmış bir biçimde de olsa okul, hastane, kamu dairesi gibi kurumlara nüfûz etmiştir. Bunun sonucu olarak rekabet, saldırganlık, hiyerarşik konumları kabullenebilme, toplumun (ulusun) bekâsı açısından en önemli değerler olarak ortaya çıkmıştır[38]. Bu ise, ulus-devletin hâlihazırda patriarkal olan yapısını pekiştirmiştir. Öte yandan patriarkal militarizmin topluma kök salmasıyla, şiddet kişiler arasında baş gösteren sorunların çözümünde meşru bir araç olarak görülmeye başlanmıştır. Buna, militarist ideolojinin öteki üzerinde iktidar kurma, terimlerini ötekine zorla kabul ettirme mantığı eklendiğinde, özellikle kadınlar, hem hâne-içi hem de kamusal yaşamda fiziksel,

---

[32] Bu yazıda militarizmle askerî kuruluşların varlığı arasında bir fark olmadığı argümanı kabul edilmektedir.
[33] Michael Howard, *War in European History* (Oxford: Oxford University Press, 1976), s.109. Poggi, *Forms of Power*, s.199'dan aktarılmıştır.
[34] A.g.e, s.199.
[35] Burke, "Women and Militarism."
[36] Cohn, "Sex and Death in the Rational World of Defense Intellectuals."
[37] Tilly, "War Making and State Making as Organized Crime;" Charles Townshend, "Militarism and Modern Society," *The Wilson Quarterly*, 17 (1) (Kış 1993). www.questia.com.
[38] Poggi, *Forms of Power*, s.196-199.

duygusal ve cinsel şiddete maruz kalmışlardır. Yukarıda değinilen, koruyan özne/korunan nesne ikiliğinden yola çıkıldığında, kadınların, gerek savaş gerekse "barış" koşullarında -karşı karşıya kaldıkları şiddeti yaşananların niteliğine hiç bakmadan sayısallaştıran istatistik verilere dayanmadan da- en çok da kendilerini koruyanlar tarafından, zarara uğratıldıklarını söylemek mümkün.

Militarizmin kadınlar üzerindeki olumsuz etkisi sadece bireysel şiddetin yapısal çerçevesini oluşturmakla sınırlı değildir. Sadece savaş zamanlarında değil, savaşsızlık durumunda da savaş/savunmaya yapılan yatırımların büyük bir bölümü hem işgücünün hem de sosyal yardıma muhtaç nüfusun çoğunluğunu oluşturan kadınlara devlet bütçesinden ayrılan paydan yapılmaktadır[39]. Sosyal güvenlik harcamalarına ayrılabilecek kaynaklar, dalgalı bir seyir izlese de hep yüksek oranlarda tutulan askerî bütçelere aktarılmaktadır[40]. Silahlanmaya ayrılan yüksek bütçeler, bir yandan devletlerarası güven(lik)sizlik kısırdöngüsünü dayatırken, diğer yandan silah sanayinin tüm sektörler içerisindeki prestijini ve yüksek kârlılığını da destekler. Bu noktada, "iç içe geçmiş hiyerarşi ve tahakküm sistemleri"nin ekonomik ayağını oluşturan kapitalizmin, ulus-devlet ve patriarkal-militarizm ile bağıntısına değinmek gerekir[41].

Kapitalist sistem özü itibariyle, ekonomik aktörler arasında yapılan sözleşmelerin uygulanmasını sağlayacak, devletlerarası ticaret yollarının güvenliğini sağlayacak, yerel burjuvaziye rekabet etmesi için destek sağlayacak ve en önemlisi bireysel mülkiyet hakkını garanti altına alacak şiddet kullanma tekeline sahip merkezî bir siyasal yapılanmaya gereksinim duymuştur[42]. Yirminci yüzyılda bu ilişki, özellikle silah sanayi söz konusu olduğunda açıklık kazanır. Temelde, kapitalizmin doğasına içkin olan yayılmacılık ve

---

[39] Kadınlar yeryüzünde üretilen işin üçte iki ile dörtte üçü arasındaki bölümünü yaptıkları ve besinin yüzde 45'ini ürettikleri halde, dünya gelirlerinden aldıkları pay yüzde on civarındadır. Kadınların özel mülkiyete sahip olma oranı ise, erkeklerin payına düşen yüzde 99'luk orana karşı sadece yüzde 1'dir. Bkz. French, *Kadınlara Karşı Savaş*, s. 34-35; James P. Sterba, "Feminist Justice and the Pursuit of Peace," *Hypatia*, 9 (2) (Bahar 1994), s. 180.

[40] Nitekim, 1998'den itibaren artan bir ivmeyle seyreden dünya genelindeki askerî harcamalar 2002'de 794 milyar dolar olarak hesaplandı. Buna göre, dünya genelindeki askerî harcamaların bugünkü düzeyi, soğuk savaş döneminde en yüksek düzeyde olduğu 1988 yılına kıyasla yüzde 16 daha düşükken, en düşük düzeyin yakalandığı 1998 yılına kıyasla yüzde 14 daha yüksektir. Bkz. Elisabeth Sköns, Wuyi Omitoogu, Sam Perlo-Freeman ve Petter Stälenheim, "Military Expenditure," *SIPRI Yearbook 2003: Armaments, Disarmament and International Security* içinde (Oxford: Oxford University Press, 2003),

[41] Kapitalizmin patriarka ve militarizmle bağıntısı için bkz. Chandra Talpode Mohanty, ""Under Western Eyes" Revisited: Feminist Solidarity through Anticapitalist Struggle," *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 28 (2), (2002), s.499-535; Bailey, "Mothering, Diversity, and Peace Politics" s.196; Sterba, "Feminist Justice and the Pursuit of Peace," s.173-187; Slyvester, "Patriarchy, Peace and Women Warriors," s.106-107.

[42] A.g.e., s. 141 vd.

devletlerin varoluşsal söylemi olan güvenliksizliğe dayanan bu ilişkide silah sanayindeki teknolojik gelişmeler devletlerin varoluşsal söylemleri olan güvenliksizliği yeniden üretirken devletler de sürekli finansman kaynakları ve müşterileri olarak bu sektörün kârlılığını ve dolayısıyla devamlılığını sağlar. Bu çerçeveden bakıldığında devletlerarası savaşlar/barışlar, devletlerin bir taraftan küresel kapitalizmi güvence altına alma, diğer taraftan kendi kapitalistlerini koruma ve imtiyazlı kılma vasıtasıyla uluslararası sistemde diğer devletler karşısında üstünlük sağlama girişimlerine bağlı olarak okunabilir[43].

Savaş ve ulus-devletlerle ilişkisi bu temelde kurulan kapitalist sistemin patriarkayla ilişkisi cinsiyet temelli işbölümlerinde görülebilir[44]. Bu işbölümü kadınların hâne-içi rollerini hiç dokunmadan bırakırken, eşit işe düşük ücret gibi uygulamalarla toplumdaki ikincil konumlarını yeniden üretir. Bu yapılanma bir yandan, etnik/ırksal temellerde ayrıcalıklı olmayan kadınların elektronik, giyim sanayi, hizmetçilik gibi emek-yoğun, düşük ücretli işlerde çalıştırılmalarında örneklenir[45]. Diğer yandan nispeten daha prestijli meslek sahibi olabilen "orta sınıf/beyaz" hemcinsleri eril addedilen meslek değerlerini benimseme ve hâne-içi dişil sorumluluklarını da tam anlamıyla yerine getirmek zorunluluğunu bir arada karşılamak durumundadırlar. Bu ise patriarkanın kırılmasından ziyade yeniden üretilmesini beraberinde getirir.

Bu çerçevede, kadının yerleşik düzen tarafından ulus-devlet-militarizm-savaş-kapitalizm kıskacına alındığı söylenebilir. Esasen, bu kıskaç sadece kadınları ikincil konuma itmekle kalmaz, aynı zamanda erkeklere kendilerinden beklenen "uygun" roller yüklemekle, erkek kimliğine sahip bireyleri de tanımlayarak baskı altına alır. Öte yandan, hiyerarşinin temel ilişkilenme biçimi olması, siyasal ve kamusal yaşamda kişiler arasındaki etkileşimin güç ilişkileri tarafından yönlendirilmesini beraberinde getirir. Böyle bir yapılanma ise iktidarın sadece "öteki"ne rağmen pratiğe döküldüğü bir siyaset anlamına gelir.

Sonuç yerine

Bu yazı ulus-devlet-patriarka-militarizm-kapitalizm arasındaki karşılıklı ilişkilerden yola çıkarak bir olgu olarak savaşı sorunsallaştırmak amacıyla ya-

---

[43] Bu konuda bkz. Perry Anderson, "Force and Consent," *New Left Review*, 17 (Eylül-Ekim 2002), s.5-30; Gywn Kirk, Margo Okazawa-Rey "Neoliberalism, Militarism and Armed Conflict," *Social Justice*, 27 (4) (Ekim 2000), www.questia.com ; Tilly, "War Making and State Making as Organized Crime," özellikle s.184.

[44] Cara L. Brown, "Sexual Orientation and Labor Economics," *Feminist Economics*, 4 (2) (Temmuz 1998), s. 89-95.

[45] Melanie Samson, "Towards a `Friday' Model of International Trade: A Feminist Deconstruction of Race and Gender Bias in Robinson Crusoe Trade Allegory," *Canadian Journal of Economics*, 28 (1) (Şubat 1995), s. 143-158.

zılmıştır. İç içe geçmiş hiyerarşi ve tahakküm ilişkilerinin siyasal, toplumsal, kültürel, ekonomik ayaklarını oluşturan bu kavrayış ve kavratış sistemlerinin savaşları (yeniden) üretmekteki işlevleri savaş-karşıtı feminist yaklaşım çerçevesinde incelenmiştir. Bu çerçevede savaşları ve savaşları üreten yapıları anlamak için yerleşik düzenin getirdiği anlatının terk edilmesi gerekmektedir. Bunun yerine, tek bir kimliğin değil, fakat hiyerarşi ve tahakküm ilişkilerine tâbi olan cinsiyet-etnisite-sınıf kimliklerinin geçişkenliğinin merkeze oturtulduğu bir anlayış yerleştirilmelidir. Yerleşik (patriarkal) düzende savaşsızlık durumu olarak barış tanımına bu temelden karşı çıkan bir feminist barış paradigması bu açıdan açımlayıcıdır. Buna göre, savaş fiziksel şiddetin bir türü olarak tanımlanırken barış, şiddetin cinsiyetçi, ekonomik, toplumsal ve kültürel olmak üzere tüm boyutlarıyla ortadan kalktığı bir sisteme referansla kurulur. Açmak gerekirse, "süreğen barış"a kapı açacak olan, güvenliksizlik temelinde yürütülen savaşlar ve/veya savaş tehditleri değil, ekonomik güvenliğin, eşitliğin ve insan haklarına saygının temel unsurlarını oluşturduğu bir anlayışın ve bu anlayış zemininde yürütülecek muhalif bir hareketin oluşturulmasıdır. Kadınlardan ziyade feminist kimliğin bu açıdan önemi ise, kadınların tarihsel olarak siyasal/savaşa dair karar alma mekanizmasından nispeten uzak tutulmuş olmalarını, "olağan" ve/veya "olağanüstü" siyasal durumlarda cinsel-etnik-sınıfsal eksenlerin kesiştikleri noktalarda sömürüye tâbi kalmalarını, farklı çözüm önerileriyle de olsa sorunsallaştırmış olması ve dolayısıyla kurumsallaşmış iktidardan -"öteki"nin üstünde iktidar kurmaktan- ziyade gündelik deneyime dayanan muhalefetin siyaseti -iktidar paylaşımı vasıtasıyla özneleşme- potansiyelini içerisinde barındırmasıdır. Hiç şüphesiz ki, böyle bir saptama, tek başına örgütlenen bir feminist hareketten ziyade, yukarıda değinilen anlayış ekseninde, "adalet" teması üzerine kurulan bir barış perspektifine bağlı olarak düşünüldüğünde anlamlı olacaktır.

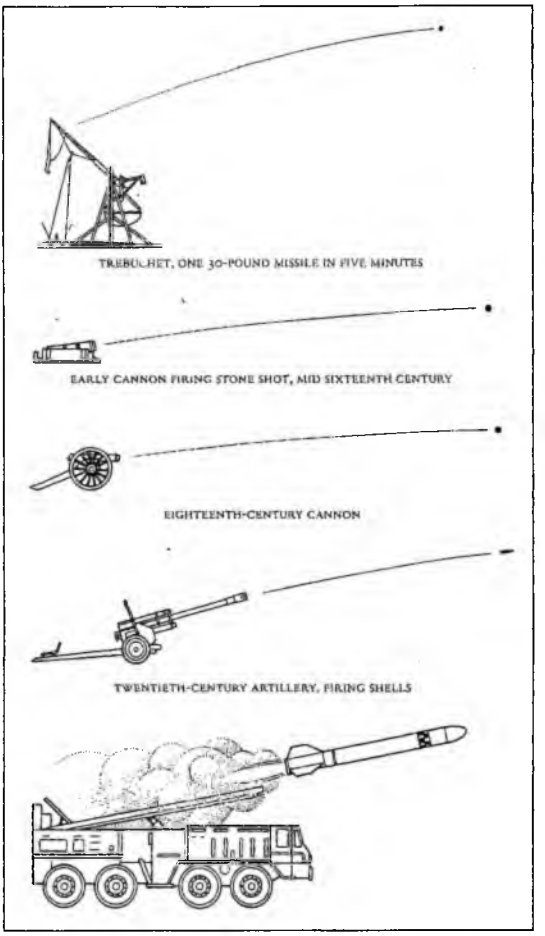

Mayıs 1918... Alman hücum güçleri dinlenme anında... The War Illustrated, *First World War Photographers, Jane Carmichael, Routledge, 1989.*

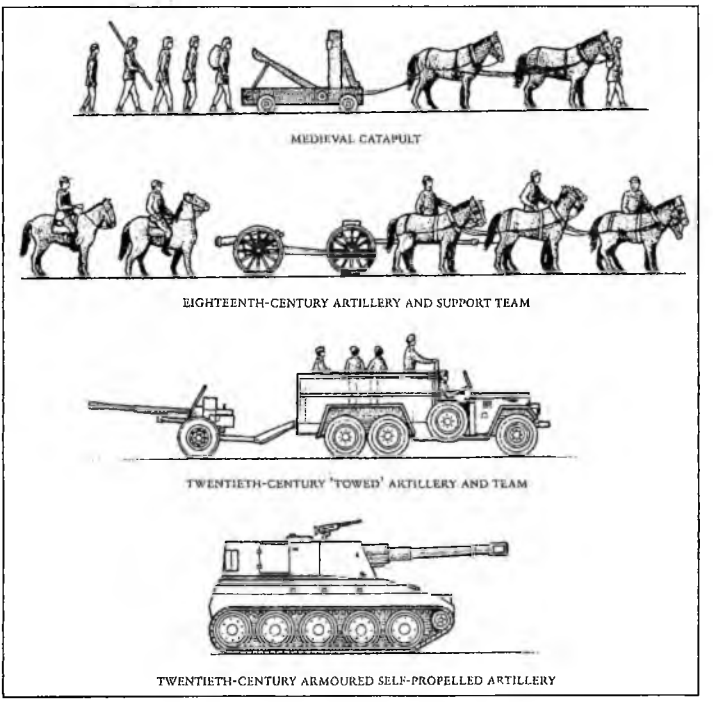

Pervyse 1915. İlk yardım ofisinde eğlence, Baroness de S'serclaes, *(a.g.e)*

Savaş ve Medya

Füzenin hikâyesi, *The Art of War, Martin van Creveld, Cassell, Londra, 2000.*

Mancınıktan tanka, *(a.g.e)*

GÖRMEK, GÖZLEMEK, SAVAŞ VE TEKNOLOJİ

Belkıs Ayhan Tarhan*

Batılı modernlik ile görme ya da gözün egemenliği arasındaki ilişki nicedir vurgulanan bir noktadır. Örneğin, 'görüş açısı', 'benim görüşüme göre' ya da 'bilimsel bir bakışla' gibi gündelik yaşamımızda çoğunlukla farkında olmaksızın ve dolayısıyla, kendini kolaylıkla ele vermeksizin ağzımızdan çıkıveren ifadeler belki de, Jenks'in (1995:3) belirttiği gibi, görüşün/vizyonun devri şeklinde adlandırılabilecek modernite'nin temellendiği bilme/bilgi pratiklerinin birer ifadesidirler. Aslında tam bu noktada, Türkçe'ye böylesi tercüme edilen bu ifadelerin tercüme ediliş tarihinin peşine düşülmesi gerektiği aşikâr olsa da, bu yazının amacı görme, teknoloji ve savaş arasındaki ilişkilerin - üstelik epeyce Batılı bir literatür üzerinden giderek- peşine düşmek olduğundan, bu konuda yalnızca bir iki noktayı belirtmekle yetineceğim.

İlkin, böylesi bir tercüme edi(li)ş tarihinin Türkiye'de, modernleşmeyi, kültürel özü bozmayan, görece 'tarafsız' addedilen bilim ve teknoloji temelinde 'gören' bir 'medeniyet/uygarlık' inancıyla ilgisi olduğu fikrindeyim: Görme, gözlemleme ile modern bilim ve teknoloji arasındaki ittifak aşağıda dallandırıp budaklandırmadan da açmaya çalışacağım bir konudur. İkinci olarak, ama henüz fikirler temelinde ifadesini bulamayıp yalnızca bir hissiyat

* Y. Doç. Dr. Belkıs Ayhan Tarhan, Başkent Üniversitesi İletişim Fakültesi.

üzerinden iddiasında bulunacağım noktaysa, bilmenin deneyim ve deneyimin de görmekle olan ilişkisinin Türk modernlerinin özgül tarihinde bir çeşit 'görünüşün deneyimini işaretler; Batılı gibi görün (mesela saçını sarıya boya; yabancı marka giy!), modern ol/desinler' haddinde kabalaştırabileceğim biçimiyle tezahürünün/görünüşünün bu meseleyle yine yakından ilişkili olduğudur. Dolayısıyla, Kadıoğlu'nun (2003) 'mış gibi' yapmak dediği durumun, dilin deneyimlemeden görmeye yeltendiği noktada uğradığı sürçmelerle, taklit eden ve tercüme etmeye kalkışırken müdâhale edemeyen bir örnek oluşturduğu hissiyatıdır. Böylesi bir taklidin yalnızca sarıya boyanan saçlarda değil, ilk bakışta tam tersi bir duruşu işaretler görünmesine karşın, entelektüelimsi düzeyde 'küresel/Batılı-yerel ekseninde en son yerelle küresel olmak moda, izle!' -ki bu, 'yerel' ve 'biz' tahayyülünün hangi kanalda cereyan ettiğiyle ilişkili bir konudur- hâllerinde de mevcut olageldiği ise başka bir iddiayı oluşturabilir[1]. Bu 'mış' gibiliğin daha geniş bir analiziyse, Türkiye'nin geç kapitalizmin tüketim mantığı içerisindeki özgül yer tutuşunu irdelemeyi gerektirmektedir.

Bu noktaları dert edinmeyi başka bir yazıya bırakarak, önce Batılı modernlikle görme/gözlemeye dayalı bir bilgi/bilme anlayışı arasındaki ilişkinin, daha sonra da bunun savaş ve teknolojiyle kesişiminin ardına düşecek olursak...

Modernite ve Görsellik

Modernite, ya da daha doğru bir deyişle, Batılı modernite ile görmek/gözlemlemek, deneylemek/ölçmek ve hesaba vurmakla işleyen modern bilim ve teknoloji arasındaki ilişki ve bu ilişkinin niteliği, Nietzsche ve Heidegger başta olmak üzere Batı metafiziğini eleştiren pek çok düşünürün doğrudan ya da dolaylı olarak kafasını kurcalamış bir konudur[2]. Sandywell (1999), bu ilişkinin birdenbire, moderniteyi tarihsel süreçten bir dönemeç noktasını işaretleyerek ayıran topyekûn bir kopuşla ortaya çıkmadığını, örneğin 'İdea'yı öncelikle görsel bir ikon olarak kurmanın bu açıdan gözden ırak tutulamayacağını belirtmekle birlikte, yine de, Rönesans ve Aydınlanma arasındaki iki yüzyılın, doğa ve nesneler dünyasına tarafsız bir gözle tanıklık etme iddiasındaki insanı merkeze alan ve dolayısıyla, özne-nesne ayrımıyla birlikte ilişkili tüm diğer kutuplaştırmalara da davetiye çıkaran bir bilme rejimiyle sonuçlanması açısından, önemine dikkati çekmektedir. Özne ve nesne arasındaki ilişki, gören ve görülen arasındaki ilişkidir; görülen ise, sayılabi-

[1] Konuyla ilişkili olarak ve akademi dünyasını belirleyen dinamikler üzerine bir tartışma için bkz: Tarhan, B. A. (2003).
[2] Bu konuda ayrıntılı bir tarışma için bkz.: Arslan, H. (1999).

lir, hesaba vurulabilir olandır. Bu açıdan modernite ile modern bilim ve teknolojinin dayandığı bilme rejimi gözle görülenin (olgunun) hesap kitapla kesinleştirme manevrasına tâbi bırakıldığı bir iktidar ilişkisine karşılık gelmektedir.

Bu son noktanın ifadesinin en iyi örneklerden birini Heidegger'de[3] bulmak mümkündür. Heidegger'e göre, Batı metafiziği 'şey'lerin belli bir biçimde temsil edilişine dayanır; bu temsil önceden projekte edilmiş bir plân içerisinde, şeylerin kendilerinden emin olunabileceği bir biçimde ve insanın dünyanın efendiliğine soyunabileceği bir çerçeve dahilinde yerleştirilişi demek olan, ama her şeyi kendi elinin altında hazır, emrine âmâde şekilde tutmaya kalkışırken, insanın aynı rezervler listesinde yerini aldığı, teknolojinin 'çerçeve'lediği bir dünyanın resmidir.

Batılı modernitenin, göz ve görmeyi bu şekilde merkeze alan bir bilme/bilgi rejimi temelinde hareket ettiğini belirtirken, özellikle vurgulanması gereken noktalardan biri, göz ve görmenin de bir tarihi olduğudur. Dolayısıyla, burada sözünü ettiğimiz bilgi/bilme rejimi basitçe görmeyi değil, belli bir görme şeklini, belli bir biçimde bakan gözü merkeze almaktadır. Böyle bir gerçeklik anlayışı tarihsel olarak konumlanmış ve üzerinde uzlaşılmış bir 'dünya görüşünün' bileşenlerinden biridir (Jenks 1995:9) ve 'saflık', 'masumiyet' iddiasındaki bir gözün sabitlenmiş bakışıyla [gaze] dayanışma hâlindedir. Bu göz bakışını karşısındakine diker; bakışını konumladığı yeri evrensel olarak kurarken belli bir algı stratejisi dayatır. Diğer deyişle, görmek ve göz bir efendilik projesinin içerisinde örgütlenir. Bu projede göz, zihnin/aklın dünyayı kurmadaki ayrıcalıklı unsurlarından olmakla kalmaz, zihin-beden ikileştirmesinde bedenden koparılmış 'tuhaf' bir konum da edinir. Bedensizleştirilmeye, vücutsuzlaştırılmaya, dolayısıyla tarihsizleştirilip toplumsal ilişkilerden muaf kılınmaya çalışılan zihinle ittifaka mahkûm edilir[4]. Bu açıdan, bakmak ve görmek, görmekle anlamak arasında kurulan ilişki, bilinci dünyanın aynaya yansıması olarak kuran zihin kavramlaştırmalarından türeyen bir ilişkidir[5].

Oysa Martin Jay (1998), modernitenin tek bir görme rejiminden ziyade, birbirinden farklı ve hatta birbiriyle çatışan, yarışan rejimlere sahne olduğunu belirtmektedir. Batılı modernlik ile Kartezyen düşünce ve perspektifçi anlayış arasında olduğu ileri sürülen birebir örtüşme bu açıdan şüpheli bir hâl almaktadır. Bu, böylesi bir örtüşmenin olmadığı anlamına gelmemekle birlikte hem moderniteyi farklı görme rejimlerinden birinin hegemonyasıyla

[3] Bu konu için özellikle bkz.: Heidegger (1977a) ve (1977b).
[4] Bunun, özellikle Hıristiyan dini geleneğinde Tanrı'nın her şeyi gören gözüyle bağlantısı için bkz.: Sandywell, B. (1999) ve Jay, M. (1998).
[5] Burnett, R.(1995: 3)

ittifak hâline sokan süreçleri sorgulamaya hem de modernitenin, bu farklı görme rejimleri arasındaki yarışa ve çatışmaya bağlı olarak, alternatifleri de içerisinde barındırdığı yolunda önemli bir nüansın farkına varma olanağına el vermektedir. Söz konusu olanaklar modernitenin topyekûn olumsuzlanmasından ziyade tarihsel bir süreç olarak irdelenmesine de el verirler. Nitekim Jay modernitede Kartezyen perspektifçiliğe alternatif görme biçimleri kadar onun kendi içerisindeki farklılaşmalara da dikkati çekmektedir. Diğer bir ifadeyle, modernitenin tarihindeki -geçmişinde ve şimdisindeki- görme biçimlerinin çoğulluğunu ve yeni hiyerarşiler oluşturmaktan kaçınma uyarısıyla birlikte, bu çoğullukta barınan olanakları vurgulamaktadır.

Yine de Jay'in belli bir perspektifçi anlayışın, örneğin, bilimsici dünya görüşü[6] ve rasyonel şekilde plânlanmış bir şehir fikriyle bağlantısının da bu anlayışın hegemonyasını anlamadaki rolüne yaptığı vurgu, şüphesiz önemlidir. Bu bağlantıya önemli bir ek ise, Foucault'dan (1991; 1993) yola çıkarak, 'tarafsız' olma iddiasındaki gözün bakışının aynı zamanda kontrol eden, bakarken egemenlik kuran, disiplin altına alan bir bakış olduğudur. Bu açıdan, görme/gözetleme aracılığıyla beden ve mekân üzerinde uygulanan teknolojiler, savaş ve barış zamanını kuşatan aynı caydırma ve kontrol/disiplin mekanizmalarına içkindirler.

Savaşan Göz ve Savaşın Temsili: Teknoloji ve Savaş

Yukarıda, savaş ve barış zamanını kuşatan caydırma ve kontrol/disiplin mekanizmalarının aynı olduğundan bahsedilmişti. Virilio'nun 'safi savaş' [pure war] diye çevirmeyi tercih edeceğim kavramı işte tam da böylesi bir duruma karşılık gelmektedir. Virilio'ya (1990: 35) göre, safi savaş durumu, topyekûn ve mutlak bir savaş ya da vuruşma hâlinde olmaktan çok militer bir prosedürün sürekli bir düzen içindeki varlığına işaret eder. Terörün, nükleer ittifak ve gerilim hatlarının ya da barış içinde yaşarmış gibi görünenin hepsi mutlak bir savaş durumu ve militer bir anlayışın günlük yaşama süzülüp yer etmiş hâlleridir. Diğer deyişle, alışageldiğimiz savaşma/vuruşma pratiklerinden ziyade bu pratiklerin her zaman kan içermese de kanlı mantığının hâkim olduğu bir günlük yaşam hareketidir bu safi savaş. Virilio bu durumu avcının geçirdiği dönüşümle benzeştirir: Vaktinde yabanıl hayvanla doğrudan karşı karşıya kalan avcı, zaman içerisinde, farklı türlerin hareketlerini

[6] Bu bakımdan Jenks'in (1995) görmeyi, tanıklığı mükemmeleştirmeye dayalı teknolojilerin bilim ve teknoloji tarihindeki yerine ilişkin saptaması ile Shapin ve Schaffer'in (1985) tanıklıkla ilişkili olarak bu konuda yaptığı vurgular ayrıca ilginçtir.

kontrol etmeye çabalar, sonrasında bir köpekle birlikte yarı ehlîleştirilmiş sürülerin peşini kovalar; ardından bu yarı ehlîleri iyice ehlîleştirerek yeniden üretimine geçer. Böylesi bir durumda, ehlîleştirmenin kendisinde yatan safi savaş mantığının egemenliğini gözden kaçırmamak gereklidir. Zirâ; savaş artık ilân edilen bir çelişki, vuruşmayla doğrudan özdeşleştirilebilir değildir. Maurice de Saxe'dan beri biliriz ki, vuruşmadan savaşabiliriz: Kuvvetlerin yer değiştirmesi ve hareketin çabukluğu yoluyla. Yine de, barış hâlinin açık bir savaş durumunun var olmaması anlamına geldiği ya da artık vuruşmayan ama topluma 'yardım' eden bir ordunun barışçıl olduğu ve militer bir kurumun saldırıyı önlediği sürece yararlı bile olabileceği yolundaki eski yanılsama hâlen mevcuttur[7].

Dolayısıyla, savaş hem savaş olarak hafızalarımızda -doğru/yanlış- yer etmiş şeyle doğrudan ilişkilidir hem de ondan kaçma isteğimizle. Kaçarken hatta kaç(ın)maya çalışırken, mantığına/mantıksızlığına tutulduğumuz (tutsak olduğumuz) bir şeydir safi savaş. Bu anlamda, rasyonel bir plânın beraberinde taşıdığı tüm irrasyonellikleri bünyesinde barındırır[8]. Aslında bu nokta Virilio'nun atladığı bir noktadır ama buraya, son söz yerine döneceğim.

Virilio'nun, eleştirisini sonraya saklayacağım, ama önemli gördüğüm bir iddiası şudur: Günlük yaşama böylesine sızmış safi savaş mantığı ya da daha doğru bir ifadeyle, militer örgütlenme düzeni kapitalizmi bile önceler bir nitelik taşır. İnsanların zekâ ve bedenlerini kontrol/disiplin altına alan bu örgütlenme anlayışı yalnızca orduya has bir şey değildir; siyaseti ve ekonomiyi yöneten yine aynı anlayıştır. Batı, militer bir devlet ve endüstriyel büyümenin birlikte boy verişine sahne olmuştur ve bu durum, özellikle, Soğuk Savaş'la birlikte bilim ve teknolojinin düzenleyici/örgütleyici gücüyle yanyana düşmektedir:

Devlet tarafından iktidar kullanımı, savaş işinin parçalı ve sofistike olmayan üretiminden teknolojik, endüstriyel ve bilimsel gelişimine dek giden militer devrim aşamalarını işaretleyen bir 'sürekli komplo'dur. Dolayısıyla, Batı'nın tarihsel çabası giderek artan sayıdaki bağımsız insan gruplarının Devlet-savaş işletmesi tarafından dağılımı ve yönetimi çabasıdır[9].

---

[7] A.g.e., s. 36. Virilio'nun bu ve yazı içinde geçen diğer tüm çevirileri bana aittir.

[8] Bu, sahiden tartışması epey yer tutacak bir konudur Ama kısaca şöyle diyelim: Bütün rasyonel hesaplar hesap etmediklerini (edemediklerini) beraberlerinde taşırlar. Bu, hesap edememekten , ve dolayısıyla hesap etmeye çalışan bireyden çok, hesaba vurulamayanla, hesaba gelmeyenle ve hesap etmeye çalıştıkça elden kaçanla ilgili, 'tuhaf' olarak adlandırılıp aslında anlamazdan gelinenle ilgili, kendisi 'tuhaf' bir durumdur. Bu arada: bünye kavramını özellikle, vücut/beden ile zihni/aklı ya da alt-yapı ile kültürü aynı yapı anlayışında birleştiren ve hiçbirini öncelemeden bir bütünlük içerisinde ele alan bir kavram olarak kullanmak istediğimi de belirtmekte yarar görüyorum.

[9] A.g.e., s. 21-22.

Hatta, Virilio iddiasını proletaryanın tarihteki belirleyici rolünün Hiroşima'nın bombalanmasıyla son bulduğu, militer-endüstriyel bir proletaryanın ortaya çıkışının ordu-devletin tam bir güç ve enerji arayışıyla örtüştüğü noktasına dek vardırmaktadır. Ancak iddiasında üzerinde durmak istediğim, savaşın rasyonel bir plan uygulaması olarak işleyişine ve bunun modern bilim ve teknolojinin gelişimiyle ittifakına yaptığı vurgudur. Böylesi bir ittifakı iki açıdan ele almak istiyorum. İlkin, teknoloji (ya da tekno-bilim), görme ve savaş pratikleri arasındaki ilişkiler açısından; ikinci olarak, savaşın görsel temsili açısından...

Savaşın rasyonel bir plân olarak uygulamaya sokulmasının, ya da en azından sokulma çabasının, bu yazının başında belirtilen ve görerek bilmeye dayalı belli bir bilgi rejimiyle ve dahası, belli bir görme rejimiyle kesiştiği ileri sürülebilir. Diğer deyişle, savaş pratikleri savaş hakkında konuşulanlarda duyageldiğimiz dilin (neden-sonuç ilişkileri, ihtimal hesapları ve kârzarar/zayiat ölçümlerinin rasyonel plânlaması) içerisinde yer tutmuş bir göz/görmeyle ve buna dayalı bir teknolojiyle uzun zamandır evli gibidir. Bu evliliğin tarihinde de -Virilio'nun yukarıda andığım av ve avcı ilişkisindeki dönüşüme dair söylediklerine benzer biçimde- 'düşman'ı görmenin farklı teknolojilerle birlikte dönüşümünden sözedilebilir. Savaş pratikleri açısından düşmanı görmenin, görerek algılamanın her zaman birincil önemde olduğu açıktır. Ancak düşmanı görme şekilleri modern bilim ve teknolojinin gelişimine koşut biçimde farklı bir hâl almıştır. Virilio (1992: 69-71), savaş pratiklerinde gözle görme ve doğrudan görüşün yerini giderek optik ve opto-elektronik süreçlerin, teleskopik görüşün en incelikli biçimlerinin almış olduğunu belirtmekte; benim görüşü 'yukarıdanlaştırdığını' ileri süreceğim savaş uçakları, modern savaş aygıtı ve "gözle(mle)me aygıtının yeni teknik performansı" arasındaki örtüşmeye dikkati çekmektedir. Ayrıca denebilir ki: Görüş yukarıdanlaştıkça daha fazla rasyonel olma iddiası taşımakta ve bir o kadar kendi görün(e)mez olmaya başlamaktadır. Şeyleri görünür kılan teknolojik aygıtların (radar, sonar ve uydular) giderek görünmez olmaktadırlar. Işık ve aydınlatmanın bu opto-elektronik süreçlerdeki rolü de önemlidir. Karanlıkta gören, karanlıkta görmek/vurmak için özel ışık/aydınlatma teknikleri kullanan bir algılama teknolojisi, düşmanı en görünmez olduğu sanılan vakitte görünür kılarken kendisi karanlıkta kalmaktadır. Diyebilirim ki: Savaşan/vuran göz, savaştığı/vuruştuğundan uzaklaştıkça kendisi gözlerden ırak kalmakta ya da kalma iddiasında bulunabilmektedir. Bu anlamda, ileri teknolojiye sahip bir güç olarak savaşta yer/taraf tutmaya eşlik eden tarafsızlık

iktidarı/iddiası[10] ayrıca sorgulanması gereken bir iktidardır. Son Irak Savaşı'nda ABD'nin kendisini kurtarıcı ve barış için müdâhale eden olarak kurmaya yeltenmesinde, muhteşem bir gözleme/gözetleme teknolojisini kullanırken görün(e)mez/sorgulan(a)maz olma çabasının izlerini de sürmek gerekiyor. Savaş pratiklerine eşlik eden teknolojiler 'yukarıdan' bir bakışı kurmaya çalıştıkları ölçüde, savaşı da bedensizleştir*miş gibi* davranabilmektedirler[11]. Savaş, beden-zihin ikileştirmesinde tekno-bilimle aynı kutupta yer al(dırtıl)an zihnin bedenleri yok kılma/etme manevrasının en iyi ifadelerinden biri olarak ele alınabilir. Ayrıca 'düşman' olduğu varsayılan bedenlerden değil, beden'in kendisinden kurtulma operasyonu niteliğindedir. Zihin/akıl kendi bedenini görünmez kılıp, yalnızca bir zihin olma iddiasını taşıdıkça ürettiği tekno-bilimsel bilgiyi ve buna dayalı manevraları da bedensizleştirip tarihsizleştirmeye yeltenmektedir. Zihin/akıl ve bedenin aynı bünyede yer tuttuğu, kutuplaştırmanın yapaylığı gözlerden uzak tutulmakta; bünyeden bağımsız hareket eden ve belli bir görme rejimiyle ittifakına bu yazının başında dikkat çekilen bir zihin/akıl tutturması (tutulması!)[12] savaş pratiklerine eşlik etmektedir. Modern teknoloji hakkında bu bedensizleştirme iddiası, örneğin yeni iletişim teknolojileri (internet gibi)[13] üzerine varolan literatürde sıkça rastlanan bir durumdur ve bu örtüşme yabana atılamayacak, genel bir anlayışı ele veren bir nitelik taşımaktadır. Üstelik, aynı zihnin/aklın yer tuttuğu coğrafyanın 'Batı' olarak kurgulanageldiği düşünüldüğünde, sözünü ettiğim bedensizleştirme manevrasına maruz kalanların da 'Doğulu (ya da, benim fazla sevmediğim bir kavram olmasına karşın, Batı'nın 'Öteki' diye adlandırdığı) bedenler olduğunu da belirtmekte yarar var. Dolayısıyla, bir bünye kabul etmek istemediği farkı[14] çeşitli savaş alanlarında akılsızlaştırıp, bedenini yok etme çabasına girişmektedir de denebilir, son zamanlarda tanıklık etmek durumunda bırakıldığımız pek çok 'savaş' durumu için.

Yine yukarıdakiyle ilişkili olarak vurgulamak istediğim başka bir noktaysa, savaş pratiklerine eşlik eden ve bedensizleştirme çabasındaki bu manevranın, aynı zamanda, kendisini 'steril' olarak kurmaya çalışmasıdır. Bedenlerden kurtulmaya çalışıldıkça, bedene dair her şey zihnin/aklın düşmanı hâline gelmekte; bedenler, doğrudan veya dolaylı olarak, 'pis'likleriyle ta-

[10] Bu iddianın bazen fütursuzca dayatmasını yapabilmenin sıklıkla aynı şey olduğuna dair bir göndermede bulunmak istediğimi belirtmeliyim.

[11] Virilio'nun duruşunu eleştirmek üzere daha sonra yine üzerinde duracağım bir konudur.

[12] Burada, kuşkusuz, Horkheimer'ın (1986) Türkçe'ye *Akıl Tutulması* olarak çevrilen yapıtına göndermede bulunmaktayım.

[13] Ayrıntılı bir tartışma için bkz: Tarhan, B.A. (2001).

[14] Farkın kabul edilebildiği ya da rıza gösterilebilir hâle getirildiği durumlara görece steril bir camia olan akademi hakkında bir örnek için bkz. Tarhan, B. A. (2003).

nımlanır olmaktadır[15]. Yeni savaş teknolojileri de bu sterilize etme operasyonunda önemli bir paya sahip gibidir. Hedefin tanımlanması, saptanması ve vurulmasında kullanılan teknikler, bu hedeflerde mekân tutan bedenleri yok saymakta; steril bir imhanın araçları hâlini almaktadır. Tüm bir savaş pratiği stratejik önemdeki hedeflerin koordinatlarının belirlenip, hedefin yalnızca bu koordinatlar açısından görülmesine/vurulmasına indirgenmeye çalışılırken, savaşı savaşan bedenlerden uzak, steril bir kurmacaya dönüştürmektedir. Bunun bir kurmaca olduğu; kanın, irinin ve kokunun, korku, kaygı ve şiddetin her savaş pratiğinin bir parçası olduğu ise, her ne kadar seyrekleştirilmeye uğraşılsa da, bedenlerin karşı karşıya gelmek durumunda kaldığı anlarda ortaya çıkmaktadır. Gözün görmezden gelmeye çabaladığı beden/madde, sterilizasyon çabalarını işte bu anlarda boşa çıkarmaktadır.

Böylesi bir sterilize etme arayışının izlerini yalnızca savaş pratiklerinin kendisinde değil, aynı zamanda, savaşın görsel temsilinde de bulmak mümkündür. Bizzat savaş pratiklerinde olduğu kadar, hatta daha da fazla, iktidarı elinde bulunduranın temsil teknolojilerinde de optiğin hijyenlik iddiası kullanıma sokulmuş gibi durmaktadır. Savaş, özellikle televizyon kanallarının pek çoğunda maruz bırakıldığımız temsil biçimlerinde, savaşan bedenlerden çok ordu kuvvetlerinin hareketlerini işaretleyen uydu fotoğrafları, stratejik önemdeki hedeflerin bu harita-fotoğraflarda konumlanışı, savaş uçaklarının kalkış-inişleri, bu uçakların ve taşıdıkları silahların özelliklerini gösteren imajlar, gece düşen bombaların ışıkları ve benzeri görüntülerle hafızalarımızda yer tutmaktadır. Doğru bir deyişle, savaş hafızalarımızda bu tarz temsillerle yer tutarken aslında bedensizleştirildiği ölçüde hafızasızlaştırılmaktadır da. Sözünü ettiğim görüntülerden görece farklı olanların örneğin son savaşta daha çok El-Cezire[16] tarafından televizyon ekranlarına yansıtıldığını ve bunların (esir düşen Amerikan askerleri durumunda olduğu gibi) steril bir savaş arayışında koşanların hafızalarına çakılarak, nasıl bir infial ve şaşkınlık yarattığını hatırlatmak isterim.

Savaş pratiğinin özellikle televizyon yayıncılığıyla çakışan ve yeni teknolojilerle paralel giden bir başka niteliği daha bulunmaktadır: Hız ve hareket ihtiyacı. Savaş pratiğinde hedefin yerinin ve hareketlerinin zamanında saptanıp, hızla harekete geçilmesine yapılan vurgu, hem televizyon ekranının genel mantığını hem de savaşın ekranda temsilini çerçevelemektedir. Savaş

[15] Bu konuda ayrıntılı bir irdeleme için bkz: Douglas, M. (1984).

[16] El-Cezire'nin savaşı, diğer taraf olarak farklı bir şekilde sunmaya çabalaması ayrıca irdelenmeyi hakeden bir konudur. Şimdilik, kısaca, farklı görüntüler sergilemeye çalışmasına karşın El-Cezire'nin de aynı söylemin terimleri içerisinde kaldığını söylemekle yetinelim.

hızlı ve hareketli bir şey olarak kurulmakta, televizyonun savaş temsilinde de aynı hız ve hareketin peşine düşülmektedir. Ancak bu hız ve hareket arayışı bazen zorlanılan bir arayıştır.

Bu noktayı bir örnekle açmak yerinde olacaktır: Son Irak Savaşı'nın medyada sunumu üzerine ODTÜ-GİSAM'da (Görsel-İşitsel Sanatlar Merkezi) araştırma görevlisi Bilge Demirtaş ve yine ODTÜ, Endüstri Ürünleri Tasarımı araştırma görevlisi Selcen Ergun'un GİSAM dahilinde yürüttükleri çalışma oldukça ilginç açılımlar sunmaktadır[17]. Çalışmada belli haber kanallarının özellikle 'prime time'da savaşı görsel olarak nasıl sundukları incelenmekte; bu sunum tarzlarının sorgulaması yapılmaktadır. Hâlen sürmekte olan çalışmanın birkaç saptamasını burada anmak istiyorum: İlkin, incelemeye alınan haber programları savaşı 'aynı anda her yerde olma', 'her şeyi gösterme' iddiasıyla sunmaya çabalamaktadırlar. Hiçbir şeyin gözden kaçırılmadan, ânında haber yapılması iddiası zaten televizyon haberciliğinin her daim önemli bileşenlerinden olmuştur; ancak savaşın da bir televizyon şovu hâline dönüştürülmesinde 'aynı anda her yerdelik' iddiası ayrı bir önem kazanmış gibidir. Pek çok yere, farklı olayların ânında aktarımı için yapılan canlı bağlantılar bu iddianın ifadesidirler. Bu bağlantılar, aynı zamanda, olayların önemini belli bir hız ve hareket devinimi içerisinde vurgulayarak sunmaya ya da vurgular*mış gibi* yapmaya da yardımcı olurlar. Sunulmaya çalışılan sürekli hız ve hareket devinimi olmasa da, televizyonun böylesi bir devinime olan ihtiyacı, savaşın bir TV şovuna dönüştürülmesinde ayrıca bir rol üstlenir. Demirtaş ve Ergun, bu ihtiyacın, örneğin TV ekranının bölümlendirilerek, her bölüme farklı görüntü ve akan-duran yazıların yerleştirilmesinde kendini özellikle ele verdiğini belirtmekte; böylelikle, hem aynı anda her yerde olma iddiasının sergilenmekte olduğuna, hem de TV ekranına yerleştirilen çok parçalı görüntü trafiğinin yardımıyla, yapay bir hız-hareket devinimi oluşturulduğuna dikkati çekmektedirler. Haber yayıncılığında iddialı olduğu bilinen bir TV kanalının haber bültenlerinden birinden yaptıkları kayıtlar bu görüntü trafiğinin nasıl yapay bir devinim sunduğunu örneklemekteydi: Ekran üç temel görüntü alanına bölünerek, bunlardan sağ büyük parça Irak Enformasyon Bakanı'nın açıklamalarına anında yapılan canlı bağlantıya (bu 'canlı bağlantı' ifadesi, görüntü içerisinde yazılı olarak tutulan başka bir parçacık oluşturuyordu), solda kalan iki bölümden biri, kalkan savaş uçakları, diğeriyse Bağdat'ın görüntülerine (yine, yazılı parçacıklarla birlikte)

[17] Çalışmalarını benimle paylaştıkları için Bilge Demirtaş ve Selcen Ergun'a teşekkür borçluyum.

ayrılıyordu. Ekranın altından ise, bazen bu görüntülerle hiç ilgisi olmayan, çeşitli haberlerin yer aldığı bir bant akmaktaydı. Görüntülerden herhangi birine odaklanıldığında oldukça durağan bir nitelik sergilediğini söylemek mümkündü; ancak, bu durağanlık riski bölümlenmiş ekranın yapay trafiğiyle atlatılmaya çabalanıyordu. Habercilikte bu kadar iddialı olmayan başka bir kanaldan yapılan kayıtlardaysa, ekrana yansıtılan tüm ekranlık görüntünün durağanlığı, bu 'esas' görüntü üzerine yerleştirilen oklar, dairelerle; önemli ve heyecanlı bir şeyler anlattığını, anlattıklarından çok anlatış tarzıyla kanıtlamaya uğraşan bir spiker sesine eşlik eden ve aksiyon filmlerinde kullanılanlara benzeyen bir fon müziğiyle giderilmeye çalışılıyordu. Haber, bir 'realite/gerçeklik şovu' mantığıyla seyircilere sunuluyordu.

Savaşın hız ve hareket temelinde şovlaştırılması anlayışını yalnızca TV ekranına özgü bir durum olarak ele almak, aksiyonlu, seyirciyi sıkmaması istenen bir görüntü akışına dayanan hızlı Hollywood filmlerinin bu şovlaştırma anlayışındaki payını unutmamıza neden olabilir[18]. Hollywood filmleri genelde gündelik yaşamı, özelde de savaşı hızlı, hareketli, bol olaylı bir eylem alanı gibi kurgularken, yaşamlarımızı anlamlandırmaya yarayan temsil alanını da bir şov zihniyetine mahkûm ederler. Yine TV ekranlarında Saddam'ın heykelinin yıkılışı görüntülerinin bir çeşit '*The End*', 'film bitti!' anlayışıyla nasıl tekrar tekrar izlettirildiğini burada hatırlatmakta yarar var. Üstelik, savaş ve sinema arasındaki ilişki basitçe şovlaştırma diye adlandırılabilecek alanın sınırlarının ötesine taşar gibidir: Virilio'ya (1992) göre, sinema sürprizler yaratıp sunmaya soyunurken, kendisi bir silah hâline gelmiştir ve sinemanın görme temelli teknolojisi hem savaş teknolojisiyle birlikte gelişen bir tarihe sahiptir[19] hem de gözü silah hâline getiren bir pratiğe. Bir savaş filminin gerçekten savaşı gözler önüne sermesine gerek yoktur: Sinema, fetih amaçlı silah kullanımının ta kendisidir[20].

---

[18] Bu noktaya ODTÜ-GİSAM'daki bir okuma grubunda yapılan tartışmalar sırasında dikkatimi çeken Ersan Ocak'a teşekkür ederim.

[19] Sinema teknolojisinin savaş teknolojisiyle paralel giden bir tarihinin olması üzerinde ayrıca durulmayı hakeden bir konudur ancak bu konuyla ilişkili olarak ben Nijat Özön'den (1985: 339) aktaracağım ve Türkiye'de film yapım işinin tarihine yönelik ilginç bulduğum kısa bir parantezle yetineceğim: "Türkiye'de yapım, savaş koşullarının zorlamasıyla başladığı gibi, yapımın sürdürülmesi de yine savaş koşullarının zorlamasıyla oldu. ...Enver Paşa, Almanya'yı ziyareti sırasında Alman ordusunun sinemacılık kolunun çeşitli cephelerde çevirdiği haber filmlerini izleyince, sinemanın propaganda gücünü anlamıştı. Yurda dönüşünde, Osmanlı ordusunda da bir sinemacılık kolunun kurulmasını emretti. Bunun üzerine 1915'te 'Merkez Ordu Sinema Dairesi' kuruldu. Bu dairenin başına, sinemayı halka ilk tanıtan *Weinberg* getirildi, onun yardımcılığına da *Uzkınay* verildi."

[20] Virilio (1992), ayrıca, algı ve temsilde şimdiki durumu işaretleyen kopuşun sinematik fotoğrafla başladığını, teleskop, mikroskopla devam edip, bilgisayar ve yeni sanal teknolojilerle iyiden iyiye yer tuttuğunu iddia etmektedir.

Savaş 'gerçeğini' bir hız ve hareket devinimi içerisinde sunma arayışının 'gerçekte' savaşın ne olduğundan çok savaşın bir gerçeklik olarak nasıl kurulmaya çabalandığıyla ilişkili olduğu ileri sürülebilir. Temsillerinden bağımsız bir gerçeklikten bahsedilip edilemeyeceği sorusunu şimdilik bir kenara bırakarak ama savaşın TV ve sinemada belli bir temsil stratejisi içinde resmedilişinin peşine düşüldüğünde, şu soru akla gelebilir: Hız ve hareketi bu denli temel almaz görünen fotoğraf teknolojisi savaş 'gerçeğini' daha mı 'doğru' temsil edebilir? Bu soruya yanıtı, fotoğrafın narsist kullanımlarından dem vurduktan sonra sözü savaş-fotoğraf ilişkisine getiren Sontag'a (1993: 175) bırakıyorum[21]:

> *Bunca narsist kullanımı olan fotoğraf, aynı zamanda dünyayla aramızdaki ilişkiyi kişisellikten çıkaran güçlü bir araçtır; ve bu iki kullanım birbirini tamamlar. Tıpkı doğru ya da yanlış ucu olmayan bir dürbün gibi, fotoğraf makinesi egzotik şeyleri yakına getirir, onları bize yakın kılar; tanıdık şeyleriyse küçük, soyut, garip ve çok uzak kılar. O, kolay ve alışkanlık yapan bir etkinlik içinde kendi yaşamımıza, ve başkalarının yaşamına hem katılımı, hem de onlardan yabancılaşmayı sunar -bir yandan yabancılaşmayı onaylarken, diğer yandan katılmamıza izin verir. Bugün savaş ve fotoğraf ayrılmaz iki parça gibidir. Uçak kazaları ve diğer korkunç kazalar da her zaman fotoğraf makineli insanları kendine çekmiştir. Asla yoksunluğu, başarısızlığı, acısızlığı ve hastalığı yaşamaya heveslenmemeyi kural hâline getiren ve ölümün kendisini doğal ve kaçınılmaz bir şey değil de acımasız ve hakedilmemiş bir felâket olarak gören bir toplumda bu tür olaylara karşı korkunç bir merak -bir bölümü fotoğraf çekmeyle doyurulabilen bir merak- uyanır. Felâketin dışında kalma duygusu acı yüklü fotoğraflara bakmaya duyulan ilgiyi uyarır, bunlara bakmaksa bakanın felâketin dışında kaldığı duygusunu akla getirir ve güçlendirir. Bunun nedeni, biraz kişinin "orada" değil "burada" olması, biraz da görüntüler hâline dönüştüğünde her olayın taşıdığı kaçınılmazlık niteliğidir. Gerçek dünyada bir şey* ***olmaktadır****, ve hiç kimse ne* ***olacağını*** *bilmemektedir. Görüntü dünyasındaysa o* ***olmuştur****, ve sonsuza dek bu biçimde* ***olacaktır.***

Dünyada neler olduğu hakkında (sanat, felaket, doğanın güzellikleri) pek çok şeyi fotoğrafik görüntüler yoluyla öğrenen insanlar, bunların gerçek hâllerini gördüklerinde çoğunlukla hayal kırıklığına uğrar, şaşırır, bir türlü heyecanlanamazlar. Çünkü fotoğrafik görüntüler dolaysız olarak yaşadığımız bir şeyden duyguyu çıkarma eğilimi gösterirler, gerçekten uyandırdıkları duygular

[21] Sontag'ın benim handiyse aklımdan çıkmış bu gözlemlerine dikkatimi çeken Bilge Demirtaş'a tekrar teşekkürlerimle.

olursa da, bunlar çoğunlukla bizim gerçek yaşamda tattığımız duygular değildir.

Dolayısıyla, TV ekranında ya da filmlerde savaş temsilinin bu felâketin dışında kalma duygusunu olsa olsa hızlandırılmış çekime uğrattığı söylenebilir. Yoksa savaşın görsel temsilinde bakan gözün "orada" değil "burada" kurulması, uzaktaki yakına getirilirken yakındakinin uzaklaştırılması manevrası esastır. Bu manevranın yazının ilk bölümünde anılan ve buradakinin bakışını akıl/özne, oradakini ise bakılan beden/nesne olarak kuran bilme rejimiyle ortaklığı da açıktır.

SON SÖZ YERİNE...

Burada TV, sinema ve fotoğraftan söz edilirken, teknoloji aracılığıyla kurulan temsiller eleştirilirken, belli bir görme ve temsil/bilme rejimi içerisinde yer alan ve piyasa mantığıyla önümüze sürülenlerin çoğunluğunu oluşturanlardan bahsettiğimi ayrıca eklemem gerekiyor. Dolayısıyla, yazıda ele alınan örnekler belli bir efendilik projesi içinde örgütlenen gözün/bakışın, bilmenin, hâkim olan bir temsil rejiminin ürünleri olarak eleştirilmektedirler. Yoksa bunlara alternatif, sayıları az olmakla birlikte, genel-geçerin, ortalamanın dışında kalabilen hatta onu yerinden etmeye çabalayan başka örnekler bulunabileceğine hiç kuşku yok. Tersi bir anlayış bu yazının başında da belirtilen ve egemen olanın dışındaki olanaklara dikkati çeken vurguyu unutmak demek olurdu. Üstelik, böylesi bir anlayışın teknolojiyi yine bu efendilik projesindeki rolüyle ve dolayısıyla, tarihsel süreçlerde yer tutuşunun sorgulanışını yaparken siyaset, ekonomi ve kültür bileşenleriyle değil, 'efendi'nin bizzat kendisi olarak, belirleyici unsur olarak ele alma hatasını da beraberinde taşıdığını düşünüyorum. Bu hata, teknolojiyi yaşamın her alanını belirleyen, rasyonel olanı dikte ederken insan-teknoloji yapay kutuplaştırmasında insana ilişkin olanı 'esasen' teknoloji dışında ama onun hükmünde kalmış gibi göstermeye çalışan, Ellul'dan Baudrillard ve Virilio'ya dek uzanan bir literatürün de ortak paydasıdır. Örneğin, tam da böylesi bir anlayışla, Ellul (1964) tekniğin[22], Virilio[23] da militer örgütlenme düzeni olarak tanımladığı ve her ikisinin de özerk/otonom bir güç şeklinde kavramlaştırdıkları teknolojinin kapitalizmi önceleğini ileri sürebilmektedirler. Böyle bir önceleme arayışı-

[22] Ellul ile Virilio'nun kesiştiği noktalar ve eleştirileri için ayrıca bkz: Kellner, D. (2000).

[23] Virilio'nun teknolojiyi militer bir örgütlenme arayışı olarak tanımladığı yolundaki düşüncemde burada doğrudan göndermede bulunduğum yapıtlarının yanında diğer başka yapıtlarında (1991; 1996) sergilediği iddiaların da önemli rolü var.

nın kendisi kadar, her ikisinin de teknoloji ve kapitalizmin tarihsel ittifakını irdelemekten kaçınan yaklaşımları da sorgulanmayı gerektirmektedir.

Dahası, teknolojiyi insanla ayrı kutuplara yerleştirmenin, hâkim bilme rejiminin yeltendiği zihni/aklı bedensizleştirme operasyonundan bağımsız olmayan bir niteliği bulunmaktadır. Teknoloji -olumsuz da olsa- rasyonel aklın birincil ifade alanlarından biri olarak tanımlandıkça, bedenlerden ve beden(l)e vuran irrasyoneliteden uzak bir şey*miş gibi* görülmeye, tarihsizleştirilmeye, hafızasızlaştırılmaya çalışılmaktadır. Teknoloji insana dair bir şey değil*miş gibi*... Savaş insansız teknoloji*miş gibi*...

KAYNAKÇA

Arslan, H. (1999). "Bilim, Bilimsel Bilgi ve İktidar". *Doğu Batı*, Yıl: 2, Sayı: 7, ss. 55-79.

Burnett, R. (1995). *Cultures of Vision: Images, Media and the Imaginary*. Indiana University Press: Bloomington.

Douglas, M. (1984). *Purity and Danger: An analysis of the concepts of pollution and taboo*. Ark Paperback: Londra ve New York.

Ellul, J. (1964). *The Technological Society*. Vintage Books: New York

Foucault, M (1991). *Discipline and Punish*. Çev: Sheridan, A., Penguin Books: Londra.

Foucault, M. (1993). *The Birth of the Clinic*. Çev.: Sheridan, A. Routledge: Londra.

Heidegger, M. (1977a). "The Question Concerning Technology". *The Question Concerning Technology and Other Essays* içinde Çev. Lovitt, W., Harper Torchbooks: New York, ss. 3-35.

Heidegger, M. (1977b). "The Age of World Picture". *The Question Concerning Technology and Other Essays* içinde Çev. Lovitt, W., Harper Torchbooks: New York, ss. 115-154.

Horkheimer, M. (1986). *Akıl Tutulması*. Çev.: Koçak, O., Metis Yayınları: İstanbul.

Jay, M. (1998). "Scopic Regimes of Modernity". *Modernity and Identity* içinde (Der.: Lash, S. ve J. Friedman), Blackwell: Oxford ve Cambridge, ss.: 179- 195.

Jenks, C. (1995). "The Centrality of the Eye in Western Culture". *Visual Culture* içinde (Der.: Jenks, C.), Routledge: Londra ve New York, ss.: 1-25.

Kadıoğlu, A. (2003). "Güce Tapınmak". *Radikal İki*, 1 Haziran Pazar.

Kellner, D. (2000). "Virilio, War and Technology". *From Modernism to Hypermodernism and Beyond* içinde (Der.: Armitage, J.), Thousand Oaks Calif., Sage: Londra, ss. 103-125.

Özön, N. (1985). *Sinema: Uygulayımı-Sanatı-Tarihi*. Hil Yayın: İstanbul.

Sandywell, B. (1999). "Specular Grammar: The Visual Rhetoric of Modernity". *Interpreting Visual Culture: Explorations in the Hermeneutics of the Visual* içinde (Der: Haywood, I. ve B. Sandywell), Routledge: Londra ve New York.

Shapin, S. ve Schaffer, S. (1985). *Leviathan and the Air-Pump: Hobbes, Boyle, and the Experimental Life*. Princeton University Press: Princeton, NJ.

Sontag, S. (1993). *Fotoğraf Üzerine.* Çev.: Akçakaya, R. Altkırkbeş Yayınları: İstanbul.

Tarhan, B. A. (2001). *New Communication and Information Technologies as Processes-in-Relations: A Case Study of the Internet Use in Turkish Academic Practice.* Yayımlanmamış Doktora Tezi, ODTÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ankara.

Tarhan, B. A. (2003). "İki Cami Arasında Beynamaz: 'Türk' Akademisyeni Örneğinden Yola Çıkarak 'Kimlik' Hakkında Notlar". *Doğu Batı*, Yıl: 6, Sayı: 23, ss.: 219-230.

Virilio, P. (1990). *Popular Defense and Ecological Struggles.* Çev. Polizzotti, M., Semotext(e): Columbia Üniversitesi, New York.

Virilio, P. (1991). *The Lost Dimension.* Çev. Moshenberg,D., Semiotext(e): New York.

Virilio, P. (1992). *War and Cinema: The Logistics of Perception.* Çev. Camiller, P., Verso: Londra ve New York.

Virilio, P. (1996). "Cyberwar, God and Television: Interview with Paul Virilio". (Görüşmeci: Louise K. Wilson), *Electronic Culture: Technology and Visiual Representation* içinde, (Der.: Druckery, Timothy), Aperture Foundation, Inc.: USA, ss.: 321-330.

SAVAŞI AKTARMAK VE ANLAMLANDIRMAK: GAZETECİLİĞİN PROFESYONEL DEĞERLERİ VE YAYGIN MEDYANIN TUTUMU

Dilruba Çatalbaş*

20. yüzyılın medya çağı olduğu kadar savaşların çağı da olduğu söylenmektedir. Gazeteciler bu savaşların bir çoğunu yakından izlemiş ve yaşananları dünya kamuoyuna aktarmaya çalışmıştır. Çoğu zaman sıcak çatışmaların içine kadar giren gazeteciler, savaşın, özellikle çocuklar, kadınlar ve yaşlılar olmak üzere insan ve çevre üzerindeki yıkıcı etkilerini gözler önüne sermiştir. ABD'nin Vietnam'dan çekilmesine neden olan kamuoyu baskısının oluşmasında gazetecilerin ulaştırdığı dehşet görüntülerinin rolü büyük olmuştur. İletişim teknolojisinin de etkisiyle savaşlar hakkında daha hızlı ve anında haber verme olanağı doğmuş ve Körfez Savaşı'ndan sonra CNN etkisinden söz edilirken, Irak Savaşı'ndan sonra El Cezire etkisi konuşulmaya başlanmıştır.

Fakat cepheden haber veren gazeteciler görevlerini yaparken ciddi bir dizi zorluk ve engelle karşılaşmışlar ve hâlâ karşılaşmaktadırlar. Bunlardan ilki doğrudan gazeteciyi hedef alan kısıtlama ve zorluklardır. Gazeteciler kimi

* Doç. Dr. Dilruba Çatalbaş, Galatasaray Üniversitesi İletişim Fakültesi.

zaman savaşan tarafların hedefi olarak bilinçli sindirme ve susturma yöntemlerine ve şiddete maruz kalmış; bir kısmı hayatını kaybetmiş veya yaralanmış, bir kısmı da rehin alınmıştır. En fazla gazeteci kaybının yaşandığı savaşlardan biri olan Irak Savaşı'nda ABD birlikleri tarafından gazetecilerin üzerine ateş açılmış ve Irak televizyonu gibi El Cezire televizyonu bürosu da bombalı saldırıların hedefi olmuştur.

Bir diğer dizi engel ise savaş hakkındaki haber ve enformasyonun her zaman, özellikle savaşın tarafı olan hükümet ya da gruplar tarafından, kendi amaçları ve çıkarları doğrultusunda sınırlandırılmak ve kontrol edilmek istenmesinden kaynaklanmaktadır. Savaş ve gerilim zamanlarında devlet sırrı, ulusal güvenlik ve ulusal çıkar gibi gerekçelerle halktan bazı bilgilerin saklanması ve basına müdâhale edilmesi meşru kılınmıştır. II. Dünya Savaşı sırasında Winston Churchill'in, Enigma kodunun çözüldüğü Almanlar tarafından anlaşılmasın diye Alman hava kuvvetlerinin bombalayacağı öğrenilen Coventry kentinin boşaltılmasına izin vermediği iddia edilmektedir[1].

Ayrıca Vietnam Savaşı'ndan ders alan Batılı devletler ve askerî yetkililer gazetecileri mümkün olduğunca savaşın dışında tutmak ve onlara sadece dünyaya yansıtmaları isteneni göstermek için ciddi bir haber yönetimi (news management) uygulamaktadır. Falkland Savaşı sırasında İngiliz Deniz Kuvvetleri ve Savunma Bakanlığı gazeteciler üzerinde sıkı bir kontrol ve sansür uygulamış ve Deniz Kuvvetleri uydu iletişimine izin vermediği için 74 gün süren çatışmanın ilk 54 gününde Britanya'da savaşla ilgili görüntü yayımlanamamıştır[2]. 11 Eylül'den sonra gündeme gelen 'yeni savaş' kavramının da her alanda olduğu gibi habercilikte de daha az özgürlük anlamına geldiği belirtilmektedir[3].

Gazetecinin savaşı izlerken ve aktarırken aşması gereken bir diğer grup zorluk ise kendi vicdanı ve aidiyet duygularından kaynaklanmaktadır. Bu durum gazeteciyi, özellikle kendi ülkesi ve insanlarının ya da kültürel ve diğer bağların güçlü olduğu bölge veya insanların dahil olduğu savaşlarda, nesnellik ve tarafsızlık gibi değerleri korumak açısından zor durumda bırakmaktadır. Gazetecinin ülkesinin taraf olduğu savaş veya çatışmada tarafsız ve nesnel davranması bizzat kendi devleti ve halkı tarafından da kabul görmemekte, bunu yapan gazeteciler tepki almaktadır.

Bir başka zorluk ve engel dizisi ise gazetecinin görev yaptığı kurumların tavrından ve medyanın ekonomi-politiğinden kaynaklanmaktadır. Medya, insanların ilgisini çekmesi ve daha çok satış ve *reyting* getirmesi nedeniyle

---

[1] http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/1591813.stm
[2] Paul Trawler, *Investigating Mass Media*, Collins Educational, 1996.
[3] Nadire Mater, Yeni Savaş ve Otosansür'ün Beyin İşgali, 13.11.2001, BİANET.

savaşı ve çatışmayı haber değerleri arasında en üst sıralara koymaktadır. Fakat medya çoğu zaman cephedeki muhabirlerin duyarlılıklarını yansıtmayan bir politika izlemekte ve savaş hakkında bu muhabirlerin izlenimleri yerine, bir dizi yorumcu, 'güvenilir' kaynak ve uzmanın açıklamalarını ön plâna çıkarmaktadır. Ayrıca medya patronları kimi zaman savaşa karşı açık bir tavır sergileyerek sahip oldukları yayın organlarının politikalarını doğrudan belirleyici olabilmektedirler. Bunun son örneği Irak Savaşı öncesinde dünyanın en büyük medya devlerinden biri olan Rupert Murdoch'un ABD ve politikalarını desteklediği mesajını vermesidir. Murdoch'un sahip olduğu Fox TV'nin Amerikan devlet radyolarından bile daha fazla Pentagon'u desteklediği görülmüştür.

Kısacası, basın özgürlüğünü yücelten ve sağlıklı bir demokrasinin ancak özgür bir basınla mümkün olabileceğini söyleyen liberal anlayış, savaş ve çatışma karşısında gazetecinin özgürlüğünü ciddi bir şekilde sınırlayan bir dizi soruna karşı yetersiz kalmaktadır. Sonuçta ortaya çıkan durum gazetecileri, medya içinden ve dışından ciddi eleştirilere maruz bırakmaktadır. Son yıllarda bir grup Batılı akademisyen ve gazeteci 'savaş gazeteciliği' olarak gördükleri gazetecilik tarzına karşı 'barış gazeteciliği' adını verdikleri bir girişimi yaygınlaştırmaya çalışmaktadırlar. Bu makalede liberal gazetecilik anlayışının savaş ve çatışma konusundaki açmazları kısaca incelendikten sonra bir çözüm önerisi olarak ortaya atılan barış gazeteciliği girişimi sorgulanacaktır.

SAVAŞ HABERİ Mİ PROPOGANDA MI?

Hükümetler ve askerî yetkililer basını ve diğer haber medyalarını sınırlamanın yanısıra onları düşmanın ya da müttefiklerin imajını etkilemek için bilinçli olarak, propaganda amaçlı kullanmışlardır. ABD Senatörü Hiram Jhonson'un 1917'de söylediği 'savaşta ilk zayiat gerçektir' sözü bu durumu hatırlatmak amacıyla sıklıkla kullanılmaktadır. Özellikle Vietnam Savaşı'ndan sonra görüntünün gücünün farkına varan silahlı kuvvetlerin ana damar medyayı manipüle etmek için kullandığı yöntemler, Ottosen tarafından dört aşamada açıklanmıştır:

"1. İlk Aşama: İlgili ülke yoksulluk, diktatörlük ya da anarşi gibi nedenlerle giderek artan bir endişe kaynağı olarak haber konusu olur.

2. Meşrulaştırma Aşaması: Durumun hızla normale döndürülmesi için silahlı müdâhalenin aciliyetini vurgulayan büyük haberler üretilir.

3. Uygulama Aşaması: Kamuoyu yoklamaları ve sansür yoluyla yayınların kontrolü sağlanır.

4. Sonrasında: Haber gündemden düşmeden önce bölgede normale dönüldüğü yansıtılır"[4].

Meşrulaştırma aşamasında öldürülen bebekler, ırzına geçilen kadınlar vb. gibi artık konuşmakla kaybedilecek zaman olmadığına dair haberlere yer verilir. Bunun en çarpıcı örneklerinden biri Körfez Savaşı öncesinde, işgal edilen Kuveyt'te Iraklı askerler tarafından kuvözlerinden çıkarılarak öldürülen bebekler hakkında ortaya atılan iddialardır. Sonuçta olayı anlatan Nayirah adlı kızın, iddia edildiği gibi, hastanede bir hemşire değil, Kuveyt'in ABD Büyükelçisi'nin kızı olduğu ve bu olayın *Hill and Knowlton* adlı bir halkla ilişkiler şirketince 'düzenlendiği' ortaya çıkmıştır.

YAYGIN MEDYANIN SAVAŞ VE ÇATIŞMA KARŞISINDA TUTUMU

Hükümetler ve diğer gruplar medyayı kullanmak isterken haber medyası da savaş ve çatışmaya yoğun ilgi göstermiş ve bunlara diğer haberlerden daha öncelikli yer vermiştir. Medyanın savaşları ve çatışmaları ele alış ve aktarışında ortaya çıkan desenler yabancı düşmanlığı, milliyetçilik, savaş tellallığı ve popülizm gibi eleştiriler almasına neden olmaktadır. *Transcend* adlı Barış ve Kalkınma Ağı'nın başkanı Norveçli Profesör Johan Galtung, şiddet ve çatışmayı aktarırken medyanın sıklıkla içine düştüğü hataları şöyle sıralamıştır:

"1.Şiddeti bağlamından koparmak: Çatışma ve kutuplaşmanın nedenlerine bakmaksızın irrasyonel olana yoğunlaşmak;
2. İkilik: Çoğunlukla daha fazla taraf olmasına rağmen çatışmayı iki taraf arasına indirgemek;
3. Bir tarafı iyi olarak gösterirken diğerini şeytan olarak göstermek;
4. Alternatifleri eleyerek şiddeti kaçınılmaz olarak yansıtmak;
5. Yoksulluk, hükümet ihmali, askerî baskı ya da polis baskısı gibi yapısal nedenleri göz ardı ederek bireysel şiddet olaylarına yoğunlaşmak;
6. Savaş alanı ya da şiddetin gerçekleştiği mekân gibi sadece çatışma alanına yoğunlaşırken bu şiddeti etkileyen faktör ve güçleri göz ardı etmek;
7. Acıyı ve matemi dışlayarak intikam eylemlerini ve şiddet sarmalının nedenlerini açıklamamak;
8. Şiddeti tırmandıran nedenleri ve medyanın yayınlarının etkisini açığa çıkarmamak;
9. Dış müdahillerin özellikle büyük güçlerin amaçlarını araştırmamak;

[4]. http://www.globalissues.org/HumanRights/Media/Military.asp

10. Barış önerilerini aramamak ve barışçıl sonuçların görüntülerini sunmamak;
11. Ateşkesleri gerçek barış müzakereleriyle karıştırmak;
12. Uzlaşmayı dışlamak: İyileşme umudu ve muhtemel barışçıl sonuçların görüntü ve bilgileri sunulmazsa daha fazla şiddet ortaya çıkabilir.'[5]

1980'lerin ilk yarısında Akiba A. Cohen, Hanna Adoni ve Charles R. Bantz tarafından sosyal çatışma ve televizyon haberleri üzerine ABD, Batı Almanya, Güney Afrika ve İsrail'de gerçekleştirilen bir araştırma sonuçlarına göre, ülkeden ülkeye farklılık gösterse de haberlerin yaklaşık % 50'si çatışmalarla ilgilidir. Araştırma bulgularına göre çatışma haberleri diğer haberlerden genellikle daha öncelikli bir konuma yerleştirilmektedir. Ayrıca çatışmalar genellikle karmaşık, çözümü zor olarak aktarılırken, yayın yapılan ülkenin dışındaki çatışmalar, yayın yapılan ülkede gerçekleşenlerden daha ciddi, daha şiddetli, daha karmaşık, daha yoğun ve daha çözümü zor olarak yansıtılmaktadır. Bunun dışında çatışma haberlerinde ilgililerin hep hasımlar olduğu ve aracı rolündekiler, kurbanlar ve diğer tarafların çok yer almadığı saptanmıştır[6].

Philip Elliot, Graham Murdock ve Philip Schlesinger'in terörizmi konu alan çalışmalarında ise medyada diğer devletlerin terörizmle ilgili tutumlarına daha eleştirel bir bakış olduğu ileri sürülmüştür. Araştırmacılara göre bu coğrafî olmaktan ziyade ideolojik bir tutumdur ve terörizm eyleminin gerçekleştiği ülke demokratik bir yönetime sahip değilse, bu eylemler baskıcı devlete karşı meşrulaştırılmakta ve terörist deyimin yerine 'gerilla', 'özgürlük savaşçısı' ve 'direniş üyesi' gibi terimler kullanılmaktadır[7].

NESNELLİK VE TARAFSIZLIK

Gazetecilik meslekî örgütleri tarafından belirlenen etik kurallarda gazetecinin şiddet, zorbalık ve savaş kışkırtıcılığı yapamayacağı ya da buna araç olamayacağı; insanlar, topluluklar ve uluslar arasında nefreti ve düşmanlığı körükleyici yayınlardan kaçınması gerektiği belirtilmektedir. Savaş ve çatışma durumlarında bu etik kuralların uygulanması kadar nesnellik, -özellikle kamu hizmeti yayıncılığı anlayışının hâkim olduğu ülkelerde benimsenen- tarafsızlık ve denge prensiplerinin hayata geçirilmesinde de ciddi problemler yaşandığı görülmektedir.

---

[5] http://www.globalissues.org/HumanRights/Media/Military.asp
[6] Akiba A. Cohen, Hanna Adoni, Charles R. Bantz, *Social Conflict and Television News*, Sage: London, 1990.
[7] Philip Elliott, Graham Murdock, Philip Schlesinger, 'Terrorism and the State: a case study of the discourses of television, in *Media, Culture and Society*, Sage: London, 1986.

Bazı deneyimli gazeteciler barış zamanı ya da başkalarının sorunları söz konusu olduğunda geçerli olan bu değerlerin savaş gibi korku, dehşet ve kurbanlara acıma duygularının yoğun olduğu ortamlarda ve insanlık onurunu ilgilendiren olaylar karşısında geçerli olamayacağını savunmuşlardır. Gazeteci Ragıp Duran'a göre gazetecilik, gerçekleri arama ve aktarma mesleği olarak doğası gereği barış mesleğidir ve savaşa karşıdır. Bu nedenle savaş, 'tarafsız bir gözle izlenemez çünkü ... kasapla koyuna aynı şekilde yaklaşmak, sadece kasabın işini kolaylaştırır'[8].

Diğer bazı gazeteciler ise habercinin katılımcı (*participant*) olarak görülmesinin uzun dönemde mesleğin misyonu ve saygınlığı açısından sakıncalı olduğunu idda etmektedirler. Howard Tumber'a göre 'Oradaydım' (*'I was there'*) türünde habercilik seyirciye olaylara tanık olabileceği bir pencere açarken bağımsız kalma arzusunda olan gazeteci için de taraflı olma kapısını aralamaktadır. Katılımcı gazetecinin ikilemi profesyonel değerleri ile parçası olduğu durum arasında kaldığında başlayacaktır[9].

Gazetecilerin ve medya kurumlarının nesnel ve tarafsız kalmak gibi girişimleri, ilgili hükümetlerden de tepki görmektedir. Bunun en bilinen örneklerinden biri BBC'nin Falkland Savaşı üzerine yayımlanan bir belgeselde 'bizim' demek yerine 'Britanya askerleri' ve 'Britanya'nın görüşü' demeyi tercih etmesi nedeniyle dönemin muhafazakâr Thatcher hükümeti, popüler basın ve bir kısım izleyici tarafından şiddetle eleştirilmiştir. BBC bugün de Irak Savaşı sonrasında yayımladığı eleştirel programlar nedeniyle İşçi Partisi hükümetiyle zor bir dönem yaşamaktadır.

Bir Çözüm Önerisi: Barış Gazeteciliği

Medyanın çatışma ve şiddet karşısında tutumuna eleştirel bakan bir grup akademisyen ve gazeteci tarafından barış gazeteciliği (peace journalism) adını verdikleri bir girişim gündeme getirilmiştir. Barış gazeteciliği terimi ilk kez 1970'lerde Johan Galtung tarafından kullanılmıştır. Galtung'a göre barış ve savaş gazeteciliği arasında temel farklar bulunmaktadır. Barış gazeteciliği barış ve çatışma odaklı iken savaş gazeteciliği savaş ve şiddet odaklıdır. Barış gazeteciliği doğruyu ararken diğeri propaganda içerir. Barış gazeteciliği insana, savaş gazeteciliği ise seçkinlere yönelir. Barış gazeteciliği çözümü ön plâna alırken savaş gazeteciliği zafere yoğunlaşır.[10]

---

[8] Ragıp Duran, "Önce gazeteci Sonra Türk", *Bianet*, 02.01.2003, http://www.bianet.org/2003/02/03/15678.htm

[9] Howard Tumber, 'Bystander journalism, or the journalism of attachment?', *Intermedia*, February 1997, Vol.25, No.1.

[10] Annabel McGoldrick and Jake Lynch, *Peace Journalism, How to do it*? October 2000, www.transcend.org

İngiltere'de Çatışma ve Barış Forumları (Conflict and Peace Forums) adlı kuruluşun kurucuları iki İngiliz gazeteci, Jake Lynch ve Annabel McCormick, Galtung'un fikirlerinden hareketle barış gazeteciliği için bir model geliştirmişlerdir. Modelin çıkış noktası, çatışmaları haber hâline getiren gazetecilerin kaçınılmaz olarak savaşa ya da barışa doğru giden harekete katkıda bulundukları varsayımıdır. Barış fikirlerini sürekli araştırıp değerlendiren gazeteciler, bir sosyal müzakere süreci yaratarak barışa katkıda bulunabilirler. Barış gazeteciliğini haberin daha geniş, daha âdil ve daha kesin çerçevelenmesi yöntemi olarak tanımlayan Lynch ve McCormick, bunun nasıl yapılabileceği konusunda gazetecilere uzun bir öneri listesi sunmaktadır:

1. Gazeteci çatışmayı iki taraflı göstermek yerine tarafları bir çok farklı amaç taşıyan küçük parçalara bölmelidir. Eğer insanlar çatışmanın iki tarafı olduğunu düşünürlerse yenmek ve yenilmek olarak sadece iki alternatif olduğuna inanırlar. Oysa çatışmayı çözebilecek ne kadar olasılık var ise şiddete başvurulması riski o derece azalacaktır. 2. Gazeteci 'ben' ve 'öteki' arasında çok büyük farklılıkları kabul etmekten kaçınmalıdır. Bu ötekinin 'tehdit' olarak algılanmasına yol açarak şiddeti meşru kılabilir. 3. Gazeteci çatışmayı sadece şiddetin gerçekleştiği yer ve zamanda gerçekleşen bir şey olarak görmemeli ve bugün ve gelecekte başka insanlar için bağlantı ve sonuçlarını da düşünmelidir. 4. Gazeteci şiddetin ya da şiddet politikasının etkisini görünen etkilerine bakarak değerlendirmekten kaçınmalı ve uzun dönemde görünmeyen etkilerini de bulmaya çalışmalıdır. 5. Gazeteci tarafların kendilerini liderlerinin bildik sözleriyle tanımlamasına izin vermemeli, sıradan insanların ne istediklerini ve nasıl etkilendikleri araştırmalıdır. 6. Gazeteci daima tarafları birbirinden ayıran konulara yoğunlaşmak yerine ortak noktaları ortaya çıkaracak soruları sormalıdır. 7. Gazeteci sadece şiddeti ve dehşeti aktarmamalıdır çünkü o zaman şiddet bir önceki şiddetin öcünü alma şeklinde algılanır. 8. Gazeteci taraflardan birini çatışmayı başlatmakla suçlamamalıdır. 9. Gazeteci sadece bir tarafın ızdırabına, korku ve matemine yoğunlaşmamalıdır. Bu tarafları zalim ve mazlum olarak gösterirken zalimin cezalandırılmasını çözüm olarak sunacaktır. 10. Gazeteci 'mahvolmuş' ve 'zavallı' gibi acizleştiren sözcükleri kullanmaktan kaçınmalıdır. Bunun yerine insanlar tarafından yapılanları ve yapılabilecekleri gösteren olayları haberleştirmelidir. 11. 'Soykırım', 'katliam', 'suikast' gibi her zaman net olmayan duygusal sözcükler yerine daha net tanımlamaları kullanmalıdır. 12. 'Acımasız', 'vahşi' vb. gibi şeytanlaştırıcı sıfatlar kullanmak yerine yapılan yanlış hakkında ne biliyorsa onu söylemelidir. 13. 'Terörist', 'aşırı uç', 'fanatik',

'köktenci' gibi kötüleyen terimlerden kaçınmalıdır çünkü kimse kendini böyle tanımlamaz. 14. Sadece bir tarafın insan hakları ihlallerine yoğunlaşmamalı, bütün iddiaları aynı ciddiyetle değerlendirmelidir. 15. Bir görüşü ya da iddiayı, kanıtlanmış gerçekmiş gibi göstermekten kaçınmalıdır. Suçlanan gibi suçlayanın kimliğini de belirtmelidir. 16. Liderler tarafından imzalanan her ateşkes ya da anlaşmayı barış getirecekmiş gibi düşünmemeli ve çatışmanın şiddet dışında çözümü yolunda gerekli araçların güçlendirilmesi için ne yapıldığını soruşturmalıdır [11].

Neden Yetersiz?

Barış gazeteciliği çatışma ve şiddet söz konusu olduğunda haber medyasında gözlemlenen sorunların asıl müsebbibi olarak gazetecinin çatışma ve şiddeti ele alışını ve yansıtışını görmekte ve düzelticisi olarak da yine gazeteciden yola çıkmaktadır. Bu son derece iyi niyetli girişiminin, gazetecilerin bireysel duyarlılıklarını ve meslekî etik alanındaki standartları yükseltme yönünde yararlı olabileceği açıktır.

Özellikle savaş durumunda gazetecilerin etik ve profesyonel sorumlulukları, duyguları ile gerçek ve propaganda arasında sıkıştıkları görülmektedir. Burada gazetecinin yapacağı seçimler ve takınacağı tutum, savaşın nasıl görülüp, anlaşıldığını biçimlendireceği için elbette çok önemlidir. Ancak sorunu yalnızca gazetecinin doğru seçimleri yapması olarak algılamak yeterli değildir. Barış gazeteciliği girişiminin medyanın ekonomi-politiği, küreselleşme, ticarîleşme, büyük medya devlerinin tavırları, hükümet, askerî ve bürokratik kurumların müdâhaleleri, popüler baskılar ve uluslararası haber ve enformasyon akışındaki dengesizlikler ve çarpıklıklar gibi yapısal faktörleri dikkate almadığı görülmektedir. Girişim, haberin nihaî ürün hâline gelmesinde etken olan ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasî faktörlerin etkilerine dair bir eleştiri içermediği gibi bunlara karşı bir önlem ve öneri de içermemektedir.

Oysa günümüzde haber, gazetecinin topladığı ve ürettiği bilgi olmanın çok ötesinde bir nitelik kazanmıştır. Haber, satması ve yüksek reytingler alması gereken, prestijli ödüller kazandırması beklenen bir meta hâline gelmiştir. Bir 'savaş gazeteciliği' olgusu var ise bu, savaştan haber veren gazeteciler böyle olmasını istedikleri ya da uygun gördükleri için değildir. Bu nedenle sadece gazetecinin yaklaşımlarını ve etik değerlerini değiştirmek

[11] McGoldrick and Lynch, ibid.

yeterli değildir. Medya pazarının işleyişi, mülkiyet ilişkileri, medyanın toplumdaki ekonomik ve siyasal güç odakları ve çıkar gruplarıyla ilişkileri de sorgulanmalıdır.

Bu türden yetersizlikleri nedeniyle barış gazeteciliği girişiminin, ABD'de 1990'lı yıllardan itibaren gündeme getirilen 'kamu' ya da 'vatandaş' (civic or public) gazeteciliği olarak adlandırılan bir diğer reformist girişim ile ortak noktaları bulunmaktadır[12]. Kamu haberciliği görüşüne göre, vatandaşlık ve hemşerilik düzeyinde kamusal kültürü güçlendirmek haberciliğin sorumluluklarından biridir. Gazeteci, kamusal hayatta yaşanan problemler karşısında kayıtsız kalamaz ve bu problemlerin çözümü yönünde vatandaşlar arasında bir tartışma başlatmak için daha aktif rol oynamalıdır. Fakat bu girişim de, medya merkezli olup olmadığı şüpheli bir probleme, yani vatandaşlık bilincinin çözülmesi ve siyasal katılımın azalması sorununa, medya merkezli bir çözüm sunmaya çalışmakta, sorunun çok önemli diğer boyutlarını gözden kaçırmaktadır.

[12] Dilruba Çatalbaş, *Civic Journalism: A New Form of Manipulation or a Way Forward for Democracy?*, Uluslararası İletişim Sempozyumu, Eskişehir, 2001.

Bertrand Russell nükleer savaş karşıtlarına sesleniyor, Londra, 1960, *The Art of War, Martin van Creveld, Cassell, Londra, 2000.*

ÇEVRE

Trafalgar'da toplanan nükleer savaş k[illegible]dermaston Ingiliz Nükleer Silah Araştırma Merkezi'ne yıllık yürüyü[illegible] hazırlanıyorlar. *The Oxford Illustrated History of Modern Europe*, T.C.W Blanning. Newyork, 1996.

ULUSLARARASI ÖRGÜTLER VE ÇEVRE

Gülgün Tuna*

Canlıların yaşam ortamı doğa içerisinde, hava, su, toprak gibi cansız varlıklarla hayvanlar ve bitkiler gibi canlı varlıkların tümü birbirleriyle fiziksel, kimyasal, biyolojik ilişkileri sayesinde yaşamlarını sürdürebilirler. Doğal denge, her türün kendi işlevini yerine getirmesine bağlıdır; bazen doğal afetler vb. nedeniyle bozulsa bile, doğa kendi dinamikleri ile yeni bir denge kurabilir ve kendisini yenileyebilir. Ancak son iki yüzyıl boyunca endüstriyel üretim tarzına geçen insan türü, doğal dengeleri düzelmeyecek şekilde bozmuş, iklim değişimi (küresel ısınma), kirlenme, çölleşme, orman kaybı, türlerin yok olması, doğal kaynakların tükenmesi, toprak kaybı, asit yağmuru, ozon incelmesi gibi çevre sorunlarına yol açmıştır. İnsan ve çevre arasındaki ilişkinin yaşamsal nitelikte oluşu ve çevre sorunsalının ulaştığı ürkütücü boyutlar, konuların ayrı ayrı ulusal düzeyde değil, uluslararası düzeyde bütüncül bir yaklaşımla ele alınmasını gerektirmiştir. Başka bir deyişle, karmaşık çevre sorunsalı sınır ve ulus tanımayan, birbirine bağlı sorunlardan oluştuğu için, devletlerin bu sorunlarla ayrı ayrı mücadele etmeleri bir yarar sağlamayacaktır, mutlaka küresel düzeyde işbirliği gereklidir. Çevre konusunda uluslararası işbirliği yapılması, uzay, okyanuslar, Antarktika gibi insanlığın ortak serveti olan değerlerin korunması ve yönetilmesi için de gereklidir.

Küresel çevre değerlerinin, geleneksel ulusal egemenlik yaklaşımı ile korunması mümkün değildir, çünkü böyle bir yaklaşım, her devletin kendi çı-

* Y. Doç. Dr. Gülgün Tuna, Bilkent Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü.

karlarını gözetmesi ve çevre kaynaklarını alabildiğine sömürmesi anlamına gelir. Bugün varolan dünya siyasî sisteminde ulusal egemenlik ve ulusal çıkarlar öncelikli değerlerdir. O hâlde, devletler egemenlik haklarından vazgeçmeden küresel çevrenin korunması için işbirliği yapmanın yollarını bulmalıdır: Bu amaçla ülkeler çok taraflı veya ikili, bölgesel veya küresel anlaşmalar yapmakta, bazı durumlarda bu sözleşmelerin üzerine uluslararası rejimler inşâ etmektedirler. Bu süreçte, Birleşmiş Milletler, Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü, Avrupa Birliği gibi uluslararası örgütler de önemli rol oynamakta, üyeleri için ortak politikalar belirlemekte, sözleşme ve rejimlerin kurulmasına önayak olmaktadırlar.

Dünya devletleri, çevresel işbirliğini hukukî bir temele oturtmaya, böylece ulusal egemenlik hakları ile küresel işbirliği arasında bir denge kurmaya çalışmaktadırlar. İşte uluslararası örgütler, devletlerin bu dengeyi kurmasını sağlayacak hukukî temeli oluşturmaktadırlar. Hem ortak çevre sorunlarının giderilmesi ve önlenmesi, hem de ortak çevresel kaynakların korunması ve yönetilmesi için devletler arasında ihtiyaç duyulan işbirliği mekanizmalarını, büyük ölçüde uluslararası örgütler oluşturmuş ya da oluşmasını sağlamıştır.

1970'LERDEN BU YANA ULUSLARARASI ÖRGÜTLERİN ÇEVRE KORUMA ÇALIŞMALARI

Bilim ve teknolojiye dayalı endüstriyel üretim artışının geri dönülemez bir biçimde çevre tahribine yol açtığının anlaşılması, ilk gözle görülür belirtilerin ortaya çıkmasıyla ancak 1960'larda mümkün oldu. Az gelişmiş ülkeler de "endüstriyel" kalkınma modelini benimseyip, ekonomik büyümeyi hedefledikçe, kentleşme ve sanayileşme sürecinin etkisiyle çevre sorunsalı küresel bir boyut kazandı. Bu gelişmeler, öncelikle Batı ülkelerinde toplum-çevre ilişkisini sorgulayan bir bakış açısının doğmasına neden oldu ve bu konudaki ilk uyarılar bu yıllarda yayınlandı: *The Silent Spring* (Rachel Carson, 1963), *The Quiet Crisis* (Stewart Udall, 1963), *Before Nature Dies* (Jean Dort, 1965), *On The Shred of A Cloud* (Rolf Edber, 1966).

Birleşmiş Milletler, çevre konusu ile ilgilenen ilk uluslararası örgüt oldu: 1969 yılında BM Genel Sekreteri U-Thant, BM üyesi ülkeler arasında gelecek on yıl içinde bir çevre koruma anlaşması yapılması gerektiğini duyurdu.

Bölgesel alanda ise, Avrupa Konseyi'nin 1970 yılında düzenlediği "Avrupa Koruma Yılı Konferansı", çevre koruma amacına yönelik ilk uluslararası çalışmalardan biriydi. Öte yandan Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) de 1970'lerin başında çevre politikaları geliştirmeye başladı. 26 Mayıs 1972'de OECD Konseyi, OECD Çevre Komitesinin hazırladığı "uluslararası planda çevre politikalarının ekonomik boyutlarına ilişkin temel

ilkeler"e ait tavsiye kararını kabul ederek ilk çevresel çok taraflı işbirliği adımını atmıştır. Bu kararda, "kirleten öder" ilkesi ilk kez uluslararası düzeyde kabul edilmiştir ve hâlâ uygulanmaktadır.

OECD, çevre politikası doğrultusunda ekonomik araçlar kullanarak üye ülkelerde sürdürülebilir üretimi teşvik etmede büyük rol oynamıştır. İklim değişimi, ticaret, ulaşım gibi konularda üyelerine geniş çaplı bilgi aktarımı ve destek sağlamaktadır. OECD Konseyi tarafından kurulan Çevre Komitesinin görevleri, üye ülkelerin çevre politikaları arasında uyum sağlamak, çevre yönetimi sorunlarını belirleyip çözümler bulmak, ulusal çevre politikaları arasındaki uyumsuzlukları gidermek, üye ülkelere danışmanlık hizmeti vermek ve çevre konusundaki uluslararası çalışmalara katkıda bulunmaktır. Bu komitenin adı, 12 Mart 1992'de "Çevre Politikası Komitesi" olarak değiştirilmiştir[1].

1972 Stockholm Birleşmiş Milletler Çevre Konferansı, dünyada yaşam ortamı konusunu ilk kez küresel düzeyde ele alan tarihî bir dönüm noktası olmuştur. Konferansa katılan 113 ülke, Stockholm Deklarasyonu ile, uluslararası çevresel işbirliğinin önemini vurgulamışlardır. Bu konferans Birleşmiş Milletler'in daha sonraki çevre çalışmalarının temel hareket noktası ve rehberi olmuştur. Deklarasyonda, çevrenin korunması ekonomik kalkınmanın temel bir ögesi olarak kabul edilmiş, tüm ülkelerin artan nüfus, sanayileşme ve kentleşme karşısındaki sorumluluklarına dikkat çekilmiştir. 5 Haziran 1972'de başlayan ve 10 gün süren konferansın başlangıç gününün Dünya Çevre Günü olarak kabul edilmesi, dünya kamuoyunun çevre konusunda bilinçlenmesine katkıda bulunmuştur.

Stockholm Konferansının sloganı olan: "Bir tek dünyamız var" anlayışıyla, bu dünyadan yararlanmanın eşit hak ve sorumluluklar doğurduğu kabul edilmiştir. Ayrıca bu konferanstan sonra Birleşmiş Milletler'e bağlı WHO, FAO, UNESCO gibi uzmanlık kuruluşları da çevreyle doğrudan ilgili faaliyetlere başlamışlardır. Bunlardan UNESCO, 1970'lerin ikinci yarısında "üçüncü kuşak insan hakları" kavramının içeriğine çevre hakkını da eklemiştir.

Stockholm Konferansında alınan karar ile, BM Genel Kurulu tarafından 12 Aralık 1972'de kurulması onaylanan BM Çevre Programının (UNEP) yönlendirici ve hızlandırıcı etkisiyle, çevre koruma politikaları her düzeyde daha geniş kabul görmeye başlamıştır. UNEP, kurduğu bölgesel proje merkezleri aracılığıyla etkin çevre koruma uygulamaları gerçekleştirmiştir. Birleşmiş Milletler'in bu çevre projelerine destek veren organı olan Küresel Çevre Kuruluşu (GEF) malî katkılarda bulunmaktadır.

[1] OECD, *Reforming Environmental Regulation in OECD Countries*, 1997.

UNEP, çalışmalarını beş ana konuda sürdürmektedir: 1) Yerleşim ve sağlık, 2) Okyanuslar, 3) Çevre ve kalkınma, 4) Sanayi, 5) Doğal afetler ve ekosistem. UNEP'in yapısı içerisinde, erken uyarı, değerlendirme, politika üretimi, hukuk, politika uygulamaları, teknoloji, endüstri, ekonomi, bölgesel işbirliği ve çevre anlaşmaları ile ilgilenen birimler bulunmaktadır[2].

UNEP, 1970'ler ve 1980'ler boyunca dünya siyasî sisteminin başlıca çevre koruma birimi olmuştur. Ancak, çok fazla sayıda konuya eğildiği için kaynaklarını çok geniş bir alana dağıttığı ve çok sayıda küçük ölçekli proje ile ancak marjinal bir etki yaratabildiği yönünde eleştiriler almıştır[3].

1983 yılında Norveç Başbakanı Gro Harlem Brundtland başkanlığında bağımsız bir komisyon olarak kurulan BM Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu'nun (WCED) 1987 yılında BM Genel Kurulu'na sunduğu "Ortak Geleceğimiz" adlı raporda kullanılan "sürdürülebilir kalkınma" kavramı, ülkeler ve bölgeler arasında sağlanması gereken adalet ile, kuşaklar arası adaleti bütünleştirmiştir. Bu raporun da etkisiyle, 1989'da BM Genel Kurulu, çevre ve kalkınma konularında küresel bir toplantı yapılması kararını almıştır. Konferansın hedefi, tüm ülkelerde sürdürülebilir ve çevre ile uyumlu ekonomik kalkınmayı gerçekleştirebilmek üzere yürütülen ulusal ve uluslararası çalışmalar kapsamında, çevre bozulmasını durdurmak, geri çevirmek ve bu amaçla strateji ve önlemler hazırlamaktı.

Hazırlıklar iki yıl sürmüş, BM Çevre ve Kalkınma Konferansı (UNCED) Stockholm Konferansı'nın yirminci yıldönümünde, 3-14 Haziran 1992'de Rio de Janeiro'da toplanmıştır. Konferansa 179 ülkenin temsilcileri ile, BM çevre kuruluşları, yerel yönetimler, iş dünyası, bilim dünyası ve gönüllü kuruluşlar katıldı. Dünya Zirvesi olarak da anılan bu konferans sonunda, Rio Deklarasyonu, Gündem 21, Orman İlkeleri, İklim Değişimi Çerçeve Anlaşması ve Biyolojik Çeşitlilik anlaşması adlı beş belge ortaya çıkmıştır.

Rio Deklarasyonunda yer alan 27 ilkenin uygulama planı olan Gündem 21, bu tarihe kadar dünya devletleri tarafından kabul edilen en geniş kapsamlı uluslararası programdır. Kalkınma için kaynakların korunması ve yönetimi ile ilgili hedefler belirleyen Gündem 21, bu hedeflere ulaşmak için gerekli uygulama mekanizmaları arasında, "Uluslararası Kurumsal Düzenlemeleri" de saymıştır. Bu kapsamda, temel politika yapıcı ve onaylayıcı organ BM Genel Kurulu'dur. BM sistemi içinde eşgüdümün sağlanmasında BM Ekonomik ve Sosyal Konseyi (ECOSOC) Genel Kurul'a yardımcı olacaktır. Çevre ve kalkınma konularını bütünleştirmek amacıyla Sürdürülebilir Kalkınma Komisyonu kurulmuştur. Üye devletlerin, Gündem 21'in uygulanması için ulusal eylem plânları hazırlamaları ve bu alandaki faaliyetlerini

[2] UNEP, *Annual Report*, 2000.
[3] Mark F. Imber, *Environment, Security and UN Reform*, New York, St. Martin's Press, 1994, s. 73.

ulusal raporlarla Sürdürülebilir Kalkınma Komisyonu'na bildirmeleri öngörülmektedir.

1992 BM Çevre ve Kalkınma Konferansı sonrasında, başta BM Kalkınma Programı (UNDP) ve BM Çevre Programı (UNEP) olmak üzere, birçok uluslararası örgüt, görev tanımı ve uygulamalarında değişiklikler yapmış, çevre yanlısı uygulamalara yönelmiştir. Dünya Bankası gibi kalkınmayı destekleyen kuruluşlar, kredi verilecek projelerde Çevresel Etki Değerlendirme raporları bulunmasını şart koşmaya başlamışlardır. UNESCO, FAO, ECE, ILO, WHO, WMO, NATO, AB vb. uluslararası kuruluşlar, sürdürülebilir kalkınma ilkelerini benimseyerek çalışmalarını yönlendirmişlerdir. Bu kuruluşlar arasında, uluslararası çevre politikaları konusunda öncülük yapmış olan OECD, Gündem 21'de yer alan birçok konuyu çalışma programına dahil etmiştir. OECD'ye bağlı Kalkınmaya Yardım ve Çevre Çalışma Grubu yeni bir çalışma programı hazırlamıştır. OECD'nin Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine ve bağımsızlığını yeni kazanmış devletlere yaptığı yardımlar da Gündem 21 doğrultusundadır.

UNCTAD, UNIDO ve WTO gibi hükümetler arası kuruluşlar da ticaret ile çevre etkileşimlerini dikkate alarak yeni düzenlemeler yapmışlardır. Dünya Ticaret Örgütü bünyesinde bir Ticaret ve Çevre Komitesi kurulmasına karar verilmiştir. Gündem 21'in gerçekleştirilebilmesi için az gelişmiş ülkelere malî katkı ve teknik yardımda bulunmak üzere, 1990 yılında küresel sorunlar için bir pilot uygulama olarak başlatılmış olan Küresel Çevre Kuruluşu (GEF) 1994 yılında sürekli bir yapı hâline getirilmiştir. GEF sadece küresel sorunların çözümüne değil, tüm çevre alanlarına malî kaynak ve teknolojik yardım sağlayacak şekilde yeniden yapılandırılmıştır.

Gelişmekte olan ülkelerin kalkınmasını ve çevre politikalarını doğrudan etkilemesi açısından ve belirli projeleri desteklemek amacıyla her yıl bu tür ülkelere büyük miktarlarda malî kaynak aktarmaları nedeniyle en güçlü uluslararası örgütler, Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu (IMF) gibi çok taraflı malî kurumlardır. Dünya Bankası 1970 ve 1980'lerde, Brezilya ve Endonezya'da yağmur ormanlarını sömüren programları, Orta ve Güney Amerika'da meralarda hayvan otlatma, Afrika'da ise tütün projelerini desteklemiş, ormanların hızla yok olmasına ve ayrıca Botswana'da hayvan otlatma projesi yüzünden çölleşmeye neden olmuştu[4]. Dünya Bankası'nın borç alan ülkeler üzerindeki politikaları, çevre yanlıları tarafından sürdürülemeyen kalkınmaya sebep olduğu şeklinde yorumlanmıştı. O yıllarda Dünya Bankası büyük çaplı, sermaye-yoğun ve merkezî nitelikteki projeleri destekleyerek borç vermekte, bu projelerde kâr oranını dikkate almakta fakat uzun vadede

[4] G.Porter, J.W.Brown, P.S.Chasek, *Global Environmental Politics*, Westview Press, 2000, s. 46.

ortaya çıkacak sosyal ve çevresel sorunları göz ardı etmekteydi. 1990'larda ise, çevre sorunlarına çözüm bulma yönündeki baskılar doğrultusunda Dünya Bankası bu konularla doğrudan ilgilenmek üzere birtakım adımlar atmıştır. Örneğin 1991'de tropik ormanlarıyla ilgili ticareti yasaklayan yeni bir orman politikası geliştirmiş, tropik ormanlarının bulunduğu ülkelerde koruma ve kapasite geliştirme yatırımları yapmaya çalışmış, ancak hükümetlerin isteksizliği ile karşılaşmıştır. Biyolojik çeşitlilik konusunda, Dünya Bankası, resmen kritik olarak tanımlanan habitatların zarar görmesine ve değişimine neden olabilecek hiçbir projeyi desteklememe kararı almıştır. 1996 yılında, Banka ilk "biyolojik çeşitlilik yardım stratejisini" geliştirmiş, Biyolojik Çeşitlilik Konvansiyonu'nun ikinci taraflar konferansına sunmuş ve konunun önemini vurgulamıştır. Ancak çözümü en zor sorunlardan biri olan iklim değişimi konusunda Banka, köklü bir politika değişikliği yapamamış, geleneksel katı yakıtlara ilişkin uzun süreden beri devam eden finansörlük rolünü sürdürmüştür. Bu tutum, BM İklim Değişimi Çerçeve Anlaşması'nın sera gazlarının emisyonunun azaltılması ilkesine taban tabana zıtlık göstermektedir. Muhtemelen yerleşik enerji sektörünün baskıları nedeniyle, Dünya Bankası yenilenebilir, alternatif enerji geliştirilmesine geçiş konusunda ülkeleri teşvik etmek adına pek fazla faaliyette bulunmamıştır.

IMF ise, kendi görevini, ülkelerin ödemeler dengesine ulaşmalarına ve uluslararası borç ödemelerini yapmalarına yardım etmek olarak tanımlamış ve çevre konularını kredi verme sürecine katmamıştır. IMF, yönetiminin ve personelinin uzmanlık alanlarının çevre konularını ele almayı kısıtladığını iddia etmektedir. Oysa IMF'nin yapısal uyum uygulamaları, borcu fazla olan ülkelerin sürdürülebilir kalkınma politikalarını ciddi derecede etkileyebilir. Yapısal uyum programları, borç alan ülkenin hükümetinin bütçesinden kısması, para birimini devalüe etmesi, kredi şartlarının ağırlaştırılmasını gerektirirken bir yandan da bu borçların ödenmesi ve pozitif ticarî denge elde etmek için ihracatın arttırılmasını gerekli kılar. Şişirilmiş döviz kurları, sunî nitelik gösteren düşük tarım fiyatları, artan işsizlik ve temel sağlık hizmetlerinde azalma, toplumun en yoksul kesimine zarar verecektir. Yoksulluğun artması ise, meskun olmamış bölgelere akan insan göçüne, ormanların tükenmesine ve daha fazla ekime neden olacaktır. Sonuçta, yapısal uyum borçları, çevreye zarar veren olumsuz faaliyetlere zemin hazırlayabilir[5].

BÖLGESEL VE DİĞER ÇOKDEVLETLİ ÖRGÜTLER

Uluslararası örgütler arasında, 1970'lerden beri çevreyle ilgili uluslararası çalışmaları yönlendiren ve üyeleri için ortak politikalar belirleyen Avrupa

[5] Ibid.

Topluluğu en önemli ve etkili kurumlardan biri olmuştur. Topluluk ilk kez 1971 yılında çevre konusuna dikkati çekmiş, 1973'te Birinci Çevre Eylem Programı'nı başlatmıştır. Başlangıçta yalnız kirlilik konularına eğilen Topluluk, sonraki yıllarda daha geniş bir çerçevede, çevreyi, sosyal ve ekonomik kalkınmanın temel unsuru olarak ele almıştır. Aralık 1985'te Konsey tarafından kabul edilen Avrupa Tek Senedi'nde, Topluluğun ortak çevre politikasının başlıca ilkeleri şöyle belirlenmiştir:

1.En iyi çevre politikası, kirliliğin oluştuktan sonra temizlenmesi yerine, kaynağında alınacak tedbirlerle önlenmesidir.

2.Tüm teknik, plânlama ve karar verme süreçlerinde, çevresel etkiler mümkün olan en erken aşamada göz önüne alınmalıdır.

3.Doğaya ve doğal kaynaklara büyük zarar veren faaliyetlerden kaçınılmalıdır.

4.Kirleten öder: Kirliliğin temizlenmesinin maliyeti kirletene yüklenecektir.

5.Bir ülkede yapılan faaliyetlerin diğer bir ülkede çevre tahribine neden olmamasına dikkat edilmelidir[6].

Rio Zirvesi'nden sonra bölgesel düzeyde en önemli çevre girişimi, 1993 "Avrupa İçin Çevre" Bakanlar Deklarasyonu olmuştur. BM Avrupa Ekonomik Komisyonu tarafından başlatılan "Avrupa İçin Çevre" sürecinde, "Orta ve Doğu Avrupa için Çevre Eylem Planı" kabul edilmiştir. 1993'te yürürlüğe giren Avrupa Birliği Antlaşması (Maastricht), çevreyi, imalat, sanayi, enerji, tarım, ulaştırma ve turizm gibi sektör politikalarıyla bütünleştirmiştir.

Çevre, Avrupa Birliği'nde ortak eylem konusu olan başlıca alanlardan biri olmuştur. Birlik, sadece kendi içindeki çevre sorunlarıyla ilgilenmenin ötesinde, küresel çevre sorunlarına karşı oluşan uluslararası tepkileri de koordine etmeye çalışan bir aktör hâline gelmektedir[7].

Avrupa Birliği, geniş kapsamlı bir çevre politikası çerçevesinde bugüne kadar 300 civarında çevresel düzenleme, direktif ve karar oluşturmuştur. Buna rağmen, Avrupa Çevre Ajansı'nın (EEA) yaptığı etki değerlendirmesinde, Avrupa'da çevre kalitesinin hâlâ bozulmakta olduğu ileri sürülmektedir[8].

Bölgesel düzeyde uluslararası çevre koruma çalışmalarına başka örnekler de verilebilir: 1967'de kurulmuş olan Güneydoğu Asya Uluslar Birliği

---

[6] Robert Hull, "The Environmental Policy of the European Community", Otmar Höll (ed.), *Environmental Cooperation in Europe: The Political Dimension* Boulder, Westview, 1994, 145-158.

[7] J.D. Liefferink, P.D.Lowe, A.P.J.Mol, "The environment and the European Community: The analysis of political integration", Liefferink, Lowe, Mol (eds.) *European Integration and Environmental Policy*, Chichester, John Wiley, 1995, 1-15.

[8] J.B. Skjaerseth ve J. Wettestad, "Understanding the Effectiveness of EU Environmental Policy: How Can Regime Analysis Contribute?", *Environmental Politics*, (11) 3, 2002, 99-120.

(ASEAN: Endonezya, Malezya, Filipinler, Tayland, Singapur, Brunei) 1970'lerde ortak eşgüdümlü çevre politikaları oluşturmuş, alt bölge çevre programını (ASEP) ve ASEAN Çevre Uzmanları Grubu'nu (AEGE) kurmuştur. 1979'da ASEAN çevre yasası kabul edilmiş, 1981'de "bölgesel çevre" kavramının ilk kez kullanıldığı Manila Deklarasyonu imzalanmıştır.

Diğer örnekler arasında, Güney Asya Bölgesel İşbirliği (SAARC: Hindistan, Pakistan, Nepal, Bangladeş, Bhutan, Sri Lanka, Maldivler) tarafından 1981'de gerçekleştirilen Güney Asya Çevre İşbirliği Programı (SACEP) bulunmaktadır. Ayrıca, Baltık Denizi Bölgesi'nde Deniz Yaşamının Korunmasına Dair Konvansiyon, 1974'te Danimarka, İsveç, Finlandiya, SSCB, Polonya, Doğu Almanya ve Federal Almanya tarafından imzalanmış, çevre konusunda bölgesel işbirliğini koordine etmek için Baltık Denizi Çevre Koruma Komisyonu HELCOM kurulmuştur. Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (NAFTA) kendi içinde ve ihracata yönelik ticarî faaliyetlerde çevresel düzenlemeler oluşturmak için 1993'te bir Çevre İşbirliği Ek Sözleşmesi imzalamıştır.

Akdeniz bölgesi için hazırlanan Med Plan, 1976'da onaltı Akdeniz ülkesi tarafından UNEP Şemsiyesi altında Barselona Konvansiyonu'nun imzalanmasıyla kabul edilmiştir. Bu bölgede uluslararası bir örgütlenme yerine, çevre sorunlarının devletlerin ulusal çıkarlarına uygun olarak, karşılıklı koşullu anlaşmalarla çözümlenmesi amaçlanmıştır.

Dünyanın en kirli denizlerinden biri olan Karadeniz'de ise, 1992'de on bir ülke Karadeniz Ekonomik İşbirliği Zirve Deklarasyonu'nu imzaladıktan sonra, KEİ Parlamenter Asamblesi, alt komitelerinden birisi aracılığıyla çevre konusunda tavsiye niteliğinde kararlar oluşturmaya başlamıştır.

Amerika Devletleri Örgütü (OAS) çevre konusunda başkanlar düzeyinde zirve toplantısı düzenleyen ilk bölgesel örgüttür. OAS, Aralık 1996'da Bolivya'da Amerika Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi'ni düzenlemiştir. OAS Genel Sekreteryası'nın ana teknik organı, ekonomik kalkınma bağlamında devletlerin sürdürülebilir kalkınma ihtiyaçlarına cevap vermekle yükümlü Sürdürülebilir Kalkınma Birimi'dir.

1989'da Asya-Pasifik ekonomileri arasında artan karşılıklı bağımlılığın doğurduğu Asya-Pasifik Ekonomik İşbirliği (APEC), hava, deniz ve atmosfer kirliliği, enerji üretimi ve kullanımı, kaynakların tükenmesi, kırsal kesimden göç, yiyecek sağlığı ve kentleşme konularını kapsayan çevre sorunlarıyla ilgilenmektedir. Afrika Birliği Örgütü (OAU) de bölgesel olarak uygun sürdürülebilir kalkınma stratejileri benimsediğini göstermektedir. OAU, kendi bölgesine yönelik tehlikeli atık transferlerine karşı kuvvetli bir muhalefet oluşturmuştur.

Doğrudan çevre sorunlarıyla ilgilenmek amacıyla kurulmuş bölgesel örgütler de bulunmaktadır. Bunlardan biri 1982'de kurulan Güney Pasifik Bölgesel Çevre Programı'dır (SPREP). Bu örgüt, Güney Pasifik bölgesi için çevre yanlısı bir plânlama çerçevesi oluşturmuştur. Orta Amerika Çevre ve Kalkınma Komisyonu (CCAD) da bölgesel çevre işbirliği amacıyla kurulmuş olan bir örgüttür. UNCED'e hazırlık olarak bir Orta Amerika gündemi geliştirmiş, tehlikeli atıklar konusunda ortak bir tutum benimsemiş, bölgesel bir ormancılık anlaşmasını müzâkere etmiş ve siyasî koordinasyonu sağlamak amacıyla Sürdürülebilir Kalkınma Birliği'ni oluşturmuştur.

Yukarıdaki özetin gösterdiği gibi, küresel düzeyde ekonomik kalkınma ile çevrenin etkileşiminin değerlendirilmesi sonucunda, başta Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği ve Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü olmak üzere, uluslararası örgütlerin önemli yönlendirici etkisiyle, dünya kamuoyunda çevre bilinci oluşturulmuş, uluslararası çevre koruma çalışmaları hız kazanmıştır. Bu süreçte uluslararası hükümet dışı örgütler de önemli rol oynamıştır.

ULUSLARARASI HÜKÜMET DIŞI ÖRGÜTLER VE ÇEVRE

Küresel çevrenin acil durumunun algılanmasıyla, hükümet dışı örgütlerin dünya çevre politikasında başlıca bir güç olarak yükselişi aynı zamana rastlar. Bu sivil toplum kuruluşları ulusal ya da uluslararası düzeyde faaliyet gösterebilirler. Uluslararası hükümet dışı örgütler, hem dar ulusal çıkarların ötesinde küresel hedeflere adanmaları, hem sivil toplumun temsilcisi olmaları, hem de uzman bilgisine ve yenilikçi düşüncelere sahip olmaları nedeniyle küresel çevre korunmasında önemli aktörler olmuşlardır. Bu örgütler, ulusal dalları olan dağınık federasyonlar şeklinde veya merkezî yapılı olabilirler. Örneğin merkezi Amsterdam'da olan *Friends of the Earth International* (FOEI) yarısı az gelişmiş ülkelerde bulunan 60 ulusal, bağımsız bağlantısı olan bir konfederasyondur. *Greenpeace*, 40 ülkedeki şubeleri ve 2.4 milyon üzerinde üyesi ile en geniş hükümet dışı örgütlerden biridir; uluslararası faaliyetlerini Amsterdam'daki merkezinden organize eder. İsviçre bazlı *World Wildlife Fund* (WWF), 5 milyon destekçisi ve 27 ulusal örgütü, 21 program ofisinden oluşan küresel ağı ile, dünyanın en geniş ve en deneyimli doğal hayatı koruma örgütlerinden biridir. Yaban hayatına ek olarak son zamanlarda ticaret ve yapısal uyum konularıyla da uğraşmaktadır. 1974'te örgütlenen *European Environmental Bureau* (EEB), 24 ülkede 130 çevre organizasyonuna sahip bir konfederasyondur. Uluslararası çevre politikalarını etkileyebilmiş ve çevre anlaşmalarının tasarlanmasında rol almış örgütlerden biri olan *International Union for the Conservation of Nature* (IUCN), devlet dairelerini ve sivil toplum kuruluşlarını içeren 895 üye grubuna sahiptir. 8000 gönüllü bilim adamı ve uzmanlardan oluşan 6 uluslara-

rası komisyon ile çalışmaktadır. Bu tür örgütlerin dışında, belli bir çevre sorunu üzerinde çalışan ulusal sivil toplum örgütlerinin oluşturduğu geniş uluslararası koalisyonlar da bulunmaktadır. Antarktika ve Güney Okyanusları Koalisyonu (ASOC) 33 ülkeden 200 çevre örgütünün katılımıyla Antarktika Maden Anlaşması'na karşı kıtayı korumaya çalışan bir konsorsiyumdur. Ayrıca 1989'da kurulan *Climate Action Network*, sera etkisine karşı acil stratejilerin oluşturulması için dünyanın her yerinden katılan 250'den fazla üye örgütten oluşmaktadır.

1999'da Avrupa ve ABD'de bulunan hükümet dışı örgütlerin 60'tan fazla temsilcisi, çevreci sivil toplum örgütlerini bir araya getirmek ve ulusal ve uluslararası politikaları etkileyebilmek amacıyla, *Transatlantic Environment Dialogue* (TAED) adlı yeni bir örgüt kurmaya karar verdiler. Bu kuruluş, iklim değişimi, biyolojik çeşitlilik, ticaret, tarım ve sanayi konularında çalışmayı plânlamaktadır.

Hükümet dışı örgütler, uluslararası çevre koruma rejimlerinin oluşumuna çeşitli yollardan katkıda bulunabilirler: Öncelikle, yeni konular belirleyerek küresel çevre gündemini etkileyebilirler. Anlaşmalar için taslak metinler hazırlayabilir, uluslararası görüşmeler sırasında kulis yapabilirler. Eğitim kampanyaları, basın ve yayın yoluyla sorunları duyurarak dünya kamuoyunu yönlendirebilirler. Tüketici boykotları düzenleyerek, davalar açarak devletlere baskı yapabilirler. İlginç bir strateji olarak, devletlerarası resmî görüşmeler yapıldığı zamanlarda bu örgütler de paralel toplantılar yapmaktadır. Örneğin Rio'daki Global Forum'a 30,000 hükümet dışı kuruluş temsilcisi katılmıştı. Ayrıca Yediler Grubu toplantılarına paralel olarak, Öteki Ekonomik Zirve adı altında çevreci ve sosyal amaçlı gruplar toplanmaktadır.

Hükümet dışı örgütlerin uluslararası konferanslarda ve müzâkerelerdeki rolü giderek daha büyük önem kazanmaktadır. Son yıllarda bu rolün niteliği de değişmiş, bu kuruluşlara resmî gözlemci sıfatıyla müzâkerelere katılma hakkı verilmeye başlanmıştır. *Oxfam*, *Greenpeace* gibi örgütler, bilim adamları, iktisatçılar ve hukuk uzmanlarının sayısını arttırdıkça, uluslararası saygınlık ve etkinlikleri de artmıştır. Yaptıkları araştırmalar ve topladıkları bilgiler devlet kurumlarından daha doğru ve güncel olduğu için bu kuruluşlar devletlere değerli veriler sunabilmekte ve onların politikalarını sorgulayabilmektedir. Sürdürülebilir Kalkınma Komisyonu bu örgütlerden raporlar kabul etmektedir. Anlaşma taslaklarının ve tekliflerinin hazırlanması sırasında da hükümet dışı kuruluşlar davet edilmektedir. Bugün, küresel çevre koruma anlaşmalarına hükümet dışı örgütlerin de katılımına izin vermek artık alışılmış bir gelenek hâline gelmiştir. Bu katılımın getirdiği beceriler ve

kaynaklar sayesinde, devletlerin anlaşma ve işbirliği yapma potansiyeli de güçlenmektedir[9].

Hükümet dışı örgütler, Dünya Bankası, IMF, GEF gibi uluslararası finansman kuruluşlarının da politikalarını etkilemek için büyük çaba harcamaktadır. Örneğin GEF'in Dünya Bankası'ndan bağımsızlaşıp, yeniden yapılandırılması konusunda hem Kuzey hem de Güney örgütleri birlikte çalışmışlardır. Diğer bir gelişme, *Oxfam International*'ın Dünya Bankası'nın çoktaraflı borçtan kurtulma görüşmelerine davet edilmiş olmasıdır. Çevre eylemcileri Dünya Ticaret Örgütü'nün de çevresel sorumluluk taşıması için kampanya düzenlemekte, dünya ticaret sistemini daha saydam bir hâle getirmeye çalışmaktadır.

Hükümet dışı örgütler, hükümetlerin tâbi olduğu siyasî kısıtlamalardan ve bürokratik engellerden özgür olarak çalışabilme avantajına sahiptirler. Ancak daha etkili olabilmeleri için daha çok parasal ve insan kaynağına ve sivil toplum desteğine ihtiyaç duymaktadırlar[10].

ÇEVRE KORUNMASINDA ULUSLARARASI ÖRGÜTLERİN İŞLEVLERİ

Çevre konusu, uluslararası ilişkilerde yalnız devletlerin değil, uluslararası resmî ve sivil örgütlerin de çok önemli aktörler olduğunu kanıtlayan bir alandır. Çevre sorunlarının resmen uluslararası gündeme alınması böyle bir örgüt sayesinde olmuştur: Birleşmiş Milletler, 1960'larda ilk çevre uyarılarının yayınlanmasından sonra, 1972 Stockholm Konferansı'nda çevre sorunlarını ele almıştır. Bu alanda, öncelikle hükümetler arası örgütler, daha sonra da hükümet dışı örgütler küresel çevre koruması için gerekli ilkelerin, kuralların, normların ve çevresel rejimlerin oluşturulmasında en büyük rolü oynamışlardır[11].

Küresel çevre sorunlarının çözümlenmesi, tüm dünya devletlerini içeren, küresel düzeyde bir işbirliğini gerektirmektedir. Bazen bir-iki devletin bile bu işbirliğinin dışında kalması, diğerlerinin çabalarını boşa çıkarabilir (iklim değişimi konusunda, vb). Böyle geniş kapsamlı bir işbirliğinin sağlanmasında uluslararası örgütlerin temel rolü vardır. Her şeyden önce, bu örgütler uluslararası topluluğun ilgilenmesi gereken sorunları belirleyerek küresel eylem gündemini oluştururlar. Örneğin eskiden gündem oluşturma işlevini

[9] Kal Raustiala, "States, NGOs and International Environmental Institutions", *International Studies Quarterly*, (41) 4, 1997, 719-740.

[10] Ann Doherty, "The Role of Nongovernmental Organizations in UNCED", B.Spector, G. Sjöstedt, W. Zartman (eds.) *Negotiating International Regimes*, Londra, Graham and Trutman, 1994, s.199.

[11] James Connelly ve Graham Smith, *Politics and the Environment: From Theory to Practice*, New York, Routledge, 1999, s.196.

yerine getiren tek örgüt olan UNEP, çevrenin genel durumunu gözlemleyip, değerlendirerek, hükümetlere ve hükümet dışı kuruluşlara bilgi aktarmak suretiyle küresel çevre gündemini biçimlendirmeyi amaçlamıştır. UNEP'in *Earthwatch* programı küresel çevre gözlemciliği işlevini üstlenmiştir. 1992'de Sürdürülebilir Kalkınma Komisyonu kurulduktan sonra, malî ve idarî sorunların da etkisiyle, UNEP'in uluslararası çevre politikasındaki rolü zayıflamış, onun yerine BM içindeki diğer kuruluşlar etkili olmaya başlamıştır (Bu süreçte etkili olan bir faktör de, az gelişmiş ülkelerin UNEP ve onun başkanı Mustafa Tolba'ya olan güvenlerini yitirmeleri idi: Bu ülkeler, UNEP'in daha ziyâde iklim değişimi, ozon incelmesi, biyolojik çeşitlilik gibi Kuzey'i ilgilendiren konulara ağırlık verdiğini düşünüyorlardı).

Uluslararası örgütler, sorunların tartışılabileceği bir platform oluştururlar, çevre konusunda bilinçlenmeyi arttırarak uluslararası bir rejim için talep yaratırlar. Ayrıca, yapılmasını sağladıkları araştırmalarla çevre sorunları konusunda bilimsel konsensüs oluşmasını sağlarlar. Bu, sorunların çözümlenmesi için çok önemli bir unsurdur, çünkü devletler, uluslararası çevre koruma rejimlerine katılmak için yeterli bilimsel kanıt aramaktadırlar. Örneğin iklim değişimi alanında 1990'da ilk raporunu yayımlayan Hükümetlerarası İklim Değişimi Paneli (IPCC), bulgularıyla daha sonraki uluslararası görüşmelerin temelini oluşturmuştur. Bu panel UNEP ve Dünya Meteoroloji Örgütü (WMO) tarafından kurulmuştu.

Uluslararası örgütlerin diğer bir işlevi, devletlerin birbirlerine güven duyabilecekleri ve daha iyi işbirliği yapabilecekleri bir ortamı oluşturmaktır. Örgüt çerçevesinde, bilgi ve teknoloji paylaşımı ve malî yardım kolaylaşmakta, yapılacak anlaşmalar konusunda görüşmeler istikrarlı bir ortamda sürdürülmektedir. Bu koşullar, rejim oluşturulması sürecini olumlu etkilemekte ve hızlandırmaktadır. Ayrıca, dünya devletlerinin güven duyduğu bir örgüt, azamî sayıda devleti bir araya getirerek toplu çözümlere yönlendirebilir: Örneğin 1992 Haziranı'nda Rio de Janeiro'da toplanan Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı (UNCED) katılan devlet sayısı açısından insanlık tarihindeki en büyük konferanslardan biri olmuştur. Çevre koruma faaliyetlerine katılan devlet sayısı çok önemlidir, çünkü çevre küresel bir konu olduğu için tüm devletlerin katılımıyla sağlanabilecek ortak bir çözümü gerektirmektedir.

Uluslararası örgütler, kurulacak çevre koruma rejimleri için hem kurumsal, hem de hukukî modeller sunmaktadır. Örneğin UNEP, Bölgesel Denizler

Programı için hem bir tartışma forumu oluşturmuş, hem de sekiz bölgesel eylem planı için model önerilerinde bulunmuştur[12].

Uluslararası örgütler, çevre koruma faaliyetlerinin tek taraflı değil çoktaraflı olarak yürütülmesini ve tüm dünya devletlerinin bu çabaya eşit hak ve yetkilerle katılmasını sağlamaktadır. Ayrıca bir örgüt çerçevesinde toplanmak, üye devletlerin konuya kalıcı bir şekilde bağlanmasını sağlamakta, kurulacak rejime süreklilik kazandırmaktadır.

Rejim kurulduktan sonra, uluslararası örgütler, kuralların ve normların uygulanmasında aktif rol almamakla birlikte, devletlerin bu kurallara uymalarını sağlayacak denetim mekanizmaları oluşturabilirler. Örneğin Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu (IAEA) nükleer santraller üzerinde böyle bir denetim uygulamaktadır. Devletlerin üstlendikleri yükümlülükleri yerine getirip getirmediklerini kontrol etmede hükümet dışı örgütler de etkili olabilir. Denetimin rejim dışı bir aktörden gelmesinin yararları ortadadır, çünkü böyle bir kurumun yokluğunda devletler yıllık raporlar hazırlayarak anlaşmaları nasıl uyguladıklarını diğerlerine bildirmektedir. Birçok alanda anlaşmaların ne kadar uygulandığını, ne kadar ihlâl edildiğini ölçmek mümkün olmamaktadır. Ancak uluslararası örgütlerin böyle bir rol oynadığı çok nadir görülmekte, genellikle rejim üyesi devletler kendi aralarında bir denetim mekanizması oluşturmayı tercih etmektedirler.

Rejimlerin çevresel etkilerinin değerlendirilmesi alanında da uluslararası örgütler görev alabilir. Ancak değerlendirme işleri genellikle her rejimin kendi bünyesinde kurduğu bir komisyon ya da benzeri birim tarafından yapılmaktadır. Bu birimler de bir anlamda uluslararası örgüt sayılabilir; örneğin Sınıraşan Hava Kirlenmesi (LRTAP) rejiminde bulunan Avrupa Değerlendirme Birimi (EMEP: European Monitoring and Evaluation Programme) gibi. Bu tür uluslar ötesi değerlendirmeler ölçüm yöntemlerinin standardize edilmesini gerektirdiği için, bu örgütlerin önemli bir işlevi de bu alanda uluslararası uyumu sağlamak olmuştur.

Çeşitli çevre koruma rejimlerinin iç örgütleri ile, daha genel amaçlı uluslararası örgütler (örneğin WHO, IMO, IAEA,WMO) arasında sürekli bilgi alış verişi olmakta, bu örgütler birbirlerine karşılıklı gözlemciler göndermektedir. Örneğin deniz kirlenmesi alanında değerlendirme yapan Deniz Kirlenmesinin Bilimsel Boyutları Alanında Birleşik Uzmanlar Grubu'na (GESAMP) sekiz uluslararası örgüt (IMO, UN, UNESCO, WHO, WMO, FAO, IAEA, UNEP) katılmaktadır. Gözlemlere göre, bölgesel örgütler, Birleşmiş Milletler gibi küresel perspektifli bir örgütle işbirliği yaptıkları zaman çok daha etkili olmaktadır.

---

[12] Martin List ve Volker Rittberger, "The Role of Intergovernmental Organizations in the Formation and Evolution of International Environmental Regimes", *The Politics of International Environmental Management*, Arild Underdal (ed.), Boston, Kluwer. 1998, s.67-82.

Uluslararası çevre koruma rejimlerinin başarıyla uygulanabilmesi, büyük ölçüde üye devletler arasındaki teknolojik, malî ve kapasite farklarının giderilmesine bağlıdır. En çok Kuzey-Güney arasında görülen bu tür farklılıklar son yıllarda Doğu Avrupa'nın geçirdiği değişimden sonra Doğu-Batı arasında da belirgin hâle gelmiştir. Uluslararası örgütler, teknolojik ve malî yardım yaparak bu dengesizliği giderebilir ve az gelişmiş ülkelerin çevre koruma rejimlerine katılmalarını kolaylaştırabilirler. Örneğin UNEP Akdeniz'de güney ülkelerine ileri teknoloji ürünü olan ölçüm aletlerini sağlamıştır.

Uluslararası örgütlerin küresel çevre politikalarını etkilemelerinin bir yolu da devletlerin kalkınma ve çevre politikalarını etkilemektir. Örneğin 1990'ların başında sürdürülebilirlik hedefini programlarına ekleyen FAO, tarihinde ilk kez yeniden yapılanmaya gitmiş, günden güne azalan doğal kaynak sorunu karşısında, sürdürülebilir kalkınma ve kırsal bölge kalkınması, bitki, hayvan ve insan kaynaklarının koruma altına alınmasıyla yiyecek güvenliğinin sağlanması gibi konulara odaklanmış, özellikle sürdürülebilir tarım ve balıkçılık uygulamaları üzerinde çalışmıştır.

Uluslararası örgütler, çevre koruma faaliyetlerinin sonuçlarını değerlendirerek, yeni kurallar konulması, daha iyi önlemler alınması, daha sıkı standartların getirilmesi için önayak olabilirler. Böylece kurulmuş ve işlemekte olan uluslararası rejimlerin zaman içinde gelişmesini ve güçlenmesini sağlayabilirler.

Uluslararası örgütlerin, özellikle UNEP'in çevre koruma faaliyetlerine katılan Güney ülkelerinin temsilcileri, zamanla çevre korumasının bir "neo-emperyalist komplo" olmadığını, aksine ekonomik kalkınmanın ayrılmaz bir parçası olduğunu görmüşlerdir. Öte yandan Kuzey ülkeleri de, Güney ülkelerinin çevre koruma kapasitesini geliştirmenin aynı zamanda Kuzey'in de (tüm dünyanın) çıkarlarına hizmet edeceğini görmelidir. Bu konuda uluslararası örgütlerin bilinçlendirme ve aydınlatma çabaları yararlı olabilir. Kuzey-Güney ülkeleri arasında en verimli diyalog kanalını Birleşmiş Milletler gibi uluslararası örgütler sağlamaktadır.

Yukarıda sayılan tüm bu işlevleri yerine getirmeye çalışırken, uluslararası örgütleri kısıtlayan başlıca iki engel bulunmaktadır: Birincisi, üye devletlerin egemenlik haklarından vazgeçmekte isteksiz olması ve örgüte yeterince yetki vermemesi, ikincisi, üye devletlerin örgüte yeterli malî katkıda bulunmaması. Üye devletler, kurdukları örgüte yeterli desteği sağlamazlarsa, o örgütün verimsiz ve etkisiz olmasından şikayet etmeleri haksızlık olacaktır. Aslında üye

devletler şunu anlamalıdır ki, bu örgütlerin başarılı olması sonuçta onların kazancı olacaktır[13].

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Son 30 yılda dünya devletleri önemli ölçüde çevresel işbirliği gerçekleştirmiş, giderek büyüyen ekolojik tehditler karşısında uluslararası anlaşmalar ve rejimler oluşturmuşlar, gerekli uluslararası örgütleri kurmuşlar veya yenilemişlerdir. Bu örgütlerin sayıları, boyutları, çalışmaları, plânları, projeleri, ilkeleri ilk bakışta oldukça etkileyicidir. Fakat küresel çevre tahribi bu çalışmalardan çok daha hızlı ilerlemektedir.

Uluslararası örgütlerin performansları ve kuruluş amaçlarını gerçekleştirme oranları birbirlerinden farklıdır. Bu örgütlerin uluslararası çevresel işbirliğine olan katkılarının sistematik olarak, bilimsel yöntemlerle, ampirik verilerle ölçümü yapılabilirse, istenilen sonucu almakta en başarılı olan kurumları belirlemek ve gelecekte bu tür kurumlar oluşturmak mümkün olacaktır[14]. Uluslararası örgütlerin küresel çevre üzerindeki etkilerini inceleyen ve hedeflerine ulaşıp ulaşmadıklarını araştıran bazı çalışmalar bulunmaktadır[15]. Spekülatif olmakla birlikte, örgütün varoluşunun çevre üzerindeki etkilerini, örgüt kurulmasaydı olabilecekler ile karşılaştıran araştırmalar da yapılmıştır[16]. Uluslararası İlişkiler Teorileri alanında da, uluslararası işbirliği literatürü kapsamında, uluslararası kuruluşların nasıl ortaya çıktığı ve ne gibi değişimler geçirdikleri incelenmiş ve açıklanmıştır[17]. Genellikle uluslararası örgütlerin olumlu etkilerini gösteren bu çalışmaların yanısıra, eleştirel yaklaşımlar da bulunmaktadır. Bunlar, ancak doğru yapılandırılmış ve iyi işleyen örgütlerin uluslararası işbirliğini sağlayabileceğine, mevcut örgütlerin çalışmalarının güç farklılıkları ve ulusal çıkarlar tarafından engellendiğine dikkat çekmişlerdir[18].

Öte yandan, küresel sürdürülebilir kalkınma yönetişimini sağlayacak optimal bir örgüt yapısı bulunmadığını, her ekolün farklı bir gelecek pers-

---

[13] J. Martin Trolldelen, *International Environmental Conflict Resolution: The Role of the UN*, World Foundation for Environment and development, 1992, s. 32.

[14] Thomas Bernauer, "The Effect of International Environmental Institutions: How We Might Learn More", *International Organization*, (49) 2, 1995, 351-377.

[15] Örneğin Harold K. Jacobson ve David A.Kay (eds.) , *Environmental Protection: The International Dimension*, New Jersey, Allanheld/Osmın, 1983.

[16] Örneğin Jorgen Wettestadt ve Steiner Andresen, *The Effectiveness of International Resource Cooperation: Some Preliminary Findings*, Lysaker, Fridtjof Nansen Institute, 1991.

[17] Örneğin Oran R. Young, *International Cooperation: Building Regimes for Natural Resources and the Environment*, New York, Cornell University Press, 1989; Peter M. Haas, Robert O. Keohane, Marc A. Levy (eds.) *Institutions for the Earth: Sources of Effective International Environmental Protection*, Cambridge, Mass: MIT Press, 1993.

[18] Örneğin Giulio M. Gallarotti, "The Limits of International Organization: Systematic Failure in the Management of International Relations", *International Organizations* , (45) 1991, 183-220.

pektifi olduğunu ileri süren argümanlar da bulunmaktadır[19]. Kuşkusuz tüm bu araştırmalar uluslararası örgütlerin gelişmesine katkıda bulunacaktır, ancak henüz bilimsel bulgu ve fikir birliğine ulaşılmamıştır.

Son yıllarda güçlü bir Dünya Çevre Örgütü (WEO) kurulması için çağrılar yapılmış, bu amaçla mevcut küresel kurumların güçlendirilmesi istenmiştir[20]. Varolan çevre anlaşmalarının işlerliğini, UNEP'i ve Dünya Ticaret Örgütü'nü güçlendirme yanlısı olan bu anlayışın yanısıra, yepyeni bir küresel örgüt kurmaktan yana olan farklı bir görüş de vardır. Bu istekler, mevcut örgütlerin yetersizliğinden ve eksikliklerinden doğan memnuniyetsizliği yansıtmaktadır. Gerçekten de, 1970'lerden bu yana yapılan tüm çalışmalara karşın, çevre konusundaki uluslararası örgütsel ve hukukî düzenlemeler henüz yetersiz, güçsüz ve çok yavaş işleyen mekanizmalardır. Devletler bu örgütlerin ancak bu kadar çalışabilmesine izin vermektedir, çünkü uluslararası örgütler, devletlerin özgürce davranma haklarını kısıtlayan sistemlerdir. Herhangi bir alanda devlet davranışlarını düzenlemeye çalışmaları, onları ister istemez "egemen ve bağımsız devlet" olgusu ile karşı karşıya getirmektedir. Çevre kaynaklarını kullanma konusunda devletler daha ziyâde kısa vadeli ulusal ekonomik çıkarları doğrultusunda davranmak ve bu kaynakları diledikleri gibi tüketmek yanlısıdır. Çevresel tehditler daha net ve açık biçimde görülebilseydi, devletler bu önceliklerini terk edip, daha verimli bir örgütsel işbirliği yapabilirlerdi. Fakat henüz gelecekteki tehlikenin boyutları herkes tarafından algılanamamaktadır. Bu nedenle çevre konusunda zorlayıcı nitelikte ödüllendirici veya cezalandırıcı kurallar uygulanmamaktadır. Uluslararası çevre koruma anlaşmaları imzalanmış olsa da, bunların denetimi çok zor ve kısıtlıdır.

Uzun dönemde, egemenlik kavramı muhtemelen çevre değerleri ile bütünleşerek "yeşil"leşecektir[21]. Kaçınılmaz ekolojik felâketler sonucunda çevre dünya politikasının önemli bir parçası olacak, sorunları tek başlarına çözemeyen devletler egemenlik haklarından biraz daha feragat edip uluslararası örgütlerin yetkilerini ve yönetim gücünü arttıracaklardır. Önemli olan bu örgütlerin güçlü devletlerin elinde birer araç olmaması ve onların çıkarları için kullanılmamasıdır.

[19] Joyeeta Gupta, "Global Sustainable Development Governance: Institutional Challenges from A Theoretical Perspective", *International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics* 2, Amsterdam, Kluwer, 2002, 361-388.

[20] John Whalley ve Ben Zissimo, "What Could A World Environmental Organization Do?", *Global Environmental Politics*, (1) 1, 2001, 29-34.

[21] Karen T. Litfin "Sovereignty in World Ecopolitics", *Mershon International Studies Review*, (41) 2, 1997, 167-204.

TÜRKİYE

Kültürel terör, Leest Strm, 1944, Hollanda, *Persuasive Images, Peter Baret, Beth I. Lewis, Paul Paret, Princeton University Press, New Jersey, 1992.*

GLOBAL SİYASAL SİSTEM VE TÜRKİYE ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Çınar ÖZEN*

Globalleşme farklı disiplinler tarafından çok çeşitli boyutlarıyla ele alınmıştır. Globalleşmenin kökeni ile ilgili tartışmalar esas itibariyle ekonomi disiplini alanında yatar[1]. Sosyal alanın pek çok farklı boyutu globalleşme olgusundan etkilenmiştir. Bu çalışmada globalleşmenin tanımı üzerinde durulmaması tercih edilmiştir. Bunun nedeni, globalleşmenin ne olduğu tartışmaları arasında çalışmanın esas problematiğini oluşturan global siyasal sistem olgusu ve bu konuda ortaya çıkan önemli gelişmeleri yeterince odaklayamamak kaygısıdır. Globalleşmenin, oldukça tartışmalı olan tanımı konusu yerine globalleşmenin uluslararası siyasal sistem üzerindeki etkisi ile ortaya çıkan "global siyasal sistem" olgusu tanımlanmaya çalışılacaktır. Bu kapsam içinde global siyasal sistemin oluşumu, niteliği ve global siyasal sistemin Orta Büyüklükte Devletleri (OBD) ne yönde etkilediği tartışılacaktır. Söz

---

* Y. Doç. Dr. Çınar Özen, İzmir Ekonomi Üniversitesi Uluslararası İlişkiler ve Avrupa Birliği Bölümü.

[1] Bu konuyla ilgili tartışmalar için bkz.Elina Penttinen, "Capitalism as a System of Global Power", in *Power in Contemporary Politics*, (Eds. H.Goverde, P.G.Cerny, M.Haugaard, H.Lentner), London, 2000, s. 205-312.

konusu genel yaklaşım çerçevesinde kalınarak Türkiye özeli ayrıca ele alınacaktır.

GLOBAL SİYASAL SİSTEM

Uluslararası ilişkiler disiplini içinde, tarihsel olguların ışığı altında iki uluslararası sistem türünden söz edebiliriz. Bunlardan birincisi klasik ulus-devlet egemenliğine dayanan bir uluslararası sistemdir. Bu çalışma kapsamında söz konusu uluslararası sistem türü üzerinde değerlendirme yapılmayacaktır. İkinci uluslararası sistem türü ise klasik ulus-devlet otoritesinin dışına taşma eğiliminin hâkim olduğu bir uluslararası sistemdir. Bu sistem türünde devletin pek çok temel ve klasik fonksiyonu, ulus-devlet otoritesinin dışında, ulus-ötesi yönetişim ağı çerçevesinde (transnational web of governance) yerine getirilir[2]. Söz konusu ağ, farklı farklı alanları düzenleme iddiasında olan ve farklı kurumsal nitelikler taşıyan "uluslararası rejimler" ve bu rejimler arası kurulmuş örgütsel bağlar şeklinde ortaya çıkar. Söz konusu uluslararası rejimlere örnek olarak "çevre", "insan hakları", "insanî müdâhale", "deniz alanlarının paylaşımı" vb. pek çok konuyu kapsayan uluslararası düzenlemeleri ve bu bağlamda ortaya çıkan uluslararası örgütleri sayabiliriz.

En basit şekliyle, global siyasal sistem yukarıda tanımladığımız iki uluslararası sistem türünden ikincisinin adıdır. "Siyasal globalleşme", klasik ulus-devlet yetkilerinin aşınmasına yol açan söz konusu uluslararasılaşma (internationalization) ya da ulus-ötesileşme (transnationalization) sürecidir[3]. Siyasal globalleşme süreci uluslararası ilişkilerde, uluslararası kurum ve kuralların hâkim olduğu ve bu bağlamda ortaya çıkan uluslararası hukuk ve uluslararası rejimlerin, bu kural veya rejimleri kabul etsin veya etmesin tüm devletleri bağladığı ve bunlar üzerinde siyasî ve hukukî sonuçlar doğurduğu bir süreçtir. Siyasal globalleşme sürecinde, ulus-devlet egemenliği aşamalı şekilde ama sürekli aşınırken, buna karşılık "uluslararası toplumun" ve bu toplumun kurum ve kurallarının ulus-devletler üzerindeki hâkimiyeti artmaktadır. Siyasal globalleşme sürecinin sonucunda ortaya çıkan uluslararası sitem türüne global siyasal sistem diyebiliriz. Global siyasal sistemde ulus-

[2] Nye bu ayrımı realizm ve liberalizm açısından değrlendirmektedir. Nye'a göre liberalizm, ekonomik karşılıklı bağımlılık ve uluslararası örgütlere dayanan bir dünya düzenini öngörür. Burada sözünü ettiğimiz ulus-devlet otoritesinin aşıldığı uluslararası sistem türü, liberalizmin öngördüğü türden bir dünya düzeni ile paralellik göstermektedir. Joseph S. Nye, Bound to Lead: The Changing Nature of American Power, New York, 1990, s. 177.

[3] Philip G. Cerny, "Globalization and the Disarticulation of Political Power: Towards a New Middle Ages?", in *Power in Contemporary Politics*, (Eds. H.Goverde, P.G.Cerny, M.Haugaard, H.Lentner), London, 2000, s. 173.

devletler, ulusal siyasal sistemde vatandaşların konumuna benzer bir konuma doğru sürükleneceklerdir. Bir başka deyişle egemenliklerini kaybedeceklerdir.

Siyasal globalleşme olgusu, uluslararası alanda ulusal egemenlik kavramının ötesine geçen yeni bir dünya düzeni kurulması iddiasına bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Global siyasal sistemde güvenliğin, barış ve istikrarın korunması işlevi, uluslararası rejimleri örten ulus-ötesi bir kurumsal ağın oluşturulmasına ve bunun içinde gelişen ve ulus-devlet egemenliğini kısmen ortadan kaldıran ulus-ötesi bir hukuk düzeninin iyi işleyişine bırakılmıştır. Brainard bu olguyu "globalleşme son derece kırılgan bir uluslararası düzendir ve varlığını koruması, uluslararası kural ve kuruluşların hâkimiyetinin korunması ile önemli ulusal aktörlerin bu konudaki taahhütlerini devam ettirmesi koşullarına bağlıdır" şeklinde ifade etmiştir[4].

Siyasal globalleşme ve bu bağlamda ortaya çıkan global siyasal sistem üzerine çalışmalar 1970'li yılların ikinci yarısında yapılan bilimsel çalışmalarla hız kazanmıştır. "Neoliberal Kurumsalcılar", adıyla ortaya çıkan bir grup Amerikalı akademisyen, "ulusötesileşme" (transnationalism), "Uluslararası rejim", "kompleks karşılıklı bağımlılık" gibi kavramlar etrafında söz konusu sürecin gelişimini sağlayacak teorik, fikirsel temelleri inşâ etmişlerdir[5].

Bu konudaki en önemli teorik katkıyı Keohane ve Nye yapmıştır. Keohane ve Nye, globalleşen bir uluslararası sistemde "asimetrik karşılıklı bağımlılığın gücün bir unsuru" olabileceğini ileri sürmüştür. Bu bağlamda Keohane ve Nye yukarıda teorik olarak açıkladığımız "uluslararası rejim ağının" ve bunların oluşturduğu hukuk sisteminin asimetrik karşılıklı bağımlılık yaratılması yoluyla bir devlet tarafından kontrol edilebileceğini ileri sürmektedir[6]. Bir başka deyişle asimetrik karşılıklı bağımlılık yaratılması

---

[4] Lael Brainard "A Turning Point for Globalisation? The Implications for the Global Economy of America's Campaign against Terrorism", *Cambridge Review of International Affairs*, Vol:15, No:2, 2002, s.234.

[5] Bu konuda bkz. Robert O. Keohane, Joseph Nye (Eds.), *Transnational Relations and World Politics*, Cambridge, 1972; Joseph Nye, "Multinational Corporations in World Politics", *International Executive*, Winter 75, Vol.17, issue:1; Richard C. Cooper, "Economic Interdependence and Foreign Policies in the 1970's", *World Politics*, No:24, April 1970; Stephen Krasner, (Ed.), International Regimes, New York, 1983; Robert Axelrod, The Evolution of Cooperation, New York, 1984; Robert Axelrod, Robert O.Keohane, "Achieving Cooperation Under Abarchy:Strategies and Institutions", *World Politics*, No:38, October 1985; Robert O. Keohane, Joseoh S. Nye, *Power and Interdependence*, 1989.

[6] Nye "güç" kavramını, ulaşılmak istenen sonuçları sağlayabilme kapasitesi ve gerekirse bu amaca yönelik olarak başkalarının davranışlarını istenen yönde değiştirebilmek olarak tanımlamaktadır. Bkz. Joseph S. Nye, "Limits of American Power", *Political Science Quarterly*, Vol:117, No:4, 2002-2003, s.5 48.

durumunda uluslararası rejim ağı ve bunun içinde yaratılan ulus-ötesi hukuk sistemi, asimetriyi kendi lehine çevirebilen devlet tarafından ulusal gücün bir unsuru olarak sistem içindeki diğer devletlere karşı kullanılabilecektir. Keohane ve Nye asimetrik karşılıklı bağımlılıkla ilgili önerilerini, 1970'lerin başında petrol krizleri ile tıkanan dünya ekonomisinin uluslararası sistemi değişime zorladığı bir dönemde gündeme getirmişlerdir. Asimetrik karşılıklı bağımlılık, İkinci Dünya Savaşı sonrasında oluşturulan Batı Bloğu içindeki ABD liderliğinin, Avrupa ve Japonya tarafından sorgulanmaya başlandığı bir dönem içinde geleceğe dönük bir Amerikan stratejisi olarak 1980'lerin başında ortaya çıkmıştır. Senarclens, Keohane ve Nye'ın 1980'lerin kendine özgü koşulları içinde gündeme getirdiği ve ABD'nin 1980 ve 1990'larda temel aldığı bu gelişmeyi, "karşılıklı bağımlılık ağları büyük güçlerin politikalarıyla yapılandırılmaktadır ve genelde asimetrik bir niteliğe sahiptir" şeklinde ifade etmiştir[7].

Asimetrik karşılıklı bağımlılık tanımlaması, bir başka açıdan Kindleberger'ın 1930 Büyük Buhranı'nın nedenlerini açıklarken ortaya attığı "hegemonik istikrar teorisi"nin yeni bir formülasyonu olarak da görülebilir. Kindleberger'a göre uluslararası alanda düzeni ve istikrarı sağlayacak bir hegemon ihtiyacı vardır. Hegemon devlet, dünyanın krize süreklenmesini, zamanında ve doğru müdahaleleri ile önleyebilir. Dünyanın ekonomik ve siyasal krizlere sürüklenmesini önleyecek son başvuru noktası olan hegemonun, bu rolü üstlenecek kadar güçlü olması ve uluslararası sistemin diğer önemli aktörlerinin hegemonun söz konusu rolünü kabullenmesi gereklidir[8]. Kehoane ve Nye'ın geliştirdiği asimetrik karşılıklı bağımlılık yaklaşımında, asimetrinin güçlü tarafında yer alacak olan siyasal aktörler, bir bakıma Kindleberger'ın istikrar sağlayan hegemon devlet fonksiyonunu üstlenecek ve global siyasal sistemin düzgün işlemesini sağlayacak ve denetleyecektir.

Susan Strange, 1970'lerdeki Amerikan hegemonyası üzerindeki tartışmalar sırasında yazdığı bir makalede ABD'yi yapısal güç olarak tanımlamıştır. Strange'e göre ABD, uluslararası sistemde dört yapıyı kontrol ederek 1970'lerdeki sistemsel krizi atlatmayı bilmiş ve hegemonyasını koruyabilmiştir. Strange'in ileri sürdüğü dört yapı;

1.Uluslararası güvenlik yapılanması,

2.Üretim ve ticareti uluslararası alanda belirleyen kurumsal yapı,

3.Uluslararası finans yapılanması,

---

[7] Pierre de Senarclens, *La Mondialisation: Théories, Enjeux et Débats*, Paris, 2002, s. 53.

[8] Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Charles P. Kindleberger, *The World in Depression: 1929-1939*, Berkeley, 1973.

4.Bilim ve teknolojik gelişmedir[9].

Strange'e göre ABD, uluslararası sistemde yukarıda açıkladığımız dört yapıyı (güvenlik, üretim, finansman, bilim-teknoloji) kontrol ederek global siyasal sistemin içinde kontrolü elinde tutmaktadır. Bir başka deyişle Strange'in analizinden hareketle ABD'nin, Kindleberger'ın tanımıyla "istikrar sağlayan hegemon devlet" ya da Nye ve Keohane'in tanımıyla asimetrinin güçlü tarafında yer alan ve ulus-ötesi yönetişim ağını denetleyen güç konumunda yer aldığını saptayabiliriz. Strange bu nedenle ABD'yi "yapısal güç" olarak tanımlamıştır. Gerçekte üç yaklaşımda da tanımlanmaya çalışılan aynı olgudur: global siyasal sistem ve onu kontrol eden güç.

GLOBAL SİYASAL SİSTEM VE ORTA BÜYÜKLÜKTE DEVLETLER

Yukarıda açıklamaya çalıştığımız global siyasal sistemdeki karşılıklı bağımlılık olgusu, birtakım ulus-devletler için "bağımlılık" etkisi yaratan bir fonksiyona kolayca dönüşür. Bir başka deyişle "asimetrik karşılıklı bağımlılık", asimetrinin zayıf tarafında bulunan devlet için bağımlılık anlamına gelir. Bu bağlamda globalleşme süreci, global siyasal sistem içinde zayıf devletleri bir yandan güçlü devletlere bağımlı hâle getirirken öte yandan karşılıklı bağımlılık olgusu çerçevesinde, bu yapı içinde ortaya çıkan bağımlılığı örten ya da kaçınılmaz kılan bir işlev görebilir.

Globalleşme ve ona bağlı olarak gelişen global siyasal sistem karşısında, bu sistemin yapısı ve işleyişi üzerinde etkisi olmayan, asimetrinin zayıf tarafında kendini bulan ulus-devletlerin sadece iki seçeneği vardır. Bunlardan ilki bu sürecin dışında kalmak için tamamen dışa kapanmak, diğeri ise globalleşme sürecine adapte olmaya çalışmaktır. Kapanma stratejisinin çok büyük maliyetleri olduğunu sosyalist rejimlerin çöküşü başta olmak üzere bize pek çok örnek göstermektedir. Buna bağlı olarak asimetrik karşılıklı bağımlılık içinde, asimetrinin zayıf tarafında bulunan devletler için bağımlılığın kaçınılmaz olduğunu söylemek mümkündür. Kaçınılmazlık olgusu, "globalleşmenin yarattığı bağımlılığı" gizlemekte ve doğallaştırmaktadır. Bir başka deyişle globalleşmenin ortaya çıkardığı bağımlılık, sömürgecilik döneminde kurulan türden son derece açık, net ve algılanması kolay bir bağımlılık değildir. İngiltere'nin Hindistan sömürgesi üzerindeki kontrolü çok açıktır ve bu durum Hindistan halkının İngiltere'ye tepki duymasına yol açmıştır. Buna karşılık Globalleşme süreci içinde asimetrik karşılıklı bağımlılığın güçlü tarafında yer alan devletlerin, zayıf tarafında yer alan devletler üzerindeki

[9] Susan Strange, "The Persistent Myth of Lost Hegemony", International Organization, Vol:41, No:4, Autumn, 1987, s. 565.

kontrolü üstü örtülü bir kontroldür ve zayıf tarafta yer alan halkların tepkisini, güçlü tarafta yer alan devletlere doğrudan yöneltmesini zorlaştırır. Örneğin Türkiye'nin uluslararası insan hakları rejimine veya uluslararası ticaret rejimine uyum sağlamaya çalışması sırasında ortaya birtakım uluslararası etkileme araçları kolayca ortaya çıkmakta ve bu kanaldan oluşturulan kontrol mekanizmaları asimetrinin güçlü tarafında yer alan devletler tarafından ulusal amaçlarla kullanılabilmektedir. Buna karşılık Türkiye'nin söz konusu rejimlerin ve dolayısıyla rejimlerin yarattığı ulus-ötesi hukuk kurallarının dışında kalması hemen hemen imkânsızdır.

Globalleşme, asimetrinin zayıf tarafında yer alan ulus-devletlerin gücünü ve egemenliğini zayıflatmaktadır. Bu zayıflatma süreci globalleşmenin yukarıda açıkladığımız reel mekanizmalarından olduğu kadar "globalleşme ideolojisinin" genel olarak ulus-devleti iktidarsızlaştırmasından da kaynaklanmaktadır[10]. Ulus-devlet global siyasal sistem içinde uluslararası ve ulus-ötesi gelişmelerden daha fazla etkilenmektedir. Bu bağlamda ulus-devlet dışa karşı daha hassas bir duruma gelmiştir. Keohane ve Nye söz konusu gelişmeyi iki ayrı kavramla tanımlamaktadır: "hassasiyet" (sensitivity) ve "kırılganlık" (vulnerability). "Hassasiyet" ve "kırılganlık" kavramları, uluslararası ilişkilerde ortaya çıkan gelişmelerin ve yeni durumların ulus-devletler üzerinde yarattığı "maliyet" ya da ulus-devlete yönelik zarar verme kapasitesinin bir ölçüsüdür. Keohane ve Nye örnek olarak petrol krizlerinin ABD, Batı Avrupa ve Japonya'yı farklı derecelerde etkilemesini göstermiştir[11]. "Hassasiyet" ve "kırılganlık", asimetrinin güçlü ve zayıf tarafında yer alan devletlerin belirlenmesinde temel ölçü birimi olarak kabul edilebilir.

Hassasiyet ve kırılganlık ölçütlerine göre global siyasal sistem içinde ortaya çıkan bağımlılık etkisinden en olumsuz etkilenen devletler, Orta Büyüklükteki Devletler'dir (OBD). Oran'a göre "OBD, uluslararası sisteme etkisi marjinal olan, ama bölgesel politikayı (özellikle küçük komşularını) etkileyebilen, ama daha önemlisi, büyük devletlerden gelen zorlamalara bir miktar dayanabilen, onlarla zaman zaman pazarlığa girişebilen ve hatta o günkü koşulları (konjonktürü) iyi değerlendirerek onların kimi davranışlarını belli oranda etkileyebilen devlettir"[12]. OBD'nin yakın çevresindeki devletler tek başlarına OBD'ye bir tehdit oluşturamaz. OBD'nin algıladığı tehditler daha çok kendi iç yapısal zayıflıklarından kaynaklanmaktadır. OBD'ler kendi iç dengelerini oluşturma sürecini yaşayan devletlerdir. Dolayısıyla

---

[10] Oğuz Esen, "Globalleşmenin Ulusal Gelişme Süreçlerine Etkisi", *Anadolu'da Kalkınma Süreçleri ve Malatya Örneği*, (Ed. O.Esen), Ankara, 2001, s. 64.

[11] Robert O. Keohane, Joseoh S. Nye, *Power and Interdependence*, Boston, 1989, s.11-12.

[12] Baskın Oran "Türk Dış Politikasının Kuramsal Çerçevesi", in *Türk Dış Politikası*, Cilt:1, (Ed:B.Oran), İstanbul, 2001, s. 30.

OBD'nin iç dengesizlikleri, askerî ve siyasal gücünü sınırlandırmakta, bu nedenle de OBD, bölgesinde ortaya çıkan ve global siyasal sistemi etkileyebilecek gelişmeleri kendi çıkarları istikametinde yönlendirme konusunda yetersiz kalmaktadır.

OBD'lerin çıkarlarını hangi tür uluslararası sitemde daha iyi koruyabildikleri sorusu konumuz açısından çok önemli bir noktayı oluşturmaktadır. OBD'ler nüfus ve coğrafî büyüklükleri ve de yaşadıkları iç sorunlar nedeniyle uluslararası sistemin aktif birer oyuncusu olamazlar. Dolayısıyla OBD'lerin globalleşen bir uluslararası siyasal sisteme uyum sağlamaları çok güçtür. Buna karşılık ulus-devlet egemenliğine dayanan klasik bir uluslararası sistemde OBD'ler bu sistemin içinde önemli birer bölgesel aktör olarak büyük önem taşırlar. Büyük devletler, bölgesel çıkarlarını gerçekleştirmek için OBD'lerle ittifak arayışına girerler. Özellikle güç dengesine dayanan klasik bir uluslararası siyasal sistem OBD'nin çıkarlarını takip edebilmesi için uygun koşulları sağlar. OBD'ler, Global siyasal sistem içinde, uluslararası rejimlerin oluşturulmasında hiçbir etki gösteremezken, bu rejimlerin zorladığı kurallara uyum sağlamakta zorlandığı için de kendisini sürekli zaafiyet içinde hisseder. Bu zayıflık uluslararası politikada sürekli OBD'ler aleyhine kullanılacaktır ve OBD'lerin dışa bağımlılığını artıracaktır. Söz konusu koşullar altında OBD'lerin çıkarlarını takip etmesi mümkün değildir.

OBD'ler, global siyasal sistemin dayandığı asimetrik karşılıklı bağımlılık mekanizmasının zayıf tarafında bulunurlar. Bu sistemin yapısı ve işleyişi üzerine etkileri yoktur. Global siyasal sistemin işleyişinin sonucu olarak ulus-devletlerin etkilenmesinin farklı oranlarda olduğunu göz önünde bulundurursak, bu farklılaşmada OBD'ler bağımlı tarafa düşen ve ulusal egemenliklerini görece daha fazla kaybeden siyasal aktörler olacaklardır. Sonuç olarak global siyasal sistemin yapısının ve işleyişinin OBD'leri zayıf ve bağımlı duruma düşürdüğünü ileri sürebiliriz.

Global Siyasal Sistem ve Türkiye

Türkiye OBD tanımına uyan bir devlettir. Türkiye Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu üçgeninde en önemli askerî ve siyasî aktörlerden biridir. Bu bölgede hiçbir devlet tek başına ve doğrudan Türkiye'yi tehdit edebilecek güce sahip değildir. Buna karşılık Türkiye'nin ülkesinde yaşadığı ekonomik ve siyasî sorunlar, dış politikasını derinden etkilemekte ve Türkiye'nin tehdit algılaması ile dış politika çıktılarının belirlenmesinde çok etkili olmaktadır. Türkiye'nin yakın çevresinde aktif bir politika izlemesinin önündeki önemli engellerden biri de iç sorunlarıdır.

Asimetrik karşılıklı bağımlılık esasına dayanan global siyasî sistemin, asimetrinin zayıf tarafında yer alan devletler için kaçınılmazlığını yukarıda açıklamıştık. Türkiye bu kaçınılmazlığı derinden hissetmektedir. Türkiye gibi bir OBD'nin içine kapanması ve kendini uluslararası sistemden soyutlamaya çalışmasının çok yüksek maliyetlere neden olacağı açıktır. Uluslararası siyasal sistem, büyük devletlerin uyguladıkları politikalar çerçevesinde globalleşme sürecine girdiği zaman Türkiye'nin bu gelişmeyi tersine çevirmesi veya bunun dışında kalması mümkün değildir. Buna karşılık Türkiye'nin, global sisteme adaptasyonu da çok zor olacaktır. Türkiye bir Lüksemburg ya da Belçika değildir, Türkiye iç dengelerini oluşturma aşamasındadır ve büyük bir nüfusa sahiptir. Türkiye'nin global sisteme adaptasyonu bu açıdan çok zordur ve maliyetlidir. Bu bağlamda Türkiye'nin global sistemin iç dengeleri açısından asimetrinin zayıf tarafında yer alacağı hemen hemen kesindir.

Türkiye ulus-devlet egemenliğine dayanan bir uluslararası sistemde bölgesel gücüne ve sistemde var olan güç dengesine dayanarak ulusal çıkarlarını daha güçlü savunma imkânına sahip olabilecektir. Soğuk Savaş yıllarında her ne kadar Türkiye kendisini Sovyet ve Komünizm tehdidi altında hissetse de, Soğuk Savaş sonrası döneme göre ulusal çıkarlarını takip etmek açısından çok daha elverişli bir ortam bulmuştur. Türkiye Soğuk Savaş dengeleri içinde bloklardan biri içinde yer alarak ve stratejik önemine ve bölgesel gücüne dayanarak pek çok hayatî dış politika konusunu başarılı bir şekilde savunmuş ve çıkarlarını korumuştur.

Öte yandan globalleşen bir uluslararası sistem içinde Türkiye, uluslararası rejimlerin ve bu rejimler bağlamında ortaya çıkan ulus-ötesi hukuk kurallarının zorlamalarına karşı zayıf duruma düşebilmektedir. Bu durum Türkiye'nin iç sorunlarına bağlı olarak uluslararası rejimlerin gereklerine kolayca uyum sağlayamamasından kaynaklanmaktadır. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinde yaşanan sorunlar, deniz hukukuyla ilgili sıkıntılar, azınlık haklarıyla ilgili olarak karşı karşıya kalınan zorlamalar, Türkiye'nin bu alanlardaki uluslararası rejimlere uyum sağlamadaki zorluklarını gösteren birer örnektir. Uluslararası Ceza Mahkemesi ile ilgili gelişmeler Türkiye'yi zorlayacak bir başka uluslararası rejimin ortaya çıkmakta olduğunu göstermektedir.

Türkiye, global uluslararası sisteme uyum sağlamakta geciktiği her durumda, global sistemi regüle eden büyük güçlere daha da bağımlı hâle gelmektedir. Bir başka deyişle globalleşmenin yarattığı karşılıklı bağımlılık, söz konusu süreç içinde, Türkiye bakımından dışa bağımlılık durumuna dönüşmektedir. Bu bağımlılık ilişkisinin Türkiye açısından pek çok durumda oldukça olumsuz sonuçlar yarattığını gözlemliyoruz. Terörle, suçla, suçlularla mücadelede Türkiye, en çok söz konusu bağımlılık ilişkisinden zarar gör-

mektedir. "F Tipi Cezaevleri", "Gözaltı süreleri", "Ceza muhakemeleri usûlu", "bölücülük ve şiddet propagandası ile mücadele" gibi pek çok alanda Türkiye anayasal düzeni ve toprak bütünlüğünü korumak için verdiği mücadelede, yukarıda açıklamaya çalıştığımız bağımlılık ilişkisinin olumsuz etkileriyle karşılaşmaktadır. Türkiye'nin global sistemin dışına çıkması mümkün olamayacağına göre, Türkiye açısından geriye kalan tek seçenek, en az zarar görecek şekilde düzenlemeleri yaparak, global sistemin koşullarına mümkün olduğu kadar çabuk adapte olmakla sınırlı kalmaktadır.

GLOBALLEŞMENİN SONU TARTIŞMALARI VE GLOBAL SİYASAL SİSTEMİN DEĞİŞİMİ

Globalleşme dünyanın yazgısı mıdır? Globalleşme geri dönülemez bir süreç midir? Yukarıda açıklamaya çalıştığımız global siyasal sistem yaklaşımı temel alındığında globalleşme büyük devletlerin bilinçli bir şekilde başlattıkları bir süreçtir. Büyük devletlerin[13] lehine sonuçlar doğurduğu sürece devam edecektir. Bir başka deyişle, büyük devletlerin çıkarlarına zarar vermeye başladığı noktada yine büyük devlet politikası ile sona erdirilebilir[14].

Yukarıdaki teorik değerlendirmeler ışığında ABD'nin son yıllarda izlediği dış politikayı yakından incelemek yararlı olacaktır. ABD günümüz koşullarında ekonomik ve askerî gücü açısından tek süper güçtür. Bu açıdan bakıldığında, içinde bulunduğumuz siyasal sistem bir başka deyişle global siyasal sistem, Soğuk Savaş yıllarında ABD tarafında aşamalı bir şekilde inşâ edilmiş ve konjonktürel birtakım değişikliklere rağmen varlığını günümüze kadar korumuştur. Soğuk Savaş yıllarında global siyasal sistemin dayandığı en önemli temel, ABD'nin siyasal liderliğinin Batı Bloku içinde tartışmasız kabul edilmesidir. ABD, Soğuk Savaş yıllarında müttefikleri tarafından rızaî şekilde "asimetrinin güçlü tarafı"nda tutulmuştur. Buna karşılık ABD global siyasal sistemin denetleyicisi ve en önemli koruyucusu rolünü üstlenmiştir. Soğuk Savaş'ın sona ermesi, ABD'nin siyasal liderliğinin Soğuk Savaş yıllarındaki müttefikleri tarafından sorgulanmaya başlanması sonucunu doğurmuştur. Wallerstein "ABD ile Sovyetler Birliği'nin Yalta'da, birbirlerini kendi blokları içinde serbest bırakma konusunda anlaştıklarını ve yine birbirlerini büyük düşman gösteren bir retorik arkasında kendi alanlarında siyasal liderliklerini pekiştirmek için de fikir birliğine vardıklarını" ileri sürmektedir. Wallerstein'e göre Soğuk Savaş dönemi, ABD ve Soveyetler Birliği'nin kendi bloklarını siyasal olarak kontrol edebilme gücüne ve yetene-

[13] Büyük devlet (başat güç) kavramı ile ifade edilen, uluslararası sistemin yapısının belirlenmesi ve bu yapının devam ettirilmesinde etkili olan devletlerdir.

[14] Globalleşmenin sonu konusuyla ilgili tartışmalar için bkz. Harold James, *The End of Globalization*, Harvard University Press, 2001.

ğine bağlı olarak şekillenmiştir[15]. Soğuk Savaş sonrası dönemde "tek süper güç olarak" kalan ABD'nin, ulusal çıkarlarını takip etmesini zorlaştıran engeller, globalleşen uluslararası sistemin yarattığı uluslararası rejimler olmaya başlamıştır. Globalleşmenin, yukarıda tanımladığımız çerçeve içinde, 60'lı yılların sonunda başlayıp gelişmesinde ABD'nin kuşkusuz etkisi çok büyüktür. Ancak ABD Soğuk Savaş yılgı dengesi içinde Batı Bloku'nu karşılıklı bağımlılık ağları içinde sıkı bir şekilde kontrol edebilmeyi başarmıştır. Soğuk Savaş'ın sona ermesi ABD'nin, bu en önemli kozunu elinden almıştır.

1990'ların ikinci yarısında Avrupa Birliği'nin ABD'nin liderliğini sorgulayan bir siyasal ve ekonomik tavır içinde olduğunu gözlemlemek mümkündür. Avrupa Güvenlik ve Savunma Politikası (AGSP), Euro ve Dünya Ticaret Örgütü bünyesinde hızlanan ABD-AB rekabeti, AB'nin artan şekilde ABD siyasal liderliğinin dışına çıkma eğilimlerine işaret etmektedir. Genel olarak Avrupa Birliği, ancak özelde Fransa ve Almanya'nın ABD'ye yönelik ekonomik ve siyasal tavır alışlarının arkasında, Soğuk Savaş yıllarında oluşan asimetrik transatlantik ilişkinin dengelenmesi çabalarını gözlemlemek mümkündür. ABD'nin siyasal liderliğine meydan okuma şeklinde de anlaşılabilecek söz konusu değişim, global siyasal sistemin ABD açısından taşıdığı önemi ve işlevi ortadan kaldırmaya başlamıştır. Soğuk Savaş sonrası dönemde uluslararası rejimlerin ve bunların yarattığı ulus-ötesi hukukun ABD için önemli bir sorun olmaya başladığını gözlemliyoruz. Uluslararası çevre hukuku, uluslararası ceza hukuku, uluslararası güvenlik hukuku, uluslararası ekonomi hukuku ve bu bağlamda Kyoto Sözleşmesi, Anti Balistik Füze Anlaşması, Uluslararası Ceza Mahkemesi, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, Dünya Ticaret Örgütü, ABD için ulusal çıkarlarını takip etme konusunda önemli birer engel olarak ortaya çıkmaya başlamıştır[16]. "Asimetrik karşılıklı bağımlılık" yaklaşımı, Soğuk Savaş sonrası dönemde ABD için geçerliliğini yitirmeye başlamıştır. Zirâ Soğuk Savaş sonrası dengeler içinde asimetrinin güçlü tarafında artık sadece ABD yer almamaktadır. Avrupa Birliği, Çin ve Japonya dengeleri değiştirmiştir[17]. Clinton Yönetimi'nde dış politika danışmanlığında bulunan Charles Kupchan, "Bush Yönetimi'nin uluslararası örgütleri, ABD'nin uluslararası alanda hareket alanını daraltan unsurlar olarak gördüğünü" ve "bu çerçevede uluslararası örgütler olmadan ABD'nin daha etkin bir dış politika izleyebileceği gibi bir yanlış algılamanın Amerikan yönetiminde hüküm sürdüğü"nün altını çizmiştir[18]. ABD'nin söz

[15] Bu konuda bkz. Immanuel Wallerstein, "Globalization or the Age of Transition?", *International Sociology*, Vol.15, No:2, p.250-256.
[16] Bu konuda ABD'de gelişen tartışmalar için bkz. Christopher Coker, "Globalisation and Insecurity in the Twenty-first Century: NATO and the Manafement of Risk", *Adelfi Paper*, No:345, s.84-85.
[17] Stephen Roach, "Global Two Different Worlds", http://www.stern.nyu.edu/globalmacro.
[18] Charles Kupchan, "The Atlantic Alliance Lies in the Rubble", *Financial Times*, 10 April 2003.

konusu politika değişikliğinde özellikle 11 Eylül saldırısı ve sonrasında Amerikan güvenlik anlayışında yaşanan değişim de etkili olmuştur.

11 Eylül 2001 günü ABD'ye düzenlenen terörist saldırı, ABD'nin güvenlik kavramına ve tehdit algılamasına bakışını belki temelden değiştirmemiştir. Zira yeni NATO konseptlerinde ABD'nin gelişen yeni tehditlerin farkında olduğu açıktır. Ancak 11 Eylül saldırısı ABD'nin bu tehditlerle mücadele yöntemini temelden değiştirmiştir. NATO Stratejik Konsepti'nde görülmesi mümkün olmayan bu tavır değişikliği, Soğuk Savaş Sonrası Dönem uluslararası güvenlik alanına bambaşka bir boyut katmıştır. 11 Eylül'den sonra ABD, NATO dahil olmak üzere uluslararası kurum ve kurallara daha az bağlı bir şekilde hareket edeceğini açıkça ortaya koymuştur. 11 Eylül'den sonra ABD, "kitle imha silahlarının terör şebekelerince kullanılması ve ABD'nin petrol kaynaklarına erişim imkânlarının bu terörist gruplar ve destekçisi devletlerce sınırlanması" gibi tehditlerin gerçekleşmesini beklemeyeceğini açıklamıştır. ABD'ye göre mukâbelede bulunmak için, klasik uluslararası hukukun gerektirdiği saldırının ortaya çıkmasını beklemek anlayışı, dönemin gereklerine artık uygun değildir. Saldırı gerçekleştiğinde çok geç kalınmış olacaktır. Bu nedenle "Önleyici Güç Kullanımı Stratejisi"ne geçildiği, ABD Başkanı Bush tarafından 20 Eylül 2002 tarihinde resmen açıklanmıştır[19]. "Önleyici Askerî Müdâhale Doktirini", ABD'nin istediği zaman, istediği yere, ister NATO çerçevesinde, mümkün olmazsa tek başına güç kullanabileceğini haber vermiştir. Önleyici güç kullanımı için tek koşul, ABD'nin saldırmayı düşündüğü yerden yukarıdaki çerçevede bir tehdit algılamasıdır. Bu anlayış klasik uluslararası hukukun da bir bakıma sonu anlamına gelmektedir.

ABD, "Önleyici Güç Kullanımı" anlayışını kabul ederek uluslararası güvenlik alanında yeni bir dönemi başlatmıştır. Bu dönemde uluslararası kuruluşlar ve uluslararası hukuk önemini yitirmiştir. Buna bağlı olarak ABD'nin kendi önceliklerine göre tek taraflı hareket etme kapasitesinde büyük bir artış gözlemlenmektedir. Güvenlik alanında ABD ve Avrupa'nın birlikte hareket etme kapasitesinde de önemli sorunlar ortaya çıkmıştır. Irak Savaşı tüm bu değerlendirmeleri teyit eden bir örnek olay olarak tam karşımızda durmaktadır.

11 Eylül saldırısının ABD dış politikasında yarattığı bir başka sonuç güvenlik ve globalleşme arasında ters bir bağlantı kurulmaya başlanmış olmasıdır. Globalleşen dünyanın sağladığı yeni imkânların uluslararası terörist şebekeler tarafından da kullanılmaya başlanması ve bu durumun başta ABD olmak üzere "açık toplumlara" büyük zarar verme potansiyelini beraberinde

[19] *Financial Times*, 21/22 September 2002.

getirmesi globalleşmenin uluslararası güvenlik alanında ortaya çıkardığı önemli risk olarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda globalleşmenin yarattığı güvenlik sorunları üzerine yeni bir tartışma başlatılmıştır[20]. Cerny, "globalleşme olgusunun uluslararası alanda önemli bir yönetişim sorunu yarattığını ve bu sorunun bir uluslararası güvenlik sorununa dönüşerek derinleştiğini" vurgulamaktadır[21]. Cerny'nin globalleşmenin ortaya çıkardığı yeni güvenlik riskleri tanımı, 11 Eylül saldırısı sonrasında globalleşmenin uluslararası güvenliğin korunmasını çok zorlaştırdığı tezleri ile aynı gerçeğe işaret etmektedir.

Özetle globalleşme sürecinin başlamasında etkin rol oynayan ABD, 1990'ların sonunda bu süreci sona erdirebilecek bir konuma gelmiştir. Irak gelişmelerini ABD'nin globalleşme sürecini sona erdirme stratejisinde attığı çok önemli bir adım olarak görmek gerekir. Ulusal güç ve klasik ulusal egemenliğe dayanan bir uluslararası sistem içinde ABD, tek süper güç konumunu çok daha etkin bir şekilde kullanabilecektir. Ulus-ötesi düzenlemelerin yarattığı sınırlamalardan kurtulmuş bir süper güç olarak ABD, uluslararası sitemi istediği şekilde yönlendirme imkânlarına daha kolay kavuşacaktır.

GLOBALLEŞMENİN SONU TARTIŞMALARI VE TÜRKİYE

Uluslararası rejimler ve ulus-ötesi hukuk esasına dayanan global bir uluslararası sistem Türkiye benzeri "Orta Büyüklükte Devletleri" sürekli kaybeden kategorisinde tutmaktadır. Uluslararası sistemdeki büyük devletler de globalleşmeyi bu amaçla kendi ulusal çıkarları doğrultusunda kullanabilmektedirler. Ulusal egemenlik esasına dayanan klasik uluslararası sistemin, OBD'ler lehine yarattığı ortamı daha önceki bölümlerde teorik olarak saptamıştık. Türkiye'nin kendi çabası ve girişimiyle global sistemin dışına çıkmasının mümkün olamayacağını, "globalleşmenin kaçınılmazlığı" kavramı çerçevesinde tartışmıştık. Ayrıca bir OBD olarak Türkiye, global siyasal sistemi kendi çıkarları yönünde değiştirme kapasitesine de sahip değildir.

Yukarıda ayrıntılı olarak ele aldığımız gibi global siyasal sistem ancak büyük krizler sonrasında ya da bu süreci başlatan büyük gücün bizzat kendi iradesi ile sona erdirilebilir. Açıklamaya çalıştığımız ABD'nin, kendisinin yapılandırdığı global siyasal sistemi yine kendisinin yok etmekte olduğudur.

---

[20] Christopher W. Hughes, "Reflections on Globalisation, Security and 9/11", *Cambridge Review of International Affairs*, Vol:15, No:3, 2002, s.430; Lael Brainard, a.g.m., s. 233-234. "Christopher Coker, a.g.m., s. 65-84;

[21] Philip G. Cerny, a.g.m., s. 175-177.

ABD'nin 1990'ların ikinci yarısında içine girdiği dış politika tutumu ile başlayan süreç, 11 Eylül saldırısı ve Irak Savaşı ile doruk noktasına ulaşmıştır. Bu süreç, neoliberal kurumsalcı anlayışın artık Amerikan dış politikasında terk edildiğini gösteriyor. Bu yöndeki gelişmeleri son zamanlarda daha sık bir şekilde tespit etmek mümkündür. ABD'nin global siyasal sistemi temelinden sarsacak söz konusu girişimleri Türkiye'nin lehine sonuçlar doğurabilecektir. Bir OBD olarak kendi iradesi ile global siyasal sistemin dışına çıkamayan veya bunun dışına çıkma talebinin çok ağır sonuçları olabileceğini gören Türkiye, ekonomik ve siyasî maliyetlerine katlanarak bu sisteme dahil olmak ve içinde kalmak zorunda kalmıştır. Global siyasal sistemin, Türkiye'nin iradesi ve talebi dışında gevşemesi, Türkiye'nin uluslararası alanda hareket kabiliyetini artıracaktır.

Bu tespitler ışığında zayıflayan bir globalleşme süreci, Türkiye'nin ulusal güvenliğini daha iyi koruması ve ulusal çıkarlarını maksimize etmesi için daha uygun bir uluslararası ortam yaratabilecektir.

Sonuç

Globalleşme temelinde ekonomi alanıyla daha ilgili bir olgu olarak ortaya çıkmakla birlikte, uluslararası siyasal sistemi de doğrudan etkilemektedir. Globalleşmenin uluslararası siyasal sisteme yansıması uluslararası rejimler kurulması ve bu rejimler etrafında oluşturulan ulus-ötesi hukuk kurallarının uluslararası ilişkilere hâkim olması şeklinde olmuştur. Bu şekliyle globalleşen uluslararası sistem, ulus-devletin egemenliğini ve ulus-devletin uluslararası ilişkilerdeki hâkim durumunu oldukça zedelemektedir. Öte yandan bu durum tüm ulus-devletler için aynı oranda geçerli değildir. Uluslararası sistem içinde yer alan ulus-devletlerden bazıları bu egemenlik kaybı içinde daha çok dışa bağımlı hâle gelirken, bazılarının dışa bağımlılığı görece daha az olmaktadır. Bu dengesizliği asimetrik karşılıklı bağımlılık teorisi ile açıklamak mümkündür.

Globalleşmenin yarattığı karşılıklı bağımlılık asimetrik, bir başka deyişle eşit oranda bağımlı olmayan bir duruma gelirse, asimetrinin güçlü tarafında yer alan devlet bunu ulusal gücünün bir unsuru olarak kullanabilmektedir. ABD globalleşmenin siyasal alanda gelişimini bu yönde kurmuş ve kullanmıştır. Türkiye gibi "Orta Büyüklükte Devletler" ise global sistem içinde asimetrinin zayıf tarafında yer almaya zorlanmışlardır. Gelişen ulus-ötesi hukukun yarattığı uluslararası baskı ve zorlamalar altında Türkiye gibi ülke-

ler çoğu zaman ulusal çıkarları ve ulusal güvenliklerinin çok da lehine olmayan kararları almak ve uygulamak zorunda kalmışlardır.

Günümüzde globalleşme, bu sürecin başlamasında etkin rol oynamış olan ABD'nin çabalarıyla ağır yaralar almaktadır. Ekonomi alanında da, siyasal alanlarda da bunların izlerini takip etmek mümkündür. Irak gelişmelerini de bu çerçevede değerlendirebiliriz. ABD, ulus-ötesi hukukun dışına çıkmak için bilinçli ve güçlü bir çaba içindedir. Bu gelişmeler Türkiye'nin çıkarlarını ve güvenliğini daha iyi savunabileceği bir ortam yaratılmasına katkı sağlayabilir. Türkiye, zayıflayan bir globalleşme süreci içinde ulus-ötesi hukukun zorlamalarının dışına çıkabilir.

TÜRKİYE 1 OCAK 1981'DE "AVRUPA EKONOMİK TOPLULUĞU" ÜYESİ OLABİLİR MİYDİ?*

Orhan Güvenen**

Bu çalışma, olasılık teorisi kapsamında, zaman ve mekân dinamiğinde, strateji, öngörülü algılama, kamu sorumluluğu, ulus devlet-dünya etkileşimini ve karar süreçlerinde optimal zamanlama kavramlarını temel almaktadır. Ülke optimali, uzun-orta-kısa dönem stratejiler sürecinde, yüksek ya da sınırlı gerçekleşme olasılığı olan, toplum ve ekonomi karar süreçlerinde, zamanlama ve algılama sapmalarının yaratabileceği yüksek alternatif maliyetleri somut düzeyde ve karar yapılarının işleyişi sürecinde incelemeye çalışmaktadır.

Sistem analizi kapsamında, bir sisteme girmenin yüksek alternatif maliyeti yoksa ve sistemden çıkabilme olasılığı da, sınırlı da olsa, varsa, sisteme girmemenin gelecekte yaratacağı yüksek maliyetler düşünüldüğünde; "sis-

---

* Bu çalışmanın bir tarihçi ya da siyaset bilimci tarafından yapılması gerektiği düşüncesindeyim. Büyük saygı duyduğum hocamız Prof. Dr. Halil İnalcık'ın talebi üzerine, sade vatandaş kimliğimle bu konuda düşüncelerimi yazmayı görev bildim.

** Prof. Dr. Orhan Güvenen, Paris II Üniversitesi, Bilkent Üniversitesi Dünya Sistemleri, Ekonomileri ve Stratejik Araştırmalar Enstitüsü.

teme girmemek", ideoloji, siyasî irade eksikliği ve günlük siyaset sınırlamaları niteliğinde mazeretlerin kabul edilemeyeceği, bir matematik hata olarak belirir. Bu hatayı görmek, büyük bir deneyim ya da strateji çalışması gerektiren husus da değildir. 1974-1981'lerin zaman ve mekân dinamiklerinin çok farklı olduğunun bilincinde, "*a posteriori*" bir değerlendirme yapmanın yanlışlığına gitmeden, 1974-1981 denkleminin çok açık ve basit olduğunu belirtmek yanlış olmayacaktır.

Yunanistan, Avrupa Ekonomik Topluluğuna (AET) tam üyelik için 12 Haziran 1975 tarihinde müracaatını yapmıştır. 1967-1974 döneminde Yunanistan cunta tarafından yönetildi. Türkiye'nin 1974 Kıbrıs Harekâtı, Kıbrıs'ta Sampson rejiminin devrilmesi, Yunanistan'da da cuntanın devrilmesi sürecini başlatmıştır. Bu gelişmeyi Türkiye'nin Kıbrıs ve Yunanistan'a dolaylı bir armağanı olarak değerlendirmek mümkündür. Yunanistan'ı, daha sonra İspanya ve Portekiz izleyecektir. Diktatörlükten dönen bu ülkelere AET kapılarını açıyordu.

Yukarıda belirtilen süreç ve ortamda, Türkiye'nin AET'ye tam üye olmak için müracaat etmesi hâlinde üç olasılık gerçekleşebilirdi:

1. 1 Ocak 1981'de Türkiye ve Yunanistan birlikte AET'ye üye olurdu. Bu olasılık yüksek olmamakla beraber, Türkiye alınmadan, uluslararası dengeler ve NATO kapsamında Yunanistan'ın tek başına alınması olasılığının yok denecek kadar zayıf olduğu değerlendirmesinde bulunmak yanlış olmayacaktır.

2. Gecikmeli olarak, 1981'den daha ileri bir tarihte, 1980'li yıllar içinde Türkiye ve Yunanistan AET'ye birlikte üye olurdu. Türkiye'nin siyasî irade tutarlılığı ve sürekliliği sağlaması koşulu ile, gerçekleşme olasılığı en yüksek stratejik hedefleme bu olmaktadır.

3. Yunanistan'ın tek başına AET'ye üye olması, çok sonraları bir tarihte gerçekleşebilirdi.

Bu üç olasılık da, 1974 sonrasından 2003'lere uzanan ve devam etmekte olan, Türkiye'nin ödemek durumunda olduğu yüksek alternatif maliyetlere, yıpranma ve tahribata sebebiyet vermezdi.

Alternatif maliyetleri doğru değerlendirilmiş, zamanlaması doğru yapılmış, vakit kaybetmeden, Yunanistan'ın müracaatının hemen ardından açıklanan, tam üyelik talep eden bir siyasî iradenin, aşağıda sıralanan üç yüksek alternatif maliyet ve tahribatı, önemli düzeyde engellemiş olacağını belirtmek, gerçek dışı bir değerlendirme değildir:

1. Kıbrıs sorunu bugün vardığı noktaya gelmezdi. Kıbrıs konusunun istismarı, Yunanistan tarafından kendisinin tam üyelik müracaatı yaptıktan ve Türkiye'nin tam üyelik için aday olmayacağı anlaşıldıktan sonra AET/AB ve uluslararası düzeye çekilmiştir.

2. Güneydoğu sorunu ya hiç olmazdı ya da, 1985 sonrasıyla mukayese edilemeyecek kadar sınırlı kalırdı.

3. Türkiye ekonomi, uluslararası standartlar, toplum refahı, uluslararası karar süreçlerinde etkinlik vb. kapsamda üstel bir fonksiyonda gelişme süreci sağlayabilir, sekiz bin Euro düzeyine yaklaşan bir fert başına GSMH düzeyine yaklaşmış olurdu. Bu yorumların aşağıda sunulan veriler incelendiğinde gerçek dışı olmadığını gözlemlemek mümkündür.

AVRUPA BİRLİĞİ SONRASI İSPANYA, PORTEKİZ VE YUNANİSTAN'A SAĞLANAN MALÎ YARDIMLAR

I. HİBE NİTELİĞİNDE YARDIMLAR

Milyar Euro

	DÖNEM	HİBE
İSPANYA	1986-2001	80.9
PORTEKİZ	1986-2001	31.5
YUNANİSTAN	1981-2001	46.7

II. KREDİ YARDIMLARI

Milyar Euro

	DÖNEM	HİBE
İSPANYA	1986-2001	42.1
PORTEKİZ	1986-2001	18.2
YUNANİSTAN	1981-2001	8.9

III. TOPLAM (HİBE+KREDİ) AB MALÎ YARDIMLARI

Milyar Euro

	DÖNEM	HİBE
İSPANYA	1986-2001	123
PORTEKİZ	1986-2001	49.9
YUNANİSTAN	1981-2001	55.6

Kaynak: Avrupa Birliği Genel Sekreterliği.

İSPANYA-PORTEKİZ-YUNANİSTAN VE TÜRKİYE'NİN KİŞİ BAŞINA MİLLÎ GELİR KARŞILAŞTIRMASI

ABD Doları

ÜLKE	1981	1986	1990	1995	1999	2000	2001	1981-2001 Dönemi Artışı
İSPANYA*	6110	5250	11.790	14.370	14.800	15.080	14.860	% 43,2
PORTEKİZ*	3050	2470	6420	10.070	11.030	11.120	10.670	% 250
YUNANİSTAN**	5700	4780	7910	10.900	12.110	11.960	11.780	%105,7
TÜRKİYE	1920	1460	2280	2810	2900	3080	2540	% 32,9

Kaynak: Dünya Bankası.

**İspanya ve Portekiz 1986 yılında Avrupa Birliği üyesi olmuşlardır.*

***Yunanistan 1981 yılında Avrupa Birliği ütesi olmuştur.*

Kaynak: Avrupa Birliği Genel Sekreterliği

1981-2001döneminde ortalama, 9 milyon nüfusuna sahip Yunanistan'ın AET/AB den almış olduğu toplam yardım 55.6 milyar Euro'dur. Bu rakamın 46.7 milyarlık bölümü hibe, sadece 8.9 milyarı kredidir.

1981-2001 döneminde bugün 40 milyon nüfusa sahip İspanya AB'den toplam 123 milyar Euro malî yardım almış, bu rakamın 80.9 milyarı hibe, 42.1 milyarı kredi yardımı olarak gerçekleşmiştir. 15 yılda 123 milyar Euro düzeyinde bir kaynak aktarımının, "sistem içinde" olmanın getirdiği, malî güvenilirlik, uluslararası standartlar, teknoloji ve bilgi transferi, vb. olgular açıklandığında; bugün 70 milyon nüfusa sahip Türkiye 1980'lerden başlayan süreçte herhâlde İspanya'nın aldığından daha fazla bir kaynak transferi almasının gerektiğini belirtmek yanlış bir varsayım değildir.

Bir sistem, uluslararası standartlar gelişme sürecinde, pozitif bir etki alıyorsa, lojistik eğri hızlı bir büyüme gösterir. Karşıt durum ise, sorunlar, engeller, vetolar, "negatif süreç" oluşturur. 1974-1981 döneminde, karar sürecinin, "sisteme girmeme" düzeyinde gerçekleşmesi, daha önce belirtilen maliyetlerle, ekonomi ve toplum düzeyinde, yukarıda belirtilen yüksek maliyetlere, negatif sürece sebebiyet vermiştir.

Türkiye'nin AET'ye ilk müracaatı 1959 yılında yapılmıştır. 12 Eylül 1963 tarihinde Ankara'da imzalanan ve 1 Aralık 1964 tarihinde yürürlüğe giren Ankara Antlaşması tutarlı bir zemin teşkil etmekteydi. Ancak, daha sonraki yıllar bu altyapı yeterince değerlendirilmediği gibi, çözüm arayışları

özellikle salt ekonomi boyutunda eleştirilmiş, uzun dönem jeopolitik ve jeostratejik düzeyde uluslararası standartlar ve "sisteme girmeme" maliyeti kapsamında değerlendirilememiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun temel yanılgısında, matbaayı 3 yüzyıl sonra kullanmasını, sanayi devrimini algılamamasını, diğer imparatorluklardan farklı olarak katma değerleri belirli bir merkeze, birikime, sermeye ve sosyal sermayeye yönlendirmemesini ve dağılmasıyla da, 29 Ekim 1923 Cumhuriyeti'ne sermaye eksikliği ötesinde, büyük bir sosyal sermaye eksikliği bırakmış olmasını belirtmek mümkündür. Ancak, 1839 Tanzimat Fermanı öncesine giden yapılanma çabaları, 1923-1938 stratejileri, Cumhuriyet'in 1950'lerde vardığı durum, 1950 sonrası ve özellikle 1974-1981 döneminde siyasî iradenin yapısı, artı ve eksileriyle 2 yüzyıla ulaşan tarih sürecinin, zaman ve mekân dinamiğinde, sisteme ve karara, Türkiye optimali hedeflenmesi düzeyinde, içselleştirildiğini belirtmek mümkün değildir.

Bu yanlış ve alternatif maliyeti yüksek kararı düzeltmek ve Türkiye'nin 1975'lerde derhal AET'ye tam üyelik için müracaat etmesi hususunda, müstesna çaba göstermiş büyükelçilerimiz özellikle rahmetli Tevfik Saraçoğlu, Özdemir Yiğit ve değerli diplomat, uzman ve akademisyenlerimizi saygıyla anıyorum. Bu çalışmanın kapsadığı dönemde, AET Genel Sekreteri, İstanbul doğumlu, "levanten" bir ailenin mensubu olan Emile Noël (1923 İstanbul-1996 Viareggio) büyük bir beyin namusu göstererek atalarının yaşadığı ülkenin, Yunanistan vetosuna bırakılması hâlinde olabilecekleri çok açık bir anlatımla ifade etmiştir. En üst düzey siyasî iradeyi temsil edenlerle görüşmüş ve yanlışı önlemeye çalışmıştır.

Bu çalışmanın amacı ayrıntıları kapsamak değil, sistemdeki yanlışlığı oluşturan kilit değişkenleri vurgulamaktır. Siyaset bilimciler, tarihçiler, diplomatlar çok daha kapsamlı ve özellikle Dışişleri Bakanlığı arşivlerinde olan belgelerin temin edilebilmesiyle, bu çalışmada temel hatlarıyla belirtilen hususları, çok daha ayrıntılı yorumlayabilmek konumunda olacaktır. 1974-1981 dönemini ve o dönem yanlışlarının bugüne yansıyan alternatif maliyetleri ve tahribatı kapsamında, Edvard Munch'un "Çığlık" tablosu niteliğinde bir yansımasıdır yapılan yorumlar ve tek amacı vardır; gelecekte yeni çığlıklara sebebiyet vermemek için karar alıcı ve özellikle en üst düzey siyasî iradenin büyük sorumluluğunu vurgulamak.

Karar süreçlerinde değişmeyen olgular; kurum, ulus devlet ve uluslararası boyutta konuyu, zaman ve mekân dinamiğinde kapsamlı tahlil etmek, zamanlamayı ve öngörülü algılamayı çok etkin düzeyde gerçekleştirmek, uzun-orta-kısa dönemlerde oluşacak alternatif maliyetleri değerlendirmek, ülke optimalini hedefleyen asgarî hatalı kararı doğru zamanda almaktır.

KAYNAKÇA

Güvenen, O., (2003), "Some Comments on the Decision-Making Structures, Accountability, Globalization and Limits to Growth" Chapter 4, pp 27-31 in *Statislics, Science and Public Policy*, VII. Environmet ,Health and Globalization, Edited by A. M. Herzberg and R. W. Oldford, Queen's University, Ontario, Canada.

Güvenen, O., S. Babür, (2003), "Information Systems for Strategic Planning and Its Socioeconomic Impacts" in *7 th World Multıcaference on Systemics, Cybernetics and Informatics Proceedings, Intarnational Institute of Systems Analysis and Cybernetses, Orlando*, USA.

Güvenen, O., (2002), "Türkiye Ekonomisi ve Zaman Dinamiğinde Sosyal Sermaye Eksikliği Kapsamında Bazı yorumlar", *Doğu Batı Dergisi*, sayı 17, Ankara, Ocak 2002, s. 79-84.

Güvenen, O., (2000), "The Interaction Between Econometrics, Information Systems and Statistical Intrastructures: Anticipation and Comparative Analysis in a Decisional Structure", *Journal of the Turkish Statistical Association*, Volume 3, No 1-2, pp 47-57.

Güvenen, O., (1999), "Globalization Country Interactions and Prevention of Conflicts" in *How to Ride the Global Wawe avoiding Crisis and Wars, Building Common Projects*, The Club of Rome Symposium, Millenium III, Bucharest.

Kabaalioğlu, H., (1999), "Turkey and the European Union, Converging or Drifting Apart?", *Marmara Journal of European Studies*, Vol. 7, No. 1-2, s. 109-165.

Keskin, Y., (2001), *Avrupa Yollarında Türkiye*, Bilgi Yayınevi, Ankara.

Noel, E., (1988), *Working Together, The Institutions of the European Community, Office for Offical Publications of the European Communities*, Luxemburg.

Uğur, M., (2000), *Avrupa Birliği ve Türkiye, Bir Dayanak/İnandırıcılık İkilemi*, Everest Yayınları, İstanbul.

DOĞUBATI

DÜŞÜNCE DERGİSİ

BÜTÜN SAYILAR:

1. DEVLET
2. DOĞU NE? BATI NE?
3. GERİCİLİK NEDİR?
4. ETİK
5. KAMUSAL ALAN
6. KAYGI
7. AKADEMİ ve İKTİDAR
8. TÜRK TOPLUMU ve GELİŞME TEORİSİ
9. SÖYLEM ÜSTÜNE SÖYLEM
10. BİNYILIN MUHASEBESİ
11. ÂRAFTAKİLER
12. AKADEMİDEKİLER
13. HUKUK ve ADALET ÜSTÜNE
14. AVRUPA
15. POPÜLER KÜLTÜR
16. GEÇ AYDINLANMANIN ERKEN AYDINLARI
17. EKONOMİ
18. KÜRESELLEŞME
19. YENİ DÜŞÜNCE HAREKETLERİ
20. ORYANTALİZM I ve II
21. YENİ DEVLET YENİ SİYASET
22. EDEBİYAT ÜSTÜNE
23. KİMLİKLER
24. SAVAŞ ve BARIŞ
25. GELENEK
26. AŞK ve DOĞU
27. AŞK ve BATI
28. DÜN BUGÜN YARIN: İDEOLOJİLER 1
29. DÜN BUGÜN YARIN: İDEOLOJİLER 2
30. DÜN BUGÜN YARIN: İDEOLOJİLER 3
31. DÜN BUGÜN YARIN: İDEOLOJİLER 4
32. BİR ZAMANLAR AMERİKA
33. ORTAÇAĞ AYDINLIĞI
34. AKDENİZ
35. ENTELEKTÜELLER I
36. ENTELEKTÜELLER II
37. ENTELEKTÜELLER III
38. MİLLİYETÇİLİK I
39. MİLLİYETÇİLİK II
40. ANTİK DÜNYA BİLGELİĞİ
41. "MEDENİYETLER ÇATIŞMASI"
42. BİR ZAMANLAR AMERİKA - II
43. ŞİDDET

Önceki sayıların temini ve her türlü bilgi için
e-mail; dogubati@dogubati.com
www.dogubati.com
tel: 0(312)425 68 64 / 425 68 65

DOĞUBATI
YAYINLARI

TARİH

Annales Okulu
Peter Burke

Doğu Batı Makaleler-I
Halil İnalcık

ABD Tarihi
Allan Nevins-Henry Steele Commager

Feodal Toplum
Marc Bloch

Osmanlı Kırsal Hayatı
Suraiya Faroqhi

SOSYOLOJİ

Şerif Mardin Okumaları
Editör: Taşkın Takış

Burjuva
Werner Sombart

Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış
Umut Özkırımlı

Orta Doğu'da Kültürel Geçişler
Editör: Şerif Mardin

Modernleşme: Başkaldırı ve Değişim
S. N. Eisenstadt

Oryantalizm: Tartışma Metinleri
Editör: Aytaç Yıldız

Weber'in Metodolojisi
Fritz Ringer

Simülakrlar ve Simülasyon
Jean Baudrillard

Sessiz Yığınların Gölgesinde
Jean Baudrillard

Şeytana Satılan Ruh ya da Kötülüğün Egemenliği
Jean Baudrillard

Seçkinlerin Yükselişi ve Düşüşü
Vilfredo Pareto

Frankfurt Okulu
Editör H. Emre Bağce

FELSEFE

Felsefe ve Doğa Bilimleri
Doğan Özlem

Kant'ın Felsefesi
Heinz Heimsoeth

Felsefenin Temel Disiplinleri
Heinz Heimsoeth

Tarih Tasarımı
R. G. Collingwood

Yeni Bilim
Giambattista Vico

Ölümcül Hastalık Umutsuzluk
Søren Kierkegaard

Ahlâkın ve Dinin İki Kaynağı
Henri Bergson

Alman İdealizmi-Fichte
Haz. E. Kılıçarslan-G. Ateşoğlu

Aydınların İhaneti
Julien Benda

Tarih Felsefesi
Haz. Doğan Özlem-G. Ateşoğlu

SİYASET BİLİMİ

Türkiye'de Devlet Geleneği
Metin Heper

Türkiye Sözlüğü: Siyaset, Toplum ve Kültür
Metin Heper

ANTROPOLOJİ

Sosyoloji ve Antropoloji
Marcel Mauss

İlkel İnsanda Ruh Anlayışı
Lucien Lévy-Bruhl

İlkel Toplumlarda Mistik Deneyim ve Simgeler
Lucien Levy-Bruhl

EDEBİYAT

Schiller
Hazırlayan: Gürsel Aytaç

Sainte-Beuve'e Karşı
Marcel Proust

Alman Romantizmi
Ricarda Huch

Şair ve Patron
Halil Inalcık

SANAT

Sanat
France Farago

20 0,-
16 0,-

SAVAŞ VE BARIŞ

CEMAL BÂLİ AKAL
Masumlar Öldürülemez-Masumlar Öldürülebilir

NUR BİLGE CRİSS
Barışı Olmayan Savaş

HALİL İNALCIK
Osmanlı'nın Avrupa ile Barışıklığı: Kapitülasyonlar ve Ticâret

ERHAN BÜYÜKAKINCI
Uluslararası İlişkilerdeki Savaş İncelemelerinde 'Tarih'in Metodolojik Araç Olarak Kullanımına Bir Bakış

EMRE BAĞCE
Küresel Savaşların Eşiğinde Kant ve Hegel'i Yeniden Okumak

MUSTAFA KİBAROĞLU
Kitle İmha Silahlarının Yayılması Sorunu ve Türkiye

M.ALİ KILIÇBAY
Savaş ve Ekonomi

ALİ L. KARAOSMANOĞLU
Kendi Kaderini Tayin, Ülke Bütünlüğü, Uluslararası İstikrar ve Demokrasi

SAVAŞ VE BATI

ERTUĞRUL TURAN
Batı Metafiziği ve Savaş

SAVAŞ VE DOĞU

RÜSTEM ERKAN-FARUK BOZGÖZ
Kabîle-Aşîret Asabiyet ve Savaş

SAVAŞ VE KADIN

METİN YEĞENOĞLU-SİMTEN COŞAR
Savaş ve Patriarka: Savaş ve Barışı Yeniden Düşünmek

SAVAŞ VE MEDYA

BELKIS AYHAN TARHAN
Görmek, Gözlemek, Savaş ve Teknoloji

DİLRUBA ÇATALBAŞ
Savaşı Aktarmak ve Anlamlandırmak

ÇEVRE

GÜLGÜN TUNA
Uluslararası Örgütler ve Çevre

ISSN 1303-72420-0
9 771303 724207